काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालादयोदितः ।
प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्करश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः
प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION
OF THE
BENARES COLLEGE
DEVOTED TO
SANSKRIT LITERATURE
NEW SERIES.

Nos. 1-3] January-March, [1917.
VOL. XXXIX.

BENARES:
PRINTED AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD B. A.
FOR E J. LAZARUS & CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS,
BENARES CANT.

Price, Rs 9 per annum.

त्रिचतुर्णामेव धर्माणां कल्प्यत्वात्तत्प्रत्ययानां च ग्रीवास्थमेव मुखं दर्पणे भातीत्यादिप्रमितिबाधितत्वेनाप्रामाण्यस्य न्याय्यत्वाल्लाघवमित्याह—मम त्विति । किं च ग्रीवास्थमुखस्यैव दर्पणादावप्रतीतौ तद्दिदृक्षया दर्पणाद्युपादानं न स्यात् । अन्यप्रत्यक्षेणान्यस्य प्रत्यक्षत्वायोगात् परोक्षप्रतीतावपि प्रत्यक्षज्ञानाय दर्पणादेरुपादानाद् ग्रीवास्थमुखस्यैव दर्पणे प्रत्यक्षत्वात् तदुपादानमित्याह—प्रेक्षावतामिति ॥

बिम्बस्यैव प्रतिबिम्बत्वात्तत्र दर्पणस्थत्वादिकं भ्रान्तिमात्रसिद्धमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

तस्माद् ग्रीवास्थे मुखे दर्पणस्थत्वम्, एकस्मिंश्च तस्मिन् भिन्नत्वं, प्राङ्मुखे च तस्मिन्प्रत्यङ्मुखत्वमिति धर्मा एव प्रतिबिम्बभ्रमे आरोप्यन्ते ।

ननु मुखे ग्रीवास्थत्वेनानुभूयमाने तद्विषयाज्ञानाभावात्कथं तदारोप इति चेत् । न, मुखैकत्वाद्यावारकाज्ञानाभावेऽपि तदविषयकाज्ञानान्तरस्य तत्र सत्त्वात् । न च तत्र मानाभावः । भ्रमस्यैव तत्कार्यस्य तत्र मानत्वात् । न चानुपलम्भबाधः । सविषयकं ह्यज्ञानम् 'इदमहं न जानामि' इति विशिष्यानुभूयते

विषयश्च प्रमाणज्ञानाविषय एवाज्ञानविषय इति विशिष्यानुभवेऽपि तत्सत्त्वात् । (१)

अत एव तस्य तदा न ज्ञानान्निवृत्तिः । विषयावरणस्यैवाज्ञानस्य स्वसमानविषयज्ञानेन निवृत्तेः । न च तदाऽऽवरणाभावे कथं तत्र भ्रमहेतुत्वमज्ञानस्येति वाच्यम् । भ्रमविरोधिविशेषदर्शनाभावे सति अज्ञानमात्रात्तदुत्पत्तेः । अत्र च नास्ति तादृशं विशेषदर्शनम् । उपाधिना प्रतिबद्धस्य तस्य तदविरोधित्वात् ॥

यदुक्तं मुखैकत्वावभासे तदज्ञाननाशाद् भेदभ्रमायोग इत्येतदनुवदति—नन्विति । आवरणशक्तिमदज्ञाननाशेऽपि विक्षेपशक्तिमदज्ञानसत्त्वात्तदुपादानको भेदाद्यध्यास इत्याह—न मुखेति । (२)अनावरकाज्ञाने मानाभावात्तदेव नास्तीत्याशङ्क्यानिर्वचनीयभेदाध्यास एव स्वपरिणामितया तत् कल्पयति । अनिर्वचनीयकार्यस्यानिर्वचनीयकारणं विनाऽनुपपत्तेरित्याह-न चेति । मुखादावज्ञानकल्पनमनुपलब्धिविरुद्धमित्याशङ्क्याह—न चेति सतोऽप्यज्ञानस्य उपलम्भायोग्यमज्ञानमाह—सविषयकमिति । मुखादावज्ञान-

(१) तत्सत्त्वात्–अज्ञानसत्त्वादित्यर्थः ।

(२) अनावरकाज्ञाने–आवरणशक्तिमदज्ञानभिन्ने विक्षेपशक्तिमदज्ञाने इत्यर्थः ।

मस्ति चेत्तदपि तद्विषयः स्यादित्याशङ्क्याह—वि-
षयश्चेति । मुखाभेदस्य प्रमितत्वात्स नाज्ञानविषय
इत्यर्थः । ततश्च तदज्ञानस्योपलम्भायोग्यत्वान्नानुपल-
ब्धिविरोध इत्याह—इतीति ॥

भेदादिभ्रमहेतोरज्ञानस्य मुखाविषयत्वादेव न
तस्य तज्ज्ञानेन निवृत्तिरित्याह—अत एवेति* । आ-
वरकाज्ञानस्यैव विक्षेपहेतुत्वात्कथमनावरकाज्ञानाद्भेद-
भ्रमः । अन्यथा दर्पणाद्यभावेऽपि तत्प्रसङ्गादित्याशङ्-
क्याह—न चेति । अतिप्रसङ्गपरिहारायाह—भ्रमवि-
रोधीति । दर्पणसन्निधानेऽपि विशेषदर्शनसत्त्वात्कथं
भ्रम इत्याशङ्क्योपाध्यभावविशिष्टस्यैव तस्य तद्विरो-
धित्वात्, सत्युपाधौ न विरोधितेत्याह—अत्र चेति ॥

एवं मुखादावनावरकमवस्थाज्ञानमङ्गीकृत्य तद्वि-
लासो भेदादिभ्रम इत्युक्तम्, संप्रति मूलाज्ञानविलास
एवायं भ्रम इति मतान्तरमाह—अथ वेति ॥

अथ वा मूलाज्ञानमेव तत्र कारणम् । न
चैवं व्यावहारिकत्वापत्तिः । अविद्यातिरिक्त-
दोषाजन्यस्यैव (१)तत्प्रयोजकत्वात् । अस्ति चा-
त्रातिरिक्तो दोषः । अस्तु तर्हि दर्पणेऽनिर्वच-
नीयं मुखमिति चेत् । न, आदर्शे मुखं ना-

(१) व्यवहारप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

स्तीति संसर्गमात्रनिषेधात् । भेदमात्रकल्पनयाऽपि मुखभेदप्रत्युपपत्तौ धर्मिकल्पनागौरवात् । नात्र मुखं तदेवेदमित्यनुभवाच्च ॥

अत्राप्युक्तदोषमपवदति—न चैवमिति । अत्राविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वमेव व्यावहारिकत्वे तन्त्रं, न तु मूलाज्ञानजन्यत्वम् । अजन्याज्ञानादौ तदभावात् । मुखे भ्रमस्याविद्याऽतिरिक्तदर्पणाद्यभिघातरूपदृष्टिदोषजन्यत्वान्न व्यावहारिकतेत्यर्थः । ननु भेदादिवत्प्रतिबिम्बत्वरूपस्याविद्यकत्वसम्भवान्न तस्य बिम्बाभेद इति शङ्कते—अस्त्विति । यदंशे बाधः, स एव कल्पितः । अन्यथा इदमंशस्यापि तदापातात् । बाधश्च प्रतिबिम्बस्य दर्प्पणसंसर्गविषय एव दृश्यते, न तु तत्स्वरूपविषयः । नेदं रजतमितिवन्नेदं मुखमित्यदर्शनात् । तथा च ग्रीवास्थमुखे एव व्यत्यासः कल्पित इत्यभिप्रेत्याह—न आदर्शे इति । दर्पणेऽनिर्वचनीयमुखस्याभावे कथं भेदप्रतीतिरित्याशङ्क्य चन्द्रभेदज्ञानवत्तदुपपत्तिरित्याह—भेदमात्रेति । प्रतिबिम्बप्रतीतिकालेऽपि दर्पणे तदभावावगमाच्च न तत्र कल्पितमित्याह—नात्रेति ॥

ननु स्वपृष्ठदेशवर्तिपुरुषप्रतिबिम्बं स्वपुरोवर्तिदर्पणे दृश्यते, तत्रापि तव मते पृष्ठदेशवर्तिपुरुषे एव दर्प्पणस्थत्वादिकमारोप्यते इति वाच्यम्, तदयुक्तम् ।

पाश्चिकाधिष्ठानस्य स्वेन्द्रियासंनिकृष्टत्वेनारोपकारणाभावादिति शङ्कते—नन्विति ॥

ननु मुख एव दर्पणस्थत्वाद्यारोपे पश्चाद्भागवर्तिमुखप्रतिबिम्बं न प्रत्यक्षं स्यात् । अधिष्ठानेन्द्रियसंप्रयोगाभावादिति चेत् । न, लौकिकप्रतिबिम्बस्थलेऽस्त्वेवं चक्षुषोऽधिष्ठानसम्बन्धः । बिम्बस्योपाधिप्रतिहतनयनरश्मिभिर्ग्रहणनियमाभावे परमाणोः कुड्यादिव्यवहितस्थूलस्यापि चक्षुषा प्रतिबिम्बभ्रमप्रसङ्गात् । न चाव्यवहितस्थूलोद्भूतरूपवत एव चाक्षुषप्रतिबिम्बभ्रमो नान्यस्येति वाच्यम् । स्थौल्योद्भूतरूपयोः स्वाश्रयचाक्षुषज्ञानहेतुत्वेनाधिष्ठानस्य चाक्षुषज्ञानानङ्गीकारे तद्गतयोरनपेक्षितत्वात् ॥

चित्प्रतिबिम्बभ्रमस्याचाक्षुषत्वान्न तत्राधिष्ठानेन्द्रियसन्निकर्षापेक्षा । रूपवत्प्रतिबिम्बस्य सर्वत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां चाक्षुषत्वात् । दर्पणान्तर्वर्तिच्छायाविशेषादौ चक्षुःसंप्रयोगासम्भवस्योक्तत्वादुपाधिप्रतिहतनयनरश्मिसंयुक्तमेव स्वमुखं स्वपृष्ठदेशस्थशरीरादिकं च तत्तत्प्रतिबिम्बात्मना भातीत्यवश्यमभ्युपेयम् ।

तथा च

दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्य स्वमाननम् ॥

इत्येतदयोगव्यवच्छेदपरं, नत्वन्ययोगव्यवच्छेदपरमित्यभिप्रेत्याह—लौकिकेति।

ननु चक्षुष उपाधिसन्निकर्ष एव प्रतिबिम्बग्रहहेतुर्न तु बिम्बसन्निकर्षः। तथा च प्रतिहतदृष्टेर्न बिम्बसन्निकर्षः कल्प्य इत्याशङ्क्याह—बिम्बस्येति। बिम्बगतयोर्महत्त्वोद्भूतरूपयोः कुड्याद्यव्यवधानस्य च तत्प्रतिबिम्बज्ञानहेतुत्वात् न परमाण्वादिप्रतिबिम्बग्रहप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—न चेति। किं बिम्बगतोद्भूतरूपादेः साक्षात्प्रतिबिम्बग्रहहेतुत्वम्, उत स्वाश्रयचाक्षुषज्ञानद्वारा ?। नाद्यः। तस्य घटादौ स्वाश्रयचाक्षुषज्ञानहेतुतायाः क्लृप्तत्वेनान्यत्र चाक्षुषज्ञानाजनकत्वादित्याह--स्थौल्येति। द्वितीये चक्षुषो बिम्बसन्निकर्षः कल्प्योऽन्यथा तत्र चाक्षुषज्ञानायोगादित्युपाधिप्रतिघातेन व्यावृत्तचक्षुषस्तत्संनिकर्ष आवश्यक इति भावः।

बिम्बगतोद्भूतरूपादेः प्रतिबिम्बज्ञानाहेतुत्वेऽपि तत्र तदपेक्षा, प्रतिबिम्बचाक्षुषज्ञानहेतुभूततद्गतोद्भूतरूपादिजनकत्वेन बिम्बगतस्यापेक्षितत्वादिति शङ्कते—अथेति।

अथ प्रतिबिम्बज्ञाने न (१) तयोर्हेतुत्वं, किं तु प्रतिबिम्बितरूपादाविति चेत्। न, द्रव्यान्तरं मुखान्तरं वा प्रतिबिम्बमिति मते बिम्बस्य

(१) स्थौल्योद्भूतरूपयोरित्यर्थः।

निमित्तत्वेन तद्गतयोस्तयोः प्रतिबिम्बगतरूपाजनकत्वात्। न च तयोः कारणतावच्छेदकत्वमेव न तु कारणत्वमिति वाच्यम्। स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकविरोधात्। अन्यत्रापि विषयगतयोस्तथात्वप्रसङ्गात्।

आवरणद्रव्यस्य प्रतिहतनयनरश्मिसम्बन्धविघटनं विनैव प्रतिबन्धकत्वे चक्षुःसन्निकर्षमात्रस्य कारणत्वविलोपप्रसङ्गात्। प्रतिहतसन्निकर्षानङ्गीकारे गृहान्तर्गतस्याकाशोदितादृतप्रतिबिम्बभ्रमाभावप्रसङ्गात्।

उपादानगतगुणानामेव तत्कार्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकत्वात्परमते बिम्बस्य प्रतिबिम्बे निमित्तकारणत्वान्नैवमित्याह—न द्रव्यान्तरमिति। ननु प्रतिबिम्बज्ञाने तद्गतरूपादौ वा न बिम्बगतरूपाद्यपेक्षा किं तु दण्डत्वादेरिव बिम्बस्य तत्कारणतावच्छेदकतयेति चेत्। न, घटादिज्ञान इव प्रतिबिम्बज्ञानेऽपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वस्यैव न्याय्यत्वादित्याह—न च तयोरिति। अन्यथा घटादावपि तयोश्चाक्षुषज्ञानकारणतावच्छेदकतापातेनापसिद्धान्तः स्यादित्यभिप्रेत्याह—अन्यत्रापीति।

किं च कुड्यादिव्यवधानस्य प्रतिबिम्बज्ञानप्रति-

इत्येतदयोगव्यवच्छेदपरं, नत्वन्ययोगव्यवच्छेदपरमित्यभिप्रेत्याह—लौकिकेति ।

ननु चक्षुष उपाधिसन्निकर्ष एव प्रतिबिम्बग्रहहेतुर्नतु बिम्बसन्निकर्षः । तथा च प्रतिहतदृष्टेन बिम्बसन्निकर्षः कल्प्य इत्याशङ्क्याह—बिम्बस्येति । बिम्बगतयोर्महत्त्वोद्भूतरूपयोः कुड्याद्यव्यवधानस्य च तत्प्रतिबिम्बज्ञानहेतुत्वात् न परमाण्वादिप्रतिबिम्बग्रहप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—न चेति । किं बिम्बगतोद्भूतरूपादेः साक्षात्प्रतिबिम्बग्रहहेतुत्वम्, उत स्वाश्रयचाक्षुषज्ञानद्वारा ? । नाद्यः । तस्य घटादौ स्वाश्रयचाक्षुषज्ञानहेतुतायाः क्लृप्तत्वेनान्यत्र चाक्षुषज्ञानाजनकत्वादित्याह--स्थौल्येति । द्वितीये चक्षुषो बिम्बसन्निकर्षः कल्प्योऽन्यथा तत्र चाक्षुषज्ञानायोगादित्युपाधिप्रतिघातेन व्यावृत्तचक्षुषस्तत्संनिकर्ष आवश्यक इति भावः ।

बिम्बगतोद्भूतरूपादेः प्रतिबिम्बज्ञानाहेतुत्वेऽपि तत्र तदपेक्षा, प्रतिबिम्बचाक्षुषज्ञानहेतुभूततद्गतोद्भूतरूपादिजनकत्वेन बिम्बगतस्यापेक्षितत्वादिति शङ्कते—अथेति ।

अथ प्रतिबिम्बज्ञाने न (१) तयोर्हेतुत्वं, किं तु प्रतिबिम्बितरूपादाविति चेत् । न, द्रव्यान्तरं मुखान्तरं वा प्रतिबिम्बमिति मते बिम्बस्य

(१) स्थौल्योद्भूतरूपयोरित्यर्थः ।

निमित्तत्वेन तद्‌गतयोस्तयोः प्रतिबिम्बगतरूपाजनकत्वात्। न च तयोः कारणतावच्छेदकत्वमेव न तु कारणत्वमिति वाच्यम् । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकविरोधात् । अन्यत्रापि विषयगतयोस्तथात्वप्रसङ्गात् ।

आवरणद्रव्यस्य प्रतिहतनयनरश्मिसम्बन्धविघटनं विनैव प्रतिबन्धकत्वे चक्षुःसन्निकर्षमात्रस्य कारणत्वविलोपप्रसङ्गात्। प्रतिहतसन्निकर्षानङ्गीकारे गृहान्तर्गतस्याकाशोदितादुतप्रतिबिम्बभ्रमाभावप्रसङ्गात् ।

उपादानगतगुणानामेव तत्कार्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकत्वात्परमते बिम्बस्य प्रतिबिम्बे निमित्तकारणत्वान्नैवमित्याह—न द्रव्यान्तरमिति । ननु प्रतिबिम्बज्ञाने तद्गतरूपादौ वा न बिम्बगतरूपाद्यपेक्षा किं तु दण्डत्वादेरिव बिम्बस्य तत्कारणतावच्छेदकतयेति चेत् । न, घटादिज्ञान इव प्रतिबिम्बज्ञानेऽपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वस्यैव न्याय्यत्वादित्याह—न च तयोरिति । अन्यथा घटादावपि तयोश्चाक्षुषज्ञानकारणतावच्छेदकतापातेनापसिद्धान्तः स्यादित्यभिप्रेत्याह—अन्यत्रापीति ।

किं च कुड्यादिव्यवधानस्य प्रतिबिम्बज्ञानप्रति-

वेधकत्वात्तन्न तदभावापेक्षेति वाच्यम्। तथा च कुड्यादेः किं चक्षुषो बिम्बसन्निकर्षरूपकारणविघटकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुत साक्षात् ?। आद्ये बिम्बसन्निकर्षः प्रतिहतचक्षुष आवश्यक इत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति--आवरणेति। चक्षुःसन्निकर्षेति। चक्षुर्विषययोरव्यवधाने सति (१) सन्निकर्षाभावेन चाक्षुषज्ञानाभावादर्शनात् तत्सन्निकर्षः कुत्रापि कारणं न स्यादित्यर्थः। ननु स्मर्यमाणमुखादेरेव दर्पणादावारोपाभ्युपगमे परावृत्तचक्षुषो बिम्बसन्निकर्षोऽकल्प्यः चाक्षुषारोप्यगतस्थौल्याद्यपेक्षितत्वात्तस्याप्यन्यथोपपत्तिरित्याशङ्क्याह--प्रतिहतेति। गृहान्तःस्थितेन बहिःस्थितजलादावाकाशेऽभिनवतयोत्पन्नस्य पूर्वमननुभूतस्योल्काद्यद्भुतस्य प्रतिबिम्बदर्शनात् स्मर्यमाणारोपपक्षे तदनुपपत्तेः। कुड्यादिव्यवहितस्यापि स्मर्यमाणस्य जलादौ प्रतिबिम्बभ्रमप्रसङ्गाच्चेति भावः।

ननु नयनोन्मीलनानन्तरमेव प्रतिबिम्बं दृश्यते उपाधिप्रतिहतनयनस्यादित्यादिबिम्बसन्निकर्षापेक्षायां विलम्बः स्यादित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति--तस्मादिति।

तस्मादनन्यथासिद्धचक्षुरन्वयव्यतिरेकाभ्यां नयनोन्मीलनसमनन्तरमेव तस्य मार्तण्डमण्डल-

(१) कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्यापि कारणतया कुड्यादेः प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेनेत्यादिः।

संयोगकल्पनवद्दर्पणादिना प्रतिहतस्यापि नयनस्य परावृत्त्य यथोपलम्भं स्वपरबिम्बसंयोगः कल्प्यः । न चास्मिन्पक्षे दर्पणस्योन्यथासिद्धत्वादेकदर्पणइव तद्भेदेऽप्येकमेव मुखं प्रतीयेतेति वाच्यम् । अनेकदर्पणस्थत्वारोपे अनेकेषु मुखमिति प्रतीत्युपपत्तेः । एकमेव मुखमनेकदर्पणेषु भिन्नवत्प्रतीयत इत्यनुभवात् ।

न च जलादेर्नयनप्रतिघातकत्वेन जलस्थसूक्ष्मग्रहः(१)स्यादिति वाच्यम् । केषाञ्चिच्चक्षुषां परावृत्त्य स्वमुखसंयोगेऽपि केषाञ्चित्तदन्तर्गतपदार्थसंयोगेन तदवगमसंभवात् । एतेन नयनादिप्रतिबिम्बमपि व्याख्यातम् ।

यत्त्वीषत्स्वच्छताम्रादौ मुखसंस्थानाप्रतीत्या न प्रत्यभिज्ञानमिति, तन्न । तत्रापि मुखं स्पष्टम् न प्रतीयत इत्यनुभवादेव मुखमात्रस्य धर्मिमात्रस्य वा प्रत्यभिज्ञासंभवात् ।

एकस्येवानेकस्यापि दर्पणादेः प्रतिघातद्वारा चक्षुषो विम्बसन्निकर्षमात्र एवोपयुक्तत्वादेकस्मिन्निवानेकेषु तेष्वेकमेव मुखं भायादिति चोद्यमपवदति—न चेति । अनेकदर्पणाभिघातरूपदोषदुष्टचक्षुषा मुखस्या-

(१) जलान्तर्गतानां सूक्ष्मपदार्थानां चाक्षुषप्रत्यक्षं न स्यादित्यर्थः

नेकदर्पणस्यत्वारोपात्तदनेकत्वभ्रम इत्याह—अनेकेति । न चैतदुत्प्रेक्षामात्रं, किं त्वेवमेवानुभवोऽपीत्याह—एकमेवेति ।

यदप्युक्तं दर्पणवज्जलस्यापि दृष्टिप्रतिघातकत्वेन दर्पणान्तःस्थितवज्जलान्तःस्थितमपि न भायादिति, तदयुक्तम् । जलादेर्विरलावयवद्रव्यत्वेन केषांचिन्नयनर-

प्रतिबिम्बज्ञानसमये बिम्बज्ञानाभावस्यैवानुभूयमानत्वाद्बिम्बसन्निकर्षप्रत्यभिज्ञयोरसम्भव इति परोक्तं चोद्यमनुवदति—यत्त्विति ।

यत्तु प्रतिबिम्बंपश्यामि, न चैत्रम्’ चैत्रस्तु तेनानुमीयत इत्यादि, तन्न । दर्पणे चैत्रम् पश्यामीत्यनुभवात्, वर्णितरीत्या सर्वत्र बिम्बसन्निकर्षसम्भवाच्च । चैत्रम् न पश्यामीत्यनुभवस्तु चैत्रस्य देशविशेषाज्ञानविषयः । आत्मप्रतिबिम्बे तु नेयं विधा । तत्र ब्रह्मचैतन्यस्य स्वतःसिद्धप्रकाशत्वाच्चक्षुराद्यनपेक्षणात् ॥

अत एवोक्तदोषपरिहाराय दर्पण एव मुखसमं आरोप्यतामिति निरस्तम् । अथाख्यातिनिरसिष्यमाणत्वाच्च । मुखप्रतिमुद्रैव प्रतिबिम्बमित्यप्यत एव निरस्तम् जलादेबिम्बसंश्ले-

षाभावात् । जले पादादिप्रतिमुद्राया अप्यनुपलम्भप्रसङ्गाच्च ॥

प्रतिबिम्बज्ञानस्यैव चैत्रविषयत्वेनानुभवात्तज्ज्ञानाभावोऽनुपपन्न इत्याह—तन्नेति । ननु बिम्बज्ञानकारणसन्निकर्षाभावात्तज्ज्ञानानुभवो भ्रम इत्यत आह—वर्णितेति । दर्पणे चैत्रं पश्यामीत्यनुभवान्न पश्यामीत्यनुभवस्तदतिरिक्तदेशे तदज्ञानविषयः अतस्तदनुमानमपि तस्य देशविशेषसंसर्गविषयमित्यभिप्रेत्याह—चैत्रमिति । यदुक्तम् चक्षुर्गोचरात्मप्रतिबिम्बे नायं प्रकारः सम्भवतीति तदङ्गीकारेण परिहरति—आत्मेति । चाक्षुषप्रतिबिम्बभ्रमे हि चाक्षुषाधिष्ठानसामान्यज्ञानाय प्रतिहतसन्निकर्षापेक्षा, आत्मप्रतिबिम्बभ्रमे त्वधिष्ठानचिदात्मनः स्वप्रकाशत्वेन तद्भानस्य स्वतःसिद्धत्वात् तद्भ्रमस्य चाचाक्षुषत्वाच्च न चक्षुराद्यपेक्षेत्यर्थः ॥

अलौकिकसन्निकर्षकल्पनारूपदोषभयात् सन्निकृष्टोपाधावेव मुखसंसर्ग आरोप्यतामित्यन्यथाख्यातिवादिनश्चोद्यं दूषयति—अत एवेति । स्मर्यमाणारोपासम्भवेन प्रतिहतचक्षुःसन्निकर्षस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः । तृतीये परिच्छेदेऽन्यथाख्यातेर्निरसिष्यमाणत्वाच्च न तन्मतमादर्तव्यमित्याह—अन्यथेति । मधूच्छिष्टादावङ्गुलीयकप्रतिमुद्रावद्दर्पणादौ मुखादिप्रतिमुद्रैव प्रतिबिम्बमिति मतान्तरं दूषयति—मुखेति । अत एवेति ।

प्रत्यभिज्ञादिविरोधादेवेत्यर्थः। मुद्राया उपाधिसंसर्गे सत्येव प्रतिमुद्रोत्पत्तेर्नभस्तादित्यादेर्जलादिसंयोगाभावान्न तत्र तत् प्रतिमुद्रा सम्भाविनीत्याह—जलादेरिति—जलादिगतप्रतिबिम्बस्य प्रतिमुद्रात्वे प्रत्यक्षता च न स्यादित्याह—जलेति ॥

किं च प्रतिमुद्राया उपाधिरूपसजातीयरूपवत्त्वाद्दर्पणस्थप्रतिबिम्बस्य प्रतिमुद्रात्वे रक्तरूपादेरनुपपत्तिः। प्रतिमुद्राश्रयस्य दर्पणस्य समतलताऽनुपपत्तिः। बिम्बापाये तत्प्रतिमुद्रापायानुपपत्तिश्चेत्याद्यनुक्तसमुच्चयश्चशब्दार्थः ॥

मुखप्रतिबिम्बस्य च्छायाद्यात्मकतानिरासात्परिशेषान्मुखत्वसिद्धिः, प्रत्यभिज्ञाविरोधान्मुखान्तरत्वानुपपत्तेर्ग्रीवास्थमुखाभेदसिद्धिश्चेत्याह—तस्मादिति ॥

तस्मात्प्रत्यभिज्ञापरिशेषाभ्यां बिम्बयोरभेद इति। किं च दर्पणं मुखाधारो न भवति मुखकारणशून्यत्वात्। न च प्रतिबिम्बस्य छायात्वमते सिद्धसाधनम् तस्य निरस्तत्वात्। नाप्यसिद्धिः। दर्पणे मुखकारणसद्भावस्य निरस्तत्वात्। यत्तु बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे कस्तूरिकादिप्रतिबिम्बादौ गन्धाद्युपलम्भप्रसङ्ग इति, तन्न। बिम्बगतप्रतिबिम्बकस्तूर्याद्यभावात् ॥

बिम्बप्रतिबिम्बाभेदेऽनुमानमप्याह—किं चेति । मुखकारणशून्यत्वादिति । तदुपादानसंसर्गरहितत्वादित्यर्थः । तथा च न मुखावयवे व्यभिचारः । एकावयवस्येतरावयवसंसृष्टत्वेन तत्र हेतोरभावात् । अत्र परोक्तदोषमपवदति—न चेति । छायात्वमत इति द्रव्यान्तरत्वमते प्रतिमुद्रात्वमते चेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रतिबिम्ब मुखान्तरमिति मते दर्पणो तदुपादानाङ्गीकारादसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्याह—नापीति । तथा च दर्पणस्य मुखाधारत्वे निषिद्धे ग्रीवास्थमेव मुखं दर्पणस्थतया भातीति सिद्ध्यतीति भावः । अत्र परोक्तम् बाधकमनुवदति दूषयितुम्—यत्त्विति । वस्तुतो दर्पणादौ प्रतिबिम्बमुररीकृत्य तस्य बिम्बाभेदम् न ब्रूमः । येन तत्रापि कस्तूरिकादेः सत्वेन तद्गन्धोपलाभः स्यात्किन्तु बिम्बमेव दर्पणस्थतया भ्रान्त्याप्रतीयमानं प्रतिबिम्बमिति । तथा च दर्पणादौ कस्तूरिकादेरेवाभावान्न तत्र गन्धोपलम्भ इत्याह—तन्नेति बिम्बात्मतया प्रतीयमानकस्तूरिकादेर्दर्पणादावभावादित्यर्थः ॥

ननु कस्तूरिकादेर्दर्पणादावभावेन तत्र तद्गन्धप्रमा मा भूत् तत्र तद्गतरूपादिभ्रमवत्तद्गन्धभ्रमोऽपि किन्न स्यादिति शङ्कते—नचेति ।

ननु मा भूदन्यत् तदेव तद्रूपविशिष्टतया यथा दर्पणादौ प्रतीयते, एवं तद्गतगन्धरसा-

दिविशिष्टमपि प्रतीयतामिति चेत् न, चक्षुष
गन्धरसाद्यग्राहकत्वात् । घ्राणादेश्च स्वदेशसन्नि
कृष्टग्राहिणोऽसन्निकृष्टगन्धाद्यग्राहकत्वात् । त
मते चायं दोषो दुष्परिहरः । कस्तूरिकादिच्छा
यायास्तज्जातीयरूपवत्तत्सजातीयगन्धरसादेर-
प्यावश्यकत्वात रूपस्य चक्षुषाऽसन्निकृष्टेनापि
ग्रहणवद्गन्धादेरप्यसन्निकृष्टघ्राणादिना ग्रहण
प्रसङ्गात् ।

अत एव नापरक्तं न वारिस्थम्"इतिस्मा-
र्तव्यवहारोऽपि नगौण इति बिम्बप्रतिबिम्बयोर-
भेदे मानं भ्रमविरोधिभेदज्ञानस्यैव गौणत्वप्रयो-
जकत्वात् ॥

किं चक्षुषा गन्धरसादिभ्रम आपाद्यते उत तद्ग्रा-
हकघ्राणादिना? नाद्यः। चक्षुषस्तत्प्रमायामिव तद्भ्रमेऽ-
प्यहेतुत्वादित्याह—न चक्षुष इति द्वितीयं दूषयति—
घ्राणादेश्चेति । घ्राणरसनादीनां चक्षुर्वद्बहिर्निर्गमनाभा-
वेन प्रतिहतसन्निकर्षायोगाद्यत्र स्वयं वर्तते नासाग्रादौ
तत्र कस्तूरिकादेरभावादधिष्ठानसामान्यज्ञानाभावेन तत्र
दर्पणस्थत्वाद्यारोपायोगादित्यर्थः । यन्मते वस्तुत एवो-
पाधौ प्रतिबिम्बमस्ति तन्मते एवायं दोष इत्याह—
तन्मते इति । दर्पणगतच्छायादौ गन्धादेरेवाभावात्

दनुपलम्भ इत्याशङ्क्य यद्गतं रूपं यत्र स्वसजातीय-रूपारम्भकं तद्गतगन्धस्यापि तत्र स्वसजातीयगन्धारम्भकत्वनियमात्तत्र गन्धादिकमावश्यकमित्याह—कस्तूरिकादीति । तथापि दर्पणान्तर्गतगन्धस्य घ्राणासन्निकृष्टत्वान्न तद्ग्रह इत्याशङ्क्याह—रूपस्येति । असन्निकृष्टेनेति च्छेदः ।

यदुक्तं वारिस्थमादित्यमिति स्मार्तव्यवहारो गौण इति, तदप्ययुक्तमित्याह—अत एवेति । अतः शब्दार्थमेवाह—भ्रमविरोधीति । न हि भेदज्ञानमात्रमभेदव्यवहारस्य गौणत्वप्रयोजकं नभस्थचन्द्रभेदज्ञाने सत्यप्येक एवायं चन्द्र इति व्यवहारस्य अभेदज्ञानस्य मुख्यत्वात्, किन्त्वभेदभ्रमविरोध्येव भेदज्ञानं तथा । यथा माणवके सिंहभेदज्ञानम् । बिम्बप्रतिबिम्बयोस्तु भेदज्ञाने सत्यत्ये तव भ्रमत्वेन सम्मतस्याभेदज्ञानस्यानुवर्तमानत्वान्न तद्व्यवहारस्य गौणत्वमित्यर्थः ।

बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदेऽपि जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वे मानाभावान्न तयोरभेद इत्याशङ्क्याह—न चात्मन इति ।

न चात्मनः प्रतिबिम्बे मानाभावः । "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वन्" इत्यादिविवस्वत्प्रतिबिम्बदृष्टान्तेन जीवपरयोर्भेदानुवादश्रुतेः प्रवेशश्रुतेश्च तत्र मानत्वात् । अत एवात्रोपा-

नेत्याशङ्क्याह—दृष्टान्त इति। असंभवादपि नायं पक्ष उपादेय इत्याह—निरंशस्येति।

ब्रह्मण उपाध्यवच्छिन्नरूपेण जीवत्वम्, अनवच्छिन्नरूपेणेश्वरत्वं, तद्भेदश्च यथार्थ एवेति मते विराडुपाधिभूतब्रह्माण्डान्तावच्छिन्नेश्वरस्य तदन्तरालवर्तित्वायोगात्तत्रत्यचेतनाचेतननियन्तृत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—किं चेति। ननु सिद्धान्ते सप्रपञ्चस्य निष्प्रपञ्चत्ववदवच्छिन्नस्याप्यनवच्छिन्नत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्य तव मते उपाध्यवच्छेदस्य वास्तवत्वेन तद्वैशिष्ट्या अयावच्छिन्नप्रदेशे तदभावविशिष्टरूपानवच्छिन्नत्वस्य विरुद्धत्वेनासंभवान्नानवच्छिन्नस्य सर्वगतत्वमित्यभिप्रेत्याह—अवच्छेदकेति।

ननु ब्रह्मणश्चिद्रूपेणैव सर्वगतत्वं सर्वनियन्तृत्वं च नेश्वररूपेणेत्याशङ्क्य "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद, यस्य आत्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति" इति जीवभिन्नरूपेण नियन्तृत्वश्रवणान्नियम्यजीवस्यापि चिद्रूपत्वे तेन रूपेण नियन्तृत्वायोगाच्चेत्यभिप्रेत्याह—य आत्मनीति।

"य आत्मनि तिष्ठन्"इति च जीवव्यावृत्तरूपेणैव सर्वगतत्वादिश्रवणात्। बिम्बत्वं तु सर्वगताधिष्ठानव्याप्यवृत्तीति तद्विशिष्टं ब्रह्मापि सर्वगतमिति न प्रतिबिम्बपक्षे दोष इत्याचार्याः।

एवं "रूपं रूपं प्रति रूपो बभूव" इति परमेश्वरस्य प्रतिरूपतद्भेदौ दर्शयति। नचात्रान्तर्यामिण एव प्रतिरूपत्वमुच्यत इति वाच्यम् बिम्बात्मनैव परमेश्वरस्य नियन्तृत्वाद्युपपत्तौ जीवभावानुप्रवेशव्यतिरिक्तप्रवेशान्तरस्य एकेनैव सकलजगन्नियमनाद्युपपत्तौ तद्भेदस्य चानपेक्ष्यत्वात् श्रुतेरतदर्थत्वात्। प्रतिबिम्बभावेन प्रविष्टस्य मोढ्यश्रुतेश्च तस्यान्तर्यामित्वानुपपत्तेः।

ननु प्रतिबिम्बवर्ति प्रदेशे बिम्बस्याप्यभावान्न बिम्बरूपेश्वरस्यापि सर्वगतत्वमित्याशङ्क्य मुखादिगतबिम्बत्वस्य तत्र व्याप्यवृत्तित्वदर्शनात्सर्वगतचैतन्यवृत्तिबिम्बत्वमपि तद्व्याप्य वर्तत इति तद्विशिष्टचिद्रूपेश्वरस्यापि सर्वगतत्वाद्युपपद्यते इत्याह—बिम्बत्वमिति।

ईश्वरस्यैव शरीराद्युपाधिषु प्रतिबिम्बभावेन जीवत्वस्य मुखत एव श्रवणान्न जीवेशभेदः परमार्थ इत्याह—एवमिति। नन्वीश्वरस्य तत्तन्नियमनाय तत्र तत्र प्रतिरूपभाव एतन्मन्त्रार्थ इत्याशङ्क्य बिम्बरूपेश्वरस्यैवेच्छामात्रेण सर्वनियमनसंभवात्तदर्थं प्रतिबिम्बभावस्य तन्नानात्वस्य चानपेक्षितस्य तदर्थत्वायोगादित्याह-न चेत्यादिना। "कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते। स एव इह प्रविष्ट

प्रानखाग्रेभ्यः । स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति" इत्यादिना प्रविष्टस्य मौख्यप्राणनादेः श्रवणादपि न प्रविष्टस्य नियन्तृत्वमित्याह—प्रतिबिम्बेति ।

एवं वास्तवभेदे बाधकमुक्त्वा पुनरप्यभेदे परोक्तं बाधकान्तरमपाकरोति—एतेनेति ।

एतेन बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे वारिस्थादित्यस्य दर्शननिषेधेन नभस्थस्यापि तत्स्यादिति प्रत्युक्तम् । धर्म्यभेदेऽपि धर्मभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । अन्यथोपरक्तादित्यदर्शननिषेधेन केवलस्यापि दर्शननिषेधप्रसङ्गात् । न च बिम्बप्रतिबिम्बादित्ययोरभेदे प्रतिबिम्बदर्शनादेव बिम्बादित्यदर्शननिमित्तशास्त्रार्थोऽनुष्ठितः स्यादिति वाच्यम् । परमेश्वरविग्रहस्यैकत्वेऽपि मञ्जुस्थपरमेश्वरदर्शनेन रथस्थपरमेश्वरदर्शनाऽसिद्धिवद्वारिस्थसवितृदर्शनेन नभस्थत्वादिविशिष्टदर्शनासिद्धेः । अन्यथा नभस्थत्वविशिष्टादित्यदर्शनेनैवोपरक्तत्वादिविशिष्टादित्यदर्शनफलमपि स्यात् ।

यत्तु बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे प्रतिबिम्बजीवज्ञानादेव मोक्ष इति । तत्र किं जीवत्वविशिष्टज्ञानान्मोक्ष उत कर्तृजीवस्य यत्स्वरूपं ब्रह्म तज्ज्ञानत् ? ॥

एतच्छब्दार्थमाह—धर्मीति । जलस्थत्वरूपधर्म
च्छेदेन दर्शननिषेधः नभस्थत्वरूपेण(१) तदभाव इ
व्यवस्थेत्यर्थः । धर्म्यभेदमात्रेणाव्यवस्थायामतिप्र
ङ्गमाह—अन्यथेति । ननु चण्डालादिदर्शनप्रायश्चि
त्वेनादित्यादिदर्शनं तद्दर्शने ज्योतिषां दर्शन
त्यादि शास्त्राद्विधीयते । तदर्थश्चादित्यादिप्रतिबिम
दर्शनेनाप्यनुष्ठितः स्यात् । तव मते तस्य तदभेदादित्य
शब्दस्य किमादित्यादिदर्शनमात्रं तच्छास्त्रार्थः
नभस्थादित्यदर्शनम् ? । आद्ये प्रतिबिम्बदर्शनस्याप्य
दित्यादिस्वरूपविषयतायाः उपपादितत्वात्ततोऽपि त
र्शनमात्रे शास्त्रार्थोऽनुष्ठित एव नभस्थादित्येऽप्युपप्ल
परागाय(२)एव जलस्थं तत्प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा स्नान
र्थं प्रयतन्ते वृद्धाः । गणेशचतुर्थ्यां निषिद्धं चन्द्रदर्श
जलादावपि परिहरन्तीत्यभिप्रेत्य दूषयति—न चेति
द्वितीये प्रतिबिम्बदर्शनान्न नभस्थत्वेनादित्यदर्शनसि
द्धिरिति सदृष्टान्तमाह—परमेश्वरेति । धर्म्यभेदमात्रे
णातिप्रसङ्गस्तव मतेऽपि तुल्य इत्याह—अन्यथेति ।

जीवब्रह्मणोरभेदे जीवज्ञानेनापि ब्रह्मज्ञानप्रयो
जनं स्यादिति चोद्यान्तरमनुवदति—यत्त्विति । कि
जीवविषयभ्रान्तिज्ञानान्मोक्ष आपाद्यते उत तद्याथा
र्थ्यज्ञानादिति विकल्पयति—तत्रेति ।

(१) तदभावः-दर्शननिषेधाभावः ।

(२) अप्सु अहं-उपरागाभावो यस्य तथोक्त इत्यर्थः ।

रजतभ्रमेण शुक्त्यज्ञानानिवृत्तेर्न भ्रान्त्या तन्निवृत्तिरित्याह—नाद्य इति ।

नाद्यः । भ्रान्तेरविद्यानिवर्तकत्वायोगात्, अभेदविषयाज्ञानस्य जीवत्वज्ञानानिवर्त्यत्वाच्च । न द्वितीयः । इष्टापत्तेः । न च बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वयोः सांकर्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । मुखश्यामत्वावदातत्वादेरिव कल्पितभेदेन तद्व्यवस्थासंभवात् ।

यत्त्वचाक्षुषस्यात्मनो गन्धादिवत्प्रतिबिम्ब एव न स्यात् कुतो व्यवस्थेति, तन्न । अचाक्षुषस्यापि गगनस्य प्रतिबिम्बदर्शनात् । न च गगनमपि चाक्षुषमेव, तद्भानस्य चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानादिति वाच्यम् । नीरूपस्यापि चाक्षुषत्वे वायोरपि तत्प्रसङ्गात् । पञ्चीकरणन्यायेन गगने रूपमस्तीति चेत् । न, रूपहीनभागस्याधिकत्वेन चाक्षुषत्वायोगात् । अन्यथा वायावपि प्रसङ्गतादवस्थ्यात् ।

न च गगने रूपमस्त्येव 'नीलं नभः' इति बुद्धेर्बाधाभावादिति वाच्यम् । समीपस्थेऽपि गगने रूपानुभवप्रसङ्गात् । उच्चतरपर्वतशिखरमा-

रूढस्य पूर्वप्रतीतरूपगगनप्रदेशस्यैव नीरूपत्वानुभवाच्च ।

किं चाज्ञानस्य स्वसमानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वादज्ञानाविषयजीवत्वज्ञानेन न तन्निवृत्तिरित्याह—अभेदेति ।

जीवस्य पारमार्थिकस्वरूपब्रह्मज्ञानान्मोक्षापादनमिष्टमिति द्वितीयं दूषयति—न द्वितीय इति । सर्वत्र विरुद्धधर्माणां स्वसमानसत्ताकधर्मिभेदेन व्यवस्थितत्वात्सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादीनामपि तादृशधर्मिभेदेन व्यवस्थोपपत्तेस्तन्मात्रेण सांकर्यापादनमयुक्तमित्याह—न चेत्यादिना ।

आत्मा प्रतिबिम्बत्वादिरहितः अचाक्षुषत्वाद् गन्धादिवत् । तथा च श्यामत्वादिवन्न सर्वज्ञत्वादेर्व्यवस्थेति चोद्यं व्यभिचारेण दूषयति—यत्त्वित्यादिना । गगने हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह—न चेति । चक्षुरन्वयव्यतिरेकयोर्वक्ष्यमाणविधयाऽन्यथासिद्धिरित्यभिप्रेत्य गगनस्य चाक्षुषत्वे बाधकमाह—नीरूपस्येति । सिद्धान्ते पञ्चीकरणाङ्गीकाराद्गगने रूपवदंशस्यापि सत्त्वान्नीरूपत्वमसिद्धमित्याशङ्कते—पञ्चीकरणेति । तत्राऽपि वायाविव रूपहीनांशस्याधिकत्वादचाक्षुषत्वमित्याह—न रूपेति ।

पृथिव्यादाविव गगनेऽपि रूपं स्वाभाविकमेवेति मतं दूषयति—न चेति । रूपं किं गगने व्याप्य-

वृत्ति उताव्याप्यवृत्ति ? । आद्ये दोषमाह—समीपेति । न द्वितीयः । रूपस्याऽव्याप्यवृत्तित्वायोगात् । तदङ्गीकृत्यापि दोषमाह—उच्चतरेति ।

पञ्चीकरणन्यायेनाकाशेऽपि रूपमस्तीत्यत्र दूषणान्तरमाह—त्रिवृत्करणस्येति ।

त्रिवृत्करणस्यैव श्रुतिसूत्रयोः सिद्धत्वाच्च । क्व तर्हि चक्षुरन्वयव्यतिरेकयोरुपयोग इति चेत् । न, आकाशव्यापिप्रभाज्ञाने एव तदुपयोगात् । तस्मादाकाशस्य चाक्षुषत्वायोगात् लिङ्गाद्यनुसंधानं विनाऽप्यनुभवात्साक्षिप्रत्यक्षमात्रमाकाशमिति । श्रुतिसिद्धात्मप्रतिबिम्बस्य नीरूपत्वेन निरासायोगाच्च । चाक्षुषप्रतिबिम्बस्यैव रूपवद्बिम्बकत्वनियमाच्च । अन्यथा रूपस्पर्शवत एव द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वं दृष्टमिति त्वदभिमतात्मा प्रत्यक्षो न स्यात् ।

"तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकमकरोत्" इति श्रुतौ संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु "त्रिवृत् कुर्वत उपदेशात्" [ब्र० सू० ४-२-३] इति सूत्रे च तेजोवन्नानात्रिवृत्करणस्यैवोक्तत्वात्पञ्चीकरणं विनाऽनुपपत्त्यभावेन तत्कल्पनायोगाच्च तदेवासिद्धमित्यर्थः । आकाशस्याचाक्षुषत्वे तज्ज्ञाने चक्षुरन्वयव्यतिरेकविरोध इति शङ्कते—क्व तर्हीति । अनवच्छिन्नाकाशप्र-

तीतैस्तदवच्छेदकालोकज्ञाने चक्षुष उपयोग इत्याह—न आकाशेति। कथं तर्ह्याकाशप्रतीतिरित्याशङ्क्य परिशेषात्साक्षिप्रत्यक्षगम्यं तदित्याह—तस्मादिति। लिङ्गाद्यनुसंधानं विनापीति। वर्णात्मकः शब्दो नित्यः सर्वगतश्च। ध्वन्यात्मकस्तु वायुधर्म एवेति मतानुसारिणामपि नीलं नभ इति प्रतीतिदर्शनाच्च-क्षुषेदमंशज्ञाने तत्रत्यरजतवदालोके चक्षुषा ज्ञाते तद-वच्छिन्नं नभः साक्षिमात्रभास्यमित्यर्थः।

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥

"यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्" इत्यादि-श्रुतिबाधितविषयं चात्मप्रतिबिम्बाभावानुमानमित्या-ह-श्रुतिसिद्ध इति। बिम्बस्यैव व्यत्यस्ततया गृहीतस्य प्र-तिबिम्बत्वाद्बिम्बस्य रूपवत्त्वाभावे प्रतिबिम्बस्य चाक्षुष-त्वायोगाच्चाक्षुषद्रव्यप्रतिबिम्बस्यैव रूपवद्बिम्बकत्वं न प्रतिबिम्बमात्रस्येत्याह—चाक्षुषेति। प्रमाणसिद्धस्यापि युक्तितोपलापे बाधकमाह—अन्यथेति।

अद्वैतवादेऽविद्योपाधेरात्मातिरेकेण सत्त्वाभावा-त्तत्रात्मनः प्रतिबिम्बभाव एवानुपपन्न इत्याशङ्क्या-सद्विलक्षणत्वात्स्वसमानसत्ताकात्मभेदवत्त्वादर्थक्रियास-मर्थत्वाच्च दर्पणादिवत्प्रतिबिम्बोपाधित्वोपपत्तिरित्या-ह—न चेत्यादिना।

न चात्मासत्तातिरिक्तसत्ताहीनस्योपाधेः

कथमात्मप्रतिबिम्बोपाधित्वमिति वाच्यम्। अधिष्ठानातिरिक्तसत्ताभावेऽपि आरोपितस्यासद्विलक्षणतया घटादेरिव स्वोचितकार्य्यकरणत्वात्। बिम्बप्रतिबिम्बभेदानुमानानि चानुकूलतर्काभावादन्यथासिद्धानि, उक्तप्रतिकूलतर्कपराहतानि च। तस्माल्लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोर्वास्तवाभेदाज्जीवब्रह्मणोरप्यभेदो वास्तव इति। कस्तर्ह्युपाधिः? न तावत्स्थूलशरीरम्। कादाचित्कस्य तस्यानादिजीवोपाधित्वायोगात्। जीवस्यानादित्वाभावे कृतहानाभ्यागमादिदोषप्रसङ्गात्। अत एव क्षणिकविज्ञानमात्रं जीव इत्ययं पक्षोऽनुपपन्नः। तत्कृतधर्मादिवैयर्थ्यात्सुखादेराकस्मिकत्वप्रसङ्गाच्च। स्वर्गाद्युपदेशेन चैत्यबन्धनाद्यननुष्ठानप्रसङ्गात्।

चलत्वाचलत्वप्राङ्मुखत्वप्रत्यङ्मुखत्वादीनि बिम्बभेदानुमाने लिङ्गान्यप्रयोजकानीत्याह—बिम्बेति। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। अभेदानुभवबाधितानि चेत्यर्थः। जीवपरयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावोपपादनफलमाह—तस्मादिति।

अभेदो वास्तव इत्युक्त्वा भेदस्योपाधिकत्वमभिप्रेतं तत्रोपाधिमाक्षिपति—कस्तर्हीति। किं स्थूलशरीरं जीवपरभेदे उपाधिः, अन्तःकरणं वा, अज्ञानं वा,

भ्रान्तिज्ञानं वा, तत्संस्कारो वा, अन्यद्वेति किंशब्दार्थः। स्थूलशरीरस्यागन्तुकत्वेनानादिजीवविभागप्रयोजकत्वाभावान्नाद्य इत्याह—न तावदिति। जीवत्वमप्यागन्तुकमित्यत आह—जीवस्येति। कृतहानादिदोषप्रसङ्गादेव सुगतमतमप्यनुपपन्नमित्याह—अत एवेति। तत्र कृतहानादिकमेव विशदयति—तत्कृतेति। तेन वेदप्रामाण्यानङ्गीकारादग्निहोत्रादिधर्मवैयर्थ्यं तस्येष्टमित्याशङ्क्य त्वदभिमतधर्मस्यापि वैयर्थ्यं स्यादित्याह—स्वर्गादीति।

विज्ञानानां क्षणिकत्वेऽपि तत्संतानस्यैकत्वादङ्गीकृतहानादिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य किं क्षणिकविज्ञानातिरिक्तः संतानः तदतिरिक्तो वेति मनसि निधायाद्यं दूषयति—संतानीति।

सन्तानिव्यतिरिक्तस्यापि सन्तानाभ्युपगमे सर्वं क्षणिकमिति पक्षक्षतिः। सन्तानस्य द्रष्टृत्वाभ्युपगमे स एव स्थाय्यात्मा स्यात्। तस्य तदनभ्युपगमे वा द्रष्टुः कर्तुः स्वामिनोऽभावात्स्मृत्यादिविरहप्रसङ्गः। नाप्यन्तःकरणमुपाधिः। तस्यापि कार्यत्वात्, सुषुप्तिप्रलययोर्विनाशाच्च।

अथ सुषुप्तिप्रलययोर्नात्यन्तं तस्य विनाशः पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गात्। ननु न विनष्टस्य पुनरुत्पत्तिः तत्र मानाभावात्। किन्तु तज्जातीयस्यैवेति चेत्।

न, असत उत्पत्त्यनुपपत्त्या विनष्टकार्यस्य स्वकारणात्मना स्थितस्य पुनर्निमित्तयोगादभिव्यक्तेः । कार्यभेदे प्रमाणाभावाच्च ।

किं च स्थायिसन्तानस्य द्रष्टृत्वमस्ति न वा ?। आद्ये तस्यैवात्मत्वान्मदिष्टसिद्धिरित्याह—सन्तानस्येति । विकल्पद्वयेऽपि द्वितीयं दूषयति—तस्येति । द्वितीयं दूषयति—नापीति ।

"एतस्मात् जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" ।

"सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूत" इत्यादिना मनस उत्पत्त्यादिश्रवणात्तदुपाधिकस्य जीवत्वे कृतहानादिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह—तस्यापीति ।

प्रागुत्पत्तेर्नाशानन्तरं च कार्यस्यासत्त्वानभ्युपगमान्नोक्तदोष इति शङ्कते—अथेति । सुषुप्तावसत्त्वपर्यन्तं नाशे पुनर्जाग्रत्युत्पत्तिर्न स्यात्, असत उत्पत्त्ययोगादित्याह—पुनरिति । कार्यस्य विनाशानन्तरासत्त्वमेव, पश्चादुत्पत्तिस्तु तदन्यस्यैवेत्यसत्कार्यवादी शङ्कते—नन्विति । असत उत्पत्तेः साक्षिविवेके निरस्तत्वाद्विनाशसामग्र्या कारणात्मतामापादितस्योत्पत्तिसामग्र्या पुनः स्थूलाकारेणाभिव्यक्तिरेवेति परिहरति—नासत इति । यदुक्तं विनष्टादेव तज्जातीयं कार्यमुत्पद्यत इति, तत्राह—कार्येति ।

ननु बालस्थविरशरीरयोस्तदन्वयिदुःखाद्युपल-

क्येन तदुपादानान्तःकरणपरिमाणभेदस्यावश्यकत्वात् परिमाणभेदाच्च भेदोऽनुमीयत इत्याशङ्क्यैकस्मिन्नपि कालाभेदात्परिमाणभेददर्शनान्नैवमित्याह—परिमाणेति।

परिमाणभेदस्य जलूकादाविवाविरोधात्। एकस्मिन्नपि वृक्षावयविनि मूलाग्रभेदेन परिमाणभेदानुभवाच्च। न चावयवपरिमाणभेद एव तथाऽनुभूयत इति वाच्यम्। वृक्षत्वसामानाधिकरण्येनैवानुभवात्। अन्यथाऽवयविनि परिमाणमात्रविलोपप्रसङ्गात्। कार्यस्य कारणाद्भेदे वा तुलिततन्त्वारब्धपटे द्विगुणगुरुत्वोपलम्भप्रसङ्गात्।

तस्मात्कारणमेव कार्यस्वरूपम्, आकारस्त्वनिर्वचनीयो भिद्यत इति सति कारणे नात्यन्तं विनाश इति चेत्। तर्हि सुप्त्यादावन्तःकरणाकारनाशमज्ञानं वर्तत इत्युक्तं स्यात्। तथा च तदेव जीवोपाधिः स्यात्। तदपि न संभवति।

एकस्मिन्नैवैकदापि परिमाणभेदोऽवच्छेदकभेदेन दृष्ट इत्याह—एकस्मिन्निति। ननु मूलाद्यवयवपरिमाणमेव भेदेन प्रतीयते न वृक्षपरिमाणमित्याशङ्क्य मूले स्थूलोऽग्रे सूक्ष्म इति वृक्षत्वसादेश्यानुभवान्नै-

वमित्याह—न चावयवेति । अवयविनि प्रतीयमानप-रिमाणभेदस्य बाधकाभावेऽप्यवयवधर्मत्वकल्पने बाध-कमाह—अन्यथेति । कार्यकारणयोर्भेदाभावादपि नैक-कार्याणां भेद इत्यभिप्रेत्य तयोर्भेदे बाधकमाह—का-र्यस्येति । कार्यकारणयोर्भेदे कारणगतगुरुत्वव्यतिरेकेण कार्ये गुरुत्वान्तरस्यावश्यकत्वात्तुलायामारब्धपटकत-न्त्वारोपे पूर्वोपलब्धगुरुत्वाधिकगुरुत्वमुपलभ्येतेत्यर्थः ।

उत्पत्तेः पूर्वमपि कार्यस्य कारणात्मनाऽवस्थाने कथं कार्यकारणभावः, कथं वा कार्यार्थिनः कारणगवे-षणा ? इत्याशङ्क्य कार्यस्य कारणातिरेके सत्त्वाभा-वेऽपि तत इति अनिर्वचनीयस्थूलाकारापेक्षया कार्यका-रणभावाद्युपपत्तिरित्याह—तस्मादिति । फलितमा-ह—इतीति । सुषुप्त्यादावन्तःकरणस्याज्ञानात्मनैवाव-स्थानादयानुयायिनो जीवोपाधित्वापातेन तृतीयपक्षान्त-र्भाव इत्याह—तर्हीति । तर्ह्यज्ञानमेव तदुपाधिरिति पक्षोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—तदपीति ।

किमज्ञानं दर्पणादिवद्भेदकम्, उत घटादिव-त् ? । नाद्य इत्याह—अज्ञानस्येति ।

अज्ञानस्यास्वच्छस्य प्रतिबिम्बाश्रयत्वा योगात् । अहमनुभवागोचरस्य तस्य जीवोपाधित्वे मानाभावात् ।

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

इति श्रुतिविरोधात् । जीवस्य ब्रह्मण्यज्ञानमित्यज्ञानस्य जीवसंबन्धित्वावगमाच्च । नापि मिथ्याज्ञानं तद्वासना वा । तयोरपि कादाचित्कत्वात् । एभ्योऽन्य उपाधिस्तु प्रमाणविहीनः शङ्कितुमपि न शक्यत इति चेत्, उच्यते । अन्तःकरणमुपाधिः "कार्योपाधिरयं जीवः" इति श्रुतेः, अहमित्यनुभवगोचरत्वाच्च । न च सुप्त्यादौ तदभावः । तत्राप्यन्तःकरणस्य सूक्ष्मतया सत्त्वात् । न चैवमज्ञानोपाधित्वापत्तिः । दुर्निरूपेणापि सूक्ष्मरूपेण तत्सत्त्वस्यावश्यकत्वात् । "कार्योपाधिरयं जीवः" "कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्य" इत्यादिश्रुत्याऽहमनुभवेन च तस्यैव जीवभेदनिमित्तत्वावगमात् ।

द्वितीयं दूषयति—अहमनुभवेति । घटाकाशज्ञाने घटवन्नियमेन जीवे अज्ञानाप्रतीतेर्न तस्य घटवद्भेदकत्वमित्यर्थः । अज्ञानस्य जीवोपाधित्वं श्रुतिविरुद्धमित्याह—कार्येति । ब्रह्मविषयाज्ञानस्य जीवाश्रितत्वानुभवात् जीवत्वस्य तदधीनत्वे परस्पराश्रयप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह—जीवस्येति । चतुर्थपञ्चमौ दूषयति—नापीति । षष्ठं दूषयति—एभ्य इति । सत्त्वप्रधानमायाप्रतिबिम्बमीश्वरः, अन्तःकरणप्रतिबिम्बं तु जीव इति

मतमाश्रित्याह—उच्यत इति । अत्र च श्रुत्यनुभवौ मानमित्याह—कार्येति । यदुक्तं सुषुप्तावन्तःकरणस्य नाशात्तदनादिजीवत्वप्रयोजकमिति तत्राह—न चेति । कार्यस्य कारणात्मतापत्तेरेव सूक्ष्मत्वादज्ञानोपाधितापत्तिरित्युक्तं दूषयति—न चैवमिति । "नैवेह किं च नाग्र आसीत्" "मृत्युनैवेदमावृतमासीत्" इति श्रुतौ सृष्टिपूर्वं कार्यकारणयोरावृतावरकभावेन भेदाभिधानाल्लयकालेऽपि कारणातिरेकेणानिर्वचनीयं कार्यं सूक्ष्मरूपमस्त्येव इतरथा सुषुप्तावन्तःकरणाभावे तद्गतपुण्यपापादेरभावेन पुनरुत्थानाद्ययोगादिति भावः । सुषुप्तावज्ञानान्तःकरणयोः सतोः कथमन्तःकरणस्यैवोपाधित्वमित्याशङ्क्याह—कार्येति ।

अज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः, तद्विरूप ईश्वर इति मतेनाह—अथ वेति ।

अथवाऽज्ञानमेवोपाधिः ।

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

इति स्मृत्या तस्यैवोपाधित्वावगमात् । कार्योपाधिरित्यादिश्रुतिश्च नाज्ञानोपाधित्वं निवारयति, किंत्वन्तःकरणावच्छिन्नो व्यवहारयोग्य इति तस्य स्पष्टोपाधित्वाभिप्राया । न चाज्ञा-

नस्यास्वच्छत्वान्न प्रतिबिम्बाश्रयत्वमिति वाच्यम्। त्रिगुणात्मकस्य तस्य सत्त्वगुणप्रयुक्तस्वाच्छ्यस्यापि सत्त्वात्। जीवोपाध्यज्ञानस्यापि जीवाश्रयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् जीवे भ्रान्त्यादिजनकत्वाच्च जीवस्य ब्रह्मण्यज्ञानमित्यनुभव इति।

किं तत्र मानमित्याशङ्क्य

तद्भावभावनापन्नस्तदाऽसौ परमात्मना।

भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत्॥

इति जीवेशभेदस्याज्ञानाधीनतामुक्त्वा "विभेदजनके ज्ञाने" इत्यज्ञाननाशात्तद्भेदाभावाभिधायकविष्णुपुराणवचनमत्र मानमित्याह—विभेदेति। "कार्योपाधिरयं जीवः" इति श्रुतिविरुद्धोऽयं पक्ष इत्याशङ्क्योक्तस्मृत्यनुरोधेनेयं श्रुतिरयोगव्यवच्छेदपरा न त्वन्ययोगव्यवच्छेदपरा इत्याह—कार्येति। अज्ञानस्य तमोरूपत्वान्न प्रतिबिम्बोपाधित्वमित्याशङ्क्य विरुद्धसत्त्वप्राधान्येन तदुपपत्तिरित्याह—न चेत्यादिना। यदुक्तमज्ञानस्य जीवनिष्ठत्वानुभवान्न तस्य जीवत्वप्रयोजकतेति तत्राज्ञानस्य जीवाश्रयत्वमङ्गीकृत्याज्ञानजीवत्वयोरनादित्वात्साक्षिमात्रभास्यत्वाच्च नोत्पत्त्यादौ परस्परापेक्षाऽस्त्यतोऽन्योन्यप्रयोजकत्वं [illegible] गुणवत्त्वा[illegible] विरुद्ध[illegible] इत्याह—

जीवोपाधीति। चिन्मात्राश्रयमज्ञानमिति मते तस्य कथं जीवसम्बन्धानुभव इत्याशङ्क्याह—जीव इति।

भावरूपाज्ञाने लक्षणप्रमाणयोरभावात्तदेव नास्ति, कुतस्तस्य जीवोपाधित्वमित्यभिप्रेत्य चोदयति-नन्विति

ननु किमिदमज्ञानम्?। न तावदनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वन्तल्लक्षणम्। अविद्यासम्बन्धे अतिव्याप्तेः। न च साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्। तथा सत्यनादिपदे वैयर्थ्यात्, असंभवाच्च। कल्पितत्वेन दोषजन्यत्व नियमात्तस्यादित्वानुपपत्तेः। अज्ञानं न। नादि ज्ञाननिवर्त्यत्वात्। अपि चानादेरभावविलक्षणस्यात्मवन्न ज्ञाननिवर्त्यत्वम्। न च भावत्वं वोपाधिः। अत्यन्ताभावेऽसति च साध्याव्याप्तेः।

अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानलक्षणम्। उत भ्रमोपादानत्वमिति किं शब्दार्थः। तत्राद्यं दूषयति—न तावदिति। नन्वत्र साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितम्। अविद्यासम्बन्धस्याविद्यानिवृत्तिद्वारा निवर्त्यत्वान्न तथातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य तर्ह्यनादिपदव्यावर्त्यशुक्तिरजतादेः साक्षात्पदेनैव व्यावृत्तत्वादनादिपदे वैयर्थ्यापातादिति दूषयति—न च साक्षादिति। न च साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वोक्त्यादावतिव्याप्तिवारणाया-

नादिपदमिति वाच्यम् । इच्छादेः सिद्धान्ते ज्ञाननिवर्त्यताऽनभ्युपगमात्परमतेऽपि तस्य ज्ञानत्वेन तन्निवर्त्यत्वाभावाच्चेति भावः ।

कल्पिताज्ञानस्य शुक्तिरजतवदनादित्वमसंभवि चेत्याह—अज्ञानमिति । यस्याज्ञानातादित्वमसंमतं, तस्य तत्संबन्धानादित्वमपि तथेति न तत्र व्यभिचार इत्याह—न चेति । उक्तहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धिं निराकरोति—न चेति । पक्षेतरत्वादिति विशेषणस्य पक्षमात्रव्यावर्तकत्वात्प्रत्यक्षेतरत्वम् । तस्याप्युपाधित्वेऽनुमानमात्रोच्छेदापात इति भावः । अज्ञानस्यानाद्यभावविलक्षणत्वाभ्युपगमे तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमप्यसंभवि तत एवात्मवत्तदभावानुमानादित्याह—अपि चेति । आत्मनो ज्ञानानिवर्त्यत्वेऽन्यदेव प्रयोजकमित्याशङ्क्याह—न चेति । अत्यन्ताभावस्यासतो वा ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेऽपि भावत्वादेरभावात्तत्र साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ॥

ननु सादित्वेऽपि यावद्विरोधिसंनिपातमविनाशात्तत्संनिपात एव विनाशित्वे प्रयोजक इत्यविनाशे तदभावः प्रयोजकः । तथा चानादिभावरूपस्याप्यज्ञानस्य विरोधिसन्निपाते विनाशो दुर्निवार इति शङ्कते—नन्विति ।

ननु सादित्वमनादित्वं वा विनाशाविनाशयोर्न निमित्तं, किं तु विरोधिसन्निपातासन्निपातौ ।

किं च 'अनादिभावो न निवर्त्तते' इति सामान्यव्याप्तेः 'अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यम्' इति विशेषव्याप्तिर्बलीयसी । अभाववैलक्षण्यादात्मवदनिवृत्तौ भाववैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिः किं न स्यात्, इति चेत् ।

न, अज्ञानं न विरोधिसंसर्गि अनादिभावत्वात् आत्मवदित्यनुमानात् 'यः पर्वतः सोऽनग्निकः' इति विशेषव्याप्तिप्रसङ्गात् त्वदभिमताज्ञानस्यासिद्धेः । विशेषव्याप्त्यभावाद् भाववैलक्षण्यान्निवृत्तौ ध्वंसात्यन्ताभावदेरपि निवृत्त्यापातात् । प्रतिभासशरीरस्याज्ञानस्य तत्प्रतिभाने साक्षिणि सति निवृत्त्ययोगाच्च ।

"न हिंस्यात्सर्वा(१)भूतानि" इति सामान्यशास्त्राद् यथा "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इति विशेषशास्त्रस्य बलवत्त्वम्, एवं त्वदुक्तव्याप्त्यपेक्षया 'अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यम्' इति विशेषव्याप्तेर्बलीयस्त्वाद्भावरूपाज्ञानस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धिरित्याह—किं चेति । अज्ञानस्यानाद्यभावविलक्षणत्वेनाविनाशानुमानं प्रतिप्रयोगग्रस्तं चेत्याह—अभावेति ।

यदुक्तमज्ञानस्य विरोधिसन्निपाताद्विनाशोपपत्ति-

(१) 'सर्वाणि' इत्यर्थः । सुपांसुलुक्" [पा० सू० ७—१—३९] इति सूत्रेण जसः स्थाने डाऽऽदेशः ।

रिति तत्राह—न अज्ञानमिति । अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिर्बलीयसीत्येतदतिप्रसङ्गेन दूषयति—यः पर्वत इति । विशेषव्याप्तिरपि किं त्वदभिमताज्ञाने मदभिमताज्ञाने वा ? । नाद्यः । भावरूपाज्ञानस्य ममासिद्धत्वादित्याह—त्वदभिमतेति । न द्वितीयः । मदभिमताज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावस्य स्वनिवृत्तिरूपज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादिति भावः । प्रतिप्रयोगं दूषयति—भावेति । न च ध्वंसादेरपि ज्ञानान्निवृत्तिरिष्टेति वाच्यम् । ध्वंसस्य निवृत्त्या ध्वस्तघटस्य पुनरुन्मज्जनापत्तेः । अत्यन्ताभावादेश्च निवृत्तौ तत्त्वव्याघात इत्याशयः । किं चाज्ञानस्य प्रतिभासमात्रशरीरत्वाङ्गीकारात्तत्प्रतिभासे नित्यसाक्षिणि कथं तद्विनाश इत्याह—प्रतिभासेति ।

किं च प्रातीतिकरजताद्युपादानाज्ञानस्यावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठत्वादवच्छेदकशुक्त्यादेरागन्तुकत्वेन तदवच्छिन्नरूपस्यागन्तुकत्वात्तन्निष्ठाज्ञानस्यानादित्वासम्भवेन तत्राव्याप्तिरित्याह—शुक्त्यवच्छिन्नेति ।

शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाज्ञानस्यानादित्वासम्भवेन लक्षणस्य तत्राव्याप्तेः । शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमपि नेति मतेऽज्ञानस्य तद्भानानिवर्त्यत्वाच्चाव्याप्तिः । न ह्यन्याज्ञानमन्यज्ञानेन निवर्तते । एवं जीवन्मुक्तिकालीनेऽप्यज्ञा-

नेऽव्याप्तिः । तस्य ज्ञाननिवर्त्त्यत्वे स्वकार्यै आ
रब्धकर्मभिः सहैव पूर्वकालीनसाक्षात्कारेणैव नि
वृत्त्यापातात् । नापि भ्रमोपादानत्वमज्ञानल
क्षणम् । अनुत्पादितभ्रमाज्ञानेऽव्याप्तेः । माय
वच्छिन्नं ब्रह्मैवोपादानमितिमतेऽसंभवात् मायर
ब्रह्मणो द्वितन्तुरज्जौ सूत्रद्वयवदुपादाने इति मं
ब्रह्मण्यतिव्याप्तेश्च ।

वाचस्पतिमते शुद्धब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वस्याप्र
भावात्तद्विषयकमूलाज्ञानस्य निवर्त्यत्वासंभवात्तत्राव्या
प्तिरित्याह—शुद्धमिति । उपहितब्रह्मज्ञानादेव शुद्ध
ब्रह्मविषयाज्ञानं निवर्त्ततामित्यत्राह—न हीति । कि
च जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मोपादानाज्ञानलेशस्य ज्ञान
निवर्त्यत्वायोगात्तत्राव्याप्तिरित्याह—एवमिति । तर्हि
प्रारब्धकर्मक्षयानन्तरं ज्ञानेनैव निवर्त्ततामित्याशङ्क्य
ह—तस्यैति । द्वितीयं लक्षणं दूषयति—नापीति । अनु
त्पादितेति । स्फीतालोकमध्यवर्तिघटादौ प्रथमत ए
विशेषज्ञानोत्पत्तेस्तदज्ञानस्यानुत्पाद्यैव भ्रमं ततो विन
शात्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । यन्मते मायावच्छिन्नं ब्रह्मै
वोपादानं, तन्मते मायायास्तन्तुत्वादिवत्तदवच्छेदव
त्वेनानुपादानत्वादसंभवश्चेत्याह—मायेति । यन्म
मायाब्रह्मणोः समप्राधान्येन जगदुपादानत्वं तन्मते ब्रह्म
ण्यतिव्याप्तिरित्याह—मायाब्रह्मणीति ।

एवमज्ञाने लक्षणाभावं प्रतिपाद्य प्रमाणाभावं प्रतिजानीते—नापीति ।

नापि प्रमाणाभावरूपाज्ञाने पश्यामः । तत्र "अहमज्ञ" इत्यनुभवस्तावन्न प्रमाणम् अहमर्थस्य भावरूपाज्ञानानाश्रयत्वेन तत्प्रामाण्याय तत्प्रत्यक्षस्य "सुखं न जानामि" इति प्रत्यक्षवत् । ज्ञानाभावविषयत्वात् । परोक्षज्ञानानिवर्तकत्वेन सत्यपि तस्मिन्न जानामीत्यनुभवापातात् । नापि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्याद्यनुभवस्तत्र प्रमाणम् तस्यापि तव मते जडविषयाज्ञानाभावेन ज्ञानाभावविषयत्वस्यैव उक्तत्वात् । ज्ञानाभावविषयत्वेनाभिमतान्मयि ज्ञानं नास्तीति ज्ञानादहमज्ञ इति ज्ञानस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासं विनेच्छाद्वेषादिज्ञानस्यैव विषयभेदाप्रतीतेश्च ।

किं भावरूपाज्ञाने प्रत्यक्षं प्रमाणम्, अनुमानं वा, अर्थापत्तिर्वा श्रुतिर्वा ?। आद्येऽपि किम् "अहमज्ञः" इत्यनुभवस्तत्र मानं, "त्वदुक्तमर्थं न जानामि" इत्यनुभवो वा ?। "न किंचिदवेदिषम्" इति परामर्शमूलसौषुप्तिकाज्ञानानुभवो वा ?। तत्राद्यं दूषयति—तत्रेति । "अहमज्ञ" इति ह्यहमर्थाश्रिताज्ञानं प्रतीयते त्वदभिमताज्ञानस्याहंकारत्वेन तदाश्रितत्वायोगात्तत्प्रामाण्य-

यमहंकाराश्रितागन्तुकज्ञानाभावरूपाज्ञानविषयकत्वेनै-वाङ्गीकरणीयं "यथा सुखं न जानामि" इत्यनुभवस्य सुखविष-याज्ञानविषयकत्वेनैव प्रामाण्यं सुखविषयभावरूपाज्ञानस्य त्वयाऽप्यनभ्युपगमात्तद्वदित्याह—अहमर्थस्येति "अज्ञो न जनामि" इत्यनुभवस्य भावरूपाज्ञानगोचरत्वे तव मते परोक्षज्ञानस्य तदनिवर्तकत्वादनुमितभ्रान्त्यादावपि भा-वरूपाज्ञानसत्त्वात् वह्निं न जानामीत्यनुभवापात इत्या-ह—परोक्षेति । ननु त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यर्थविशे-षितमज्ञानमनुभूयते । ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्य च तज्ज्ञान-दशायामसंभवाद्भावरूपाज्ञानमेव तद्विषय इति तत्त्र मानमिति द्वितीयमाशङ्क्य तव मते जडार्थविषयभा-वरूपाज्ञानाभावादस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणवि-धया ज्ञानाभावविषयत्वमेवाभ्युपेयमिति दूषयति—नापि त्वदुक्तमिति । सिंहावलोकनन्यायेनाहमज्ञ इत्यनुभ-वस्य ज्ञानाभावविषयत्वे युक्त्यन्तरमाह—ज्ञानाभावेति ।

ननु त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्र किमर्थज्ञाने गृ-हीते तदभावोऽनुभूयते उतागृहीते ? नाद्यः । ज्ञानविशे-षणजयार्थस्यापि ज्ञातत्वेन तज्ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्यैवा-भावेन तदनुभवासंभवात् । न द्वितीयः प्रतियोगिज्ञान-रूपकारणाभावेऽभावज्ञानायोगादित्यत आह—न च प्रतियोगीति ।

न च प्रतियोगिज्ञानसत्त्वासत्त्वयोरात्मनि ज्ञानाभावानुभवो न संभवतीति वाच्यम् । इदानीं

योगिविषयज्ञानातिरिक्तार्थज्ञानाभावस्यैवाज्ञानत्वान्न विरोध इत्युक्तम् । संप्रत्यर्थविशेषविषयज्ञानाभाव एवाज्ञानं, तज्ज्ञाने च सामान्यज्ञानं हेतुरिति तस्य तेनाविरोधाद-नुभवसंभव इत्याह—अथवेति । सामान्यज्ञानस्याप्रतियोगित्वात्कथं तज्ज्ञानं विशेषज्ञानाभावरूपाज्ञानानुभवे हेतु-रित्याशङ्क्याह—तथैवेति ।

घटज्ञाने सत्यपि तत्प्रकारकज्ञानाभावाद् अर्थविशेषज्ञाने सत्यपि तत्प्रकारकज्ञानाभावरूपाज्ञानसंभवात्त-दनुभवोपपत्तिरिति मतान्तरमाह—अपरे त्विति ।

अपरे तु विशेषस्य स्वरूपतो ज्ञानेऽपि विशेषतो न जानामीति विशेषप्रकारकं ज्ञानं निषिद्ध्यते । तस्यैव संशयविरोधित्वात् । संभवति च सर्वत्र प्रमेयत्वादिरूपेण विशेषज्ञानमित्याहुः ।

अन्ये तु करतलामलकादिज्ञाने स्वविषयेतरप्रतियोगिकव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मविषयत्वादिकं प्रसिद्धमिह ज्ञाने निषिद्ध्यत इत्याहुः ।

केचित्तु साक्षात्त्वादुक्तार्थविषयं प्रमाणमपि नास्तीत्यर्थः । न चास्यैव विशिष्टविषयज्ञानस्य प्रमाणत्वात्तद्विशेषणतयार्थस्यापि प्र-

मार्गेणाधिगमात्स्ववचनव्याघात इति वाच्यम्
अस्य साक्षात्तद्विषयत्वाभावात् । साक्षात्प्रमाण
विषयत्वस्य च सत्त्वप्रयोजकत्वादित्याहुः ।

विशेषस्य प्रकारतयैव प्रतीतिर्न त्वन्यथेत्याश
ङ्क्याह—संभवतीति ।

त्वदुक्तमर्थं न जानामीति नार्थज्ञाननिषेधः, कि
न्तु तज्ज्ञाने करतलामलकादिज्ञाने प्रसिद्धासाधारणधर्म
विषयत्वं निषिध्यते इति मतान्तरमाह—अन्ये त्विति
स्वविषयेति । स्वस्यामलकज्ञानस्य विषय आमलकं तदि
तरद्घटादि तत्प्रतियोगिका या व्यावृत्तिरामलकनिष्ठो
भेदः तदधिकरणतावच्छेदको यो धर्म आमलकत्वादि
तद्विषयकत्वं तज्ज्ञाने प्रसिद्धं तदभावः परोक्षार्थज्ञाने
विद्यमानो न जानामीत्यनुभवविषय इत्यर्थः । आदि-
पदेन स्वाविषयनिष्ठव्यावृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविष-
यत्वादिकं गृह्यते ।

परोक्षेऽर्थे ज्ञानभावे सत्यपि संशयात्प्रमाणत्वाव-
धारणाभावान्न विरोध इति मतान्तरमाह—केचित्तु
संशयादिति । अर्थविशेषिताज्ञानानुभवस्य प्रमाणत्वा-
दर्थविषयत्वाच्च । तस्मिन्सति कथमर्थे प्रमाणज्ञाना-
भाव इत्याशङ्क्यास्यानुभूयमानाभावप्रतियोगिज्ञानवि-
शेषणतयाऽर्थविषयत्वेन साक्षात्तद्विषयकत्वाभावान्न वि-
रोध इत्याह—न चेत्यादिना । इदं रजतं जानामीति

ज्ञानविशेषणतया प्रमाणगोचरस्यापि रजतस्य सत्त्वा-
भावात्साक्षात्प्रमाणविषयत्वमेवार्थसत्त्वप्रयोजकं तथा
च तदभाव एव तत्संशयादिप्रयोजकाज्ञानमित्यभिप्रे-
त्याह—साक्षादिति ।

नन्वज्ञानशब्दस्य भावरूपाज्ञाने रूढत्वात्तदर्थ-
स्यैव न जानामीत्यनुभवगोचरत्वान्न ज्ञानाभावस्तद्गो-
चर इत्याशङ्क्याह—एतेनेति ।

एतेन भावरूपाज्ञानमेवाज्ञानशब्देन समु-
दायशक्त्याऽभिधीयते इति तदेव न जानामी-
त्यनुभवगोचर इति परास्तम् । वृत्तिज्ञाननि-
वर्त्यस्याज्ञानस्य तद्विरुद्धत्वेन क्लृप्तावयवशक्त्यै-
वोपपत्तौ समुदायशक्तिकल्पनागौरवात् । किं चा-
ज्ञानं वृत्तिविषयो न चेत्तत्रानुमानं शब्दप्रयो-
गोऽपि न स्यात् । वृत्तिग्राह्यं चेत्तदवच्छेदकवि-
षयस्यापि तद्ग्राह्यत्वे कथं तत्राज्ञानम् । न च
परोक्षवृत्तिर्नाज्ञानविरोधिनीति वाच्यम् । परो-
क्षतोऽपि ज्ञाने न जानामीत्यनुभवाभावात् । अ-
ज्ञानानिवृत्तौ परोक्षे व्यवहारासंभवाच्च । परो-
क्षवृत्त्या परोक्षप्रमानिवृत्तिप्रसङ्गाच्च । शास्त्र-
श्रवणेन धर्माद्यज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवाच्च ।

एतच्छब्दार्थमाह—वृत्तीति। क्लृप्तयोगस्य कल्प्यरूढिबाधकत्वाद्योगस्य चाभावरूपाज्ञानेऽपि सत्त्वान्नोक्तदोष इत्यर्थः। एवमभावरूपाज्ञानस्य प्रमाणज्ञानादिनाऽविरोधमुपपाद्य भावरूपाज्ञाने तद्विरोधमाह—विवेति। किमज्ञानं वृत्तेर्विषयो न वा?। अन्त्ये दोषमाह—अज्ञानमिति। आद्यमनुवदति—वृत्तीति तत्रापि किमज्ञानविषयवस्त्वपि अज्ञानविषयवृत्तेर्विषयो न वा?। आद्ये स्वसमानविषयप्रमाणज्ञानेन विरोधादज्ञानस्य न तद्ग्राह्यतेत्याह—तदवच्छेदकेति। अज्ञानविषयवृत्तेरज्ञानविषयवस्तुविषयकत्वेऽपि परोक्षत्वान्नाज्ञानविरोधिनी सेति चेत् न परोक्षतो ज्ञानेऽपि वन्ह्यादावज्ञानानुभवाभावात्परोक्षज्ञानस्यापि तद्विरोधित्वादित्याह—न च परोक्षेति। परोक्षवृत्त्या तद्विषयाज्ञानानिवृत्तावज्ञाने व्यवहाराभावेन ततस्तद्व्यवहारोपि न स्यादित्याह—अज्ञानेति। किं च परोक्षप्रमाणज्ञानेन परोक्षभ्रमो निवर्तते इति तवापि संमतं तदनुपपन्नम्। अज्ञानानिवृत्तौ तन्मूलकभ्रमनिवृत्त्ययोगादित्याह—परोक्षेति परोक्षज्ञानादज्ञानं न निवर्तत इत्येतदनुभवविरुद्धं चेत्याह—शास्त्रेति।

द्वितीयमनुवदति—अज्ञानेति।

अज्ञानग्राहकवृत्त्या विषयो न ज्ञायते चेत्। तर्हि ज्ञानाभावग्राहकवृत्त्याऽपि विषयो न

ज्ञायताम् । न किञ्चिदवेदिषमिति स्वापकालीनस्य तस्य परामर्शोऽप्येतावन्तं कालं दुःखं नावेदिषमिति परामर्शवत् ज्ञानाभावविषयः सुषुप्तौ धर्मादिज्ञानाभावस्तु तवाप्यनिष्टः । तेन विना भावरूपाज्ञानस्याप्यननुभवात् ।

सुषुप्तौ सामान्येन विषयज्ञानादज्ञानानुभव इत्येतत् ज्ञानाभावेपि तुल्यम् । सुषुप्तौ केवलमज्ञानमनुभूतमुत्थितेन सविषयं परामृश्यत इत्यप्यभावेऽपि तुल्यम् । अभावस्यापि प्रमेयत्वादिना ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणात् ।

तर्हि भावरूपाज्ञानानुभवस्याप्यज्ञानाविषयत्वात् न तेन तस्य विरोध इत्याह—तर्हीति । तृतीये न किंचिदवेदिषमित्यस्य परामर्शत्वमभ्युपेत्य तस्य भावरूपाज्ञानविषयत्वाभावात्तन्मूलानुभवो न तत्र मानमित्याह—न किंचिदिति । दुःखं नावेदिषमिति परामर्शवदिति । दुःखविषयभावरूपाज्ञानानभ्युपगमात्तत्परामर्शस्य तद्विषयज्ञानाभावविषयत्वमावश्यकं, तद्वदित्यर्थः । ननु सर्वज्ञानो परमसुषुप्तौ धर्मिप्रतियोगोज्ञानाभावान्न ज्ञानाभावरूपाज्ञानानुभवः तदभावे च कथं तत्परामर्श इत्याशङ्क्य धर्म्याद्यज्ञाने भावरूपाज्ञानस्याप्यनुभवायोगात्तवाप्ययं दोषस्तुल्य इत्याह—सुषुप्ताविति ।

माणेऽपि नियमेनाऽस्मर्यमाणत्वस्य वा लिङ्गत्वात् । भवन्मतेऽपि सुषुप्तावहमर्थाभावेनान्यानुभूतेऽन्यस्य परामर्शायोगात् सुषुप्तावज्ञानस्य केवलसाक्षिवेद्यस्य संस्काराभावेन परामर्शायोगाच्च ।

तदनुमितौ लिङ्गत्रयमाह—अवस्थेति । सुप्तोत्थितेन्द्रियेषु प्रसाददर्शनात्तेषां स्वापकाले व्यापाराभावरूप उपरमोऽनुमीयते । इन्द्रियव्यापाराभावाच्च प्रत्यक्षज्ञानसामग्र्यभावः, ततः प्रत्यक्षज्ञानाभावः, ततः परोक्षज्ञानाभाव इति सर्वज्ञानाभावः । सिद्धिरित्याह—इन्द्रियेति आतश्चत्वरमार्गेणान्यत्र गतश्चैत्रः केन चित् गजोऽस्तीति सायं समये पृष्टो यथा गजसमानयोगक्षेमपाषाणादौ स्मर्यमाणेऽपि गजस्यास्मर्यमाणत्वलिङ्गेन तदभावं तत्र निश्चिनोति एवं ज्ञानसमानकालीनात्मादौ स्मर्यमाणेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानस्यास्मर्यमाणत्वात्तदभावनिश्चय इत्याह—प्रातरिति न किंचिद्वेदिषमित्ययं न परामर्शः किंत्वनुमितिरित्यत्र किन्नियामकमित्यत्राह—भवन्मतेऽपीति । अस्मन्मतेऽपि सुषुप्तावज्ञानानुभवायोगेन तत्परामर्शायोगादित्यपेरर्थः । किं च भावरूपाज्ञानानुभवस्य साक्षिणो नित्यतया ततः संस्कारानुदयात्तत्कार्यपरामर्शोऽनुपपन्न इत्याह—सुषुप्ताविति ।

ननु सुषुप्तावज्ञानादिविषयाविद्यावृत्त्यङ्गीकारा-

त्ततस्तत्परामर्शहेतुसंस्कारोत्पत्तिरिति चेत् न । तथा स-त्वज्ञानस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वाभावापातेन जागरणे ऽपि तथा स्यात् तथा च स्यायवादाविव तत्र कदाचि-त्संशयादिः स्यादित्याह—न चेत्यादिना ।

न च सुषुप्तावविद्यावृत्तिविनाशात्संस्कार इति वाच्यम् । तर्हि जागरणेऽप्यज्ञानस्याविद्या-वृत्तिवेद्यत्वनियमप्रसङ्गेन तद्विरहदशायामज्ञाने संशयाद्यापत्तेः । किं च भवन्मतेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानाभावः कथं सिद्ध्येत् । भावरूपाज्ञान लिङ्गेनानुमीयते इति चेत् न । त्वन्मते जडे तद-भावादित्युक्तत्वात्, साक्षिवेद्येच्छादिज्ञानाभावा-सिद्ध्यापाताच्च ।

किं चैवं सुषुप्तिकालीनो रागाद्यभावो न सिद्ध्येत् । न हि तदा रागादिविरोधिद्वेषोऽस्ति येनाज्ञानेन ज्ञानाभाव इव द्वेषेण रागाभावोऽनु-मीयेत । न च ज्ञानाभावादेव रागाद्यभावसिद्धिः । प्रकाशमानात्मादौ तदभावासिद्धेः । तस्मात् प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञाने मानम् ।

उक्तलिङ्गैर्ज्ञानाभावानुमित्यनभ्युपगमे तव मते-ऽपि स्वापे ज्ञानाभावो न सिद्ध्येदित्याह—किं चेति । ननु यदा यद्विषयभावरूपाज्ञानं तदा तद्विषयवृत्तिज्ञा-

नाभाव इति जाग्रति नियमदर्शनात्स्वापेऽपि सर्वविषयाज्ञानेन परामर्शसिद्धेन सर्वविषयज्ञानाभावोऽनुमीयते इति शङ्कते—भावरूपेति । जडविषयभावरूपाज्ञानाभावादेव तेन तद्विषयज्ञानाभावानुमानायोगादिति दूषयति—न त्वन्मत इति । किं चेच्छादिविषयभावरूपाज्ञानानङ्गीकारात्स्वापे तज्ज्ञानाभावो न सिद्ध्येदित्याह—साक्षीति । अपि च स्वापे तद्विरोधिदर्शनेन तदभावनिश्चये तदा रागाद्यभावोऽपि न सिद्ध्येदित्याह—किं चैवमिति ।

नन्विष्टज्ञानादेः रागादिकारणत्वात्तदभाव एव भावरूपाज्ञानानुमितस्तत्कार्यरागाद्यभावमनुमापयतीत्याशङ्क्य तथापि तदा प्रकाशमानात्मसुखादावज्ञानादेरभावात्तद्विषयरागाद्यभावो न सिद्ध्येदित्याह—न च ज्ञानेति । प्रत्यक्षनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति ।

द्वितीयं दूषयति—नापीति ।

नाप्यनुमानम् । तत्र न तावत्प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम् । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् । अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदित्यनुमानं प्रमाणं सुखादिसाक्षिप्रमाया अज्ञानानिवर्त्तकत्वेन बाधात् वृत्तेः पक्षत्वे प-

न्ततत्त्वपरामर्शहेतुसंस्कारोत्पत्तिरिति चेत् न । तथा स-त्त्वज्ञानस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वाभावापातेन, जागरणे ऽपि तथा स्यात् तथा च स्याद्वादाविव तत्र कदाचि-त्संशयादिः स्यादित्याह—न चेत्यादिना ।

न च सुषुप्तावविद्यावृत्तिविनाशात्संस्कार इति वाच्यम् । तर्हि जागरणेऽप्यज्ञानस्याविद्या-वृत्तिवेद्यत्वनियमप्रसङ्गेन तद्विरहदशायामज्ञाने संशयाद्यापत्तेः । किं च भवन्मतेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानाभावः कथं सिद्ध्येत् । भावरूपाज्ञान लिङ्गेनानुमीयते इति चेत् न । त्वन्मते जडे तद-भावादित्युक्तत्वात्, साक्षिवेद्येच्छादिज्ञानाभावा-सिद्ध्यापाताच्च ।

किं चैवं सुषुप्तिकालीनो रागाद्यभावो न सिद्ध्येत् । न हि तदा रागादिविरोधिद्वेषोऽस्ति येनाज्ञानेन ज्ञानाभाव इव द्वेषेण रागाभावोऽनु-मीयेत । न च ज्ञानाभावादेव रागाद्यभावसिद्धिः । प्रकाशमानात्मादौ तदभावासिद्धेः । तस्मात् प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञाने मानम् ।

उक्तलिङ्गैर्ज्ञानाभावानुमित्यनभ्युपगमे तव मते-ऽपि स्वापे ज्ञानाभावो न सिद्ध्येदित्याह—किं चेति । ननु यदा यद्विषयभावरूपाज्ञानं तदा तद्विषयवृत्तिज्ञा-

नाभाव इति जाग्रति नियमदर्शनात्स्वापेऽपि सर्वविषयाज्ञानेन परामर्शसिद्धेन सर्वविषयज्ञानाभावोऽनुमीयते इति शङ्कते—भावरूपेति। जडविषयभावरूपाज्ञानाभावादेव तेन तद्विषयज्ञानाभावानुमानायोगादिति दूषयति—न त्वन्मत इति। किं चेच्छादिविषयभावरूपाज्ञानानङ्गीकारात्स्वापे तज्ज्ञानाभावो न सिद्ध्येदित्याह—साक्षीति। अपि च स्वापे तद्विरोधिदर्शनेन तदभावनिश्चये तदा रागाद्यभावोऽपि न सिद्ध्येदित्याह—किं चैवमिति।

नन्विष्टज्ञानादेः रागादिकारणत्वात्तदभाव एव भावरूपाज्ञानानुमितस्तत्कार्यरागाद्यभावमनुमापयतीत्याशङ्क्य तथापि तदा प्रकाशमानात्मसुखादावज्ञानादेरभावात्तद्विषयरागाद्यभावो न सिद्ध्येदित्याह—न च ज्ञानेति। प्रत्यक्षनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति।

द्वितीयं दूषयति—नापीति।

नाप्यनुमानम्। तत्र न तावत्प्रमाणाज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम्। अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्। अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदित्यनुमानं प्रमाणं सुखादिसाक्षिप्रमाया अज्ञानानिवर्त्तकत्वेन बाधात् वृत्तेः पक्षत्वे प-

ततस्तत्परामर्शहेतुसंस्कारोत्पत्तिरिति चेत् न । तथा स-त्यज्ञानस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वाभावापातेन जागरणे ऽपि तथा स्यात् तथा च स्थाणवादाविव तत्र कदाचि-त्संशयादिः स्यादित्याह—न चेत्यादिना ।

न च सुषुप्तावविद्यावृत्तिविनाशात्संस्कार इति वाच्यम् । तर्हि जागरणेऽप्यज्ञानस्याविद्या-वृत्तिवेद्यत्वनियमप्रसङ्गेन तद्विरहदशायामज्ञाने संशयाद्यापत्तेः । किं च भवन्मतेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानाभावः कथं सिद्ध्येत् । भावरूपाज्ञान लिङ्गेनानुमीयते इति चेत् न । त्वन्मते जडे तद-भावादित्युक्तत्वात्, साक्षिवेद्येच्छादिज्ञानाभावा-सिद्ध्यापाताच्च ।

किं चैवं सुषुप्तिकालीनो रागाद्यभावो न सिद्ध्येत् । न हि तदा रागादिविरोधिद्वेषोऽस्ति येनाज्ञानेन ज्ञानाभाव इव द्वेषेण रागाभावोऽनु-मीयेत । न च ज्ञानाभावादेव रागाद्यभावसिद्धिः । प्रकाशमानात्मादौ तदभावासिद्धेः । तस्मात् प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञाने मानम् ।

उक्तलिङ्गैर्ज्ञानाभावानुमित्यनभ्युपगमे तव मते-ऽपि स्वापे ज्ञानाभावो न सिद्ध्येदित्याह—किं चेति । ननु यदा यद्विषयभावरूपाज्ञानं तदा तद्विषयवृत्तिज्ञा-

नाभाव इति जाग्रति नियमदर्शनात्स्वापेऽपि सर्वविषयाज्ञानेन परामर्शसिद्धेन सर्वविषयज्ञानाभावोऽनुमीयते इति शङ्कते—भावरूपेति । जडविषयभावरूपाज्ञानाभावादेव तेन तद्विषयज्ञानाभावानुमानायोगादिति दूषयति—न त्वन्मत इति । किं चेच्छादिविषयभावरूपाज्ञानानङ्गीकारात्स्वापे तज्ज्ञानाभावो न सिद्ध्येदित्याह—साक्षीति । अपि च स्वापे तद्विरोधिदर्शनेन तदभावनिश्चये तदा रागाद्यभावोऽपि न सिद्ध्येदित्याह—किं चैवमिति ।

नन्विष्टज्ञानादेः रागादिकारणत्वात्तदभाव एव भावरूपाज्ञानानुमितस्तत्कार्यरागाद्यभावमनुमापयतीत्याशङ्क्य तथापि तदा प्रकाशमानात्मसुखादावज्ञानादेरभावात्तद्विषयरागाद्यभावो न सिद्ध्येदित्याह—न च ज्ञानेति । प्रत्यक्षनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति ।

द्वितीयं दूषयति—नापीति ।

नाप्यनुमानम् । तत्र न तावत्प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम् । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् । अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदित्यनुमानं प्रमाणं सुखादिसाक्षिप्रमाया अज्ञानानिवर्त्तकत्वेन बाधात् वृत्तेः पक्षत्वे प-

न्ततस्तत्परामर्शहेतुसंस्कारोत्पत्तिरिति चेत् न । तथा स-त्वज्ञानस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वाभावापातेन जागरणे ऽपि तथा स्यात् तथा च स्वाप्नवादाविव तत्र कदाचि-त्संशयादिः स्यादित्याह—न चेत्यादिना ।

न च सुषुप्तावविद्यावृत्तिविनाशात्संस्कार इति वाच्यम् । तर्हि जागरणेऽप्यज्ञानस्याविद्या-वृत्तिवेद्यत्वनियमप्रसङ्गेन तद्विरहदशायामज्ञाने संशयाद्यापत्तेः । किं च भवन्मतेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानाभावः कथं सिद्ध्येत् । भावरूपाज्ञान लिङ्गेनानुमीयते इति चेत् न । त्वन्मते जडे तद-भावादित्युक्तत्वात्, साक्षिवेद्येच्छादिज्ञानाभावा-सिद्ध्यापाताच्च ।

किं चैवं सुषुप्तिकालीनो रागाद्यभावो न सिद्ध्येत् । न हि तदा रागादिविरोधिद्वेषोऽस्ति येनाज्ञानेन ज्ञानाभाव इव द्वेषेण रागाभावोऽनु-मीयेत । न च ज्ञानाभावादेव रागाद्यभावसिद्धिः । प्रकाशमानात्मादौ तदभावासिद्धेः । तस्मात् प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञाने मानम् ।

उक्तलिङ्गैर्ज्ञानाभावानुमित्यनभ्युपगमे तव मते-ऽपि स्वापे ज्ञानाभावो न सिद्ध्येदित्याह—किं चेति । ननु यदा यद्विषयभावरूपाज्ञानं तदा तद्विषयवृत्तिज्ञा-

नाभाव इति जाग्रति नियमदर्शनात्स्वापेऽपि सर्वविष-याज्ञानेन परामर्शसिद्धेन सर्वविषयज्ञानाभावोऽनुमीयते इति शङ्कते—भावरूपेति । जडविषयभावरूपाज्ञानाभा-वादेव तेन तद्विषयज्ञानाभावानुमानायोगादिति दूषय-ति—न त्वन्मत इति । किं चेच्छादिविषयभावरूपाज्ञा-नानङ्गीकारात्स्वापे तज्ज्ञानाभावो न सिद्ध्येदित्या-ह—साक्षीति । अपि च स्वापे तद्विरोधिदर्शनेन तद-भावनिश्चये तदा रागाद्यभावोऽपि न सिद्ध्येदित्या-ह—किं चैवमिति ।

नन्विष्टज्ञानादेः रागादिकारणत्वात्तदभाव एव भावरूपाज्ञानानुमितस्तत्कार्यरागाद्यभावमनुमापयती-त्याशङ्क्य तथापि तदा प्रकाशमानात्मसुखादावज्ञा-नादेरभावात्तद्विषयरागाद्यभावो न सिद्ध्येदित्याह—न च ज्ञानेति । प्रत्यक्षनिराकरणमुपसंहरति—तस्मा-दिति ।

द्वितीयं दूषयति—नापीति ।

नाप्यनुमानम् । तत्र न तावत्प्रमाणा-ज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनि-वर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम् । अप्रकाशिता-र्थप्रकाशकत्वात् । अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीप-प्रभावदित्यनुमानं प्रमाणं सुखादिसाक्षिप्रमाया अज्ञानानिवर्त्तकत्वेन बाधात् वृत्तेः पक्षत्वे प-

रोक्षवृत्तौ बाधात् । अपरोक्षवृत्तौ व्यभिचारा-
च्च । तद्व्यावृत्त्यर्थं हेतुविशेषणे चाप्रयोज-
कत्वात्, भ्रमे धर्म्यंशापरोक्षप्रमाणे बाधाच्च ।
तदन्यस्य पक्षत्वे धारावाहिकद्वितीयादिप्रमायां
बाधादसिद्धेश्च प्रथमप्रमाव्यवहितायास्तस्या
अज्ञानानिवर्तकत्वात्, प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वा-
च्च; सूक्ष्मतत्तत्क्षणानामप्रत्यक्षत्वाच्च । तदन्यस्य
पक्षत्वेऽप्यनात्मविषयापरोक्षवृत्तौ बाधात् जडा-
वरकाज्ञानाभावात् ।

प्रथमं विवरणाचार्यानुमानं निराकरोति—त-
त्रेति । भावरूपाज्ञाने इत्यर्थः । प्रमाणज्ञानमित्यनेन
किं यथार्थज्ञानमात्रं पक्षीक्रियते उत प्रमाणजन्यं वृ-
त्तिज्ञानम् ? । आद्ये अंशताबाध इत्याह—सुखादीति ।
द्वितीयेऽपि किं तादृशवृत्तिमात्रं पक्षः उतापरोक्षवृ-
त्तिः ? । आद्ये परोक्षवृत्तौ बाधः तस्या अज्ञाननिव-
र्तकत्वानङ्गीकारादित्याह—वृत्तेरिति । द्वितीये दो-
षमाह—अपरोक्षेति । अप्रकाशितार्थापरोक्षप्रकाशक-
त्वादिति हेतोर्विवक्षितत्वान्न परोक्षवृत्तौ व्यभिचार
इत्याशङ्क्याह—तद्व्यावृत्त्यर्थमिति । परोक्षज्ञानस्ये-
वोक्तसाध्यं विनाऽप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वसम्भवा-
दप्रयोजकत्वमित्यर्थः । किं च भ्रान्ताविदमाकारध
र्मज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे तन्मूलरजतभ्रमायोगात्तत्र बाध-

इत्याह—भ्रम इति । भ्रमविरोधित्वेनापि । पक्षविशेषणे दोषमाह—तदन्यस्येति । धारायां द्वितीयादिज्ञाने हेतोरसिद्धिश्चेत्याह—असिद्धश्चेति । दोषद्वयेऽपि क्रमेण हेतुमाह—प्रथमेति । ननु प्रथमादिज्ञानानामुत्तरोत्तरक्षणविशिष्टघटादिविषयकत्वाद् उत्तरोत्तरक्षणविशिष्टघटविषयकद्वितीयादिज्ञानमज्ञातार्थविषयमिति नोक्तदोषद्वयमित्यत आह—सूक्ष्मेति । धारान्यत्वेनापि पक्षो विशेष्यते इत्याशङ्क्याह—तदन्यस्येति । बाधमेवोपपादयति—जडेति ।

घटाद्याकारवृत्तेरपि तदवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञाननिवर्तकत्वान्न तत्र बाध इति शङ्कते—घटादीति ।

घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यावरकमज्ञानं तत्रापि निवर्त्तत इति चेत् न, एकाज्ञानपक्षे तदभावात् । अवच्छिन्नस्यास्वप्रकाशत्वेन घटादाविव तत्राप्यज्ञानायोगाच्च, रूपादिहीनस्यावच्छिन्नचैतन्यस्य चाक्षुषत्वायोगाच्चाध्यात्मविषयापरोक्षवृत्तेः पक्षत्वेऽनात्मज्ञाने व्यभिचारात् । आत्मविषयत्वेन हेतुविशेषणे दृष्टान्तस्य साधनवैकल्पात् । साध्येऽप्याद्यविशेषणं व्यर्थम् । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति ज्ञानमेव । प्रागभावनिवृत्तिरिति च मते स्वनिवर्त्यविशे-

षणेनैव तस्य व्यावृत्तत्वात् अभावव्यतिरिक्तप-
देनैव तद्व्यावृत्तिसिद्ध्या शेषवैयर्थ्याच्च ।

अज्ञानमेकमेवेति मते घटादिवृत्तीनामज्ञाननि-
वर्तकत्वमयुक्तमित्याह—न एकेति । ननु मूलाज्ञान-
स्यैकत्वेऽप्यवस्थाज्ञानं तत्तदवच्छिन्नचैतन्यावरकं तत्त-
द्विषयवृत्तिनिवर्त्यं चानन्तमभ्युपेयते । अत्र च नोक्त-
दोष इत्याशङ्क्यावच्छिन्नचैतन्यस्य चिन्मात्रत्वादन्यस्य
जडत्वादावारकाज्ञानमेवानुपपन्नमित्यभिप्रेत्याह—रू-
पादीति । तर्ह्यनात्मविषयवृत्तावबाधायात्मविषयवृ-
त्तेरेव पक्षीक्रियत इत्याशङ्क्याह—आत्मेति । अप्र-
काशितात्मप्रकाशकत्वादिति हेतोर्विवक्षितत्वादना-
त्मविषयवृत्तौ न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह—आ-
त्मेति । एवं पक्षं दूषयित्वा साध्यमपि दूषयति—सा-
ध्येऽपीति । सिद्धान्ते भावरूपाज्ञानस्यैव ज्ञाननिवर्त्य
त्वात्परमते तु ज्ञानस्यैव स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपत्वेन
तत्प्रागभावस्य तन्निवर्त्यत्वाभावात् । मतद्वयेऽपि स्वनि-
वर्त्यपदेनैव स्वप्रागभावस्य व्यावृत्तत्वात्तदर्थमाद्यविशे-
षणं व्यर्थमित्याह—यत इति । प्रागभावस्य प्रतियो-
गिनिवर्त्यत्वमतेऽपि अभावव्यतिरिक्तेत्येतावतापि ता-
वद्व्यावृत्तिसिद्धेः स्वप्रागिति विशेषणं व्यर्थमित्या-

स्वस्वविषयावरणेत्येतदसंभवेन दूषयति—द्वितीयेति ।

द्वितीयविशेषणं चायुक्तम् । जडावरकाज्ञानस्यानङ्गीकृतत्वात् । उत्पादकादृष्टव्यावृत्तेरावरणपदेनैव सिद्धत्वाच्छेषवैयर्थ्याच्च । त्वन्मते ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेन स्वनिवर्त्यपदेनैवतद्व्यावृत्तिसिद्धेश्च ।

तृतीयं चायुक्तम् । वृत्तिश्चिदुपरागार्थेति मते घटाकारवृत्त्या तत्प्रतिबिम्बितचैतन्येन वाऽभिव्यक्तं घटाधिष्ठानं चैतन्यं घटप्रकाशकमिति मते च घटविषयज्ञानस्य घटाज्ञानानिवर्त्तकत्वात् । वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येन विषयस्याध्यासिकसंबन्धाभावेन घटाद्यप्रकाशकत्वाच्च । चतुर्थं चायुक्तम् । अज्ञानचिन्मात्राश्रयत्वात् । वृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्य तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्य वा प्रमाणज्ञानस्य तदनाश्रितत्वात् ।

किं च पक्षीभूतज्ञानजनकादृष्टव्यावृत्तये हि द्वितीयविशेषणम् । तत्र चावरणपदेनैव तद्व्यावृत्तिसंभवात्स्वविषयेति व्यर्थमित्याह—उत्पादकेति । उत्पादकादृष्टस्य सिद्धान्ते ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्तृतीयविशेषणेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धेर्द्वितीयं सर्वं व्यर्थमित्याह-त्वन्मत इति ।

न च व्यापकविशेषणानामुद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यत्राविशेषितसाध्यं प्रति हेतोरप्रयोजकता विमतं भिन्नाभिन्नं समानाधिकृतत्वादित्यादौ तत्रैव विशिष्टप्रतीतेरुद्देश्यत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् नीलधूमजन्यवन्हिप्रतीतेरेवोद्देश्यत्वादिति वक्तुं शक्यत्वात् । हेतावपि तदभावप्रसङ्गात् ।

अज्ञानातिरिक्तस्याप्यावरकत्वे तत एव ब्रह्मस्वरूपानवभाससंभवात् उक्तसाध्ये हेतुरप्रयोजकः स्यादित्याह—तथात्व इति । ननु स्वविषयावरणपूर्वकमित्युक्तौ संतमसपूर्वकत्वेन सिद्धसाधनता स्यात् तन्निवारणायस्वनिवर्त्येति विशेषणमर्थवदित्याशङ्क्यात्र गन्धादिविषयप्रमाया अपि पक्षत्वात्स्वशब्देन तस्यापि ग्रहणात्तमसस्तद्विषयावरकत्वाभावान्नैवमित्याह—न चेत्यादिना ।

नन्वत्र स्वप्रागभावातिरिक्तत्वादिविशेषणविशिष्टाज्ञानप्रतीतेरुद्देश्यत्वादेकेनापि विशेषणेन विना तदयोगान्न कस्यापि वैयर्थ्यमित्याशङ्कामपवदति—न च व्यापकेति । विशिष्टप्रतीतिर्न सर्वत्रोद्देश्या, किं तु यस्मिन्साध्ये विशेषणेन बिना हेतुरप्रयोजकः । यथा भेदमात्रे अभेदमात्रे वा समानाधिकृतत्वहेतुरप्रयोजकः,

तत्रैव विशिष्टप्रतीतिरुद्देश्या । अन्यकृतसाध्ये तु विशेषणेन विना हेतुर्नाप्रयोजकः । ततो न विशिष्टप्रतीतिरुद्देश्येत्याह—यत्रेति । इतरथा हेतुविशेषणस्याप्यवैयर्थ्यापात इत्याह—अन्यथेति । तदेवोपपादयति—नीलेति ।

एवं साध्यं दूषयित्वा हेतुमपि दूषयितुं विकल्पयति—हेतौ चेति ।

हेतौ च प्रकाशकत्वं किं ज्ञानत्वं, ज्ञानहेतुत्वं वा, साक्षात्परंपरया व्यवहारहेतुत्वमात्रं वा, तमोनिवर्तकत्वं वा, आवरणनिवर्त्तकत्वं वा, अज्ञानान्धकारान्यतरनिवर्तकत्वं वा, प्रकाशशब्दवाच्यत्वं वा ? । नाद्यः । दृष्टान्तेऽभावात् । न द्वितीयः । असिद्धेः, इन्द्रियादौ व्यभिचाराच्च । अत एव न तृतीयः । न चतुर्थः । अज्ञानान्धकारानुगततमस्त्वाभावात् । न च पञ्चमः । साध्यावैशिष्ट्यात् । अत एव न षष्ठः । न सप्तमः । शब्दसाम्येव साध्यसाधने गोशब्दवाच्यत्वेन पृथिव्यादौ शृङ्गित्वसाधनापातात् ।

किं चानुमितेरप्रकाशितार्थाप्रकाशत्वे सा व्यर्था । अप्रकाशितप्रकाशकत्वे चाऽस्यामेवानुमितौ व्यभिचारः । अनादित्वे सति भावत्वमभा

वविलक्षणत्वं वा न निवर्त्त्यनिष्ठम्। अनादिभावमात्रवृत्तित्वात्। अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वाद्वा आत्मत्ववत्। निवर्त्यत्वं वा नानादिभावनिष्ठम्। निवर्त्त्यमात्रवृत्तित्वात्प्रागभावत्ववत्। अनादित्वं वा नावरणनिष्ठम्। अनादिमात्रवृत्तित्वात् प्रागभावत्ववत्। प्रमाणज्ञानं वा नानादिभावनिवर्तकम्। ज्ञानत्वादप्रमावदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च।

दीपप्रभायां ज्ञानत्वाभावात्साधनवैकल्येनाद्यं दूषयति—नाद्य इति। असिद्धेरिति। पक्षीकृतज्ञानमात्रस्य ज्ञानाहेतुत्वादित्यर्थः। इन्द्रियादेरपि ज्ञानद्वारा व्यवहारहेतुत्वेन तत्र व्यभिचारादेव न तृतीय इत्याह-अत एवेति। अज्ञानेति। ज्ञानदीपप्रभानिवर्त्ययोरज्ञानान्धकारयोरनुगतस्य जातिरूपस्योपाधिरूपस्य वा तमस्त्वस्याभावात् ज्ञाने तन्निवर्तकत्वमसिद्धमित्यर्थः। साध्याविशिष्टयादिति। ज्ञाननिवर्त्त्यावरणस्यैव साध्यत्वादावरणनिवर्तकत्वं ज्ञाने सिद्धमित्यर्थः। अत एवेति। साध्याविशिष्ट्यादेवेत्यर्थः। ज्ञानस्याज्ञानान्धकारान्यतरनिवर्त्तकत्वमज्ञाननिवर्त्तकत्वेन वाच्यं, तदेवासिद्धम्। तस्यैव साध्यत्वादित्यर्थः। प्रकाशशब्दवाच्यत्वमिति पक्षाभाससमतया दूषयति—न सप्तम इति।

अनुमितावप्युक्तहेतुरस्ति न वा ?। अन्त्यं दूषयति—किं चेति। आद्ये अज्ञानविषयानुमितावेव व्यभिचारः। अज्ञानावरकाज्ञानान्तराभावात्। तत्रोक्तसाध्याभावादित्याह—अप्रकाशितेति। प्रतिपक्षपराहतिमप्याह—अनादित्व इति। प्रागभावगतानादित्वे घटगतभावत्वे च बाधवारणाय पक्षविशेषणे। अविद्यायां भावत्वस्याप्यभावात् सिद्धसाधनमित्याशङ्क्याह—अभावेति। घटत्वे व्यभिचारवारणाय हेतावनादीति विशेषणम्। प्रागभावत्वे तद्वारणाय भावपदम्। प्रमेयत्वे तद्वारणाय मात्रपदम्। अज्ञाननिष्ठाभावविलक्षणत्वेऽयं हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याह—अनाद्यभावेति। उत्तरानुमानानि स्पष्टार्थानि। ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं तद्विषयावरकतन्निवर्त्यभावरूपाज्ञानाभावेऽपि हेतोः संभवादप्रयोजकतापीत्याह—पूर्वमिति।

पूर्वप्रकाशाभावमात्रेणाप्रकाशितप्रकाशकतोपपत्तेरप्रयोजकश्च। नापि देवदत्तप्रमा देवदत्तगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्त्तिका प्रमात्वात् यज्ञदत्तप्रमावदित्यनुमानं प्रमाणम्। देवदत्तसुखादिप्रमायां बाधात्। किं च साध्ये देवदत्तगतत्वं किं प्रमातत्प्रागभावयोरन्यतरस्य विशेषणं तदतिरिक्तानादेर्वा। नाद्यः। वृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्य चाप्रमाया आत्मगत-

त्वाभावात् । प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ।

न द्वितीयः । दृष्टान्ते साध्याभावात् । यज्ञदत्तप्रमाया यज्ञदत्तगतप्रागभावनिवर्तकत्वेऽपि देवदत्तगतानाद्यनिवर्त्तकत्वात् । साध्ये च प्रमापदवैयर्थ्यम् । चैत्रप्रमा चैत्रगतस्याभावातिरिक्तस्यानादेरनिवर्त्तिका प्रमात्वात् मैत्रप्रमावदिति प्रयोगाच्च । चैत्रप्रमा स्वप्रागभावातिरिक्तानाद्यभावनिवर्त्तिका प्रमात्वादित्याभाससमानयोगक्षेमत्वाच्च । अर्थापत्तिरपि तत्र न मानम् । तेन विनाऽनुपपन्नार्थाभावात् । प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वात् । श्रुतौ च मायादिशब्दानामन्यार्थत्वात् । तस्माल्लक्षणप्रमाणयोरभावान्न भावरूपमज्ञानमिति ।

चित्सुखाचार्यानुमानमपि निराकरोति—नापीति । पक्षदोषमाह—देवदत्तेति । सुखादिविषयभावरूपाज्ञानाभावेन तत्प्रमायास्तन्निवर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः । साध्यमपि विकल्प्य दूषयति—किं चेति । आत्मगतत्वाभावादिति । वृत्तेरन्तःकरणगतत्वात्तदवच्छिन्नचैतन्यस्य च निरधिकरणत्वादित्यर्थः । चैतन्यस्य प्रागभा-

वाभावात् वृत्तिप्रागभावस्यान्तःकरणगतत्वेनात्मगतत्व मसिद्धमित्याह—प्रागभावस्येति । देवदत्तगतत्वमना देर्विशेषणमिति कल्पं दूषयति—न द्वितीय इति । अ भावव्यतिरिक्तत्वविशेषणेनैव प्रमाप्रागभावस्यापि व्या वृत्तिसंभवादितरवैयर्थ्यं चेत्याह—साध्य इति । उक्त स्यापि प्रतिप्रयोगपराहतिमप्याह—चैत्रेति । स्वप्रागभा वेति । अत्र स्वशब्दः पक्षवाची, तथा च मैत्रप्रमाय न साध्यवैकल्यम् । तृतीयं दूषयति—अर्थापत्तिरिति प्रपञ्चमिथ्यात्वं तादृशोपादानमन्तरेणानुपपन्नमित्याश ङ्क्याह-प्रपञ्चस्येति । "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" "अजामेकाम्" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इत्या दिश्रुतिस्तत्र मानमिति कल्पं निराकरोति—श्रुता विति । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । उक्तदोषो द्धारं प्रतिजानीते—अत्रोच्यत इति ।

अत्रोच्यते । अनादित्वे सति ज्ञाननिव र्त्यमज्ञानम् । न च प्रागभावेऽतिव्याप्तिः । तत्र प्रमाणाभावात् । तथा हि—तत्र न तावदुत्पन्न मात्रतन्तुषु पटो नास्तीति प्रत्यक्षं प्रमाणम् । पटो नास्तीति बुद्धेः पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिका भावविषयिण्याः सामान्याभावविषयतया प्रागभा वाविषयत्वात् । न हि सामान्याभावरूपः प्राग-

भावोऽस्ति । घटादिव्यक्तिव्यतिरेकेण सामान्यस्य प्रतियोगिनोऽभावात् । प्रागभावस्यावश्यं प्रतियोगिजनकत्वात् । व्यक्तिविशेषाणां च विशेषप्रागभावकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकादेव तद्व्यतिरेकेण सामान्याभावस्य तत्कारणत्वे मानाभावात् । यावद्विशेषाभाववत्येव सामान्याभावस्य नियमात् यावत्प्रागभावानां चैकत्रासंभवात् ।

स्वाभिमतं लक्षणमाह—अनादीति । पराभिमतेऽच्छादिप्रागभावेऽतिव्याप्तिं निराकरोति—न चेति । तत्रेति । प्रागभावमात्रे इत्यर्थः । एतच्च लक्षणाभावस्याप्युपलक्षणम् । प्रामाणाभावमुपपादयति-तथा हीति । तत्र किं पटोत्पत्तेः पूर्वं तन्तुषु पटो नास्तीति बुद्धिर्मानम्, एतावन्तं कालं तन्तुषु पटो नासीदिति बुद्धिर्वा, इह माभूदिति कामनाऽनुपपत्तिर्वा, तन्तुषु पटो भविष्यतीत्यनुभवो वा ? । नाद्य इत्याह—तत्र न तावदिति । घटे पटो नास्तीति बुद्धिवत्सामान्याभावविषयत्वान्नेयं प्रागभावविषयेत्याह—पट इति । अत्यन्ताभाववत्प्रागभावोऽपि सामान्याभावरूपोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—न हीति । प्रतियोगिजनको ह्यभावः प्रागभावः । तथा च सामान्याभावरूपप्रागभावेन घटादिव्यक्तय एव जन्यन्ते तदतिरिक्तं सामान्यं वा ? नान्त्य इत्याह—घटादीति । सामान्याभावरूपप्रागभावस्य प्रतियोगिजनक-

त्वमेव मास्त्वित्याशङ्क्याह—प्रागभावस्येति । तव मते प्रागभावत्वस्य प्रतियोगिजनकत्वाव्याप्यत्वात्तदभावे प्रागभावत्वस्यैवानुपपत्तेरित्यर्थः । आद्यं दूषयति—व्यक्तिविशेषाणामिति । सामान्याभावोऽपि तत्र कारणमित्याशङ्क्याह—तद्व्यतिरेकादिति । धर्मिणोऽसंभवादपि न सामान्यप्रागभाव इत्याह—यावदिति । रूपप्रतियोगिकयावद्विशेषाभाववत्येव वायौ रूपसामान्याभावदर्शनात् यावद्घटप्रागभावाश्रयस्य कस्यचिदभावान्न तत्सामान्यप्रागभाव इत्यर्थः । ननु तन्तुषु पटो नास्तीति धीः स्वविषयाभावप्रतियोगितायाः पटत्वावच्छिन्नत्वं न विषयीकरोति पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य तन्तुष्वभावात् । किं तु तस्याः पटत्वसामानाधिकरण्यमात्रम् । तच्च प्रागभावविषयत्वेऽप्युपपद्यत इति शङ्कते—नन्विति ।

ननु तन्तुषु पटासत्त्वाभावाभावात् कथंचित्सा बुद्धिः प्रागभावमेव विषयीकरोतीति चेत् । न, भूतले घटो नास्तीति बुद्धेरिव कालभेदेनाधिकरणासंसर्ग्यत्यन्ताभावस्यैव तद्विषयत्वात् । अन्यथा वायौ रूपं नास्तीति प्रत्ययोऽपि कथंचिद्विशेषाभावविषय एवेति सामान्याभावस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात् ।

अत एवैतावत्कालं तन्तुषु पटो नासी-

दिति बुद्धिरपि न प्रमाणम् । एतावत्कालं भूतले घटो नासीदिति बुद्धेरिवात्यन्ताभावविषयत्वात् ।

भूतले पटो नास्ति तन्तुषु पटो नास्तीति बुद्ध्योः पटप्रतियोगिकाभावविषयत्वांशे वैलक्षण्याभावादुभयत्रापि पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाव एव विषयः । तथा च संयोगितया घटाधारे भूतलादौ यथा समयभेदेन संसर्गशीलस्तदत्यन्ताभावः, एवं समवायितयाऽऽश्रये तन्त्वादौ तादृशपटात्यन्ताभावसम्भवान्न प्रागभावसम्भव इति दूषयति—न भूतल इति । अभावप्रतीतिविषयस्य प्रतियोगिगतसामान्यस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे बाधकमाह—अन्यथेति ।

ननु वायौ रूपं नास्तीति बुद्ध्या न सामान्याभावसिद्धिः, किं तु पृथिव्यादिरूपाभाववत्तया निश्चितेऽपि वायौ रूपमस्ति न वेति संशयविषयतया निश्चिताभावातिरिक्तरूपाभावसिद्धिरिति चेन्न । तस्य निश्चिताभावेष्वेव वायुवृत्तिधर्मे रूपत्वसंशयाहितत्वोपपत्तेः । वायौ प्रत्येकप्रतियोगिकनिखिलरूपाभावाः सन्तीति निश्चयदशायां तत्संशयाभावेन तत्संशयस्योक्तसंशयाहितत्वस्यावश्यकत्वात् । तस्मात्प्रतीतिवैलक्षण्यादेव त्वया सामान्याभावः साधनीयः, प्रतियोगिनि सामान्याकाराभावप्रतीतेरन्यथासिद्धिस्त्ववर्णने स न सिध्ये-

दिति भावः। द्वितीयं दूषयति—अत एवेति। अतः शब्दार्थमेवाह—एतावदिति।

तृतीयं दूषयति—नापीति।

नापि 'इदं मा भूत्' इति कामना प्रागभावविषया। अत्यन्ताभावस्यासाध्यस्य तदयोगात्, ध्वंसस्य च तदानीमनिष्पन्नप्रतियोगिकस्याकाम्यत्वात्, प्रागभावपरिपालनस्य च साध्यत्वात्, इति वाच्यम्। अनादिप्रागभावकालान्तरसम्बन्धस्येवात्यन्ताभावस्यापि कालान्तरे सम्बन्धस्य कामनासम्भवात्। तस्य च प्रागभावसम्बन्धस्येव प्रतियोगिजनकविघटनाधीनत्वात् तदर्थयत्नाविरोधात्।

अथ 'तन्तुषु पटो भविष्यति' इति बुद्धिः प्रागभावविषया। न च भविष्यतीति बुद्धिः पटादेः भविष्यत्कालसम्बन्धविषयेति वाच्यम्। विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यच्छब्दार्थत्वात्। उत्पन्नस्य कालान्तरसम्बन्धज्ञानेऽपि भविष्यतीति बुद्धिप्रयोगयोरभावाच्चेति चेत्। न, वर्त्तमानक्षणासत्त्वोपहितोत्तरक्षणवैशिष्ट्यस्यैव भविष्यतीति बुद्धिविषयत्वात्। अत एव तच्छब्दात्प्रतीतेः।

अस्य वाच्यमित्युत्तरेण सम्बन्धः । अभावान्तर-विषयत्वेनान्यथोपपत्तिं निराकरोति—ध्वंसस्येति । एतदप्यन्योन्याभावस्योपलक्षणम् । प्रागभावस्याप्यनादितया कथं काम्यतेत्याशङ्क्य तत्प्रतियोगिजनकविघटनद्वारा तत्परिपालनस्य साध्यत्वात्तत्कामनेत्याह—प्रागभावेति । सामयिकात्यन्ताभावविषयत्वेनान्यथोपपत्तिमाह—अनादीति । कालान्तरे सम्बन्धस्येति । कालान्तरे स्वाधिकरणसम्बन्धस्येत्यर्थः ।

चतुर्थमुत्थापयति—अथेति । पटादेरागामिकालसम्बन्ध एव भविष्यद्बुद्धेर्विषयो न प्रागभाव इत्याशङ्क्याह—न चेति । विद्यमानपर्वतादेरागामिकालसम्बन्धावगमेऽपिभविष्यतीतिबुध्यादेरदर्शनात् । प्रागभाव एव तद्विषय इत्याह—उत्पन्नेति । नागामिकालसम्बन्धित्वमात्रं 'भविष्यति' इति बुद्धिविषयः, किं तु तद्बुद्धिकाले स्वाधिकरणं संसर्गाभावप्रतियोगित्वे सति तत्त्वम् । तथा चातीतस्य वर्त्तमानस्य वा न तादृशबुद्धिगोचरतेत्युक्तविशेषणद्वयं युक्तमेव भविष्यतीति बुद्ध्यादिविषय इत्याह—न वर्तमानेति । विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वमेव तद्विषयोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—तथैवेति । तन्तुषु पटो भविष्यतीत्याप्तोक्त्या तत्रागामिकाले पटासत्त्वशङ्का व्यावर्त्यते प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रस्य भविष्यच्छब्दार्थत्वे तन्न स्यात् । तत्रैतावन्तं

कालं प्रागभावसत्त्वेऽपि सहकारिविरहात्पटाभाववदनन्तरमपि तद्विरहात्तदभावसम्भवात्तत्सत्त्वनिश्चयायोगादिति भावः ।

नन्वागामिकार्यस्य वर्तमानक्षणे सत्त्वाभावस्तदभाव प्रयुक्तो वाच्यः । स च प्रागभाव एवेत्याशङ्क्य तदानीं तत्रत्यसामयिकात्यन्ताभाव एव तदसत्त्वप्रयोजक इत्याह—वर्तमानेति ।

वर्त्तमानक्षणासत्त्वं च न प्रागभावप्रतियोगित्वेन, किं तु वर्तमानक्षणे तदवच्छिन्ने वा आगामिघटस्य सर्वथाऽसत्त्वात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनैव । अन्यथा देवदत्तः पण्डितो भविष्यतीत्यादिप्रत्ययप्रयोगौ न स्याताम् । उत्पन्नदेवदत्तस्य विद्यमानप्रागभावाप्रतियोगित्वात्, विशिष्टस्यानन्यत्वाच्च । अन्यथा बुध्यादेः परमतेऽनात्मधर्मत्वापातात् । शरीरादिविशिष्टात्मन्येव बुद्ध्यादिदर्शनात् ।

न च तत्र पाण्डित्यमात्रस्यैव भविष्यत्ता, न तु देवदत्तस्येति वाच्यम् । पण्डितदेवदत्तस्यैव भविष्यत्तान्वयानुभवात् । शब्दप्रयोगेऽपि देवदत्त इति प्रथमया सप्तम्यर्थोपलक्षणीयः पण्डितशब्दस्य च धर्मपरत्वं लिङ्गव्यत्ययश्चेति बहुक-

ल्पनाप्रसङ्गात् । पण्डितत्वविशिष्टदेवदत्तात्यन्ताभावश्च प्रागप्यस्तीति न विद्यमानस्य प्रागसत्त्वविरोधः । प्राक्त्वं च कालस्य प्रतियोगितद्ध्वंसानाधारत्वमिति न तदर्थमपि प्रागभावः ।

विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यच्छब्दार्थत्वे बाधकमाह—अन्यथेति । पाण्डित्यविशिष्टदेवदत्तस्य केवलदेवतादन्यत्वेन तत्पूर्वन्तत्प्रागभावोऽस्तीत्याशङ्क्याह—विशिष्टस्येति । विशेष्याद्भिन्नं विशिष्टं किमभावरूपं भावरूपं वा । नाद्यः प्रतियोगिनोदुर्निरूपत्वात् । द्वितीयेऽपि तत्किं नित्यमनित्यं वा । नाद्यः विशेषणाद्यभावेऽपि तत्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः तदुपादानानिरूपणात् । न च विशेषणादिकमेव तदुपादानमिति वाच्यम् । गुणादीनामपि तदापत्तेः । विशिष्टस्यापि विशेषणादिभेदविशिष्टत्वेन तदनवस्थाप्रसङ्गाच्चेति भावः । विशिष्टस्य विशेष्यादन्यत्वे बाधकान्तरमाह-अन्यथेति । पण्डितो भविष्यतीति बुद्धिशब्दयोर्विशेषणस्यैव भविष्यत्ताविषयो न विशेष्यस्येति शङ्कां निराकरोति—न च तत्रेति । देवदत्तस्थितिकाले देवदत्ताभावाभावात् त्वन्मतेऽपि कथं तदा विशिष्टासत्त्वमित्याशङ्क्याह—पण्डितत्वेति । विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य तदापि सत्त्वादित्यर्थः ।

ननु प्रागभावाभावे कालस्य प्राक्त्वमेवानुपपन्नम् प्रागभावावच्छिन्नकालस्यैव प्राक्कालत्वादित्यत आह—प्राक्त्वं चेति ।

घटादीनां प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे आत्मवत्कार्यत्वमेव न स्यादित्याशङ्क्याह—न च कार्यत्वमिति ।

न च कार्यत्वमेव प्रागभावं विना न निर्वहतीति वाच्यम् । घटादीनां स्वरूपविशेषेण प्रागभावप्रतियोगित्ववत्कार्यस्यापि साध्यत्वलक्षणस्य तत एवोपपत्तेः । असत्कार्यवादिनः कार्यासत्त्वमात्रस्यैव तत्रापेक्षितत्वात् । एतेन प्रागभावाप्रतियोगिनः कार्यत्वे आत्मनोऽपि कार्यत्वापत्तिरिति प्रत्युक्तम् । येन स्वरूपविशेषेणात्मा न प्रागभावप्रतियोगी तेनैवाकार्यमिति वक्तुम् शक्यत्वाच्च । किं चैवं ध्वंसोऽपि कार्यं न स्यात् । तत्प्रागभावासम्भवात् ।

उत्पत्तेः पूर्वं पटादेः सत्त्वे तस्य साध्यत्वायोगात्तदा तत्प्रागभाव आवश्यक इत्याशङ्क्याह—असदिति । कार्यासत्त्वस्य कारणनिष्ठात्यन्ताभावादप्युपपत्तेरिति भावः । परमते प्रागसत्त्वमेव कार्यत्वप्रयोजकमित्यनेन आत्मादावतिप्रसङ्गोऽपि निरस्त इत्याह—एतेनेति ।

किं च सतोऽपि घटादेः प्रागभावप्रतियोगित्वे आत्म-त्वात्तन्नास्तीति चेत् । तर्हि तदेवाकार्यत्वे प्रयोजक-मित्याह—येनेति । प्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव कार्य-ताप्रयोजकत्वे बाधकमाह—किं चेति ।

किं ध्वंसप्रागभावो घटादिरेव तदन्यो वा ? । नान्त्यः रूपः । अभावाभावस्य भावत्वनियमात् प्रतियो-गिनो घटादेरभावभेदस्यावश्यकत्वाद् ध्वंसो घटध्वंसा-दन्य एववाच्यः । तथा च तत्प्रागभावस्य तद्ध्वंसस्य चा-न्यस्यावश्यकत्वादप्रामाणिकानन्तध्वंसप्रागभावमालाप-त्तेश्च । नाद्यः अभावत्वानधिकरणे घटादौ तद्व्याप्यप्राग-भावत्वादेरसम्भवात् भावरूपे घटादौ गन्धानाधारसम-यानाधाराभावत्वरूपस्य प्रागभावलक्षणस्याभावाच्च । त-त्राभावपदत्यागे विभुद्रव्येष्वतिव्याप्तिः स्यात् । न च विनाशित्वमेव तल्लक्षणमिति वाच्यम् । तस्य घटा-दावभावत्वाव्याप्यत्वेनाभाभावचातुर्विध्याङ्गीकारविरो-धात् न च घटादावप्यभावत्वमस्तीति वाच्यम् । सर्व-स्याप्येकपदार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्य प्रतियोगिप्रतीतिनिर-पेक्षप्रतीत्यनुपपत्तेश्च ।

किं च विनाशित्वं हि ध्वंसप्रतियोगित्वम् । ध्वंसत्वं च यदि प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं तर्ह्य-न्योन्याश्रयः । यद्युत्पत्तिमद्भावत्वम्, तन्न । स्वसमाना-कालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमाधारत्वलक्ष-णोत्पत्तेः ध्वंसनिरूप्यतयाऽन्योन्याश्रयात् । यदि चा-

स्मन्मत इव कादाचित्काभावत्वं तर्ह्यस्य प्रागभावेऽतिव्याप्तिर्माभूदिति तस्य सामयिकात्यन्ताभावरूपत्वमभ्युपेयमिति त्वदभिमतप्रागभावासिद्धिः स्यात् तस्मात् ध्वंसप्रागभावानिरूपणात्तत्कार्यत्वानुपपत्तिरिति भावः।

प्रागभावे उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्त्यापत्तिः तदतिरिक्तसामग्र्याः सत्त्वादिति चोद्यमनुव्यवसायभङ्गेनिरस्तमित्याह—न चैवमिति।

न चैवमुत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः निरस्तत्वात्। तत्स्वरूपमपिदुर्निरूपम्। अदृष्टानाधारसमयावृत्तित्वस्य चरमकार्यप्रागभावेऽभावात्, अत्यन्ताभावे सत्त्वाच्च। विनाशश्च दुर्निरूपः।

ननु प्रागभावानङ्गीकारेऽत्यन्ताभावादौ का तवास्थेति चेत्। न, भूतले घटो नास्ति तन्तुषु पटो नष्ट इत्यनन्यथासिद्धाधाराधेयबुध्या प्रतीतिवैलक्षण्येन कारणसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां च भिन्नयोस्तयोरावश्यकत्वात्।

एवं प्रागभावे प्रमाणं निराकृत्य तल्लक्षणमपि निराकरोति—तत्स्वरूपमिति। चरमकार्येति। चरमध्वंस एव चरमकार्यं, तस्य प्रागभावस्तव मते प्रति-

योग्येव । तथा च फलविनाश्यस्यादृष्टस्य तदुत्पत्त्यैव नष्टत्वात्तत्स्थितिकालेऽदृष्टाभावात्तस्मिन्नदृष्टानाधारसमयानाधारत्वं नास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । किं च तादृशकालप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य तत्रावृत्तेस्तत्रातिव्याप्तिः । न च कालभेदः काले वर्त्तते । तदनेकत्वापातात् अदृष्टानाधारसमये सूर्यगत्याद्युपाध्यभावेनौपाधिकभेदस्यापि तत्राऽभावात् । परमते भेदस्यौपाधिकत्वानिरुक्तेश्च ।

स्वमतेन घटाद्यत्यन्ताभावादावतिव्याप्तिमाह—अत्यन्ताभाव इति । एतच्च ध्वंसाऽन्योन्याभावयोरप्युपलक्षणम् । न च तेषां नित्यतयाऽदृष्टानाधारसर्वमुक्तिसमयेऽपि सत्त्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तेषां नित्यत्वे मानाभावात् । तदनित्यत्वस्य चाभावत्वहेतुनैव प्रागभावदृष्टान्तेन साधयितुं शक्यत्वात् । न चाप्रयोजको हेतुः । तन्नित्यत्वे मानाभावलक्षणानुकूलतर्कस्याद्वैतश्रुतिप्रामाण्यभङ्गरूपविपक्षबाधकतर्कस्य च सत्त्वात् । न च तद्विनाशे कारणाभावः नामरूपलयहेतोर्ब्रह्मज्ञानस्यैव तन्नाशकत्वादिति भावः ।

यद्वा परमत एव कालसमवेतगुणाद्युत्पन्नाभावेऽतिव्याप्तिः यत्र येन सम्बन्धेन यद्वर्त्तते तत्र तेन सम्बन्धेन तदभावाभ्युपगमे भावाभावयोर्विरोधो दत्तोदक एव स्यात् । वस्तुनो द्वैरूप्यायोगाच्च कालस्य गुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकात्यन्ताभाववत्त्वे द्रव्यत्वानुप-

पत्तेः, कालस्य द्रव्यत्वाद्यभाववत्त्वे तस्य गुणादिभ्यो भेदासिद्धेश्चेति भावः किं त्वदभिमतप्रागभावस्य विनाशोऽस्ति न वा ? न चेत्तस्य प्रागभावत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याद्यं दूषयति—विनाशश्चेति । किं तत्ध्वंसः प्रतियोग्येव तदतिरिक्तो वा ? नाद्यः । अभावत्वव्याप्यध्वंसत्वस्य भावेष्वसम्भवात् ध्वंसानधिकरणकालस्य प्रतियोगितत्प्रागभावान्यतराधारत्वनियमेन घटस्वरूपध्वंसविनाशकाले घटस्तत्प्रागभावो वा स्यात् प्रागभावप्रागभावो वा घटतद्विनाशयोरनुगतध्वंसत्वानिरूपणाच्च । नचोत्पत्तिमत्वमेव ध्वंसत्वम् । उत्पत्तेध्वंसगर्भत्वेनान्योन्याश्रयादित्युक्तत्वात् । द्वितीये तस्यापि विनाशस्याप्तावेव प्रागभावः अन्यो वा ? नाद्यः । सामग्रीभेदाभावेन प्रागभावनाशघटयोर्भेदायोगात् । न च प्रागभावविनाशस्य घटजन्यत्वात्सामग्रीभेद इति वाच्यम् । तथात्वे घटोत्पत्तिकालीनप्रागभावेनानन्तरमपि घटोत्पत्त्यापातात् । द्वितीये तस्याप्यन्यो विनाशः तस्याप्यन्यः प्रागभाव इत्यप्रामाणिकानन्तप्रागभाव तत्ध्वसमाला स्यादिति भावः ।

नन्वेवं सति शुक्त्यादौ रजताद्यभावप्रतीतिवद्भूतलादौ घटाद्यभावप्रतीतेरप्यधिकरणविषयतयाऽन्यथासिद्धिसंभवात्तव भूतलाद्यतिरिक्तघटाद्यत्यन्ताभावो ध्वंसो वा न सिद्ध्येत् । तत्सिद्धावत्यन्ताभावस्यैव विनाशप्रतीतिविषयत्वसंभवात्प्रागभाववत्तदतिरिक्तध्वंसो न

न स्यादित्यभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति । शुक्त्यादौ रजताद्यभावस्य धर्मिसमानसत्ताकस्य प्रतियोगिसमानसत्ताकस्य वा संभवात्तदधिष्ठानमेव तदभावधीविषयः, भूतलादौ तु घटाद्यभावस्य धर्मिप्रतियोगिसमसत्ताकस्य संभवात्तस्य तदाश्रितत्वबुद्धेरसति बाधकेऽप्रामाण्यायोगाद्‌ भूतलाद्याश्रयघटाद्यत्यन्ताभावध्वंसावावश्यकाविति परिहरति—न भूतल इति । तथापि प्रागभाववदत्यन्ताभावातिरिक्तो ध्वंसो न स्यादिति यदुक्तं तत्राह—प्रतीति । भिन्नयोरिति तन्तुभूतलादिनियताधिकरणभिन्नयोः परस्परभिन्नयोश्च ध्वंसात्यन्ताभावयोरावश्यकत्वादित्यर्थः । नष्टास्तीति प्रतीत्योरनुभूयमानवैलक्षण्यस्य विषयवैलक्षण्यं विनाऽनुपपत्तेस्तद्विषयध्वंसात्यन्ताभावयोर्भेद आवश्यकः, तथा ध्वंसस्य मुद्गरप्रहारादिकारणसापेक्षत्वादत्यन्ताभावस्य च तदनपेक्षत्वात्तयोर्भेदः । न च विना बुद्धेः समयभेदेन प्रतियोग्युपादानासंबन्धसम्बन्धिद्वयात्मकत्वेन सबन्धिनोः सतोः स्वतः कारणापेक्षाऽयोगात्‌ । तदतिरिक्तसम्बन्धस्याभावस्य वाऽयोगात्‌ अनिर्वचनीयसम्बन्धस्यापि पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तावसम्भवात्‌ । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामभावस्यैव कारणजन्यत्वाच्च । इतरथा घटादेरपि दण्डादिना गृहादौ सम्बन्ध एव जन्यत इति तस्याकार्यत्वापातादिति भावः । एतच्चाति

रिक्ताभावमभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु सर्वोऽप्यभावो ब्रह्मैवेत्यनिर्वचनीयवादे वक्ष्यति ।

एवं लक्षणादेरसम्भवात्प्रागभावासिद्धिमुक्त्वा तदभ्युपगमे बाधकमाह—किञ्चेति ।

किं चानादिप्रागभावाङ्गीकारे प्रागभावानामपरिमितत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः । तत्क्षयं विना मोक्षायोगात् । परिमितत्वे वा (१)त्वदभिमतमोक्षशास्त्रानारम्भप्रसङ्गात् । तेन विनापि निखिलदुःखप्रागभावक्षयात् त्वदभिमतमोक्षसम्भवात् । न च शास्त्रारम्भे योगाभ्यासात्सार्वज्ञ्यं, ततः समाहृत्य भोगान् भुञ्जानस्य झटिति प्रागभावक्षय इति न शास्त्रारम्भवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । दैवादवशिष्टद्वित्रादिप्रागभावस्य शास्त्रसार्वज्ञ्यादीनां व्यर्थत्वात् । विषयान् भुञ्जानस्यापि क्रमेण मुक्तौ सम्भवत्यामावश्यकत्वाच्च यावत्प्रतियोगिदुःखानां(२)मुक्त्यर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च ।

किं प्रागभावाः परिमिताः उतापरिमिताः ? । अन्त्ये दोषमाह—प्रागभावानामिति । अपरिमितानां

(१) तवाभिमतं यन्मोक्षोपकारकं शास्त्रं तस्यारम्भाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) अस्य 'उत्पत्तेः' इति शेषः ।

दुःखप्रागभावानामवसानासम्भवेन तदसहकृतदुःखध्वंसस्य तादृशसुखस्य वा मोक्षस्यासंभवादित्यर्थः । आद्ये घटादिप्रागभावानामिव दुःखप्रागभावानां प्रतियोग्युत्पादकेनैव विनाशसम्भवात्तदसहकृतदुःखध्वंसस्यायत्नसिद्धत्वान्मोक्षशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्ग इत्याह—परिमितत्वे इति। ननु शास्त्रारम्भे आत्मनाऽऽत्मतत्त्वज्ञानं तत आत्मनि चित्तसमाधानरूपयोगवृत्तिः, ततो धर्म्मविशेषात्सार्वज्ञ्य, ततः कायव्यूहसंपादनेन युगपदेव निखिलसुखदुःखानुभवात्तत्प्रागभावक्षय इति मोक्षसिद्धिरिति शङ्कामपवदति—न चेति। यस्य मुमुक्षोर्द्धिशा दुःखप्रागभावा अवशिष्टाः तस्य कायव्यूहवैयर्थ्येन तदर्थं शास्त्रारम्भवैयर्थ्यापातादिति हेतुमाह—दैवादिति। किं च दुःखप्रागभाववत् सुखप्रागभावानामपि बहुशः सत्त्वाद्दीर्घकालसुखभोगानुरोधेनैव दुःखप्रागभावक्षयसम्भवात् कायव्यूहेऽपि यावद्दुःखोत्पत्तेरावश्यकत्वाच्च न तदर्थं मुमुक्षुप्रवृत्तिरुचितेत्याह—विषयानिति ।

ननु मुमुक्षूणां मोक्षशास्त्रप्रामाण्यायैव तदारम्भानन्तरमेव दुःखप्रागभावानां क्षयो न तत्पूर्वमिति कल्प्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रामाण्यस्यान्यथैवोपपत्तेर्मैवमित्यभिप्रेत्याह—न हीति ।

न ह्यनादिपरिमिताः प्रागभावाः शास्त्रारम्भान्न क्षयन्ते तेनैव(१)क्षीयन्ते इति नियन्तुं शक्यते। दुःखप्रागभावाभावे मिथ्याज्ञानकर्मानुवृत्तेरकिञ्चित्करत्वात्, तत्प्रागभावक्षये देहे सत्यपि मिथ्याज्ञानाद्यसम्भवाच्च। अनादिप्रागभावाभ्युपगमे मुमुक्षोर्ब्रह्महत्याद्यनुष्ठानं वा मोक्षसाधनाननुष्ठानं(२)वा स्यादित्यप्युक्तम्।

तस्मात् प्राक्कालीनोऽभावः प्रागभाव इति कालभेदेनाधिकरणसंसर्ग्यत्यन्ताभावः प्रागभावशब्दार्थ इति न ज्ञाननिवर्त्यप्रागभावोऽस्तीति न तत्रातिव्याप्तिः।

नाप्यविद्यासम्बन्धेऽतिव्याप्तिः। अविद्यानिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेः। अनादिपदं च प्रत्यभिज्ञानाख्यसंस्कारे स्वस्मिंश्चातिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थम्। ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा लक्षणम्।

ननु दुःखप्रागभावक्षयस्यान्यतः सम्भवेऽपि मिथ्याज्ञानादिनिवृत्तये शास्त्रारम्भ इत्याशङ्क्य तस्मिन् स्थितेऽप्यनर्थासम्भवान्न तन्निवृत्तिः साधनीया इत्याह—

(१) शास्त्रारम्भेणैवेत्यर्थः।

(२) मोक्षस्य साधनमुपायभूतं शास्त्रं तस्य अननुष्ठानम् अनारम्भ इत्यर्थः।

दुःखेति । किं च दुःखप्रागभाववन्मिथ्याज्ञानप्रागभावानामपि परिमितत्वात्प्रतियोग्युत्पादकैरेव तेषां क्षयसम्भवात्तत एव मिथ्याज्ञानानामुपरमोपपत्तौ तदर्थं न शास्त्रमारम्भणीयमित्याह—तत्प्रागभावेति । कृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्य मुमुक्षोर्ब्रह्महत्यासाध्यदुःखप्रागभावानामावश्यकत्वात्तत्क्षयाय तत्प्रतियोगिजनकब्रह्महत्याऽनुष्ठेया स्यात् । इतरथा तत्क्षयासम्भवेन मोक्षशास्त्रानारम्भप्रसङ्गादिति प्रागभावकारणताभङ्गः कथित इत्याह—अनादीति । पराभिमतप्रागभावे साधकाभावाद्बाधकसद्भावाच्च सामयिकात्यन्ताभाव एव प्रागभावशब्दार्थः, तस्य परमते ज्ञानानिवर्त्यत्वादस्मन्मतेऽप्यविद्यानिवृत्त्यैव निवृत्तेस्तत्राज्ञानलक्षणस्य नातिव्याप्तिरित्याह—तस्मादिति ।

नन्वविद्यात्मसम्बन्ध-जीवेशभेदादेरनादित्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमसिद्धमिति दूषयति—नापीति । तर्हि शुक्तिरजतादेरप्यविद्यानिवृत्त्यैव निवृत्तेरनादिपदवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—अनादीति । ज्ञाननिवर्त्यत्वं नाम ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वम् । तच्च प्रत्यभिज्ञानाश्रयसंस्कारे स्वजन्यध्वंसप्रतियोगिनि ज्ञाने चास्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणायानादिपदमित्यर्थः । यद्वा ज्ञानत्वेन ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वमज्ञानलक्षणम् । प्रत्यभिज्ञायाः फलतया संस्कारध्वंसजनकत्वात् ज्ञानस्य प्रतियोगि-

तया स्वध्वंसजनकत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह —ज्ञाननिवर्त्यत्वं वेति ।

अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानत्वमित्याचार्यलक्षणमपि साध्वित्याह—सर्वमेवेति ।

अस्तु वा सर्वमेव भावत्वं विवक्षितमिति नाविद्यासम्बन्धेऽतिव्याप्तिः । नापि कल्पितत्वादज्ञानस्यानादित्वासम्भवः । स्वसमानाधिकरणस्य वा स्वसमानकालीनात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वस्यानादित्वेनाविरोधात् । ननु कल्पितस्य दोषजन्यत्वं नियतमिति चेत् । तर्हि परमार्थस्यापि गुणजन्यत्वं नियतमिति तव तद्विरहान्नित्यमात्रविलोपप्रसङ्गः ।

सर्वत्र साक्षात्परंपरासाधारण्येन ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितम् । तथा चाविद्याकार्येऽतिव्याप्तिपरिहारायानादिपदम् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय ज्ञाननिवर्त्यपदम् । अत्र यद्यपि ज्ञानपदमनपेक्षितं तथाप्यनन्तरोक्तप्रकारेण ज्ञाननिवर्त्यत्वमेव लक्षणान्तरमिति सूचयितुं तदिति द्रष्टव्यम् । एवमपि प्रागभावाभावाद् भावपदव्यावर्त्याभावात्तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—भावत्वं वेति । एवमतिव्याप्तिं परिहृत्यासम्भवं परिहरति—नापीति । किमज्ञानस्य कल्पितत्वं कार्यत्वं मिथ्यात्वं

वा ? । नाद्यः । असिद्धेः । द्वितीयेन विरोध इत्याह—स्वसमानेति । स्वसमानाधिकरणस्य स्वसमानकालीनस्यात्यन्ताभावं प्रति प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति अधिष्ठानातिरिक्तारोप्याभाव इति मते तु स्वस्याज्ञानादेर्यद् व्यधिकरणं घटत्वादि तत्र स्ववैयधिकरण्यं नाम धर्म्मः तस्याधिकरणं न भवति योऽत्यन्ताभावोऽधिष्ठानरूपस्तं प्रति प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं पराभिमतसत्यप्रतियोगिकात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वनियमेन तदनधिकरणत्वायोगान्मिथ्यावस्तुन एवेदं लक्षणम् । एतच्चाज्ञानस्य नानादित्वविरोधीत्यर्थः ।

अज्ञानस्य मिथ्यात्वे रजतादिवद्दोषजन्यत्वापत्तेर्नानादित्वासम्भव इति शङ्कते—नन्विति । कल्पितस्य दोषजन्यत्वनियमं प्रतिबन्द्या दूषयति—तर्हीति । गुणजन्यत्वं दोषाभावजन्यत्वं दोषासहकृतसामग्रीजन्यत्वं वेत्यर्थः ।

ननु कारणं नाम व्यापकविशेषः । तदभावे तद्व्याप्यकार्यस्यैवाभावो न नित्यस्येति शङ्कते—नन्विति ।

ननु कार्यं कारणजन्यं, तन्निवृत्तौ निवर्तते । पारमार्थिकं च सर्वं न कार्य्यं, किं तु यथाप्रमाणं किञ्चिदेवेति चेत् । तर्हि कल्पितमपि सर्वं दोषजन्यमिति न नियमः, किं तु यथानुभवं कार्यमेव कल्पितं दोषजन्यमिति तुल्यम् । दोष-

जन्यत्वाभावेऽपि कल्पितत्वे किमात्माऽपि कल्पितो न भवेदिति चेत् । परमार्थस्यापि जन्यत्वे किमित्यात्माऽपि जन्यो न भवेदिति समम् । किञ्च कल्पितत्वे हि जडत्वं प्रयोजकम् । तच्च दोषाजन्यत्वेऽप्यज्ञानादेरक्षतम् । न च वैपरीत्यमात्मनः सत्यज्ञानाद्यात्मतया श्रुत्यादिभिः प्रमितत्वात् । आत्मनोऽपि कल्पितत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । जाग्रदवभासस्यात्मस्वरूपत्वात् । तथा च श्रुतिः । "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति ।

तर्हि परमार्थत्वाविशेषात्सर्वस्यापि कार्यत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्याह—पारमार्थिकं चेति । मिथ्यात्वेऽपि कार्याकार्यविभागासम्भवात्कार्यस्यैव दोषजन्यत्वनियमो न कार्यस्याज्ञानादेरिति साम्यमाह—नहीति । दोषाजन्यस्याप्यज्ञानादेर्मिथ्यात्वेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते—दोषेति । एतदाभाससाम्येन परिहरति—परमार्थस्येति । अपि चाज्ञानादेश्चैतन्ये कल्पितत्वमन्तरेण दृश्यत्वस्यानुपपत्तेस्तदेव कल्पितत्वे प्रयोजकं, न दोषजन्यत्वमित्याह—किञ्चेति । ननु लाघवाद् दृग्रूपत्वमेव कल्पितत्वे प्रयोजकमिति तद्रूपात्मन एव मिथ्यात्वं किं न स्यादित्यत आह—न चेति । आत्मनो मिथ्यात्वे तस्य

चिद्रूपत्वायोगात्तदतिरिक्तचैतन्यस्याभावाज्जगद्व्यवहारविलोपापात इत्याह—आत्मनोऽपीति। जगदवभासस्यात्मरूपत्वे मानमाह—तथा चेति।

आत्मनः कल्पितत्वे तदधिष्ठानमन्यन्निरूपणीयम्। इतरथा तस्य कल्पितत्वायोगात्। तच्च जडं स्वप्रकाशात्मकं वा? आद्ये तस्य दृश्यतया कल्पितत्वादधिष्ठानानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—आत्मनोऽपीति॥

आत्मनोऽपि कल्पितत्वे तदधिष्ठानानिरूपणात् सर्वभ्रमाधिष्ठानचिद्रूपस्यैव च आत्मत्वात्। कल्पितस्य बाधनियमात् आत्मनश्च तदभावात्। प्रत्युत सर्वभ्रमबाधावधित्वात्। तथा च श्रुतिः "अथात आदेशो नेति नेति। न ह्येतस्मादिति। नेति अन्यत्परमस्ति" इति।

कल्पिताज्ञानस्यानादित्वे किं प्रमाणमिति चेत् न, ब्रह्मविषयमज्ञानमनादि सर्गाद्यकार्योपादानत्वात्, ब्रह्मवत्। कार्यस्य सर्गाद्यकालीनकार्योपादानत्वासम्भवात्तत्प्रयोजकत्वम्।

द्वितीये तस्यैवास्माकं मते आत्मत्वान्न तस्य कल्पिततेत्याह-सर्वेति। किञ्च कल्पितत्वस्य बाधव्याप्तत्वादात्मनो बाधकप्रमाणाभावान्न कल्पिततेत्याह-कल्पितस्येति। निरवधिकबाधायोगाच्चेति चार्थः। सर्वेषां

भ्रमाणां बाधावधित्वेनाबाध्यत्वमेवात्मन्यावश्यकमि-त्याह-प्रत्युतेति । आत्मन एव सर्वबाधावधित्वे मानमाहतया चेति। अथ=सप्रपञ्चमूर्तामूर्तनिरूपणानन्तरम् अतः=यस्मात्तत्परिज्ञानात् निरतिशयं श्रेयो नास्ति अतः । नेति नेतीति आदेशः-आदिश्यत इत्यादेशः । नेतिनेतीत्युपदिश्यमाने आत्मैव ज्ञेय इत्यर्थः । अत्र मूर्त्तामूर्त्तयोः स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चयोर्वा निषेधाय वीप्सा । नेत्यादेशार्थमेवाह—नहीति । एतस्मादात्मनोऽन्यन्न ह्यस्तीति । नेत्युच्यते । किं तर्हि प्रपञ्चवदात्मापि नास्ति ? नेत्याह-नेतीति ।

अन्यद् दृश्यप्रपञ्चविलक्षणं परं-सर्वभ्रमबाधावधिभूतमात्मस्वरूपमस्तीति श्रुत्यर्थः ।

कल्पिताज्ञानस्यानादित्वे मानाभावान्न तस्यात्मवदकार्यत्वमिति शङ्कते—कल्पितेति । मानाभावोऽसिद्ध इति दूषयति-न ब्रह्मविषयमिति । ब्रह्म न जानामीत्यनुभूयमानमज्ञानमित्यर्थः । शुक्तिं न जानामीत्यनुभूयमानावस्थाज्ञाने भागासिद्धिवारणाय च ब्रह्मविषयमित्युक्तम् । प्रागभावस्य निरस्तत्वान्नैव तस्य पक्षता, येन तत्र भागासिद्धिः स्यात् । मृदादौ व्यभिचारवारणाय सर्गाद्येति । हेतोरप्रयोजकत्वं निराकरोति--कार्यस्येति । आद्यकार्योपादानस्य कार्यत्वे तस्याप्युपादानान्तरमावश्यकं, तस्यापि कार्यत्वं चेदुपादानानवस्थापातात् प्रलये कार्यद्रव्यमात्रविलयेन तदसंभवाच्च । तस्यानादित्वं चेत्स-

र्गाद्यकालीनकार्योपादानात् ज्ञानस्यैवानादित्वसंभवात्। तत्कार्यत्वे तदुपादानान्तरकल्पने गौरवात्तदनादित्वमावश्यकमिति भावः।

अज्ञानस्य ब्रह्मणो वा सर्गाद्यकार्योपादानत्वमप्रतिपन्नमित्याशङ्क्याह—उपादानत्वं चेति।

उपादानत्वं च परिणामितयाऽज्ञानस्य ब्रह्मणः कार्यसत्तादिरूपत्वेन। जडस्य सत्यानृतोभयात्मकत्वाद् उभयमप्युपादानमिति नासिद्धिः। न वा दृष्टान्तः साधनविकलः।

सर्गाद्यकार्यं जडोपादानकं भावकार्यत्वात् घटादिवदिति अनुमानाल्लाघवानुगृहीताद् ब्रह्म जानामीत्यनुभूयमानमेकमेवाज्ञानं तदुपादानतया सिद्ध्यति। तथा मायाविद्ययोरभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इति श्रुतेरज्ञानोपादानत्वसिद्धिः। नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तेश्च तत्सिद्धिः। एवं ब्रह्मापि तदुपादानम्। विमतं ब्रह्मोपादानकं तत्स्वभावानुरक्तत्वे सति तत्कार्यत्वात् मृत्स्वभावानुरक्तघटादिवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिः। न चासिद्धिः। जगतः सदनुरक्ततया प्रतीतेः ब्रह्मातिरिक्तसत्तायां मानाभावात्। ब्रह्मणश्च "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। तत्सत्यम्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद" इत्यादिश्रुतिभिः सद्रूपत्वेन सिद्धत्वात्। एवं

"सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" "सच्च त्यच्चाभवत्" "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यादिश्रुतेरात्मविज्ञानात्सर्वविज्ञानानुपपत्तेश्च ब्रह्मोपादानत्वसिद्धिरिति नासिद्धिर्न वा साधनवैकल्यमिति भावः। ननु ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तस्मिन्सति ज्ञानेनापि जगतो निरन्वयनाशो न स्यादित्याशङ्क्य परिणामिनाशादेव कार्यस्य निरन्वयविनाशो न त्वधिष्ठानविनाशादित्यभिप्रेत्याज्ञानस्य परिणामितयोपादानत्वं ब्रह्मणस्त्वधिष्ठानतयेति विभागमाह—परिणामितयेति। धर्मिसमसत्ताको ह्यन्यथाभावः परिणामः प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयाविद्यासमसत्ताकतोऽन्यथाभावस्य विवर्तत्वादित्यर्थः। उभयोपादाने हेतुमाह—जडस्येति। घटादिगतनामरूपयोरज्ञानपरिणामितयाऽनृतत्वात्सत्तादेश्चाधिष्ठानस्वरूपतया सत्यत्वादुभयमप्युक्तविधयोपादानमित्यर्थः।

यदपि चोक्तमज्ञानस्यानादिभावत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वं न स्यादिति तदपि प्रतिबन्दीग्रहेण दूषयति —न चेत्यादिना।

न चानादित्वेऽज्ञानस्य निवृत्त्यनुपपत्तिः, अनादिभावस्यान्यत्र निवृत्त्यदर्शनादिति वाच्यम्। तर्हि प्रागभावस्यापि त्वदभिमतस्य न निवृत्तिः स्यात्। अभावान्तरे तददर्शनात्।

अन्यत्रादृष्टस्यापि प्रमाणबलादत्रैव कल्पनं तु नाज्ञानेऽपि मूषिकभक्षितम् । किं तत्प्रमाणं यद्बलादनादिभावस्यापि निवृत्तिरिष्टेति चेत्—

उच्यते रज्ज्वाद्यज्ञाने सति सर्पस्तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामज्ञानात् भ्रम इत्यनुभवात् । भ्रमे च जानामीत्यनुभवेन ज्ञानत्वस्यैव सत्त्वात् । भ्रमस्याज्ञानत्वे तद्विषयसर्पस्य न जानामीत्यनुभवात् ज्ञानादज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवाच्च । ज्ञाननिवर्त्त्यं तद्‌भूयादतिरिक्तं च ।

अभावान्तरेषु नाशाभावेऽपि प्रमाणबलात्प्रागभावे सोऽभ्युपेयत इत्याशङ्‌क्याज्ञानेऽपि प्रामाणिकत्वात्सोऽभ्युपेयतामित्याह—अन्यत्रेति । ननु ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्याद्यनुभवस्य भ्रान्तिज्ञानप्रागभावादिरूपाज्ञानविषयत्वसंभवादनादिभावरूपाज्ञाननिवर्त्यत्वे न किंचिन्मानमिति चोदयति—किं तदिति ।

भ्रान्त्याद्यतिरिक्तमेवाज्ञानं ज्ञाननिवर्त्त्यतया भाति, तज्ज्ञानादीति वक्तुं तस्य ततो भेदमाह—रज्ज्वाद्यज्ञान इति । अन्वयहेतुचतुष्टयस्यापि भ्रान्त्यतिरिक्तं तत्कारणमेवाज्ञानमित्युत्तरेणान्वयः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यनेनाज्ञानस्यार्थाध्यासात् कार्यकारणभावेन भेद उक्तः । ज्ञानाध्यासाद्‌ भेदे हेतुमाह—अज्ञानादिति ।

पुरोवर्तिनं सर्पतया जानामीति भ्रान्तौ ज्ञानत्वानुभवान्न तदज्ञानमित्याह—भ्रमे चेति। किं च रज्जुं जानामीतिवत् सर्पं न जानामीत्येवानुभवः स्यादित्याह—भ्रमस्येति। अज्ञानस्य नियमेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाद् भ्रमाद्भेद इत्याह—एवमिति।

भ्रमस्याप्यधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वं कथमज्ञानस्य ततो भेदकमिति शङ्कते—नन्विति।

ननु भ्रमोऽपि ज्ञाननिवर्त्यो भवतीति चेत् न। भ्रमस्य ज्ञानादन्येनापि निवृत्तेर्ज्ञानैकानिवर्त्यत्वात्। अज्ञानस्य च यावत् ज्ञानमवस्थायिनो नियमेन ज्ञाननिवर्त्यत्वात्। भ्रान्तिनिवृत्त्यनन्तरमपि किं तदिति जिज्ञासादर्शनाच्च न भ्रान्तिरज्ञानम्। अज्ञानं तर्हि जिज्ञास्यते। प्रागभावश्च नेत्युक्तम्। परमते ज्ञानस्य प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वेन तस्य तदनिवर्त्यत्वाच्च। ततश्च लोके भ्रमकारणत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन प्रसिद्धमज्ञानं पराभ्युपेतप्रागभावभ्रान्त्यतिरिक्तमित्यभ्युपेयम्। तच्चानादि अकारणकत्वात् आत्मवत्। न चासिद्धिः मिथ्याज्ञानातिरिक्तस्याज्ञानस्य कारणानिरूपणात्, जन्यत्वे गौरवाच्च

तदसिद्धेः। अत एव नाप्रयोजकत्वम्। तथा च घटाद्यज्ञानस्यानुमानेनादित्वं प्रत्यक्षेण ज्ञानान्निवृत्तिश्चानुभूयते।

इच्छादिनाऽपि भ्रमनिवृत्तेर्नियमेन निवर्त्यत्वं तस्य नेत्याह—न भ्रमस्येति। अज्ञानेऽपि नियमेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—अज्ञानस्येति। नायं सर्प इत्याप्तोपदेशाद् भ्रमनिवृत्तावपि किं तदिति जिज्ञासादर्शनाच्च तन्मूलमज्ञानमावश्यकमिति भ्रमातिरिक्तमेवाज्ञानमित्याह—भ्रान्तीति। तर्हि ज्ञानप्रागभाव एव ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमित्यत आह—प्रागभावश्चेति। ज्ञानप्रागभावस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं चानुपपन्नमित्याह—परमत इति। पराभिमताज्ञानविलक्षणं रज्ज्वाद्यज्ञानं लोक एव तावत् सिद्धमित्याह—ततश्चेति। तस्यानादित्वे मानमाह—तच्चेति। तस्याप्यज्ञानान्तरमेव कारणमित्याशङ्क्याह—जन्यत्व इति। अज्ञानकारणाज्ञानस्यानादित्वे प्रथमस्यैव तथात्वोपपत्तेर्न कारणापेक्षा। तस्यापि कार्यत्वे तत्तत्कारणत्वेनानन्ताज्ञानकल्पनागौरवमित्यर्थः। तदसिद्धेरिति। अज्ञानकारणासिद्धेरित्यर्थः। न च मूलाज्ञानमेवानादि तत्कारणमस्त्विति वाच्यम्। तस्य कार्यत्वे मानाभावेन कारणापेक्षाया एवाभावात्।

ननु रज्ज्वाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्याज्ञानस्य रज्ज्वाद्युत्पत्तेः पूर्वमवस्थानानुपपत्तेः कार्यत्वमावश्यकमिति चे-

त् न। रज्ज्वादिनाशानन्तरमिव तदुत्पत्तेः पूर्वमप्यव्याकृततदवच्छिन्नचैतन्ये तदवस्थानोपपत्तेरिति भावः। सादित्वे मानाभावाद्गौरवाच्चाप्रयोजकता नेत्याह—अत एवेति। एवमवस्थाज्ञाने प्रमाणद्वयेनोक्तलक्षणं सिद्धमित्याह—ज्ञानान्निवृत्तिश्चेति। तदन्यथानुपपत्त्या भावत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

शुक्तेरागन्तुकत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्यापि तथात्वात्तन्निष्ठाज्ञानस्यानादित्वमसंभवीति शङ्कते-नन्विति।

ननु कथं कार्यावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाज्ञानमनादीति चेत्। न, पूर्वमपि कार्यस्यानभिव्यक्तरूपेण स्थितत्वात्। शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यं नेत्येतत्त्वनङ्गीकारपरास्तम्। नापि जीवन्मुक्तिकाले अज्ञानेऽव्याप्तिः। तस्याप्यनादित्वात्, ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च।

न च तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे प्राथमिकसाक्षात्कारादेव निवृत्त्यापात इति वाच्यम्। तदा तस्य प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धस्य तदवस्थाननिमित्ताविद्यालेशानिवर्तकत्वात्। विपरीतज्ञानजन्यवासनायाः शास्त्रात् प्रथममुत्पन्नात्मसाक्षात्कारफला[illegible] निवृत्तिप्रतिबन्धकत्ववत् क्षुद्रस्यापि प्रारब्ध[illegible] महत्तराश्वमेधादिकर्मप्रतिबन्धकत्ववच्च।

उत्पत्तेः पूर्वं सतोऽसतो वा कार्यत्वायोगात्तदाऽपि कार्यमनिर्वचनीयसूक्ष्मरूपेण वर्तत इति तदवच्छिन्नचैतन्यस्याप्यनादित्वात्तन्निष्ठाज्ञानेऽपि तदुपपत्तिरिति परिहरति—न पूर्वमिति। यदुक्तं—शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमपि नेति मते मूलाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वायोगात्तत्राव्याप्तिरिति, तदपवदति—शुद्धमिति । अनङ्गीकारेति । स्वप्रकाशस्यापि जडवृत्तिविषयत्वे बाधकाभावात् चरमवृत्तेरपि न विषयान्तर्भावः किं तु बाह्या सती सा ब्रह्म विषयीकरोतीति व्यासाश्रमैरेवोक्तत्वाच्चेति भावः। ज्ञानकालीनाविद्यालेशेऽप्युक्तामव्याप्तिं परिहरति—नापीति ।

तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे परोक्तं दोषमपवदति—न चेति । प्राथमिकसाक्षात्कारेण संचितकर्मावस्थाननिमित्ताज्ञानलेशस्य नाशेऽपि न प्रारब्धकर्मोपादानाज्ञानलेशस्य नाशः। तस्य प्रारब्धकर्मभिः प्रतिबद्धत्वात्। प्रतिबन्धके सति सामग्र्यां सत्यामपि कार्यायोगात् । भोगेन प्रारब्धकर्मनाशे ज्ञानादेव तस्यापि नाश इत्यभिप्रेत्याह—तदा तस्येति । विषयावभासात्मनो विज्ञानस्य कथं कार्ये प्रतिबन्ध इत्याशङ्क्य स्वरूपप्रतिबन्धात्प्रतिबिम्बादिभ्रमो यथा न निवर्तत इति परं प्रत्युदाहार्यम् । क्षुद्रफलस्य कर्मणः कथं निःश्रेयसप्रतिबन्धकत्वमित्याशङ्क्याह—क्षुद्रस्यापीति । कर्मप्रतिबन्धकत्ववदिति । कर्मफलप्रतिबन्धकत्ववदित्यर्थः । इतर-

ले वृत्त्यभावेऽपि प्रतिबन्धककर्मनाशाद्विक्षेपोपादाना-ज्ञानांशं निवर्तयतीति । तदुक्तं—"तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि त्यजन्देहं ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः" इति ।

नन्वेवं सति घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यापि सकृदुत्पन्नसाक्षात्काराभिव्यक्तस्य सर्वदाऽवस्थानसंभवात्कालान्तरे तदज्ञाननिवृत्तये वृत्त्यन्तरापेक्षा न स्यादिति चेत् न । प्राथमिकवृत्तेर्घटमात्रविषयत्वेऽपि कालान्तरीयघटाविषयत्वान्न सर्वात्मना तदभिव्यञ्जकता । तथा च कालान्तरीयतदभिव्यक्तये वृत्त्यन्तरापेक्षा युक्तेत्याह—न चैवमित्यादिना ।

न चैवं कदाचिदुत्पन्नघटाकारवृत्त्यभिव्यक्तघटावच्छिन्नचैतन्यस्य कालान्तरेऽपि तद्वृत्तिं विना तदज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । कालान्तरीयघटावच्छिन्नचैतन्यस्य पूर्वकालावच्छिन्नचैतन्याभिव्यञ्जकवृत्त्याऽनभिव्यक्तत्वात्, अज्ञानान्तरेणावृतत्वाच्च, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य च सर्वात्मना चैतन्यव्यञ्जकत्वात् ।

न चैवमविषयस्याज्ञानस्य कथं निवृत्तिरिति वाच्यम् । विक्षेपातिशयेन सविषयत्वात् । आवरकाज्ञानं स्वावृत्तसाक्षात्कारादेव निवर्तते ।

न च पूर्वकालीनवृत्त्यभिव्यक्तस्वरूपचैतन्यस्य काला-न्तरेऽविद्यानिवर्त्तकत्वे मानाभावः । "तस्याभिध्यानाद् योजनात् तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इति श्रुतेः । तस्मादनादिज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमिति सिद्धम् ।

प्राथमिकवृत्त्याऽभिव्यक्तस्यापि तन्नाशेऽज्ञानान्तरेणावृतत्वात्पुनस्तदभिव्यक्तये वृत्त्यन्तरमावश्यकमित्यभिप्रेत्याह—अज्ञानान्तरेणेति । वेदान्तानां सर्वात्मना ब्रह्मबोधने समर्थत्वात्तज्जनितसाक्षात्कारः सर्वात्मना तदभिव्यञ्जक इत्याह—ब्रह्मेति। मानाभावेन तदावरकाज्ञानान्तराभावाच्चेति द्रष्टव्यम् । अनावरकाज्ञानांशस्य ब्रह्माविषयत्वात्कथं तज्ज्ञानान्निवृत्तिरिति शङ्कां हेत्वसिध्द्या परिहरति—न चैवमिति । ननु घटादावावृत्तविषयकज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तिदर्शनात्कथमनावृतस्वरूपज्ञानात्तद्विषयकवृत्तेर्वाऽज्ञाननिवृत्तिः । इतरथा शुक्तीदमंशे विक्षेपहेत्वज्ञानस्य तज्ज्ञानान्निवृत्तिप्रसङ्गादित्यत आह–आवरकेति । रजतोपादानाज्ञानस्य शुक्त्यावरकत्वात्तज्ज्ञानादेव निवृत्तिरित्यर्थः । प्राथमिकवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्य कालान्तरेऽज्ञाननिवर्त्तकत्वसंभवेऽपि न तत्र मानमस्तीत्यत आह—न चेति । तस्य शास्त्रयुक्तिभ्यां निश्चितस्याभिध्यानात्सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपात् प्रपञ्चे पारमार्थिकत्वभ्रमप्रयोजकविपरीतवासनाहेतुमायांशस्य

निवृत्तिः। ततो युज्यतेऽनेनेति योजनम् असम्भावनाद्यसहकृतसाक्षात्कारस्तस्मात्प्रपञ्चे व्यावहारिकत्वभ्रमप्रयोजकावरकमायांशस्य ततस्तत्त्वभावोऽभिव्यक्तब्रह्मात्मनाऽवस्थानं तस्मादन्ते प्रारब्धकर्मक्षये बाधितानुवृत्त्या प्रतिभासमानप्रपञ्चहेतुमायांशस्येत्येवं तदा सर्वमायानिवृत्तिरिति श्रुत्यर्थः। तदुक्तम्—

शास्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपं
कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात्।
प्रारब्धनाशात्प्रतिभासमाना
एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया॥ इति।

अव्यात्प्यादेरभावादुक्तलक्षणं सुस्थमित्याह—तस्मादिति। एवं स्वसमानविषयज्ञानप्राक्कालव्यापिसत्ताकत्वे सति तन्निवर्त्यत्वं स्वसमानविषयज्ञानासहकृतसामग्र्ययोग्यध्वंसप्रतियोगित्वं वा ज्ञानातिरिक्तागन्तुकदृष्टकारणायोग्यध्वंसप्रतियोगित्वं वा जन्यत्वे सति स्वसमानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वं वाऽज्ञानलक्षणम्। न चाविद्यासम्बन्धादावतिव्याप्तिः तस्य निर्विषयत्वात्, अविद्यानिवृत्तिरूपदृष्टकारणयोग्यध्वंसप्रतियोगित्वाच्चेति द्रष्टव्यम्।

भ्रमोपादानमज्ञानमित्यत्रोपादानशब्देन परिणामित्वं विवक्षितम्। तथा च नोक्तातिव्याप्त्यादिरित्याह—भ्रान्तीति।

भ्रान्तिपरिणाम्यज्ञानमिति केचित् । न च ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः, असम्भवो वा । अज्ञानस्यैव परिणामित्वात्, ब्रह्मणस्तु कार्यसत्तात्मतयैवोपादानत्वात् । न चानुत्पादितभ्रमाज्ञानेऽव्याप्तिः । अज्ञानस्यैकत्वात् । तत्र च 'अहमज्ञो न जानामि' इत्यनुभवः प्रमाणम् । तथा हि—न तावदस्य प्रागभावो विषयः । तस्यैवाभावात् । नापि ध्वंसः विशेषज्ञानस्य प्रागनुदयात्, सामान्यज्ञानस्याज्ञानाप्रतियोगित्वात् ।

यदुक्तम्—अनुत्पादितभ्रमे घटाद्यज्ञानेऽव्याप्तिरिति, तदयुक्तम् । अज्ञानैकत्वमते एवास्य लक्षणस्योक्तत्वात् । तत्रानुत्पादितभ्रमाज्ञानाभावादित्यभिप्रेत्याह-न चेति । भ्रान्तिपरिणामित्वयोग्यताया वा तल्लक्षणत्वेन विवक्षितत्वाद् अवस्थाज्ञानवादेऽपि नाव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । एवं भावरूपाज्ञाने लक्षणं निरूप्य तत्र प्रमाणमपि निरूपयति—तत्र चेति । यदुक्तं ज्ञानाभाव एवैतदनुभवविषय इति तद् दूषयितुमुपक्रमते—तथा हीति किं ज्ञानप्रागभावोऽस्य विषयः तद्ध्वंसो वा ? । नाद्य इत्याह—न तावदिति । द्वितीयेऽपि किं विशेषज्ञानस्य ध्वंसो विषयः सामान्यज्ञानस्य वा । आद्यमसंभवेन दूषयति—नापीति । द्वितीयं दूषयति—सामान्येति । सामान्यज्ञाने

निवृत्तिः। ततो युज्यतेऽनेनेति योजनम् असम्भावनाद्यसहकृतसाक्षात्कारस्तस्मात्प्रपञ्चे व्यावहारिकत्वभ्रमप्रयोजकावरकमायांशस्य ततस्तत्त्वभावोऽभिव्यक्तब्रह्मात्मनाऽवस्थानं तस्मादन्ते प्रारब्धकर्मक्षये बाधितानुवृत्त्या प्रतिभासमानप्रपञ्चहेतुमायांशस्येत्येवं तदा सर्वमायानिवृत्तिरिति श्रुत्यर्थः। तदुक्तम्—

शास्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपं
कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात्।
प्रारब्धनाशात्प्रतिभासमाना
एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया॥ इति।

अव्याप्त्यादेरभावादुक्तलक्षणं सुस्थमित्याह—तस्मादिति। एवं स्वसमानविषयज्ञानप्राक्कालव्यापिसत्ताकत्वे सति तन्निवर्त्यत्वं स्वसमानविषयज्ञानासहकृतसामर्थ्ययोग्यध्वंसप्रतियोगित्वं वा ज्ञानातिरिक्तागन्तुकदृष्टकारणायोग्यध्वंसप्रतियोगित्वं वा जन्यत्वे सति स्वसमानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वं वाऽज्ञानलक्षणम्। न चाविद्यासम्बन्धादावतिव्याप्तिः तस्य निर्विषयत्वात्, अविद्यानिवृत्तिरूपदृष्टकारणायोग्यध्वंसप्रतियोगित्वाच्चेति द्रष्टव्यम्।

भ्रमोपादानमज्ञानमित्यत्रोपादानशब्देन परिणामित्वं विवक्षितम्। तथा च नोक्तातिव्याप्त्यादिरित्याह—भ्रान्तीति।

भ्रान्तिपरिणाम्यज्ञानमिति केचित् । न च ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः, असम्भवो वा । अज्ञानस्यैव परिणामित्वात्, ब्रह्मणस्तु कार्यसत्तात्मतयैवोपादानत्वात् । न चानुत्पादितभ्रमाज्ञानेऽव्याप्तिः । अज्ञानस्यैकत्वात् । तत्र च 'अहमज्ञो न जानामि' इत्यनुभवः प्रमाणम् । तथा हि—न तावदस्य प्रागभावो विषयः । तस्यैवाभावात् । नापि ध्वंसः विशेषज्ञानस्य प्रागनुदयात्, सामान्यज्ञानस्याज्ञानाप्रतियोगित्वात् ।

यदुक्तम्—अनुत्पादितभ्रमे घटाद्यज्ञानेऽव्याप्तिरिति, तदयुक्तम् । अज्ञानैकत्वमते एवास्य लक्षणस्योक्तत्वात् । तत्रानुत्पादितभ्रमाज्ञानाभावादित्यभिप्रेत्याह-न चेति । भ्रान्तिपरिणामित्वयोग्यतया वा तल्लक्षणत्वेन विवक्षितत्वाद् अवस्थाज्ञानवादेऽपि नाव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । एवं भावरूपाज्ञाने लक्षणं निरूप्य तत्र प्रमाणमपि निरूपयति—तत्र चेति । यदुक्तं ज्ञानाभाव एवैतदनुभवविषय इति तद् दूषयितुमुपक्रमते—तथा हीति किं ज्ञानप्रागभावोऽस्य विषयः तद्ध्वंसो वा ? । नाद्य इत्याह—न तावदिति । द्वितीयेऽपि किं विशेषज्ञानस्य ध्वंसो विषयः सामान्यज्ञानस्य वा । आद्यमसंभवेन दूषयति—नापीति । द्वितीयं दूषयति—सामान्येति । सामान्यज्ञाने

सत्यपीदं न जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्य तदविरोधित्वान्न तद्ध्वंसतेत्यर्थः ।

अभ्युपेत्यापि प्रागभावं स नोक्तानुभवविषय इति वक्तुं तद्विषयमाह—किं चेति ।

किं चाहमज्ञो न जानामीति च ज्ञानसामान्यविरोधिताऽनुभूयते । सा च यदि ज्ञानाभावतया, तदा ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकः प्रत्येकप्रतियोगिको निखिलज्ञानाभावो वा वाच्यः । तदुभयं च प्रागभावादेरज्ञानत्वे न संभवति, धर्म्यादिज्ञाने तु नतराम् । सिद्धान्ते वस्तुतोऽपरोक्षवृत्त्यनुगतप्रकाश एव ज्ञानत्वसामान्यात्मना तद्विरोधीति तदुपपन्नम् । यथा परमते वस्तुतः शरीरावच्छिन्नात्मन आत्मत्वेन सुखादिसमवायिकारणत्वं तथा वस्तुतो विशेषानुगतस्यापि सामान्येन तद्विरोधित्वोपपत्तेः । न चैवं कल्पने प्रमाणाभावः । अज्ञानमित्याद्यनुभवस्यापरोक्षवृत्तेरेवाज्ञाननिवृत्त्यनुभवस्य च मानत्वात् ।

न तावदस्य निखिलज्ञानान्यत्वं विषयः । स्वस्यापि ज्ञातृत्वेन तदयोगात् । नापि निखिलज्ञानान्यत्वम् । विशेषज्ञाने सत्यपि तथानुभवप्रसङ्गात् । तस्मात्स्वस्य ज्ञानसामान्यविरोध्याश्रयत्वमेव तदनुभवविषय

इत्यर्थः । स्वाश्रिते प्रागभाव एव ज्ञानसामान्यविरोधिताऽस्त्वित्याशङ्क्य तस्य किं ज्ञानसामान्याभावतया तद्विरोधित्वम् उत तन्निवर्त्त्यतया ? । आद्य आह—सा चेति । सामान्याभावो विशेषाभावातिरिक्त इति मते-नाह—ज्ञानत्वावच्छिन्नेति । यावद्विशेषाभावः स इति मतेनाह—प्रत्येकेति । ततः किमित्यत आह—तदुभयमिति । सामान्यप्रागभावस्य प्रतियोग्यनिरूपणात्परैरनभ्युपगमाच्चासम्भवः । प्रतियोगिसमानाधिकरणानां यावज्ज्ञानप्रागभावानामपि सर्वज्ञानानधिकरणे स्वस्मिन्नसम्भव इत्यर्थः । प्रागभावाद्यनुभवसमये तद्धेतुधर्म्यादिज्ञानस्यावश्यकत्वादपि नोक्ताभावसम्भव इत्याह—धर्म्यादीति । ननु सिद्धान्तेऽपि न ज्ञानसामान्यविरोधिता । सत्यपि परोक्षज्ञाने तद्विषयाज्ञाननिवृत्त्यभावात् । ततो ज्ञानस्यावश्यकत्वादपि ज्ञानत्ववद्विरोधिधितामात्रं तदनुभवविषयः । तच्च विशेषाभावस्याप्यस्तीत्याशङ्क्याह—सिद्धान्त इति । न तावत् ज्ञानत्ववद्विरोधितामात्रं तद्विषयः नञर्थस्य विरोधस्य तदन्वितज्ञानपदार्थज्ञानसामान्यप्रतियोगिकतयाऽनुभवात् । इतरथा सत्यपि विशेषज्ञाने ज्ञानत्ववद्विशेषज्ञानान्तराभावसत्त्वात् 'न जनामि' इत्यनुभवप्रसङ्गात् । सिद्धान्ते तु ज्ञानसामान्यमात्मचैतन्यमेव । तच्च सदातनमप्यज्ञानप्रयुक्तावरणप्रतिबद्धं नाज्ञाननिवर्तकम् । सत्तावधारणापरोक्ष-

वृत्त्या च प्रतिबन्धकारणे निवृत्ते चिन्मात्रमेवाज्ञाननिवर्तकमिति तस्य ज्ञानसामान्यविरोधितोपपत्तिः, नात्यतिप्रसङ्ग इति भावः। अपरोक्षवृत्त्यनुगतप्रकाशस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि स्वरूपेणैव तद्योग्यतेत्येतत्पराभिमतोदाहरणेन द्रढयति—यथेति। ननु वृत्तिविशेषस्य चिन्मात्रस्य वा तन्निवर्तकत्वसंभवात्तस्य वृत्तिविशेषानुगतत्वकल्पनमप्रामाणिकमित्यत आह—न चैवमिति।

एवं स्वमते ज्ञानसामान्यनिवर्त्यतयाऽज्ञानस्य तद्विरुद्धत्वमुपपाद्य परमतेऽभावतया तद्विरोधित्वासंभवात् तन्निवर्त्यतयैव तद्वक्तव्यमिति द्वितीयं परिशेषयित्वा दूषयति—तत इति।

ततो ज्ञानसामान्यविरोधित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वेन वक्तव्यमिति न तदनिवर्त्यप्रागभावादिरज्ञानं ज्ञानम्। ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात्। "ज्ञानेन तु तदज्ञानम्" इति स्मृतेश्च ज्ञाननिवर्त्यमेवाज्ञानमभ्युपेतव्यमिति तदेवानुभवविषयः।

नन्वज्ञो न जानामीति तस्याभावत्वमनुभूयत इति चेत्, न तावदहमज्ञ इत्यनुभवस्याभावविषयता। मयि घटाज्ञानमिति यदज्ञानमात्मविशेष्यमनुभूयते तदेवाहमज्ञ इति विशेष-

णतयाऽनुभूयते । तस्मिंश्च ज्ञाने यथाऽऽत्मन्यधर्मोऽसुखमनिच्छेतिज्ञाने पापदुःखद्वेषादि धर्मादिविरोधित्वेनानुभूयते तद्वत् ज्ञानविरोधित्वेनैव किञ्चिदनुभूयते न त्वभावतया । अन्यथा वायौ पृथिव्या रूपमिति बुद्धेरिवाऽऽत्मनि घटाज्ञानमिति बुद्धिप्रयोगयोरभावप्रसङ्गात् ।

अत एव न जानामीत्यनुभवोऽपि ज्ञानविरोधित्वमात्रविषयः । तस्याज्ञानमित्यनुभवेनैकविषयत्वात् ।

किं चाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यतयाऽनुभवादिसिद्धत्वात्तेन रूपेणैव तद्विरुद्धत्वं तदनुभवविषयः । तच्च न पराभिमताज्ञाने सम्भवतीत्याह—ज्ञानेनेति ।

यदुक्तं मयि ज्ञानं नास्तीति विशेष्यतया प्रतीयमानज्ञानाभाव एवाहमज्ञ इत्याद्यनुभवे विशेषणतया ज्ञायत इति तदनुवदति—नन्विति । मयि ज्ञानं नास्तीत्यस्यैवाभावमात्रविषयत्वमसंमतमित्यभिप्रेत्य तदुक्तन्यायेनाहमज्ञ इत्यस्य तावद्भावविषयत्वमावश्यकमित्याह—तावदिति । ननु घटाज्ञानमित्यस्यापि घटज्ञानाभाव एव विषय इत्यत आह—तस्मिंश्चेति । यथा मय्यधर्म इति धर्म्मविरोधितया शास्त्रेणोपनीतं भावरूपं पापं प्रतीयते, यथा वा असु-

वृत्त्या च प्रतिबन्धकारणे निवृत्ते चिन्मात्रमेवाज्ञाननिवर्तकमिति तस्य ज्ञानसामान्यविरोधितोपपत्तिः, नात्यतिप्रसङ्ग इति भावः । अपरोक्षवृत्त्यनुगतप्रकाशस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि स्वरूपेणैव तद्योग्यतेत्येतत्पराभिमतोदाहरणेन द्रढयति—यथेति । ननु वृत्तिविशेषस्य चिन्मात्रस्य वा तन्निवर्तकत्वसंभवात्तस्य वृत्तिविशेषानुगतत्वकल्पनमप्रामाणिकमित्यत आह—न चैवमिति ।

एवं स्वमते ज्ञानसामान्यनिवर्त्यतयाऽज्ञानस्य तद्विरुद्धत्वमुपपाद्य परमतेऽभावतया तद्विरोधित्वासंभवात् तन्निवर्त्यतयैव तद्वक्तव्यमिति द्वितीयं परिशेषयित्वा दूषयति—तत इति ।

ततो ज्ञानसामान्यविरोधित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वेन वक्तव्यमिति न तदनिवर्त्यप्रागभावादिरज्ञानं ज्ञानम् । ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात् । "ज्ञानेन तु तदज्ञानम्" इति स्मृतेश्च ज्ञाननिवर्त्यमेवाज्ञानमभ्युपेतव्यमिति तदेवानुभवविषयः ।

नन्वज्ञो न जानामीति तस्याभावत्वमनुभूयत इति चेत्, न तावदहमज्ञ इत्यनुभवस्याभावविषयता । मयि घटाज्ञानमिति यदज्ञानमात्मविशेष्यमनुभूयते तदेवाहमज्ञ इति विशेष-

णतयाऽनुभूयते । तस्मिंश्च ज्ञाने यथाऽऽत्मन्यधर्मोऽसुखमनिच्छेतिज्ञाने पापदुःखद्वेषादि धर्मादिविरोधित्वेनानुभूयते तद्वत् ज्ञानविरोधित्वेनैव किञ्चिदनुभूयते न स्वभावतया । अन्यथा वायौ पृथिव्या रूपमिति बुद्धेरिवाऽऽत्मनि घटाज्ञानमिति बुद्धिप्रयोगयोरभावप्रसङ्गात् ।

अत एव न जानामीत्यनुभवोऽपि ज्ञानविरोधित्वमात्रविषयः । तस्याज्ञानमित्यनुभवेनैकविषयत्वात् ।

किं चाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यतयाऽनुभवादिसिद्धत्वात्तेन रूपेणैव तद्विरुद्धत्वं तदनुभवविषयः । तच्च न पराभिमताज्ञाने सम्भवतीत्याह—ज्ञानेनेति ।

यदुक्तं मयि ज्ञानं नास्तीति विशेषणतया प्रतीयमानज्ञानाभाव एवाहमज्ञ इत्याद्यनुभवे विशेषणतया ज्ञायत इति तदनुवदति—नन्विति । मयि ज्ञानं नास्तीत्यस्यैवाभावमात्रविषयत्वमसंमतमित्यभिप्रेत्य तदुक्तन्यायेनाहमज्ञ इत्यस्य तावद्भावविषयत्वमावश्यकमित्याह—तावदिति । ननु घटाज्ञानमित्यस्यापि घटज्ञानाभाव एव विषय इत्यत आह—तस्मिंश्चेति । यथा मय्यधर्म इति धर्म्मविरोधितया शास्त्रेणोपनीतं भावरूपं पापं प्रतीयते, यथा वा असु-

खमनिच्छा असत्यमित्यादौ दुःखद्वेषानृतवचनादीनि सु-
खादिविरोधीनि प्रतीयन्ते, एवं घटाज्ञानमित्यत्रापि
ज्ञानविरोधिभावरूपमेव किञ्चित्प्रतीयत इत्यर्थः
तदुक्तम्—

नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः । इति ।

अभावमात्रे नञन्वितप्रतियोगिबोधकनामपदो-
ल्लेखिबुद्धिप्रयोगयोरभावादज्ञानस्याप्यभावत्वे तौ न
स्यातामित्याह—अन्यथेति । ममाज्ञानमिति विशे-
ष्यतयाऽनुभूयमानाज्ञानस्यैवाहं न जानामीत्यत्रापि
विशेषणतया भानादयमप्यनुभवो ज्ञानविरोधिभाववि-
षय इत्याह—अत एवेति ॥

न जानामीत्यनुभवस्याभावविषयत्वेऽपि भावरू-
पाज्ञानमेव ज्ञानाभावात्मनाऽनुभूयते। आरोपिताज्ञाना-
भावस्याधिष्ठानचिन्मात्रतया तदभावस्याप्यारोपिताज्ञा-
नात्मकत्वादित्यभिप्रेत्याह—अभावत्वमिति ।

अभावत्वमपि भावरूपाज्ञानस्यास्त्येव ।
चैतन्ये कल्पितस्य तदभावात्मत्वात् । कथं तर्हि
धर्मिनिर्णयः ज्ञानसामान्यविरोधित्वनिर्वाहाय
भावधर्मिकल्पनायां लाघवाच्च भाव एवाज्ञानम् ।
एतेन ज्ञानं नास्तीत्यादिबुद्धिर्व्याख्याता ।

कथं तर्हि ज्ञानाभावसिद्धिरिति चेत् ।

न, जन्यज्ञानं नास्तीत्यादिबुद्धेरत्र तत्सिद्धेः । एतेन विशेषज्ञानाभाव एव न जानामीत्यनुभवविषय इति प्रत्युक्तम् ।

किं च यस्मिन्विशेषे यस्येतः परं न ज्ञानं, तस्मिन्न जानामीत्यनुभवो न स्यात् । प्रतियोग्यभावेन प्रागभावासम्भवात् ।

ननु न जानामीत्यनुभवस्याभावविषयत्वे तद्विषयोऽभावो न पराभिमतः प्रागभावः, किं तु सिद्धान्त्यभिमत एवेत्यत्र किं नियामकमिति पृच्छति—कथमिति । पराभिमताभावस्य ज्ञानसामान्यप्रतियोगिकत्वायोगाद्भावविरहात्मकाभावकल्पनातो भावस्यैव तद्विषयत्वे लाघवात्प्रागभावस्याभावाच्च भावरूपाज्ञानमेवाभावतया प्रतीयत इत्याह—ज्ञानेति । ज्ञानं नास्तीत्यस्याभावमात्रविषयत्वमसम्मतमित्याह—एतेनेति । भावरूपाज्ञानमेवोक्तविधया तदनुभवविषयः, न भावविरहैकस्वभावोऽभाव इत्यर्थः ।

ज्ञानाभावानां भावरूपाज्ञानविषयत्वे तव तदतिरिक्तवृत्तिज्ञानाभावो न सिध्येदिति शङ्कते—कथं तर्हीति । यत्र वृत्तिज्ञानं विशेष्याभावप्रतियोगितयाऽनुभूयते ततस्तत्सिद्धिरित्याह—न जन्येति ।

यदुक्तं सामान्यतो ज्ञानेऽपि विशेषज्ञानाभाव एव न जानामीत्यनुभवविषय इति, तत्राह—एतेनेति । तस्य

ज्ञानसामान्यविरोधित्वासम्भवेनेत्यर्थः। विशेषज्ञानाभावो नाज्ञानमित्यत्र हेत्वन्तरमाह-किं चेति। यस्य दाक्षिणात्यस्याऽऽमरणं क्रमेलकादिविशेषज्ञानं न भविष्यति तस्य तन्न जानामीत्यनुभवो न स्यात्तस्मिन् तद्विशेषज्ञानाभावेन तत्प्रागभावाभावात्। तथा च तत्र भावरूपाज्ञानमेव तदनुभवविषय इति सर्वत्रापि स एव तद्विषय इत्यर्थः।

अस्मिन् जन्मनि तद्विशेषज्ञानाभावेऽपि चरमदेहे योगमहिम्ना तज्ज्ञानसम्भवाद् इदानीं तत्प्रागभावरूपाज्ञानमस्तीति शङ्कते—तस्यापीति।

तस्यापि सर्वज्ञतादशायां तद्विशेषज्ञानमस्तीति चेत् न। जीवेषु तन्नियमाभावात्, अनपेक्षितचिरातीतविषयाणां त्वदभिसाधनयोगजधर्मजज्ञानविषयत्वे प्रमाणाभावाच्च। न च तत्र पुरुषान्तरे प्रसिद्धविशेषज्ञानात्यन्ताभाव एवाज्ञानमिति वाच्यम्। यस्योत्तरकाले तज्ज्ञानं तस्मिन् तव मते तज्ज्ञानसामान्याभावासम्भवात्।

पुरुषान्तरीयज्ञानात्यन्ताभावश्चेदज्ञानं तर्हि त्वदभिमतेश्वरे विशेषज्ञानवति जीवे चाहमज्ञ इत्यनुभवप्रसङ्गः। किं चैवं घटो न जानातीति प्रयोगः साधुः स्यात्, मुक्तानां चाज्ञानं स्यात्।

"तरति शोकमात्मवित्" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिनाऽऽत्मज्ञानादेव मुक्तिश्रवणात्सर्वज्ञत्वं नावश्यकमित्याह—जीवेष्विति। परमतेऽपि भाविसुखदुःखतत्साधनस्फुरणायैव योगजधर्मजज्ञानाभ्युपगमाच्चिरानीतविशेषज्ञानं नावश्यकमित्याह—अनपेक्षितेति। उक्तस्थले विशेषज्ञानप्रागभावेऽपि तदत्यन्ताभावसत्त्वात् स एव न जानामीत्यनुभवविषय इति शङ्कां निषेधति-न चेति। किं यत्र विशेषज्ञानप्रागभावासम्भवः तत्रैव तदत्यन्ताभावोऽज्ञानम्, उत सर्वत्र ? नाद्यः। तद्विशेषाज्ञाने तद्विषयज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनोऽप्यज्ञानात् तदभावानुभवायोगान्न जानामीत्येकाकारप्रतीतेः क्वचित्प्रागभावः क्वचिदत्यन्ताभाव इति विषयवैलक्षण्यायोगाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीये भाविविशेषज्ञानवति तदत्यन्ताभावोऽसम्भवीत्याह—यस्येति। सिद्धान्ते कार्यात्पूर्वं तदाश्रये तत्प्रतियोगिकसामयिकात्यन्ताभावाङ्गीकारात्सव मत इत्युक्तम्।

ननु तत्र पुरुषान्तरीयविशेषज्ञानात्यन्ताभावाज्ञानमित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गमाह—पुरुषान्तरीयेति। न जानामीत्यनुभवस्य ज्ञानात्यन्ताभावश्चेद्विषयः तर्हि तत्प्रयोगस्यापि स एव विषय इति घटादौ उत्तमपुरुषप्रयोगाभावेऽपि प्रथमपुरुषान्तस्तत्प्रयोगः स्यादित्याह-किं चेति। परकीयज्ञानात्यन्ताभावस्य मुक्तेष्वपि सम्भवात् तेषामप्यज्ञत्वापात इत्याह—मुक्तानामिति।

ननु ज्ञानसमवायिनि तत्प्रतियोगिकसामयिका-त्यन्ताभाव एवाज्ञानम् । स च नेश्वरघटादावित्यत आह—एतेनेति ।

एतेन सामयिकात्यन्ताभावोऽज्ञानमिति निरस्तम् । तदभ्युपगमे तव प्रागभावविलोपप्रसङ्गात् । अस्मन्मते चाधिष्ठानातिरिक्तज्ञानात्यन्ताभावस्याऽऽत्मनिवृत्त्यसम्भवात् । अधिष्ठानस्य तदभावत्वं ह्यज्ञानाधीनमेव । एतेन देवदत्तस्य घटज्ञाने पुरुषान्तरप्रसिद्धं विशेषविषयत्वं तत्प्रकारकत्वं वा निषिध्यत इति प्रत्युक्तम् ।

विशेषविषयत्वाभावादेरज्ञानत्वे ज्ञानमज्ञानमज्ञानीत्यनुभवः स्यात् । मय्यज्ञानमित्याद्यनुभवोऽपि न स्यात् ।

तस्य मुक्तेष्वपि भावात् सर्वदा विशेषज्ञानरहिते चाभावादित्यर्थः । ज्ञानसामयिकात्यन्ताभाव एवाज्ञानमिति किं त्वन्मतानुसारेणोच्यते उतास्मन्मतानुसारेण ? । नोभयथाऽपीति क्रमेण दूषयति-तदभ्युपगम इति । अज्ञानाधीनमेवेति । वृत्तिज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वे तदधिष्ठानं तदभावः स्यात् । तदनिर्वचनीयत्वं च तादृशाज्ञानकार्यत्वाधीनमित्यर्थः ।

यदप्युक्तं पुरुषान्तरीयकरतलामलकादिज्ञाने प्रसिद्धं

स्वविषयेतरव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मविषयत्वा-द्दिकमिह निषिध्यत इति, तद् दूषयति—एतेनेति । किमत्र स्वशब्दः पुरुषान्तरीयज्ञानपरः समभिव्याहृतपरो वा ?। नाद्यः । विशेषज्ञानवति जीवेऽज्ञानप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । शुक्त्यादाविदं प्रमेयवदिति ज्ञानस्यापि तादृशधर्मप्रकारकत्वात् शुक्तिं न जानामीत्यनुपपत्तेः । न च तदवच्छेदकत्वेन तत्प्रकारकत्वाभावो विवक्षित इति वाच्यम् । करतलामलकज्ञानेऽपि तदभावेन तत्रापि न जानामीत्यनुभवापातात्, इह शुक्तित्वमिति ज्ञान-स्यापि तत्प्रकारत्वाभावाच्च न स्वविषयशब्दः स्वविशे-ष्यपर इति वाच्यम् । शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानानन्तरं तन्न जानामीत्यनुभवापातात्, उक्तनिषेधस्य ज्ञानसा-मान्यविरोधित्वाभावाच्चेत्यर्थः ।

किञ्च किं ज्ञाने विशेषविषयत्वाभाव एवाज्ञानं तद्विशिष्टज्ञानं वा ?। आद्ये दोषमाह—विशेषेति । द्वितीयं शङ्कते—विशेषेति ।

विशेषाविषयज्ञानमात्मन्यस्तीति चेत् तर्हि ज्ञानमज्ञानं स्यात् । आत्मधर्माज्ञानानुभव-व्याख्याने च पदार्थमात्रविप्लवः स्यात् ।

तस्मान्न पराभिमताभावोऽज्ञानानुभववि-षयः । प्रागभावस्यानुभवासंभवादपि नाज्ञानानु-भवस्तद्विषयः । जनिष्यमाणज्ञानानां विशिष्यानु-भवासंभवात् ।

न च घटज्ञानं सामान्यज्ञानमेव तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानहेतुः प्रतियोगितावच्छेदकाकारज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवात् ।

तथा च मय्यज्ञानमित्यनुभवोपपत्तिरिति भावः । तद् दूषयति—तर्हीति । न च ज्ञानस्याज्ञानत्वं युक्तं घटत्वाघटत्ववत् ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोरेकत्र विरोधादित्यर्थः । अहमज्ञ इत्यनुभवस्य मज्ज्ञाने विशेषविषयत्वं नेत्येवं व्याख्याने स्वस्वमतानुरोधेन सर्वानुभवव्याख्यानसम्भवात् पदार्थव्यवस्था न स्यादित्याह—आत्मेति ।

ज्ञानविरोधितया प्रतीयमानमज्ञानं च न प्रागभावादिरूपमित्युपसंहरति—तस्मादिति । प्रागभाववत्तदनुभवस्याप्यसम्भवान्नाहमज्ञ इत्याद्यनुभवस्तद्विषय इत्याह—प्रागभावस्येति । तत्र हेतुमाह—जनिष्यमाणेति । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् कार्यस्य तत्तद्व्यक्तिविशेषत्वेनैव प्रागभावप्रतियोगित्वाद्विषयविशेषविषयत्वस्यैव ज्ञाने विशेषत्वात्तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्त्वेन तदवगमायोगात्तत्कार्यप्रागभावधीरप्ययुक्तेत्यर्थः ।

यदत्रोक्तं तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानं हेतुरिति, तदनुवदति—न चेति । अभावान्तरे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वेन क्लृप्तत्वात् तदभावेऽभावधियोऽसम्भवात् । इतरथा

क्लृप्तकारणभङ्गः क्वापि दोषो न स्यादित्यभिप्रेत्याह—प्रतियोगीति । विपक्षे बाधकान्तरमाह—अन्यथेति । प्रमेयत्वाद्याकारेण घटादिज्ञानादपि घटत्वाद्यवच्छिन्नतदभावधीः स्यादित्यर्थः । न च सिद्धान्तेऽपि कथमनित्यज्ञानादेर्ध्वंसावगम इति वाच्यम् । उत्पन्नस्य तस्य प्रत्यक्षादिना विशिष्यावगमसम्भवादिति भावः ।

ननूक्तप्रतियोगिज्ञानं ज्ञानप्रागभावेतराभावधीहेतुः । अत्र च सामान्यज्ञानमेवेत्यन्यदेव कारणमित्यत्राह—सामग्र्यन्तरेति ।

अभावधीमात्रेऽन्य एवानुगतो हेतुः, न तु त्वदुक्त इति शङ्कते—नन्विति ।

ननु यत्प्रतियोगिप्रकारकमभावज्ञानं तत्प्रकारकज्ञानमेवाभावधीहेतुः, न तु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्तया प्रतियोगिज्ञानम् । अन्यथा सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारमते वायौ रूपाभावाननुभवप्रसङ्गादिति चेत् । न, परमतेऽभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वनियमात् । यदवच्छिन्नमज्ञानमनुभूयते स एव हि तस्य विषयः । ज्ञान इवाज्ञानेऽपि निरूपकस्यैव विषयत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अवच्छेदके च न त्वदभिमताज्ञानमिति ततोऽन्यदेव तत् ।

अभावज्ञानस्य प्रतियोगी यद्विशिष्टतया प्रतीयते तत्प्रकारकज्ञानमेव तद्धेतुः । 'अहमज्ञः' इत्यादिप्रागभावानुभवे च प्रतियोगिनो ज्ञानत्वविशिष्टतया प्रतीतेस्तत्प्रकारकज्ञानस्य विशेषज्ञानाभावेऽपि सम्भवान्न तदनुपपत्तिः, न चातिप्रसङ्ग इति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकवत्तया प्रतियोगिज्ञानस्यैव हेतुत्वे बाधकमाह—अन्यथेति । सामान्यप्रत्यासत्त्यभावमते रूपत्वावच्छिन्नयावद्रूपज्ञानासम्भवेन वायौ तत्सामान्याभावस्य यावत्तद्विशेषाभावस्य वाऽनुभवो न स्यादित्यर्थः । यस्य मते सामान्यप्रत्यासत्तिरस्ति तन्मते प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवाभावज्ञाने भाननियमात् तत्र तदनवच्छेदकस्य तथाऽवभास एवानुपपन्नः । इतरथा घटवत्यपि भूतले घटो नास्तीत्येवमाकारेण घटान्तराभावप्रमाप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह—नेति ।

किं च त्वदुक्तमर्थं न जानामीति विषयनिरूपितमेवाज्ञानमनुभूयते । तन्निरूपितत्वं च स्वस्यैव स्वप्रतियोगिज्ञानस्य व । इतरथा घटाज्ञाने पटस्यापि विषयत्वप्रसङ्गात् । निरूपकत्वं च ज्ञातस्यैवेत्यज्ञानविषयज्ञानस्य तस्यावश्यकत्वान्न परोक्ताज्ञानसम्भव इत्याह—यदवच्छिन्नमिति ।

ननु सामान्यनिरूपिताज्ञानस्य विशेषो विषयः । तथा च न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तयोरपि तव मते भिन्नत्वादतिप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्याह—न चेति ।

न च सामान्यावच्छिन्नं विशेषाज्ञानं भातीति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सामान्यविशेषयोर्भेदेनातिप्रसङ्गापरिहारात्, व्यक्तिरूपविशेषस्य ज्ञातत्वाच्च । व्यञ्जकासाधारणधर्मस्तु व्याप्यत्वेन विशेषः । तथा च वह्निं न जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्यापि धूमविषयत्वप्रसङ्गः ।

अत एव विशेषप्रकारकं ज्ञानं निषिध्यत इत्यादिकं त्वसङ्गतम् । चन्द्रं न जानामीत्यनुभवकालेऽपि विशेषप्रकारकज्ञानादेः सत्त्वाच्च । अत एव साक्षात्प्रमाणज्ञानमपि नास्तीत्यपि निरस्तम् । स्वातन्त्र्यस्य वा सत्तानिश्चयरूपत्वस्य वा प्रत्यक्षत्वस्य वा साक्षात्त्वस्य विवक्षायां चन्द्रं न जानामीत्यादावज्ञानानुभवायोगात् तत्रोक्तस्य सर्वस्य सत्त्वात् । शेषे चोक्तमनुसंधेयम् ।

भेदेऽपि तयोः सामान्यविशेषभाव एव नियामक इत्याशङ्क्य किं विशेषशब्देन व्यक्तिर्विवक्षिता

उतापरजातिः व्यञ्जकासाधारणधर्मो वा ?। नाद्यः सामान्याश्रयत्वेन व्यक्तेरपि ज्ञातत्वादित्याह—व्यक्तीति। न द्वितीयः। जातिरहितेषु सामान्यादिष्वज्ञानादेरभावप्रसङ्गादिति चार्थः। तृतीये तस्य तद्विशेषत्वं तद्व्याप्यत्वप्रयुक्तं वाच्यम्। अन्यथा तस्य तद्व्यञ्जकत्वायोगात्। ततश्च व्यापकनिरूपिताज्ञानस्य व्याप्यो विषय इत्यतिप्रसङ्गमाह—व्यञ्जकेति।

यदप्युक्तं विशेषतो न जानामीति विशेषप्रकारकं ज्ञानं निषिध्यते तस्यैव संशयविरोधित्वादिति, तद् दूषयति—अत एवेति। सर्वदा तज्ज्ञानरहिते तत्प्रागभावासंभवात्परकीयतज्ज्ञानाभावस्य पराभिमतेश्वरादावपि सत्त्वाद्विशेषस्योक्तप्रकारेण दुर्निरूपत्वाच्चेत्यर्थः। निरस्तसर्वपक्षेषु दूषणान्तरमाह—चन्द्रमिति। चक्षुषा प्रकृष्टप्रकाशव्यक्तिविशेषं पश्यतोऽप्यस्मिन् ज्योतिर्मण्डले चन्द्रं न जानामीति तदज्ञानानुभवः सुप्रसिद्धः। तत्र त्वदुक्तनिखिलनिषेधप्रतियोगिनः सत्त्वात्तदभावरूपाज्ञानानुपपत्तिः। न च तत्र चन्द्रं न जानामीत्यनुभवश्चन्द्रपदवाच्यत्वादिविषयो, न चन्द्रत्वादिविषय इति वाच्यम्। चन्द्रत्वं नाम काचिज्जातिः। सा च चन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्ता इत्याप्तोपदेशात्तज्जातिमतः तद्वाच्यत्वनिश्चितवतः प्रकृष्टप्रकाशे चन्द्रत्ववैशिष्ट्याज्ञानाभावे तद्वाच्यत्वेऽप्यज्ञानानुपपत्तेरित्यादि चतुर्थे वक्ष्यते इति भावः। साक्षात्त्वदुक्तार्थविषयं प्रमाणज्ञानं नास्तीत्य-

अपि किं तत्प्रागभावोऽज्ञानत्वेनाभिमतः तदत्यन्ताभावो वा ?। नाद्यः। सर्वदा तद्विशेषज्ञानरहिते तदयोगात्। न द्वितीयः। भाविताद्दृशज्ञानाश्रये तदत्यन्ताभावायोगात् पुरुषान्तरीयतदत्यन्ताभावस्यातिप्रसक्तत्वादित्यभिप्रेत्याह—अत एवेति।

प्रमाणज्ञानस्य साक्षात्त्वं विकल्पयन्सर्वकल्पेष्वनन्तरोक्तदोषमप्याह-स्वातन्त्र्यस्येति। किं च स्वातन्त्र्यमपि किमन्यानुपनीतविषयत्वं ज्ञानाविशेषणाविषयत्वं वा, विशेष्यतयैव तद्विषयकत्वं वा ?। नाद्यः। सुरभिचन्दनमिति निश्चये सत्यपि 'चन्दने सौरभ्यं न जानामि' इति धीप्रसङ्गात्। किं चैवं सति त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवस्यार्थंशे उपनीतविषयत्वं वाच्यम्। तदुपनायकस्याप्युपनीतविषयत्वेऽनवस्थापातात्तदनुपनीतविषयमज्ञातार्थे तस्य बाधाभावात् प्रमाणं चेति साक्षात्प्रमाणाज्ञाने तस्मिन् सति कथं तदभावः। न द्वितीयः। स्वप्रकाशज्ञानवादे सर्वज्ञानानामिदं जानामीत्येवमाकारेणोत्पत्तेः। तत्रार्थस्य ज्ञानत्वस्य च ज्ञानविशेषणतयैव भानात् सत्यपि विशेषज्ञाने तयोरज्ञानप्रसङ्गात्। वेद्यज्ञानवादेऽप्यनुव्यवसाये अर्थस्य ज्ञानत्वस्य च ज्ञानविशेषणतयैव भानात् तदनन्तरमपि तत्राज्ञानं स्यात्।

किं चात्रापि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवे

ज्ञानविशेषणतयैवार्थो भातीति वाच्यम् । ततश्चैतत्का-रणतया विशेषणभूताज्ञातार्थविषयज्ञानमावश्यकम् । त-स्यापि ज्ञानविशेषणतयाऽर्थविषयत्वेऽनवस्थापातात्स्वा-तन्त्र्येण तत्तद्विषयमिति तदभावरूपाज्ञानासंभवः । नापि तृतीयः । दण्डमयमितिज्ञानानन्तरं दण्डं न जा-नामीत्यनुभवप्रसङ्गात् । अत्राप्यनन्तरोक्तदोषापाताच्च ।

सत्तानिश्चयत्वं च तव जातिरूपमुपाधिरूपं वा दुर्निरूपम् । प्रत्यक्षत्वस्य साक्षात्त्वे चाज्ञानानुभवस्यापि अज्ञातेऽर्थेऽलौकिकप्रत्यक्षत्वात्तदभावासंभवः । लौकि-कप्रत्यक्षत्वविवक्षायां नित्यातीन्द्रियार्थेषु तदसंभवा-त्तदभावरूपाज्ञानानुपपत्तिः । अन्यविषयतदत्यन्ताभाव-स्यैव लिङ्गादितो निश्चितेष्वपि तेषु संभवात्तदाऽपि न जानामीत्यनुभवापत्तिरित्यादि प्रातिस्विकदूषण-मपि द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं साक्षात्प्रमाणाविषयत्वस्यैव सत्त्वप्रयोज-कत्वादिति, तदपि साक्षात्त्वदुर्निरूपणेनैव निरस्तमि-त्याह—शेषे चेति ।

एवं परमते दोषमुक्त्वा स्वमते तदुक्तदोषं परि-हर्तुमनुवदति—यच्चेति ।

यच्च परोक्षज्ञानमविद्यानिवर्तकमिति स-विषयकाविद्याविषयवृत्त्याऽविद्याऽपि निवर्त-तेति, तदसत् । आप्तवाक्यादशोकत्वनिश्चया-नन्तरमपि तत्राज्ञानसंशयदर्शनात् । न चात्रा-

शोकस्वरूपे नाज्ञानं, न वा संशयः किंतु तस्य देशविशेषस्थत्व इति वाच्यम्। देशविशेषतत्संबन्धयोरपि प्रत्यक्षेण निश्चितत्वात्। अशोकत्वादिस्वरूपेऽज्ञानाभावे तस्य देशविशेषस्थत्वसंशयाद्यसम्भवात्।

अपरोक्षाध्यासस्यापरोक्षज्ञानेनैव निवर्त्यत्वादविद्याध्यासस्याप्यपरोक्षत्वाद् दिङ्मोहशङ्खपीतिमचन्द्रप्रादेशिकत्वनभोनीलिमादिभ्रमाणां परोक्षात्मकतत्त्वनिश्चये सत्यप्यनुवर्त्तमानत्वेन तत्कारणतया तत्तद्ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वान्न परोक्षज्ञानात्तन्निवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह—तदसदिति। किं च अशोकत्वं नाम काचिद्वृक्षत्वव्याप्या जातिः तद्वानशोकपदार्थ इति व्युत्पत्तिमतो "अस्मिन्वनेऽशोकोऽस्ति" इत्याप्तोक्तितस्तद्वनेऽशोकत्वविशिष्टवृक्षसंसर्गविषयसत्तानिश्चयरूपं ज्ञानं जन्यते। वनाशोकसंसर्गे संशयाद्यभावात्। ततो वनगतस्य "अशोकं न जानामि, अस्मिन्नशोकत्वमस्ति न वा" इत्यनुभूयमानावज्ञानसंशयौ परोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वेऽनुपपन्नौ भवेताम्। ततः परोक्षज्ञानं सत्तानिश्चयरूपमप्यविद्यानिवृत्त्ययोग्यमित्यभिप्रेत्याह—आप्तवाक्यादिति। ननु तद्वाक्यादशोकत्वविशिष्टवृक्षस्य वनसंसर्गनिश्चयेऽपि तत्र तस्य देशविशेषसंसर्गानिश्चयात्तस्य तद्विषयावेवाज्ञानसंशयावित्याशङ्क्य वस्तुतोऽ-

शोकत्वाश्रयस्यैव परोक्षे दृश्यमानत्वान्न तत्राज्ञाना-
दीति दूषयति—न चात्रेति । ननु वृक्षत्वाकारेणैव
तस्य देशविशेषस्थत्वनिश्चयो न त्वशोकत्वाकारेणे-
त्याशङ्क्याशोकत्वतद्वैशिष्ट्याज्ञाननिवृत्तौ तेन रूपे-
णापि निश्चयः स्यादित्याह—अशोकत्वादीति ।

यत्स्वरूपावरकाज्ञानं यस्य निवृत्तं तत्संस्कार-
वतस्तस्य पश्चाद् देशविशेषे तदाकारेणैव तन्निश्चयो
भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—न हीति ।

न हि माहिष्मत्यां देवदत्ते प्रत्यक्षेण
निर्णीते पाटलिपुत्रे तस्मिन् दृष्टे 'देवदत्तोऽत्रा-
स्ति न वा' इति संशयो भवति। अविद्यानिवृत्त्य-
निवृत्तिरूपविशेषं विना देवदत्तप्रत्यक्षाशोकत्व-
परोक्षनिश्चययोः सत्तानिश्चयरूपत्वे विशेषा-
भावात् । अत एवाशोकस्येतरव्यावृत्तिर्वाक्याद्-
निश्चिता संदिह्यत इति परास्तम् । देवदत्तप्र-
त्यक्षस्येतरव्यावृत्तिसंदेहाद्यभावात् । अत एव
वृक्षविशेषेऽशोकत्वसंसर्गविषयोऽयं संदेहादिरि-
ति परास्तम् । तस्यैव वाक्यीयप्रमाविषय-
त्वात् ।

ननु माहिष्मत्यां देवदत्तस्वरूपज्ञानं सत्तानिश्च-
यरूपं वाक्योत्थमशोकज्ञानं न तथेति वैषम्यमाश-

ङ्क्याह—अविद्येति । नन्वाप्तवाक्याद्‌ वनस्थवृक्षेऽशोकत्वनिश्चयेऽपि तस्येतरभेदोऽज्ञातः संदिह्यत इत्याशङ्क्य तस्यापि प्रत्यक्षेण निश्चितत्वान्मैवमित्याह—अत एवेति । किं च देवदत्तप्राथमिकप्रत्यक्षेणातत्स्वरूपावरकाज्ञाननिवृत्तौ यथा तस्येतरभेदसंशयाभावः, एवं शाब्दज्ञानादशोकाज्ञाननिवृत्तौ तस्यापि तत्संशयो न स्यादित्याह—देवदत्त इति । ननु वाक्याद्‌ वनस्थवृक्षमात्रेऽशोकत्वनिश्चयेऽपि वृक्षविशेषे तत्संसर्गोऽज्ञातः संदिह्यत इत्यत आह—अत एवेति । अतःशब्दार्थमेवाह—तस्यैवेति । वृक्षमात्रेऽशोकत्वं बोधयतो वाक्यस्याप्रामाण्यापाताद्‌ वृक्षविशेष एव तन्निश्चयस्ततो जायत इत्यर्थः ।

नन्वाप्तवाक्यादशोकत्वस्य वृक्षत्वेनैव सामानाधिकरण्यं निश्चितं न त्वेतद्वृक्षत्वेनेति चेत् । न, सामानाधिकरण्यं नामैकाधिकरणत्वम् । तच्चैकप्रत्यक्षतो निश्चितैकाधिकरणत्वमेव । तथा च रूपवत्त्वेन चक्षुषा दृष्टे घटे त्वचा घटत्वसामानाधिकरण्येन स्पर्शावगतौ यथा तयो रूपस्पर्शयोर्न सामानाधिकरण्यसंदेहः, एवमत्रापि स्वरूपाज्ञानाभावेऽशोकत्वैतद्वृक्षत्वयोरपि स संदेहो न स्यादिति भावः ।

ननु परोक्षज्ञानमात्रस्याविद्याऽनिवर्तकत्वे "अयमशोकः" इत्युपदेशजन्यज्ञानादपि तदनिवृत्तिः स्यादि-

त्याशङ्क्य तस्य "दशमस्त्वमसि" इत्यादिवाक्यवदिन्द्रियसन्निकृष्टतया प्रमात्रव्यवहितविषयत्वेनापरोक्षज्ञानादिजनकत्वात्तत एव तदज्ञानादिनिवृत्त्युपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—क्वचिच्चेति ।

क्वचिच्चोपदेशोऽप्यपरोक्षज्ञानजनकः । अशोकापरोक्षमपि क्वचित्सत्ताऽनवधारणम्, उपदेशप्रामाण्यस्यान्यथासिद्धिशङ्काकलङ्कितत्वं च । अपि चाभिव्यक्तं विषयावच्छिन्नं चैतन्यं फलम् । अभिव्यक्तिश्चाविद्यानिवृत्तिरेव ।

ततश्चापरोक्षार्थ इव परोक्षेऽप्यविद्यानिवृत्तिरस्ति चेत्तदपि स्पष्टमवभासेत । विषयावच्छिन्नस्फुरणस्यैव स्पष्टतारूपत्वात् ।

नन्वेवमिन्द्रियसन्निकृष्टेऽशोके 'अस्मिन्वनेऽशोकोऽस्ति' इति वाक्यादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्त्या तदज्ञानादिनिवृत्तिः स्यादित्यत आह—अशोकेति । ननूक्तवाक्यजन्यपरोक्षज्ञानवत्तज्जन्यापरोक्षज्ञानमपि तत्प्रयोक्तुराप्तत्वान्यथानुपपत्तिरूपतर्कबलात्सत्तानिश्चयरूपं किन्न स्यादित्यत आह—उपदेशेति । इन्द्रियासन्निकृष्टस्य कस्यचिदशोकत्वेऽपि तत्प्रयोक्तुराप्तत्वसम्भावनया तदुपदेशस्यान्यथाऽपि प्रामाण्योपपत्तिशङ्कास्कन्दितत्वात्सन्निकृष्टविषये तज्जन्यज्ञानमपरोक्षमपि सत्ता-

नवधारणमेव दूरस्थस्य तु वस्तुतस्तद्विषयपरोक्षज्ञा-
नोत्पत्तिसमयवर्णितशङ्कानवतारात् तत्र सत्तानिश्चयरू-
पमेवेति परोक्षज्ञानस्य व्यभिचारान्नाविद्यानिवर्तक-
तेति भावः ।

किं च समानविषययोरपि ज्ञानाज्ञानयोर्व्य-
धिकरणत्वे निवर्त्यनिवर्त्तकभावानुपपत्तेस्तन्निवर्त्तकस्य
तत्सामानाधिकरण्यमावश्यकम् । परोक्षवृत्तेश्च निर्गम-
नाभावेन स्वविषयावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानेन सामा-
नाधिकरण्यानुपपत्तेस्तस्यास्तन्निवर्त्तकत्वमनुपपन्नम् । प-
रोक्षज्ञानस्याप्यविद्यानिवर्त्तकत्वे शाब्दापरोक्षवादे य-
त्नान्तरेण ब्रह्मसाक्षात्काराभ्युपगमो व्यर्थः स्यात् ।

किं चैवं प्रत्यक्षविषयवत्परोक्षविषयस्यापि फल-
व्याप्यतयाऽस्पष्टताया अभावात् तत्रापरोक्षव्यवहा-
रादिरपि स्यादित्याह—अपि चेति । ननु स्पष्टता नाम
ज्ञातता, सा च न । परोक्षविषयस्यापि फलव्याप्यतयाऽ-
स्पष्टताया अभावात् तत्रापरोक्षविषयेष्वित्याशङ्क्य
तस्या निरस्तत्वादभिव्यक्तं विषयावच्छिन्नचैतन्यमेव
सेत्याह—विषयेति ॥

नन्वपरोक्षज्ञानविषयत्वमेव स्पष्टता, सा च न
परोक्षविषय इति वैशेषिकादिमतमाशङ्क्याह—न
चेति ।

न च घटस्य स्पष्टता अपरोक्षज्ञानवि-

षयत्वमेव । ज्ञानस्यात्मनिष्ठत्वाद् अतिरिक्तविषयतायाश्चानङ्गीकारात् । न चेन्द्रियसन्निकृष्टत्वं तत् । अन्धकारस्थघटेऽपीन्द्रियसन्निकृष्टे वाक्यात् ज्ञायमाने स्पष्टताया अदर्शनात्, तस्यातीन्द्रियत्वाच्च ।

किं च परोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वे चक्षुषा दृष्टघटादिव्यक्तौ त्वगिन्द्रियेणानुमाननिर्णीतेऽर्थे शब्देन जिज्ञासाभाववत् शब्दादवगतेऽपि श्रीवेङ्कटाचलेशलोलाकमनीयविग्रहादौ प्रत्यक्षेण जिज्ञासाभावः स्यात् । अज्ञाननिवृत्तेस्तुल्यत्वात् ।

नन्विष्टविशेषप्रत्यक्षात् सुखविशेषो भवतीति जिज्ञासाऽर्थवतीति चेत्, सत्यम् । अज्ञाननिवृत्तितौल्ये तदेव न सम्भवति । परोक्षापरोक्षवृत्तेर्विषयसम्बन्धासबन्धाभ्यामज्ञाननिवृत्तितदभावाविति सिद्धान्ते न दोषः ।

किं ज्ञानविषयत्वं ज्ञानमेव उत तदतिरिक्तो विषयगतो धर्मः? । आद्ये तस्य विषयसम्बन्धिस्पष्टतात्मत्वमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह—ज्ञानस्येति । द्वितीयं दूषयति—अतिरिक्तेति । द्रव्याद्यन्यतमत्वेनातिरिक्तवि-

षयताया दुर्निरूपत्वादित्यर्थः । ननु ज्ञायमानस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वमेव स्पष्टतेत्यत आह—न चेन्द्रियेति । प्रत्यक्षज्ञानविषयस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वं स्पष्टतेत्याशङ्क्य स्पष्टताया अपरोक्षत्वादस्यातीन्द्रियत्वात् नैवमित्याह—तस्येति ।

किं चैवं परोक्षतो निर्णीते दूरस्थे वस्तुनि "निष्पादितक्रिये कर्मणि" इति न्यायेन तदविद्यानिवृत्तये प्रत्यक्षापेक्षा न स्याच्चक्षुषा निर्णीते घटे स्पार्शनज्ञानापेक्षाऽदर्शनात् । अनुमाननिश्चिते शब्दापेक्षाऽदर्शनात् तद्वदित्याह—किं चेति ।

नन्वविद्यानिवृत्तेरन्यतः सिद्धत्वेऽपि सुखविशेषार्थं तत्प्रत्यक्षज्ञानापेक्षेति शङ्कते—नन्विति । इष्टापरोक्षज्ञानस्य स्वविषयगतेष्टत्वावारकाविद्यानिवर्तकत्वादेव सुखविशेषहेतुता । परोक्षज्ञानस्यापि तदस्ति चेत्ततोऽपि सुखविशेषः स्यादित्याह—सत्यमिति । ननु सिद्धान्तेऽपि ज्ञानत्वाविशेषेऽपि किञ्चित् ज्ञानमविद्यानिवर्तकं किञ्चिन्नेति कथं वैषम्यमित्यत आह-परोक्षेति प्रत्यक्षपरोक्षवृत्त्योर्निवर्त्याविद्यासामानाधिकरण्यतदभावावेव वैषम्यमित्यर्थः ।

इष्टविषयापरोक्षवृत्तेः प्रत्यक्षज्ञानत्वमेव सुखहेतुत्वप्रयोजकं, न त्वविद्यानिवर्तकत्वमिति शङ्कते—अज्ञानेति ।

अज्ञाननिवृत्तेस्तुल्यत्वेऽपि स्वरूपविशेषादेव सुखविशेष इति चेत् । न, अतिप्रसङ्गात् ।

तस्मादविद्यानिवृत्तिरूपविशेषादेव प्रत्यक्षं सुखविशेषकरमिति तदेवाविद्यानिवर्तकम् । अविद्याविषयकवृत्तिश्च नाविद्याविरोधिनीति । प्रमाणानां स्वप्रमेयाव्युदासकरत्वात् ।

न चैवं परोक्षज्ञानात् व्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । व्यवहारमात्रे ज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वात् । संशयमिथ्याज्ञानादपि तद्दृष्टेः ।

प्रमेयमित्येवंरूपेष्टज्ञानादपि सुखं स्यादिति दूषयति—नेति । न चेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव सुखहेतुरिति वाच्यम् । प्रमेयवदिति ज्ञानेऽपीष्टतावच्छेदकतद्वैशिष्ट्ययोर्भानाभावात् । कारणकारणादेव कार्योपपादने ज्ञानसामग्रीत एव कार्यसंभवात् । ज्ञानस्यापि कुत्रापि कारणतायोगाच्चेति भावः । ततश्चेष्टापरोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वप्रयुक्तमेव सुखानुकूलत्वं, परोक्षज्ञानस्य च तदभावान्नाविद्यानिवर्तकत्वमित्याह—तस्मादिति । एवं तावत्परोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वाभावादविद्याविषयवृत्तेरविद्यासमानविषयत्वेऽपि न तन्निवर्तकत्वमित्युक्तम् । इदानीं विमतं नाविद्यानिवर्तकं तद्विषयज्ञानत्वात्संमतवत् । न च सुखादिज्ञाने व्यभिचारः । तस्य पक्षसमत्वात् । तथा च निवर्त्याज्ञानविषयकं तत्समानविषयमेव ज्ञानं तन्निवर्तकमित्यभिप्रेत्याह—अविद्येति ।

ननु परोक्षज्ञानेनाज्ञानानिवृत्तौ तदावृतविषये व्यवहारोऽपि न स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानमात्रस्यैव तत्कारणत्वात्ततस्तदुपपत्तिरित्याह—न चैवमिति । अज्ञानानिवर्तकज्ञानादपि व्यवहारदर्शनाज्ञाज्ञानानिवृत्तिस्तद्धेतुरित्याह—संशयेति । अत एव परोक्षज्ञानाद् भ्रान्तिरपि न निवर्त्ततेति निरस्तम् । दण्डभ्रान्त्याऽपि सर्पभ्रान्तिनिवृत्तिदर्शनादिति भावः ।

परोक्षनिश्चयात्तद्विषयाज्ञानानिवृत्तौ तदनुभवोऽपि स्यादिति चोद्यमनुवदति—नन्विति ।

नन्वेवं निर्णीतेऽपि धर्मादौ न जानामीत्यनुभवः स्यादिति चेत् । न, तन्निर्णयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । तदननुभवमात्रात्तन्निवृत्त्यनुभवो भ्रान्तिः । न चैवं सुखं न जानामीत्यनुभवस्यापि भावरूपाज्ञानविषयत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वस्य विद्यमाने सुखे विशेषतोऽनुभवनियमेन न जानामीत्यनुभवाभावात् । परसुखे च तदिष्टमेव ।

यत्त्वहमर्थस्य भावरूपाज्ञानानाश्रयत्वेनेत्यादि, तदसत् । तस्याज्ञानाश्रयाभेदात् । श्वेतो धावतीतिवदहमज्ञ इति प्रतीत्युपपत्तेः ।

सुषुप्ताविव सतोऽप्यज्ञानानुभवस्य जानामीति-

स्फुटतरज्ञानानुभवेनाभिभूतत्वात्सौरप्रभाभिभूतदीपादिप्रभाया इव न स्फुटव्यवहारयोग्यतेत्यभिप्रेत्याह—न तन्निर्णयस्येति। यदुक्तं शास्त्रश्रवणाद्धर्माज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवादिति, तदन्यथयति—तदननुभवमात्रादिति। यथा सौरप्रभायां सत्यां चन्द्रादिप्रभाया अननुभवमात्रेण तन्निवृत्तित्वभ्रमः, एवं परोक्षज्ञाने सति तदज्ञानस्य स्पष्टमननुभवात्तन्निवृत्तित्वभ्रमः; निवर्तकस्य बाधकस्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः। न जानामीत्यनुभवस्य भावरूपाज्ञानविषयत्वे सुखादावपि तत्सत्त्वात्तत्रापि भावरूपाज्ञानापात इति न शङ्कनीयमित्याह—न चैवमिति। किं वर्त्तमाने स्वकीयसुखादौ तदनुभव उत परकीये तस्मिन्, किं वाऽतीतादिरूपे?। नाद्य इत्याह—स्वस्येति। द्वितीयतृतीययोरिष्टापत्तिरित्याह—परसुखे चेति। अतीतादिरूपस्यापि सुखस्याव्याकृतात्मना स्थितस्यावृतचैतन्य एवाध्यासात्तदज्ञानमपीष्टमिति चशब्दार्थः।

'अहमज्ञः' इत्यनुभवेऽहङ्काराश्रितत्वेनाज्ञानमनुभूयते। भावरूपाज्ञानस्य च तदनुपपन्नमिति चोद्यमनुवदति—यत्त्विति। यथा श्वेतरूपस्य गतिमद्द्रव्यतादात्म्याद्यथा श्वगत्या गत्याश्रयत्वानुभव एवमज्ञानाश्रयचित्तादात्म्यादहङ्कारस्य तदनुभव इति दूषयति—तद्वदिति

बोध्यान्तरमनुवदति—यत्त्विति ।

यत्तु जडविषयाज्ञानाभावात् घटं न जानामीत्यनुभवोऽभावविषय एवेति, तन्न । तद्भिन्नचैतन्याज्ञानस्यैव तदज्ञानत्वात् ।

तस्मादज्ञो न जानामीत्येतत्प्रत्यक्षगोचरः ।
अनादिभावरूपा साऽविद्या नाभावरूपिणी ॥

एवं सौषुप्तिकाज्ञानपरामर्शोऽपि भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् । ज्ञानाभावस्य सुषुप्तौ प्रतियोगिस्मरणाद्यभावेनानुभवितुमशक्यत्वात् परामर्शासम्भवात् ।

अस्मदभिमताज्ञानं तु सुषुप्तावपि साक्षिणा विषयव्यावृत्तमेवानुभूयते । विषयस्याप्यज्ञाततया नित्यानुभवमात्रवेद्यत्वात् । न चैवं जागरण इव 'अहमज्ञो घटं न जानामि' इतिप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तदाऽज्ञानसाक्षिणः सविकल्पकतापादकाहङ्कारस्याभावेन तथाऽननुभवात् ।

अज्ञानविषयसद्रूपचैतन्यावच्छेदकतया जडस्य तद्विषयत्वानुभवो न स्वत इति दूषयति—तन्नेति । 'अज्ञ' न जानामि, इत्यनुभवयोरन्यथानुपपत्तेर्भावरूपा-

ज्ञानमेव तद्विषय इत्युपसंहरति श्लोकेन—तस्मादिति

न किञ्चिदवेदिषमितिपरामर्शकल्प्यसौषुप्तिकानुभवोऽपि तन्न मानमित्याह—एवमिति । सोऽपि ज्ञानाभावविषयतयाऽन्यथासिद्ध इति शङ्कां निराकरोति—ज्ञानाभावस्येति । न च संस्कारानुपपत्तिः । सिद्धान्ते अज्ञानाकाराविद्यावृत्तेः सुषुप्त्यवस्थाया वा नाशात्तद्विशिष्टप्रकाशस्यापि नाशात्तदुपपत्तेरिति भावः ।

धर्म्यादिज्ञानाभावाद्भावरूपाज्ञानानुभवोऽपि न स्यादित्युक्तं दूषयति—अस्मदभिमतेति । साक्षिणो नित्यतया धर्म्यादिज्ञाननिरपेक्षत्वात्सविषयमेवाज्ञानं ततो भासते । न च तदाऽज्ञानविषये प्रमाणाभावान्न तस्य साक्षिगोचरतेति वाच्यम् । अज्ञाततया साक्षिभास्यत्वे प्रमाणापेक्षाभावादित्यर्थः । सुषुप्तौ साक्षिणा ज्ञानानुभवेऽहमित्याकारा प्रतीतिः स्यात् । तदाकारप्रतीतिश्च तदाऽनुपलब्धिविरुद्धेत्याशङ्क्याऽभिव्यक्ताहङ्कारतादात्म्यापन्नसाक्षिण एव तथा प्रतीतेः । सुषुप्तौ च तदभावान्नैवमित्याह—न चैवमित्यादिना ।

न किंचिदवेदिषमित्यस्य स्वापकालीनज्ञानाभावानुमितित्वान्न तदाऽज्ञानानुभव इत्युक्तमनुवदति—यत्त्विति ।

यत्त्वयं न सौषुप्तिकाज्ञानस्य परामर्शः किं त्वनुमानमिति, तन्न । तत्र न तावदहं ज्ञाना-

भाववान् अवस्थाविशेषवत्त्वादित्यनुमानम् । अ-
मर्थमात्रपक्षीकारे जाग्रति तस्मिन् ज्ञानसत्त्वेनां-
शतो बाधात् । सुषुप्तिकालीनाहमर्थस्य पक्षत्वे
सुषुप्तेर्निखिलज्ञानाभावरूपायाः पूर्वमसिद्धत्वा-
त् । यत्किञ्चिज्ज्ञानाभावस्य साध्यत्वे न किंचि-
दवेदिषमित्यनुभवासंभवात्, सुषुप्तिकालीनज्ञा-
नाभावासिद्धेश्च । निखिलज्ञानाभावस्य साध्यत्वे
व्याप्तिग्रहाभावात् ।

अवस्थाविशेषत्वं च यदि सुषुप्तित्वं,
तदा साध्याविशेषः । निखिलज्ञानाभावरूपत्वात्
सुषुप्तेः । यदि जाग्रत्स्वप्नातिरिक्तकालत्वं, तन्न ।
तदा निखिलज्ञानाभावज्ञानात् प्राक् तदतिरिक्त-
त्वस्य दुर्विज्ञेयत्वात् । एतेन सामग्र्यभावेन ज्ञाना-
भावोऽनुमीयत इति प्रत्युक्तम् । तत्रापि पक्षस्य
दुर्निरूपत्वात् । सामग्र्यभावस्यापि कार्याभावो-
न्नेयत्वात्

लिङ्गानिरूपणान्न तस्यानुमितित्वमित्याह—तन्ने-
ति । अवस्थाविशेषवत्त्वलिङ्गमित्येतत्तावद् दूषयति—
तत्र न तावदिति । तत्र किमहमर्थमात्रं पक्षः सुषु-

प्तिकालीनाहमर्थो वा । आद्यं दूषयति—अहम र्थेति । द्वितीयेऽनुमितेः पूर्वं पक्षविशेषणाज्ञानात्तद्वि शिष्टपक्ष एवासिद्ध इत्याह—सुषुप्तीति । साध्येऽपि किं कतिपयज्ञानाभाववत्त्वं विवक्षितं निखिलज्ञा नाभाववत्त्वं वा ? । आद्ये दोषमाह—यत्किंचि दिति । जाग्रत्यपि तस्य सत्त्वात्सिद्धसाधनता च स्या दित्यभिप्रेत्याह—सुषुप्तीति । द्वितीयं दूषयति—नि खिलेति । निखिलज्ञानानामेकत्रैकदा वाऽप्रसिद्धत्वेन व्यतिरेकव्याप्तेरपि दुर्ग्रहत्वादिति भावः ।

हेतुरपि दुर्निरूप इत्याह—अवस्थेति । एतदी यसुप्तेरन्यदीयजाग्रदादिकालत्वादसिद्धिः । एतदीय जाग्रत्कालाद्यन्यत्वविवक्षायामन्यदीयजाग्रति व्यभि चार इत्यभिप्रेत्याह—तन्नेति । किं च कतिपयज्ञानवद् जाग्रत्स्वप्नकालातिरिक्तत्वस्य निखिलज्ञानाभावत्व ग्रहं विना दुर्ग्रहत्वाद्धेतोरज्ञातत्तासिद्धिरित्याह—निखि लेति । परोक्तं द्वितीयलिङ्गमपि दूषयति—एतेनेति । एतच्छब्दार्थमाह—तत्रापीति । निखिलज्ञानाभावग्रहं विना तत्सामग्र्यभाव एव दुर्ग्रह इत्याह—सामग्रीति ।

यदप्युक्तं प्रत्यक्षसिद्धधेन्द्रियप्रसादेन तदुपरमा नुमानात्सामग्र्यभावः सिद्ध इति तदप्ययुक्तमिति दूषयति—न चेति ।

न चेन्द्रियप्रसादेन तदुपरमानुमानात् सामग्र्यभावोऽन्यतः सिद्ध इति वाच्यम्। बाह्येन्द्रियोपरमेऽपि स्वप्ने विषयज्ञानतत्सामग्र्योः सत्त्वात्, शोभनस्वापदर्शनादपि मनःप्रसादस्य सत्त्वेनान्यथासिद्धेश्च ।

नापि तत्तुल्ययोगक्षेमात्मादौ स्मर्यमाणेऽपि नियमेनास्मर्यमाणत्वलिङ्गादनुमितिः । सुषप्तिकालीनात्मनोऽस्मर्यमाणत्वेन विशेषणासिद्धेः, जाग्रत्कालीन आत्मनि ज्ञानस्यास्मर्यमाणत्वासिद्धेश्च ।

सुषुप्तिकालेऽस्मर्यमाणत्वं हेतुरिति चेत्-न । असिद्धेः, निखिलविषयज्ञानाभावस्यैव सुषुप्तित्वात्, विद्यमानवादेऽननुभूतज्ञानस्यापि सम्भवादप्रयोजकत्वात्, जाग्रति तादृशज्ञाने व्यभिचाराच्च, लिङ्गव्याप्त्याद्यनुसन्धानं विनापि नावेदिषमिति परामर्शदर्शनात् ।

ननु मनःप्रसादेन मनसोऽप्युपरमानुमानान्निखिलज्ञानसामग्र्यभावसिद्धिरित्याशङ्क्य तत्प्रसादोऽन्यथापि सम्भवतीत्याह—शोभनेति । इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेन परमते तत्प्रसादो दुर्विज्ञेय इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

तृतीयं लिङ्गमपि दूषयति—नापीति । पराभिमतात्मनो जडत्वेन सुषुप्तावनुभवासंभवात्तस्य जाग्रति स्मर्यमाणत्वायोगाद्विशेषणासिद्धो हेतुरित्याह—परमत इति । विशेष्यासिद्धिमप्याह—जाग्रत्कालीन इति ।

विशेष्यसिद्धिपरिहाराय हेतुविशेषणं शङ्कते-सुषुप्तीति । निखिलज्ञानाभावज्ञानात्पूर्वं सुषुप्तेरेवाज्ञानादसिद्धिरित्याह—न असिद्ध्येरिति । सुषुप्तौ सतोऽपि ज्ञानस्यानुभवाभावादपि स्मरणाभावोपपत्तेरप्रयोजकताऽपीत्याह—विद्येति । नवीनमते ज्ञानस्य स्वविषयत्वेऽपि संस्कारप्रमोषादिना स्मरणाभावसंभवात्तत्राप्यप्रयोजकतेति भावः । मतद्वयेऽपि केषाञ्चित्काष्ठलोष्टादिज्ञानानां सतामप्यस्मर्यमाणत्वात्तत्र व्यभिचारश्चेत्याह—जाग्रतीति । अनुमितिकारणं विनापि सौषुप्तिकाज्ञानानुसन्धानदर्शनान्नेयं मितिरित्याह—लिङ्गेति ।

यदुक्तमुक्तलिङ्गैः स्वापे ज्ञानाभावासिद्धौ सिद्धान्तेऽपि तदसिद्ध्यापात इति, तद्‌ दूषयति—न चैवमिति ।

न चैवं सिद्धान्तेऽपि कथं सुषुप्तौ ज्ञानाभावनिश्चय इति वाच्यम् । न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शसिद्धसर्वविषयाज्ञानान्यथानुपपत्त्या तस्य कल्प्यत्वात् । अत एव रागाद्यभावानुमानमपि तद्विषयज्ञानाभावस्यैव तदनुत्पत्तिव्याप्य-

अन्येतु—योगमन्तःकरणरूपं वैराग्यमारोढुमिच्छोः कर्माग्निहोत्रादिभगवदर्पणबुद्ध्या कृतं कारणं योगारोहणे साधनमनुष्ठेयमुच्यते वेदमुखेन योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं वैराग्यं प्राप्तवतस्तु तस्यैव कर्मिण एव शमः सर्वकर्मसंन्यास एव कारणमनुष्ठेयतया ज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यत इत्याहुः ॥ ३ ॥

कदा योगारूढो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदेति । यदा यस्मिन् चित्तसमाधानकाले इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणामर्थेषु शब्दादिषु नित्यनैमित्तिककाम्यलौकिकप्रतिषिद्धेषु कर्मसु च समाधीयमानचित्तो योगी नानुषज्जते तेषां मिथ्यात्वदर्शनेनात्मनोऽकर्त्रभोक्तृपरमानन्दाद्वयस्वरूपदर्शनेन च प्रयोजनाभावबुद्ध्याऽहमेतेषां कर्ता ममैते भोग्या इत्यभिनिवेशरूपमनुषङ्गं न करोति हि यस्मात्तस्मात्सर्वसङ्कल्पसंन्यासी सर्वेषां सङ्कल्पानामिदं मया कर्तव्यमेतत्फलं भोक्तव्यमित्येवंरूपाणां मनोवृत्तिविशेषाणां तद्विषयकामानां तत्साधनकर्मणां च त्यागशीलः तदा तस्मिन्काले योगारूढः प्राप्तसमाधिरुच्यते । योगारोहणप्रतिबन्धकस्य शब्दादिषु कर्मसु चानुषङ्गस्य तद्धेतोश्च सङ्कल्पस्याभावादित्यर्थः । सर्वसङ्कल्पसंन्यासीत्युक्तया सङ्कल्पमूलककामानां तन्मूलककर्मणां च संन्यासोपि बोध्योऽन्यथा कामानां कर्मणाञ्च प्रतिबन्धकत्वसम्भवे योगप्राप्त्यसिद्धेः ।

सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
काम जानामि ते मूलं सङ्कल्पात्किल जायसे ।
न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ॥

इत्यादिस्मृतेः । सङ्कल्पफला हि सर्वकामाः सर्व-

कामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवतीति भाष्याच्च । अत्र यद्यपि सर्वसङ्कल्पाभावे कामाभाववत्कर्माभावोऽपि सिद्ध्यति तथापि कर्मणां कामकार्यत्वात्तन्निवृत्त्यापि निवृत्तिर्बोध्योक्तस्मृतेर्भाष्याच्चेति बोध्यम् ।

अन्ये तु ननु बाह्योपरमणमेवैकं शमाभिधानं साधनमवलम्ब्य योगारोहणं कुर्वतो यतेः कदा योगारूढत्वसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां यदा सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या कर्मसु विषयेषु चासिद्ध्याऽमुष्य प्रवृत्त्यभावस्तदा योगारूढत्वसिद्धिरिति बोधयति यदेति । सङ्कल्पाः द्रव्यगुणकर्मादिगोचराः समीचीनत्वबुद्धयः सर्वविषयास्सङ्कल्पाः सर्वसङ्कल्पास्तान्संन्यसितुं शीलमस्यास्तीति सर्वसङ्कल्पसंन्यासी अधिष्ठानयाथात्म्यसाक्षात्कारेणारोपितानां द्रव्यादीनां मिथ्यात्वे तेषु शुक्तिरजतवदाभासमात्रेषु तत्त्वज्ञस्य समीचीनत्वबुद्धयः सङ्कल्पाः न जायन्ते कामाश्च वैषयिकाः कामास्सर्वे यन्मूलाः ।

सङ्कल्पमूलाः कामा वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।

इति स्मरणात् । ततः प्रत्यग्दृष्ट्या सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वेन निराश्रयान्सर्वान् सङ्कल्पान्संन्यस्य सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मदर्शनशीलो ब्रह्मविद्यतिर्यदा यस्मिन्काले इन्द्रियार्थेषु क्वचिद्भिक्षाटनादौ दृष्टेषु शब्दादिषु कर्मसु च क्वचिद्भासतया कर्तव्यत्वेन प्रतीतेषु स्नानशौचादिकर्मस्वपि नानुषज्जते भोक्तृभोजनभोज्येषु च मिथ्यात्वबुद्ध्या स्वयमनुषङ्गमासक्तिं न करोति । अनुषङ्गो नामाहं भुञ्जेऽहं करोमीति भोक्तृकर्तृतादात्म्यापत्तिस्तां न करोति किन्त्वसङ्गोदासीनत्वेन सर्वत्र साक्षीभूय तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा प्राक्तनसंस्कारानुरूपा प्रवृत्तिरनुषक्तिस्तां न करोति प्रवृत्तेः काममूलत्वात्कामस्य

सङ्कल्पमूलत्वात्सङ्कल्पानां सर्वेषामप्याश्रयमिथ्यात्वविज्ञानेन संन्यस्तत्वाद्विदुषः शब्दादिविषयेषु कर्मसु चाप्यनुषङ्गाभावो युक्तः कारणाभावे कार्याभाव इति न्यायात् । यद्वा विपरीतप्रत्ययनिरसनपूर्वकं सर्वत्र ब्रह्मदर्शननिष्ठायां प्रवृत्तो ब्रह्मविद्यतिः स्वयं सर्वसङ्कल्पसंन्यासी अधिष्ठानाज्ञानदोषेण शुक्तौ रजतप्रत्ययवन्निर्विशेषे परे ब्रह्मण्यद्वितीये घटः पटः कुड्यमिति भ्रान्त्या सम्यक्कल्प्यन्त इति सङ्कल्पाः विपरीतप्रत्ययास्तान्सर्वान्सङ्कल्पान्संन्यसितुं चिद्वृत्त्या ब्रह्मणि प्रविलापयितुं शीलमस्यास्तीति सर्वसङ्कल्पसंन्यासी विजातीयप्रत्ययप्रविलापनपरतया सजातीयप्रत्ययावृत्तिं कुर्वन्नित्यर्थः । यदा यस्मिन्काले सर्वत्र ब्रह्ममात्रग्रहणशीलायाः बुद्धिवृत्तेः स्थिरीभावदशायां इन्द्रियार्थेषु क्वचिदाभासतः प्रतीयमानेषु विषयेषु कर्मसु च चक्षुरादीन्द्रियैस्तत्तद्विषयग्रहणकर्मस्वपि नानुषज्जते अनुषक्तिं न करोति । अनुषक्तिर्नामाकस्माद्दृष्टार्थानुरूपेण पुनर्वृत्तेः परिणतिस्तां चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्ग्रहणक्रियां च न करोति किन्तु दृष्टान्विषयान् तद्वृत्तिं द्रष्टारं च प्रत्यावृत्त्या ब्रह्मणि प्रविलापयतीत्यर्थः । एवं द्रष्टृदर्शनदृश्यादिभेदभिन्नं विश्वं सर्वं यदा ब्रह्ममात्रं पश्यति तदा योगारूढस्सर्वस्य स्वस्य ब्रह्ममात्राकारप्रत्ययोऽप्रतिबद्धो योगस्तत्रारूढः प्रतिष्ठित इति कृत्वा योगारूढ इत्युच्यते । स्थितप्रज्ञोऽयं जीवन्मुक्त इति पण्डितैरन्योन्यं प्रतिभाष्यत इत्यर्थः । हिशब्दो "विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी आत्मक्रीड आत्मरतिरक्रियावानित्यादि" श्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थ इत्याहुः ॥ ४ ॥

यतो मुमुक्षुर्दुर्लभं मानुषं तत्रापि ब्राह्मं देहं प्राप्य सदसद्विवेकसम्पादनयोग्यं स्वोद्देशेन कृतश्रौतादिसत्कर्मभिर्भक्त्या च प्रसन्नपरमेश्वरप्रसादसम्पन्नो भूत्वा शमादिसाधनसम्पत्त्या सद्गुरोरुपकाशाच्छ्रवणं मननं च कृत्वा ब्रह्मैवाहमिति स्वात्मना ब्रह्म ज्ञात्वा योगारूढस्सन् चिदेकरसब्रह्मात्मना यदा तिष्ठति तदा खल्वयं संसारदुःखसागरे निमग्नमात्मानं स्वयमेव समुद्धृत्य मोक्षसाम्राज्यसुखे संस्थापितवान्भवति ततो ब्राह्मणादिभिर्विवेकसंपन्नैर्मनुष्यत्वब्राह्मणत्वविवेकित्वसिद्धेस्साफल्याय सर्वं संन्यस्य प्रयत्नेन संसाराब्धिनिमग्नस्यात्मनः समुद्धरणमवश्यं कर्तव्यमित्याह—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

उद्धरेदिति । पुत्रमित्रकलत्रादिगोचरमहामोहावर्तशताकुले कामक्रोधलोभाहङ्कारादिचित्तविकारमहाग्रहसमुज्जृम्भिते नानाविधमहारोगतिमितिमिङ्गिलकोटिविराजिते अशनायापिपासादिमहाकल्लोलोद्वेलिते तापत्रयनिबिडबडवानलज्वालामालासंवीते स्वेष्टजननाशप्रयुक्तप्रलापमहाध्वनिविघूर्णिते नित्यनिरन्तरदुर्वासनाशैवालपटलसङ्कीर्णे विषयविषपरिपूर्णे संसारार्णवे निमग्नं जन्ममृत्युजरादिदुःखेन हतोऽस्मीत्याक्रोशन्तमात्मानं स्वमात्मना श्रद्धाभक्तिसमाराधितपरमेश्वरप्रसादवता सदसद्विवेकवैराग्यशमदमादिसाधनवता श्रवणादिसमुत्पन्नात्मज्ञानवता स्वेनैवोद्धरेत्स्वोद्धरणे स्वयमेवोक्तलक्षणसम्पन्नः साधनमनुत्तमं नान्यदस्त्येवंप्रोक्तलक्षणो साधकतमे कार्यं साधनान्तरं च सिद्ध्यति नान्यथा । ततो विचक्षणो मुमुक्षुरुक्तलक्षणवता स्वेनैव

स्वोद्धरणं कुर्यात् । यथा महाज्वरादिप्रचण्डरोगदुःखनिमग्नमात्मानं स्वयमेव प्रतिकूलमपथ्याचरणादिकमपास्य दिव्यौषधपथ्यसेवननिरतो भूत्वा प्रयत्नेन स्वं स्वयमेव रोगादुद्धरति तथा मृतदाहियान्? आपस्तम्बोक्तान् क्रोधादिदुर्गुणान् तत्कार्याणि चापास्य प्रतिकूलं सर्वं कर्म संन्यस्यामानित्वादीनामात्मगुणानां च सेवया सद्गुरोस्सन्निधौ नियमेन कृतश्रवणादिनाऽऽत्मज्ञानं समधिगम्य योगारूढो भूत्वात्मानं स्वं स्वयमेव संसारसागरादुद्धरेदित्यर्थः । आत्मन उद्धरणं नामाविद्यातत्कार्यसम्बन्धलेशरहितेन सच्चिदानन्दैकस्वरूपेण स्थापनमेव। स्वस्वरूपेणावस्थानं खल्वात्मनो मोक्षस्तमेव निरन्तरब्रह्मयोगनिष्ठया मुमुक्षुस्सम्पादयेत् न त्वनाद्यविद्यावासनावशवर्ती सन्बहिर्मुखो भूत्वा आत्मानमवसादयेत्। यथा रोगी जिह्वादोषवेगवशगो भूत्वा स्वारोग्यप्रतिकूलमपथ्यं भुक्त्वा स्वं स्वयमेव नाशयति तथा मुमुक्षुर्बाह्यवासनायत्मतरणप्रतिकूलां बहिःप्रवृत्तिं कृत्वा स्वं स्वयमेव न नाशयेत् । किन्तु ।

वाचं यच्छ मनो यच्छ यच्छ प्राणेन्द्रियाणि च ।
आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥

इतिन्यायेनान्तःप्रवणो भूत्वा स्वोद्धरणमेव कुर्यादित्यर्थः । ननु पङ्के मग्नं पशुं तदीया इवात्मानं भ्रातृपुत्रादयो बन्धवः कन्यादानादिश्राद्धादिभिः समुद्धरिष्यन्ति किं स्वप्रयासेनेत्याशङ्कायामाह आत्मैवेति । स्वाविद्यया जननमरणादिदुःखप्रवाहे पतित्वाध्यात्मिकादितापत्रयाग्निना सन्तप्यमानस्यात्मनः स्वस्यात्मा स्वयमेव बन्धुः संसारदुःखान्मोचयित्वा निरतिशयमोक्षसुखेन बध्नातीति बन्धुः संसारदुःखाब्धितारकः स्ववस्य स्वयमे

न तु श्राद्धादिः तत्कर्तृकश्राद्धादिपुण्यकर्मणामविषयत्वेनात्मा न तैस्तार्यते। यथा महारोगी परकर्तृकपथ्यौषधसेवया न तार्यते विना स्वकर्तृकतया तथा तथैव स्वयमपि स्वकर्तृकश्रवणमनननिदिध्यासनसमाधिनिष्ठया विना पुत्रादिभिर्न तार्यते प्रत्युत स्नेहास्पदत्वेन बन्धहेतुरेव पुत्रादिर्भवति न तु मुक्तये तत एवावधार्यते आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति। स्वस्य रोगक्षुधितादिदुःखप्राप्तौ तन्निवर्तकत्वं स्वस्यैव दृष्टमिति प्रत्यक्षप्रसिद्धम्, "एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वान् तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामेत्यादि" श्रुतिप्रसिद्धं च हिशब्दो द्योतयति। नन्वात्मानं प्रत्यात्मन एव बन्धुत्वे स्वातिरिक्तानामेव सर्वेषां शत्रुत्वं सिद्धम् न क्वाप्यात्मन इत्यादिशङ्कायां न स्वोद्धरणाय यत्नमकुर्वाणो यो बहिर्मुखः स एव स्वस्य स्वयं शत्रुर्भवतीत्याह आत्मैवेति। आत्मनः स्वस्यात्मैव शत्रुः शान्तो दान्त इत्याद्युक्तसाधनसम्पत्त्यात्मोद्धरणाय समाधिमकुर्वाणो यः स एव यतिः स्वस्य स्वयमेव शत्रुर्भवति यथा जिह्वादोषेणापथ्यकारी स्वस्य स्वयमेव शत्रुः तथा शमादिसाधनसामग्रीमनालम्ब्य स्वोद्धरणसाधनीभूतब्रह्मयोगनिष्ठायामतिष्ठन्नाद्यविद्यावासनावेगाद्विदेहमुक्तिहेतोर्ध्यानस्य निर्मूलकं बाह्यमेवावलम्बते यतस्तत आत्मन आत्मैव रिपुर्मारकः न तु बहिरपकर्ता तस्य बाह्यकार्यं प्रत्येव रिपुत्वम् न तु मुक्तिं प्रत्यत एवावधार्यते आत्मैव रिपुरात्मन इति। मुक्तिहेतोस्तस्यावात्स्यसिद्धं बाह्यालम्बनस्यैव प्रतिपक्षत्वात्तत्कर्तुः स्वस्य मुक्तं स्वं प्रति स्वस्यैव रिपुत्वे रोगिण्यपथ्यकारिणि तद्दृष्टमिति प्रसिद्धिं द्योतयति हिशब्दः ॥ ५ ॥

यदुक्तं स्वं प्रति स्वस्यैव बन्धुत्वं शत्रुत्वं च तदिदानीं विस्पष्टयति—

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

बन्धुरिति । अनाद्यविद्यावासनया रागद्वेषादिभिश्च बन्धकगुणैरिन्द्रियवशो भूत्वा देहेन्द्रियादिप्रवृत्तिमेव स्वाभाविकीं स्वस्येष्टामेव मन्यमानो य आत्मा संसरति तस्यात्मनः सदसद्विवेकवता तीव्रविरक्तिमता मोक्षेच्छयैव कृतश्रवणादिना विज्ञातात्मतत्त्वेनामानित्वादिसम्पन्नेन येनात्मना रागद्वेषादिदोषानभिभूयात्मा कार्यकरणसङ्घात एव जितो निर्जितो भवति स आत्मा बन्धुर्भवति कार्यकरणसङ्घातजयस्तु तत्प्रवृत्तिप्रतियोगिगुणावष्टम्भेन कर्तव्यः । देहप्रवृत्तिर्देहशिरोग्रीवाना समत्वधारणेन धैर्येण च, प्राणप्रवृत्तिः प्राणायामेन क्षान्त्या च इन्द्रियप्रवृत्तिर्मनःप्रवृत्तिश्च वैराग्येण शान्त्या च, बुद्धिप्रवृत्तिः सदसद्विवेकविज्ञानेन तीव्रमोक्षेच्छया च, ब्रह्मण्येवात्मभावेनाहङ्कारप्रवृत्तिर्जेतव्या । एवं कार्यकरणसङ्घातलक्षण एवात्मा येन वशीकृतो भवति स कार्यकरणसङ्घातजेतात्मा पूर्वोक्तस्याहं ममेति संसारिण आत्मनो बन्धुस्तारको भवति स्वेतरणकारणभूतज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वाय क्रियमाणसमाधिनिष्ठाप्रतिकूलकार्यकरणसम्पातप्रवृत्तिं वासनाकृतां निगृह्य यस्मात्समाधावेव प्रवर्तते तस्मादित्यर्थः । एतेन देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादेरनुकूलत्वे समाधिर्ज्ञानं च मोक्षश्च सिध्यति नान्यथा । ततः प्रतियोगिगुणावष्टम्भे देहेन्द्रियादेर्जयोऽवश्यं मुमुक्षोर्यतेः कर्तव्य इति सूचितम् । तत एव देहेन्द्रियादेर्जयमकुर्वाणः स्वस्य स्वयमेव शत्रुर्भवतीत्याह अनात्मन इति । अनात्मनो देहेन्द्रियादेः स्वस्ववासनानुरूपप्रवृत्त्या शत्रुत्वे समाधिनिष्ठाप्रतिकूलत्वे सति तत्प्रवृत्त्यनुसार्यात्मापि संसारमग्नस्या-

त्मनः स्वस्य स्वयं शत्रुवदेव भवति। स्वोद्धरणक्रियाप्रतिकूल-देहाद्यनुसारित्वाद्यथा रोगी विरोध्यपथ्यानुसारी पुरुषः स्वस्य स्वयं शत्रुर्भवति तथाऽयमात्मापि "नाविरतो दुश्चरिताद्यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ इति वाचं यच्छेदित्यादि" श्रुतिस्मृत्युक्तमोक्षमार्गमनादृत्य यतो वासनानुरूपेण स्वमुक्तेः प्रतिकूलां बहिःप्रवृत्तिमेव करोति ततो युक्तमात्मनः स्वं प्रति स्वस्य शत्रुत्वम्। यस्मादेवं तस्मान्मुमुक्षोर्यतेः श्रवणादिजन्यज्ञानवतो विदेहकैवल्यसिद्ध्य कर्तृकरणभोक्तृभोग्यादिसर्वदृश्यमिथ्यात्वबुद्ध्या तीव्रवैराग्येण च मिथ्याविषयां बन्धकरीं बाह्यप्रवृत्तिं निगृह्य ब्रह्मयोगनिष्ठामधिष्ठायात्मोद्धरणमवश्यं प्रयत्नेन कर्तव्यमिति सिद्धम्।

अन्ये तु योगारोहणस्यावश्यकर्तव्यतया मुक्तिहेतुत्वमुक्तम् तद्विपर्ययस्याधःप्राप्तिहेतुत्वमभिप्रेत्याह उद्धरेदिति। यो यदा योगारूढो भवति तदा तेनात्मनैवात्मोद्धृतो भवति संसारानर्थव्रातादृतोऽत आत्मना वशीकृतकार्यकरणसङ्घातेन स्वेनात्मना, अथवा आत्मना विवेकयुक्तेन मनसा आत्मानं स्वं जीवं संसारसमुद्रे निमग्नं तत उद्धरेत् ऊर्ध्वं हरेत् विषयासङ्गपरित्यागेन योगारूढतामापादयेदित्यर्थः। योगप्राप्तावनास्था तु न कर्तव्येत्यभिप्रेत्याह नेति। आत्मानं नावसादयेत् विषयासङ्गेन संसारसमुद्रे न मज्जयेत् योगप्राप्त्युपपन्नश्च न क्रियेत तदा योगासम्भवे संसारपरिहारासम्भवादात्माधो नीतः स्यादिति भावः। नन्वात्मानं संसारे निमग्नं तदीयो बन्धुः कश्चित्तस्मादुद्धरिष्यति नेत्याह आत्मैव हीति। हि यस्मादात्मन आत्मैव बन्धुर्हितकारी संसारबन्धनान्मोचनहेतुः नान्यः कश्चिद्बन्धुर्यः मुक्तिहेतुः स्यात्प्रत्युत तस्य लौकिकस्य बन्धोरपि स्नेहानुबन्धेन बन्धहेतुत्वात् आत्मन आत्मैव रिपुः शत्रुरहितकारी विषयबन्धनागारप्रवेशहेतुत्वात् कोशकारवदित्यर्थः। नन्वात्मातिरिक्तस्य

बाह्यशत्रोरप्यपकारिणः प्रसिद्धत्वादवधारणमनुपपन्नमिति चेद्बाह्यस्यापि रिपोरात्मप्रयुक्तत्वाद्युक्तमवधारणमात्मैव रिपुरात्मन इतीत्यवेहि ।॥ ५ ॥

एकस्यैवात्मनो मिथो विरुद्धं बन्धुत्वं रिपुत्वं चानुपपन्नमित्याशङ्क्य वशीकृतसङ्घातस्यात्मनो बन्धुत्वमितरस्य शत्रुत्वमिति लक्षणभेदेनोत्तरमाह बन्धुरित्यादिना। तस्यात्मनः आत्मा बन्धुर्येनात्मनात्मैव कार्यकरणसङ्घात एव जितो वशीकृतो जितेन्द्रिय इत्यर्थः। वशीकृतसङ्घातस्य विक्षेपाभावादात्मनि समाधानसम्भवादुपपन्नमात्मानं प्रति बन्धुत्वमित्युक्तमवशीकृतसङ्घातस्य पुनर्विक्षेपोपपत्तेरात्मनि समाधानायोगादात्मानं प्रति शत्रुभावे प्रसिद्धशत्रुवदात्मैव शत्रुत्वेन वर्तते इत्याह अनात्मनस्तु: अजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे आत्मैव वर्तेत शत्रुवत् यथा बाह्यशत्रुरात्मनोऽपकारी तथात्मनोपकारे वर्तते शास्त्रविरुद्धयथेष्टप्रवृत्त्या स्वेनानिष्टाचरणादित्यर्थः। अथवा येन पुरुषेण आत्मनैवं विवेकयुक्तेन मनसैव न तु शस्त्रादिनात्मा कार्यकरणसङ्घातो जितो वशीकृतस्तस्यात्मा स्वस्वपमात्मनो बन्धुर्यथेष्टप्रवृत्त्यभावेन स्वहितकरणात् अनात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे एवात्मैव वर्तेत शत्रुवत् बाह्यशत्रुरिव यथेष्टप्रवृत्त्या स्वस्य स्वेनाहिताचरणादित्यर्थ इत्याहुः।

केचित्तु नन्विन्द्रियार्थेष्वनासक्तौ तस्य सर्वसङ्कल्पसंन्यासिनः किं प्रयोजनं तत्राह उद्धरेदिति। उत्तरार्द्धस्थमात्मेतिपदं पूर्वार्द्धेऽनुषञ्जनीयम् तथा चायं सम्बन्ध आत्मा पूर्वपूर्वापरिमितजन्मोपार्जितपुण्यपुञ्जपूर्णमन्तःकरणं कर्तृ आत्मानं प्रत्यञ्चं कर्मान्तःकरणापरपर्यायजडाशयनिमग्नतया सकलानर्थभाजनतां गतमात्मना विवेकवैराग्यादिसम्पन्नेनोद्धरेदुक्तजडाशयात्पृथक् कुर्यात् न स्वधर्मैः कर्तृत्वादिभिस्तिरस्कारं कुर्यात् यत आ-

त्मनः स्वस्य स्वधर्माणां च सत्तायाः प्रत्यगधीनत्वात्स्वजीवनभूतं तथाचेदृशमुपकारं कुर्वत उद्धरणं तिरस्काराकरणं चोचितमेव एवं च यदीन्द्रियार्थेषु सक्तः स्यात्तर्हि हविषा कृष्णवर्त्मैवेत्यादिन्यायेन कामानुक्रमात् क्रोधाद्युपस्थितौ न कदाचित्प्रतीचः संसारोद्धारः स्यादिति युक्त एवेन्द्रियार्थेष्वनासक्त इत्याकूतम् । यद्वा आत्मा प्रत्यगात्मान्तर्यामी आत्मना विवेकादिसम्पन्नेनान्तःकरणेन कर्तृत्वाद्यभिमानकलुषमन्तःकरणमुद्धरेत् । कण्टकेन कण्टकं दूरेणोत्सादयेत् । कुत एवं कर्तव्यमत आह नात्मानमवसादयेदिति । आत्मानं प्रत्यग्रूपं स्वं नावसादयेत् न तु विशीर्णं परमात्मनो विभक्तं रूपं कुर्यादित्यर्थः । ननु तदेवमेकमन्तःकरणमात्मन उपकारकमपकारकं च कथं भवतीत्याशङ्क्य स्वभावसहकारिवशाद्विषस्येव मरणजीवनहेतुतया भेदं पुनरुक्तात्मपदप्रयोगात्सूचयन्नाह आत्मैवान्तःकरणमेव विवेकादिसम्पन्नं आत्मनो जीवस्य बन्धुः बन्धध्वंसहेतुः तथा विवेकाद्यसम्पन्नमन्तकरणमेवात्मनः स्वभावाज्जीवस्य रिपुः सर्वानर्थात्मकबन्धहेतुत्वादित्यर्थः ।

बन्धुत्वं रिपुत्वं चान्तःकरणस्य स्पष्टयति बन्धुरिति तस्यात्मनो जीवस्यात्मान्तःकरणं बन्धुर्भवति येन नियन्त्रा जीवेनानान्तःकरणेनैव पूर्वोक्तसहायसहकृतेनात्मा शरीराख्यः सेन्द्रियो जितः स्वाधीनः सम्पादितस्तस्यान्तःकरणं बन्धुरित्यर्थः । कदा पुनरन्तःकरणं रिपुस्तत्राह अनात्मनस्तु अजितदेहस्य तु आत्मैवान्तःकरणमेव शत्रुवद्वर्तेत इति यथमित्यर्थ इत्याहुः ।

इतरे तु आत्मनेश्वरेणात्मानं जीवमुद्धरेत् नात्मानमवसादयेत् यत आत्मेश्वर एव जीवस्य बन्धुः स एव च तस्य रिपुरित्यर्थः ।

ईश्वरस्यैव बन्धुत्वं रिपुत्वं च स्फुटयति तस्य जीवस्यात्मेश्वरो बन्धुरुद्धारकः येनात्मना भक्तियुक्तेन मनसा आत्मेश्वरो जितो वशीकृतः अनात्मनस्त्ववशीकृतपरमेश्वरस्य त्वीश्वर एव शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तते एष एव साधु कर्म कारयतीत्यादिश्रुतेः । यद्वा आत्मनाऽखण्डाकारबुद्धिरूपेणात्मानमहङ्कारमुत्ऊर्द्धवं देहात्प्रच्याव्याहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मणि योजयेत नात्मानमहङ्कारमवसादयेत् परिच्छिन्नदेहाभिमानेन योजयेत यत आत्मैवाहङ्कार एव ब्रह्मणि योजितो बन्धुरात्मनो जीवस्य ब्रह्माभेदसम्पादनेन बन्धनिवर्तकत्वात्स एव परिच्छिन्नदेहाभिमानेन पीडितः शत्रुर्जन्ममरणाद्यनर्थनिचयसम्पादकत्वात् अहङ्कारस्यैव बन्धुत्वं रिपुत्वं च विशदयति तस्यात्मन आत्माहङ्काररूपो बन्धुः येनात्माऽहङ्कार एवात्मनोक्तबुद्धिरूपेण जितो वशीकृत्य ब्रह्माकारतां नीत अनात्मनस्त्ववशीकृताहङ्कारस्य तु शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तत इत्यर्थः । सर्वथाप्यनासक्तेन संसारनिवृत्तिः संपाद्येत्यलं विस्तरेणेत्याहुः ॥ ६ ॥

जितात्मनः स्वबन्धुत्वे फलमाह—

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथामानापमानयोः ॥ ७ ॥

जितात्मन इति । जित आत्मा कार्यकरणसङ्घातो येन तस्य जितात्मन उपरतबाह्याभ्यन्तरकरणस्य प्रशान्तस्य योगेन जितचित्तस्य योगारूढस्य परमात्मा शुद्धस्तत्पदार्थः समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तते इत्यर्थः । न केवलं तस्य परमात्मा साक्षादात्मभावे वर्तते किन्तु शीतोष्णादिभिरप्यसौ न चाल्यते तत्त्वज्ञानबलादित्याह शीतेत्यादिना । शीतोष्ण-

सुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः समः स्यादित्यध्याहारः स च जीवन्मुक्तो भवतीति भावः ।

अन्ये तु जितात्मनः स्वबन्धुत्वं विवृणोति जितात्मन इति । शीतोष्णसुखदुःखेषु चित्तविक्षेपकरेषु सत्स्वपि तथा पूजापरिभवयोश्चित्तविक्षेपहेत्वोः सतोरपि तेषु समत्वेनेति वा जितात्मनः प्रागुक्तस्य जितेन्द्रियस्य प्रशान्तस्य सर्वत्र समबुद्ध्या रागद्वेषशून्यस्य परमात्मा स्वप्रकाशज्ञानस्वभावः आत्मा समाहितः समाधिविषयो योगारूढो भवति । परमिति वा च्छेदः जितात्मनः प्रशान्तस्यैव परं केवलमात्मा समाहितो भवति नान्यस्य तस्माज्जितात्मा प्रशान्तश्च भवेदित्यर्थ इत्याहुः ॥ ७ ॥

शीतादिषु समो भवतीत्युक्तं तत्कुत इत्यत आह—

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

ज्ञानेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तधर्मादिपदार्थानामौपदेशिकं परोक्षज्ञानं विज्ञानं शास्त्रतो ज्ञातानां तेषां तदप्रामाण्यशङ्कानिराकरणफलेन विचारेण तथैवानुभवो वेदोक्तो यादृशो धर्मस्तादृश एव न त्वन्यथा तथा तत्त्वमसीतिश्रुत्यर्थानुसारेणाहं ब्रह्मास्मीत्यनुभवस्ताभ्यां तृप्तः संजातालम्प्रत्यय आत्मान्तःकरणं यस्य स अत एव कूटस्थोऽप्रकम्प्यः शीतादिना चालयितुमशक्यो भवतीत्यर्थः । नन्वेवमन्तःकरणस्य तृप्तत्वेपीन्द्रियाणामतृप्तत्वाद्विषयैरिन्द्रियद्वारा प्रकम्प्यो भविष्यतीति चेत्तत्राह विजितेन्द्रियः विजितानि रागद्वेषपूर्वकविषयग्रहणाद्व्यावर्तितानीन्द्रियाणि येन सः रागादिधर्मिणोन्तःकरणस्य जयादिन्द्रियजयोपि भवतीति भावः । अत एव हेयोपादेयबुद्धिशून्यत्वेन समानि मृत्पिण्डपाषाणकाञ्चनानि यस्य सः य ईदृशो योगी

परमहंसपरिव्राजकः सर्वत्रोपेक्षाबुद्धिः परवैराग्ययुक्तः स युक्तः यथार्थयोगयुक्तः योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

न केवलं समलोष्ठाश्मकाञ्चनोपि तु सुहृदादिष्वपि समबुद्धिरित्याह—

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

सहृदिति । सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्य पूर्वस्नेहं सम्बन्धं च विनैवोपकर्ता मित्रं स्नेहमपेक्ष्योपकारकः अरिः परापकारमनपेक्ष्य स्वभावक्रौर्येणापकर्ता उदासीनो विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः मध्यस्थो विवदमानयोरुभयोरपि हितैषी द्वेष्यः स्वकृतापकारमपेक्ष्यापकर्ता बन्धुः सम्बन्धेनोपकर्ता एतेषु साधुषु शास्त्रविहितकारिषु पापेषु शास्त्रप्रतिषिद्धकारिष्वपि चकारादन्येषु च सर्वेषु समबुद्धिः किं जातिः किं गोत्रः किं कर्मेत्येवमभिनिवेशशून्यबुद्धिः सर्वत्र रागद्वेषशून्य इत्यर्थः । एवं समबुद्धित्वे सर्वोत्कर्षो वा सर्वपापविमोको वा सिध्यतीत्याह विशिष्यते सर्वत उत्कृष्टो भवतीति । विमुच्यते इति पाठे तु सर्वपापविमुक्तो भवतीत्यर्थः । पाठद्वयेपि सर्वेषां योगारूढानामुत्तम इत्यर्थः ।

अन्ये तु इदं त्रयमित्थं योजयन्ति । तथाहि ननु उद्धरेदात्मनात्मानमित्यात्मनैवात्मन उद्धरणं कर्तव्यमित्युक्ते त्वेकस्यैवात्मनः कर्तृकर्मभावः प्रतीयते स च लोकशास्त्रविरुद्धः न हि स्वस्कन्धं स्वयमारोढुं शक्नोति तद्वत्स्वं स्वयमुद्धर्तुं च न शक्नोत्येवेति चेत्सत्यम् स्वं प्रति स्वस्य कर्तृभावः कर्मभावश्च नोपपद्यते तथापि गुणभेदेन तद्द्वयमेकस्मिन्नप्यात्मन्युपपद्यते तथाहि स्वाज्ञानेन संसारे पतितं स्वयमेव शमदमसंन्यासादिसाधनसम्पत्त्या श्रवणमनननिदिध्यासादिभिः समुत्पन्नकूटस्था-

सङ्गसच्चिदानन्दरूपत्वविज्ञानेन देहेन्द्रियादिसम्बन्धरहितं ज्ञात्वा कर्तृत्वभोक्तृत्वादिबन्धेभ्यो मोचयितुमर्हत्येव यथा अज्ञानेनारण्ये निर्जने ह्रदे वाऽन्यत्र वा पङ्के पतितं स्वं स्वयमेव विवेकी चतुरः पुरुषस्तरुं तरुशाखालतां वान्यद्वालम्बयोपायेन पङ्कात्समुद्धरति तद्वदेतन्न्यायाद्भगवद्वचनाच्च न कोपि विरोधः समाधेः प्रतिकूलां देहेन्द्रियादिप्रवृत्तिं निरुध्य समाधिनिष्ठां कृतवतो यतेः फलमद्वमेवेदं सर्वमिति सर्वत्राप्रतिबद्धात्मापरोक्षमेवेति सूचयन्वक्ष्यमाणलक्षणसम्पन्नो भूत्वा यः समाधिनिष्ठासम्पादितविज्ञानबलेन विपरीतप्रत्ययानामकम्प्यो भवति स योगारूढ इति बोधयति द्वाभ्यां जितात्मन इति । विवेकवैराग्याभ्यां तीव्रमोक्षेच्छया चेश्वरप्रसादाद्गुरोः प्रसादाच्च श्रुत्वा मत्वाऽऽत्मानं सम्यग्विज्ञाय कार्यकरणसङ्घातं वशीकृत्यात्मोद्धरणाय यः समाधिं करोति तस्य जितात्मनः जितो निर्जितः समाधिना सर्ववासनापटलसंक्षये सति विपरीतग्रहो यथा न स्यात्तथा वशीकृतो विपरीतग्रहवैमुख्यं प्रापितं आत्मा मनो यस्य तस्य जितात्मनोऽत एव प्रशान्तस्य निर्विकल्पस्य यतेः परमात्मा निरतिशयानन्दरूपत्वान्निरवधिकमहत्वाच्च परमश्चासावात्मा च परमात्मा परं ब्रह्म समाहितः सम्यगाहितः विपरीतप्रत्ययनिर्मुक्तो भूत्वा बहिरन्तस्सर्वत्र चक्षुषो रूपमिव बुद्धिवृत्तेः स्वयमेव विषयो भवतीत्यर्थः । कर्ताहं भोक्ता सुखीदुःखीत्यादिविपरीतप्रत्ययैः संसारीभूतस्यात्मनः समाधिनिष्ठासञ्जातात्मविज्ञानबलेन तत्तत्प्रत्ययसम्बन्धराहित्यापादनमेवात्मनः समुद्धरणमिति परमात्मा समाहित इति पदेन सूचितं भवति। यदुक्तमुद्धरेदात्मानमिति तदुद्धरणप्रकारमेवं निरूप्यदानीमेवंलक्षणो योगारूढो जीवन्मुक्त इति योगिनो योगारूढत्वं सूचयितुमा-

ह शीतेत्यादिना । तस्य योगनिष्ठासिद्धेरसाधारणकारणमाह विजितेन्द्रिय इति । सदसद्विवेकजन्यतीव्रवैराग्यमोक्षेच्छाभ्यां विशिष्य जितानि विषयग्रहणवैमुख्यं प्रापितानीन्द्रियाणि बाह्याभ्यन्तरकरणानि येन स विजितेन्द्रियो भूत्वा योगी योगनिष्ठायां प्रवृत्तो ब्रह्मविद्यतिः स्वयं ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा सर्वं खल्विदं ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसि ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतयः वासुदेवः सर्वमित्यादिस्मृतयश्च सर्वस्य जगतो नामरूपप्रत्ययनिरासपूर्वकं नियमेन ब्रह्ममात्रत्वं प्रतिपादयंति निरुक्तश्रुतिस्मृतिवाक्यबलात्सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वावधारणमप्रतिहतं ज्ञानं शास्त्रेण सूर्यग्रहणनिश्चयवत् विज्ञानन्तु श्रुतिस्मृतिभिः सम्यङ्निर्धारितस्य चिदेकबुद्धिवृत्त्या ब्रह्मैवाहमिदं जगच्चेति निर्विशेषात्मना सर्वतः परिपूर्णस्य साक्षादपरोक्षीकरणं चक्षुषा राहुग्रस्तार्कबिम्बदर्शनवदेताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वावगाहकाभ्यामप्रतिबन्धाभ्यां तृप्तः पूर्णः । विकल्पान्तरावकाशरहित आत्मा मनो यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा तत एव समलोष्टाश्मकाञ्चनः समानि चिदाकारवृत्त्या समत्वेन ब्रह्ममात्रतया दृष्टानि लोष्ठाश्मकाञ्चनानि येन स समलोष्टाश्मकाञ्चनः सर्वत्र ब्रह्ममात्रदर्शीत्यर्थः । एतेन बाह्यपदार्थविवेकराहित्यं हेयोपादेयत्वबुद्धिशून्यत्वं च सूचितं भवति । ननु योगारूढस्य ब्रह्मविदस्सदा सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमुपपन्नं परन्त्वाधिभौतिकाद्युपद्रवे प्राप्ते सति तद्दर्शनतदनुसन्धानाभ्यां ब्रह्मदर्शनस्य व्याघातः स्यादित्याशङ्कायां न विजितेन्द्रियवत्त्वान्निःशेषविनष्टबाह्यवासनत्वाच्च तेषु प्राप्तेष्वपि ब्रह्मविद्ब्रह्मदृष्ट्यैव तिष्ठति न ततश्चलतीति बोधयितुमाह शीतोष्णेति । मानः स्तुतिपूजोपचारादिरपमानस्तु नि-

न्द्रातिरस्काराद्दिस्तयोः प्राप्तयोस्सतोस्तथा शीतोष्णसुखदुःखेषु शीतोष्णेत्याधिभौतिकानामाधिदैविकानामुपलक्षणम् सुखदुःखेत्याध्यात्मिकानामुपलक्षणम् तथा च शीतोष्णव्याघ्रसर्पदावाग्न्यादिषु वृष्टयशन्यादिषु च ज्वरादिषु मृष्टान्नादिषु च प्राप्तेषु सत्स्वपि ब्रह्मवित्समदर्शन एव भवति न त्वारोपितनामरूपक्रियातत्फलानुसन्धानपरो भवति नामरूपादेर्ब्रह्मणि प्रविलापितत्वेन पुनर्वृत्तिविषयत्वायोगात् । ततः स्वयं ब्रह्मदृष्ट्यैव तिष्ठति न ततः किञ्चिच्चलति महत्पदं ज्ञात्वा वृक्षमूले वसेत कुचैलोऽसहाय एकाकी समाधिस्थ आत्मकाम आप्तकामो निष्कामो जीर्णकामो व्याघ्रे हस्तिनि सिंहे दंशे मशके नकुले सर्पे यक्षे राक्षसे गन्धर्वे मृत्यो रूपाणि विदित्वा न बिभेति कुतश्चनेति वृक्ष इव तिष्ठासेच्छिद्यमानो न कुप्येत न कम्पेत उपलमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानो न कुप्येत न कम्पेत आकाशमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानो न कुप्येत न कम्पेत तसत्येन तिष्ठासेदित्यादिश्रुतेः । एवं विपरीतप्रत्ययहेतुषु प्राप्तेष्वपि ब्रह्मवित्कूटस्थो विपरीतप्रत्ययैरकम्प्यो भवति यदा तदा युक्तो योगारूढ इत्युच्यते पण्डितैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

ज्ञानविज्ञानपूर्णत्वं बाह्यपदार्थविवेकरहितत्वं हेयोपादेयबुद्धिशून्यत्वं विपरीतप्रत्ययैरकम्पितत्वं च योगारूढस्य लक्षणमिति प्रतिपाद्येदानीमपि सर्वत्र समदर्शनमेव ब्रह्मविदो योगारूढस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणमिति तदेव पुनर्द्रढयति सुहृदिति । प्रत्युपकारमनपेक्ष्यैवोपकर्ता सुहृत् ददाति प्रतिगृह्णातीत्याद्युक्तलक्षणलक्षितो मित्रं परोक्षापरोक्षयोरपकर्तारिः शत्रुः अप्रियवादित्वाद्द्वेष्टुं योग्यो द्वेष्यः वादिप्रतिवादिनोस्समो मध्यस्थः सर्वत्रोपेक्षावानुदासीनः । बन्धवो बान्धवास्तेषु प्राणात्ययेऽपि ये

स्वधर्मं न त्यजन्ति शास्त्रानुवर्तिनस्ते साधवस्तेष्वपि निषिद्ध-कारिणो दुराचाररताः पापास्तेषु च संन्यासात्पूर्वमुक्तगुणविशि-ष्टेष्वपि सुहृदादिपापिष्ठान्तेषु जनेषु योगारूढस्य ब्रह्मविदो यते-स्तत्तन्नामरूपगुणजातिक्रियाग्रहणेन विनैव समबुद्धिः सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिर्विशिष्यते क्वचिदापाततो मृदि घटबुद्धिवत्पदार्थबुद्धौ जातायामप्युत्तरक्षणे तां बाधित्वा घटे मृद्बुद्धिवत्सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिरेव विशेषायते ब्रह्मप्रत्यय एवाबाध्यमानः स्थिरो भव-तीत्यर्थः। समबुद्धिर्विमुच्यत इति पाठे तु समबुद्धिरिति प्रथमा-न्तं पदम् समा समाकारतामापन्ना सदा सर्वत्र ब्रह्ममात्रग्राहिणी बुद्धिर्यस्य स समबुद्धिर्विमुच्यते। सुहृदादिषु सर्वत्र सदा ब्रह्मैव यः पश्यति स मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यतो योगारूढस्यैवाप्रतिबद्धज्ञानं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनं मुक्ति-श्च नान्यस्यातो मुमुक्षुणा श्रवणमननाभ्यां विज्ञातात्मतत्त्वेन यतिनैतावन्मात्रेणैव कृतार्थोऽस्मीत्यस्मितां त्यक्त्वा ज्ञानस्या-प्रतिबद्धत्वाय समाधिरवश्यं कर्त्तव्य इति तत्कर्त्तुः समाध्यङ्गानि सूचयन् समाधिं विदधाति—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

योगीति। "संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वा इति'-श्रुतेर्यो-गी संन्यासी, यद्वा ब्रह्मणि चित्तं योक्तुं स्थापयितुं शीलमस्या-स्तीति योगी योगाभ्यासशीलो यतिरेकाकी। एकाकीति विशे-षणान्निदिध्यासोरेकस्तपो द्विरध्यायीति न्यायेन स्वातिरिक्त-जनशून्यत्वं विवक्षितम् सति जनान्तरे वाग्व्यापारप्रसक्त्या ध्याननिष्ठाभङ्गप्रसङ्गात्तत एकाकित्वेन भवितव्यम्। किञ्च निराशीः सर्वाभ्या आशीभ्यो विषयभोगाशाभ्यस्तीव्रमोक्षेच्छा-वैराग्याभ्यां निर्गतो यः स निराशीः।

एकान्तवासो लघुभोजनादि मौनं निराशाकरणावरोधः ।
मुनेरसोस्संयमनं षडेते चित्तप्रसादं जनयन्ति शीघ्रम् ॥

इतिन्यायेन निदिध्यासोर्देहजीवनादावप्याशाराहित्येन भवितव्यमिति सूचितम् । किञ्चापरिग्रहः कोपीनकन्थातिरिक्तः परिग्रहो यस्य नास्ति सोऽपरिग्रहः सति तद्‌तिरिक्ते परिग्रहे यतेरपि चोरादिभयेन रक्षणविक्षेपप्रसक्त्या समाध्यसिद्धेस्ततस्तद्राहित्येन भवितव्यम् । एवं योगस्य बहिरङ्गसिद्धावप्यन्तरङ्गाभावे योगो न सिध्यत्यतस्तेन भवितव्यमित्याशयेनाह यतचित्तात्मेति । यतौ वासनया प्राप्ततत्तद्व्यापृतेः सकाशान्निगृहीतौ चित्तं चात्मा देहेन्द्रियसङ्घातश्च तावुभौ येन स यतचित्तात्मा तत्तद्व्यापारान्निरुद्धदेहेन्द्रियमनोबुद्धिचित्त इत्यर्थः । एवमादिध्यानसाधनसम्पन्नो मुमुक्षुर्निदिध्यासुः स्वयं रहस्येकान्ते गिरिकुहरगुहादौ स्थितः सततं नित्यनिरन्तरं नियमेनात्मानं मनः प्रत्यगभिन्ने परे ब्रह्मण्यज्ञानतत्कार्यसर्वदृश्यनिषेधावधिभूते नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दाद्वये स्वात्मनि युञ्जीत सन्दधीत ब्रह्मैवाहमहमेव ब्रह्मेति स्वात्मना ब्रह्मानुसन्धानं कुर्यादित्यर्थः ।

अन्ये तु इदं योगारूढस्य लक्षणं फलं चोक्त्वा तस्य साधनं साङ्गं योगं विधत्ते योगीत्यादिभिः स योगी परमो मत इत्यन्तैस्त्रयोविंशतिश्लोकैस्तत्रोत्तमफलप्राप्तये योगारूढतां सम्पादयेदित्याह योगी ध्यानयोगी रहसि एकान्ते गिरिगुहादौ योगप्रतिबन्धकदुर्जनादिवर्जिते देशे स्थितः सन्नेकाकी शिष्यादिसहायवर्जितः संन्यासी यतौ वशीकृतौ चित्तात्मानौ

अन्तःकरणदेहौ यस्य सः योगप्रतिबन्धकव्यापारशून्य इत्यर्थः । निराशीर्विगततृष्णः विरक्तः अपरिग्रहः संन्यासित्वेपि चोरभयजनकपुस्तकादिपरिग्रहशून्यः एतादृशः सन्सततं सर्वदा आत्मानमन्तःकरणं युञ्जीत वृत्तिनिरोधैकाग्रभूमिभ्यां समाहितं कुर्यादित्यर्थः । वृत्तयश्च पञ्चविधाः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति । तत्र प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानागमाख्यमिति साङ्ख्यादयः । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाख्यमिति गौतमाः । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यनुपलब्ध्याख्यमिति पूर्वोत्तरमीमांसकाः । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यनुपलब्ध्यसम्भवैतिह्याख्यमिति पौराणिकाः । विपर्ययोऽतस्मिंस्तद्बुद्धिः, शुक्ताविदं रजतमित्येवमादिरूपः । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः, राहोः शिरः आत्मनश्चैतन्यम् इत्येवमादिरूपो भ्रमप्रमाविलक्षणः । निद्रास्मृती प्रसिद्धे अन्यासामपि वृत्तीनामेतास्वन्तर्भावो बोध्यः इत्याहुः ॥ १० ॥

किमासीनः शयानस्तिष्ठन्गच्छन्वा युञ्जीतेत्याकाङ्क्षायामासीन इत्यभिप्रेत्यासननियमं दर्शयति द्वाभ्यां शुचावित्यादिना । शुचौ स्वभावतः संस्कारतो वा शुद्धे जनसमुदायरहिते निर्भये गङ्गातटगुहादौ देशे समे स्थाने आत्मनः स्वस्यासनं प्रतिष्ठाप्य चतुष्कोणादिसन्निवेशविशेषरूपेण कृत्वा तत्रासने उपविश्य योगं युञ्ज्यादित्यन्वयः । आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनं तत्स्वरूपमाह चैलाजिनकुशोत्तरम् चैलं मृदुवस्त्रम् अजिनं मृदुव्याघ्रादिचर्म ते कुशेभ्य उत्तरे यस्मिन् तत् कुशमयवृस्युपरि मृदुचर्म तदुपरि मृदुवस्त्ररूपमित्यर्थः । आसनस्यास्थैर्ये समाधानायोगाद्योगासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह स्थिरं निश्चलम् । पतनभयनिरासार्थमाह नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं भूतलपाषाणादिसंश्लेषे

वातक्षोभाग्निसङ्गादिसम्भावितदोषनिरासार्थमाह नातिनीचं नाप्यतिनिम्नम्। परासनस्य परेच्छानियमाभावेन योगविक्षेपकरत्वमतस्तद्वारणार्थमात्मन इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

एवमासनं प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादित्याकाङ्क्षायामाह—

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्नासने उपविश्योपवेशनं कृत्वैव न तु शयानस्तिष्ठन्गच्छन्वा निद्रादिप्रसङ्गात् आसीनसम्भवादिति न्यायाच्च योगं समाधिं ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहरूपं निदिध्यासनाख्यम् ।

ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहङ्कृतिं विना ।
सम्प्रज्ञातसमाधिः स्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः ॥

इत्यत्रोक्तं युञ्ज्यादभ्यसेत् । किमर्थम् ? आत्मविशुद्धये आत्मनोऽन्तःकरणस्य सर्वविक्षेपशून्यत्वेनातिसूक्ष्मतया ब्रह्मसाक्षात्काररूपासम्प्रज्ञातसमाधियोग्यतायै "दृश्यते त्वग्र्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति" श्रुतेः। किं कृत्वाभ्यसेदित्यत्राह एकाग्रं राजसतामसव्युत्थानाख्यभूमित्यागेनैकविषयकधारावाहिकानेकवृत्तियुक्तमुद्रिक्तसत्त्वं मनः कृत्वा दृढभूमिकेन प्रयत्नेन सम्पाद्येत्यर्थः। कथंभूतः सन्निति तत्राह यतचित्तेन्द्रियक्रियः यताः संयता उपरताश्चित्तस्येन्द्रियाणां च क्रियाः पूर्वोक्ता वृत्तयो येन सः सर्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य मनसो यदेकस्मिन्नेव ध्येये विषये समाधानं यच्च चित्तस्येन्द्रियाणां च बाह्यक्रियाणां निरोधनं तदुभयं कृत्वा योगं कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

आसने उपविश्य शरीरं कथं स्थापयेदिति तत्राह—

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

सममिति । कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत्समं ऋजु धारयन् स्थापयन्नासीदित्युत्तरेणान्वयः । कायः कायैकदेशः कटिदेशादूर्द्ध्वो ग्रीवाधोभागोऽत्र गृह्यते । शिरोग्रीवयोः पृथग्ग्रहणात् कट्यधोभागद्वयोपवेशनेन समत्वायोगाच्च समत्वेपीतस्ततश्चलनं सम्भाव्याहाचलमकम्पम् । उभयत्राप्युपायमाह स्थिरः स्थिरो भूत्वा कार्यकरणयोर्विषयपारवश्यशून्यत्वं सम्प्राप्येत्यर्थः । अत्राप्युपायं लयविक्षेपनिवृत्तिद्वारकमाह स्वं स्वकीयं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य सम्प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेवेतीवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । नासाग्रदर्शनस्य योगाङ्गत्वेनात्राविवक्षितत्वात् । किं तर्ह्यत्र विवक्षितमिति चेच्चक्षुषो रूपादिविषयप्रवृत्तिराहित्यमित्यवेहि । तथा च लयविक्षेपवारणाय विषयप्रवृत्तिरहितोर्द्ध्वनिमीलितनेत्रो भूत्वेत्यर्थः । दिशश्चानवलोकयन् अन्तरान्तरा दिशां चावलोकनमकुर्वन् तस्यापि विक्षेपकत्वेन योगप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

योगं युञ्जानस्य विशेषणान्तराणि दर्शयति प्रशान्तात्मेति—

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

प्रकर्षेण निदाननिवृत्तिरूपेण शान्तः रागादिदोषरहितः आत्माऽन्तःकरणं यस्य सः प्रशान्तात्मा । विगता निवृत्ता भीः सर्वकर्मपरित्यागे युक्तत्वायुक्तत्वशङ्का यस्य शास्त्रीयनि-

श्चयवशात्स विगतभीः निःसन्दिग्धबुद्धिरित्यर्थः । यद्वा व्याघ्रादिप्रयुक्तभयशून्य इत्यर्थः । अनेन विशेषणद्वयेन रम्यशब्दश्रवणादिप्रयुक्तं भयप्रयुक्तं च दिगवलोकनं वारितम् । ब्रह्मचारिव्रतब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषाभिक्षाभोजनत्रिकालस्नानादौ स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थः । किञ्च मनः संयम्य मनसा विषयाकारवृत्तीरुपसंहृत्य योगनिष्ठो भवेदित्यर्थः । मनोवृत्त्युपसंहारे ध्यानमपि न सिद्ध्येत्तस्य मनोवृत्तिविशेषरूपत्वादित्याशङ्क्याह मच्चित्त इति । मयि परमेश्वरे प्रत्यगात्मनि सगुणे निर्गुणे वा चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तः मद्विषयकधारावाहिकचित्तवृत्तिमान् विषयान्तरविषयमनोवृत्त्युपसंहारेणात्मन्येव परमेश्वरे तन्नियमनान्न ध्यानानुपपत्तिरित्यर्थः । पुत्रादौ प्रिये चिन्तनीये सति कथमेवं स्यादत आह मत्पर इति । अहमेव परमानन्दरूपत्वात्परः परमपुरुषार्थः प्रियो यस्य स तथा "तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरं यदयमात्मेति" श्रुतेः । एवं विषयाकारवृत्तिनिरोधेन भगवदेकाकारचित्तवृत्तिर्युक्तः सम्प्रज्ञातसमाधिमानासीतोपविशेद्यथाशक्ति न तु स्वेच्छया व्युत्तिष्ठेदित्यर्थः(१) ।

अन्ये तु इदं चतुष्टयमित्थं योजयन्ति । पूर्वं योगस्य बहिरङ्गमन्तरङ्गं च सङ्क्षेपेणोक्त्वेदानीं देशासनशरीरधारणादीनि बहिरङ्गाण्यन्तरङ्गानि च योगस्य विशिष्य बोधयितुमादावासनलक्षणमाह । शुचौ मार्जनप्रोक्षणादिक्रियया स्वभावेन वा शुद्धे विजने देशे प्रदेशे नदीतीरगुहादावा-

(१) मधुसूदनाचार्यमतेनेयं स्वव्याख्या ।

त्मनः स्वस्य ध्यानयोग्यमासनं नात्युच्छ्रितमत्यन्तोन्नत्यर-हितमत्युन्नतत्वे क्वचित्पारवश्येन चलनपतनादिविघ्नप्रस-ङ्गादतो नातितुङ्गं नातिनीचमतिनिम्नं च तथात्वे शै-त्योष्णपाषाणादिघर्षणेन भूशङ्कुहननेन च गात्रोपद्रवप्रसङ्गा-दतस्तदुभयविलक्षणं मध्यमित्यर्थः । अथासनरचनामाह चै-लाजिनकुशोत्तरम् चैलं वस्त्रमजिनं वैयाघ्र्यं कार्ष्णेयं वा कुशा-दर्भा उत्तरं व्युत्क्रमेणोपर्युपरि यस्य तच्चैलाजिनकुशोत्तरमधः कुशैस्ततोऽजिनेन ततो वस्त्रेणाच्छादितमित्यर्थः । यद्यपि वस्त्रं "वस्त्रं दारिद्र्यदुःखाय दारुरोगाय चोपल" इति स्मृत्या निषिद्धम् तथापि तद्गृहस्थविषयं न यतिविषयमिति द्रष्टव्यम् । ध्याता स्वस्यैवमासनमचलं स्थिरं निश्चलं यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठाप्य कल्पयित्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवमासनमुक्त्वा तत्र कर्तव्यमाह तत्रेति । निदिध्यासु-स्तत्रोक्तलक्षण आसन उपविश्य स्वयं यतचित्तेन्द्रियक्रियः इदमेव योगसिद्धेरुत्तममन्तरङ्गसाधनमित्युक्तमपि पुनरुप-दिशति यतचित्तेन्द्रियक्रिय इति । यता संयता सम्यङ्निरुद्धा चित्तस्योभयेन्द्रियाणां च क्रिया स्वाभाविकी चेष्टा विषयप्र-वृत्तिर्येन स तथा भूत्वा मनो मनोवृत्तिस्तामेकाग्रं लक्ष्यै-वाभिमुखं कृत्वा सम्यक्प्रत्यक्प्रवणं कृत्वेत्यर्थः । एवंलक्षण-सम्पन्नो यतिरात्मविशुद्धये आत्मनो विशुद्धिरविद्यातत्का-र्यदेहेन्द्रियादावन्यत्राहं ममेदमित्याद्यसत्प्रत्ययानान्तत्कारण-वासनानां च निःशेषनिवृत्तिरेवात्मनोऽन्तःकरणस्य विशुद्धिस्त-त्सिद्धये योगं ब्रह्मण्येवात्मभावेन पुरुषं योजयतीति योगः समाधिस्तं युञ्ज्यात् प्रत्यक्प्रत्ययसन्तानं कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरपि योगाङ्गान्येव सिद्धेरान्तराण्युपदिशन्नेवंलक्षणस्सन्नेव यतिः समाधिं कुर्यादित्याह द्वाभ्याम् सममित्यादिना । कायः कटेरूर्ध्वदेशः कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं समं ऋज्वचलं च यथास्यात्तथा धारयन् कायशिरोग्रीवे समतया ऋजुत्वेन धार्यमाणे पार्श्वयोः पश्चाच्च द्रष्टुं स्प्रष्टुं च न शक्यते तथापि मशकपिपीलिकाद्युपद्रवे चलनं सम्भवति तन्निरासार्थमचलमित्युक्तम् । योगशास्त्रोक्तप्रकारेणासनोपवेशे गुदलिङ्गान्तरे स्थिताधारचक्रान्मूलादिबन्धत्रयसिद्धौ आधिमनोवेगोपशामे सति कायग्रीवाशिरसां समत्वेन स्थाणुवदृजुत्वमचलत्वं च भवतीत्यर्थः । एवं कायशिरोग्रीवमृज्वचलं च धारयन् स्थिरः स्थाणुवन्निश्चलो भूत्वा स्वं स्वकीयं नासिकाग्रमेव चक्षुषा सम्प्रेक्ष्य चक्षुषा नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्येति कथनं चक्षुषा तद्विषयरूपं न गृह्णीयादिति नियमार्थम् न तु नासिकाग्रदर्शनार्थम् । यदि नासिकाग्रदर्शनमेव विवक्षितं स्यात्तदा मनस्तदाकारेण तत्रैव स्थितं स्यात्तेन चित्तस्य ब्रह्मण्यवस्थाने न संभवति ब्रह्मणि चित्तस्थापनं खलु समाधिः यत आत्मसंस्थं मनः कृत्वा इत्युच्यतेऽतश्चक्षुषा नासिकाग्रदर्शनविधिः रूपाग्रहणसूचनार्थमेव चक्षुषोरचाञ्चल्यार्थं च तेन सिद्धं चक्षुषा यथा रूपाग्रहणम् तथा श्रोत्रादिनापि शब्दाद्यग्रहणमत्र विवक्षितमिति बोध्यम् । चक्षुषो रूपाग्रहणविधानादेव निदिध्यासं नियमयति दिशश्चेति । यद्यपि नासिकाग्रदर्शनविधिनैव तदतिरिक्तदर्शनं निषिद्धमेव भवति तथापि क्वचित्पुरस्तात्पश्चात्पार्श्वयोर्विपरीतशब्दोत्पत्तावपि दिशश्च प्रागादीश्चकारादात्मशरीरम् चानवलोकयन्नेव युक्त आसीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥

समं कायशिरोग्रीवत्वं स्थिरत्वं नासिकाग्रद्रष्टृत्वं दि
नवलोकनं च योगिनो योगसिद्धेर्ज्ञानीति सूचयन्नुक्तसाध
सम्पन्नो यतिः समाधिं कुर्यादित्याह प्रशान्तेति। प्रकर्षेण शा
प्रशान्त आत्मा मनो यस्य स तथा रागद्वेषाद्यनुत्पत्तिरेवात
नोन्तष्करणस्य शान्तिस्तस्याः रागद्वेषादिदोषोत्पत्तिहेतू
विषयेषु समीचीनत्वासमीचीनत्वप्रीत्यप्रीतीष्टसाधनत्वानि
साधनत्वबुद्धीनां निवृत्तिरेव एवंलक्षणः प्रशान्त आत्मान्तष्कर
यस्य स प्रशान्तात्मा वितगभीः विशिष्य गता विगता निश्
षविनष्टा भीरन्नादानविसर्गातिरिक्तस्य दन्तधावनमुखप्रक्ष
लनादेः सर्वस्य शास्त्रीयस्य च कर्मणः परित्यागे शिष्टा वि
न्दिष्यन्तीति या भीतिः सा यस्य न विद्यते स विगतभीः स्वा
ध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यसेत्यादिवेदान्, इमं लोकममुं
परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति, त्यज धर्ममधर्मं च, नैव धर्मी
न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभीत्यादिश्रुतिस्मृतिनिश्चयमवष्टभ्य
निर्भीक इत्यर्थः। किञ्च ब्रह्मचारिव्रते स्थितः अत्र ब्रह्मचारिव्र
तपदेन भिक्षामात्रं लक्ष्यते न तु त्रिषवणादिः त्रिषवणाद्यनु
ष्ठानस्य समाधिसम्भाविताविक्रियब्रह्माभिन्नत्वज्ञानविध्वंसक
त्वात् योगं युञ्जीत सततमिति-नित्यनिरन्तरकर्तव्यतया प्रा
प्तसमाध्यनुष्ठानप्रतिकूलत्वाच्चाहारमात्रमत्र गृह्यते आहार
विषये ब्रह्मचारिणो व्रतं भिक्षाशनमेव तस्मिन्ब्रह्मचारिव्रते
केवलमाधुकरभक्षण एव स्थितो भवेन्निदिध्यासुर्यतिर्न तु
प्राक्प्रणीतादौ प्राक्प्रणीतायाचिततात्कालिकोपपन्नेष्वाहा
रस्य परतन्त्रत्वेन द्रव्यगुरुत्वाकालिकत्वन्यूनातिरिक्तत्व
प्रतीक्षादिदोषवत्तया समाधिविघ्नकारित्वप्रसङ्गात्तस्मात्स्वा
धीने ब्रह्मचारिव्रते भिक्षाशन एव स्थितो भवेदित्यर्थः

एकान्ते विजने रम्ये गुहायां पुण्यभूमिके ।
रहिते मशकैर्दंशैर्देवायतनकेपि वा ॥३॥
सिद्धक्षेत्रे महातीर्थे ध्यानसिद्धिः प्रजायते ।
तत्र सिद्धासनं बध्वा ऋजुकायं तु कारयेत् ॥४॥
ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नाभेः कन्दो ग्रन्थिरिव स्थितः ।
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणि द्विसप्ततिः ॥५॥
प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृतीयका ॥६॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी तथा ॥७॥
एतन्नाडीमयं चक्रं तिस्रस्तत्र प्रवाहकाः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा प्राणवाहकाः ॥८॥
इडा वामे स्थिता भागे पिङ्गला दक्षिणे स्थिता ।
सुषुम्णा मध्यदेशे तु प्राणमार्गास्त्रयो मताः ॥९॥
पूरयेद्वामया इयाच रेचयेदन्यया ततः ।
तथैव पूरयेद्भूयः रेचयेत्कुम्भवत्ततः ॥१०॥
एवमभ्यासयोगेन नाडीशुद्धिः प्रजायते ।
चन्द्राङ्गे प्राणमभ्यस्य सूर्याङ्गेऽपानमभ्यसेत् ॥११॥
शीतांशुसूर्ययोर्मध्ये चिन्तयेत्परमेश्वरम् ।
सुषुम्णान्तर्गतं देवं चिद्रूपं भावयेत्सदा ॥१२॥
प्रणवे तारकं ब्रह्म नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
तद्ध्याने तत्क्षणात्सिद्धिर्जायते नात्र संशयः ।
प्रणवाभ्यासतो योगी मया तुल्यो वरानने ॥१३॥
योगमार्तण्डे—
योनिस्थानकमङ्घ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेत् ।
मेढ्रे पादमथैकमेव नियतं कृत्वा समं विग्रहम् ॥

विकारं मानसं योगी प्रत्याहारेण मुञ्चति ॥ १२ ॥
धारणार्थं मनोधैर्यं ध्यानं निश्चलमद्भुतम् ।
समाधेर्मोक्षमाप्नोति त्यक्त्वा कर्म शुभाशुभम् ॥ १३ ॥
प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ।
प्रत्याहारद्विषट्केन धारणा जायते शुभा ॥ १४ ॥
धारणा द्वादशध्यानं प्रोक्तं ध्यानविशारदैः ।
ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ॥१५॥ इत्याहुः ॥१४॥

योगमात्मविशुद्धये इति वचनाद्योगानुष्ठानस्य फलमात्मविशुद्धिरात्मविशुद्धेस्तु फलमप्रतिबद्धज्ञानसिद्धिद्वारा ब्रह्मनिर्वाणमेवेति सूचयितुं योगिनो ब्रह्मविदो जीवत एव मुक्तिफलमाह—

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

युञ्जन्नेवमिति । योगी योगनिष्ठापरायणो यतिरेवमेकाकित्वनिराशित्वापरिग्रहत्वसमकायशिरोग्रीवत्वस्थिरत्वनासिकाग्रद्रष्टृत्वदिगनवेक्षितृत्ववीतभयत्वब्रह्मचारिव्रतस्थत्वप्रशान्तत्वादिविशेषणविशिष्टो भूत्वा निरुक्तलक्षण आसनउपविश्यात्मानमन्तःकरणं ब्रह्मणि सदा युञ्जन्ननुसन्धानं कुर्वन्नियतमानसः श्रद्धया तीव्रमुमुक्षया च चिरकालं नित्यनिरन्तरं समनुष्ठितसमाध्यभ्यासबलेन नियतं निश्चलं सर्वबाह्यवासनानिश्शेषसङ्क्षयवशाद्विपरीतप्रत्ययानुत्पत्तौ निर्विकारात्मना स्थितं मानसं मनस्चैवानुद्रष्टव्यमिति श्रवणान्मनुत इदमेवाहमस्मीति स्वात्मना ब्रह्म साक्षात्क्रियतेऽनेनेति मनः मन एव मानसं यस्य स नियतमानसोऽप्रतिबद्धात्मविज्ञानो भूत्वा

मत्पर इति किमर्थमुक्तमित्याङ्क्याह मत्संस्थां मदधीना संस्था संशयविपर्ययशून्यत्वेन स्थिरता यस्यास्तां योगेनाराधिताम्मत्तो लभ्यामित्यर्थः । तथाच वक्ष्यति ।

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

इति ।

यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेश्वरात् ।
तावन्न सद्गुरुं कश्चित्सच्छास्त्रमपि नो लभेत् ॥

इत्यन्यत्रोक्तञ्चेत्याहुः ।

अन्ये तु एवं रहोवस्थानादिपूर्वोक्तनियमेनात्मानं मनो युञ्जन्नभ्यासवैराग्याभ्यां समाहितं कुर्वन् योगी योगाभ्यासपरो अभ्यासातिशयेन नियतं निरुद्धं मानसं मनो येन स नियतमानसः सन् शान्तिं सर्ववृत्त्युपरमरूपां प्रशान्तवाहितां निर्वाणपरमात्मतत्त्वसाक्षात्कारोत्पत्तिद्वारेण सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपमुक्तिपर्यवसायिनीं मत्संस्थां मत्स्वरूपपरमानन्दरूपनिष्ठामधिगच्छति न तु सांसारिकाण्यैश्वर्याणि अनात्मविषयसमाधिफलभूतानि प्राप्नोति तेषामपवर्गोपयोगिसमाध्युपसर्गत्वादिति । तथा च तत्तत्समाधिफलान्युक्त्वाह भगवान्पतञ्जलिः—

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय इति ।

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गादिति च । स्थानिनो देवाः । तथाचोद्दालको देवैरामन्त्रितोपि तत्र सङ्गमादरं स्मयं गर्वं चाकृत्वा देवानवज्ञाय पुनरनिष्टप्रसङ्गनिवारणाय निर्विकल्पकमेव समाधिमकरोदिति वसिष्ठेनोपाख्यायते । मुमुक्षुभिर्हेयश्च समाधिः सूत्रितः तेनैव "वितर्कविचा-

रानन्दास्मितानुगमात्संप्रज्ञात इति। सम्यक्संशयविपर्ययानध्यवसायरहितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण विशेषरूपेण ज्ञायते भाव्यस्य रूपं येन स सम्प्रज्ञातः समाधिर्भावनाविशेषः भावना हि भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनः पुनर्निवेशनम्। भाव्यं च त्रिविधम् ग्राह्यग्रहणगृहीतृभेदात्। ग्राह्यमपि द्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदात् तदुक्तम्—क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्गृहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिरिति। क्षीणा राजसतामसवृत्तयो यस्य तस्य चित्तस्य गृहीतृग्रहणग्राह्येष्वात्मेन्द्रियविषयेषु तत्स्था तत्रैवैकाग्रता तदञ्जनता तन्मयता न्यग्भूते चित्ते भाव्यमानस्यैवोत्कर्ष इति यावत्। तथाविधसमापत्तिस्तद्रूपपरिणामो भवति यथाऽभिजातस्य निर्मलस्य स्फटिकमणेस्तत्तदुपाश्रयवशात्तत्तद्रूपापत्तिरेवं निर्मलस्य चित्तस्य तत्तद्भावनीयवस्तूपरागात्तत्तद्रूपापत्तिः समापत्तिः समाधिरिति च पर्यायः। यद्यपि गृहीतृग्रहणग्राह्येष्वित्युक्तम् तथापि भूमिकाक्रमवशाद्ग्राह्यग्रहणगृहीतृष्विति बोद्धव्यम्। यतः प्रथमं ग्राह्यनिष्ठ एव समाधिर्भवति ततो ग्रहणनिष्ठस्ततो गृहीतृनिष्ठ इति। गृहीत्रादिक्रमोऽप्यग्रे व्याख्यास्यते। तत्र यदा स्थूलं महाभूतेन्द्रियात्मकषोडशविकाररूपं विषयमादाय पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखेन च भावना क्रियते तदा सवितर्कः समापत्तिः। अस्मिन्नेवालम्बने पूर्वापरानुसन्धानशब्दार्थोल्लेखशून्यत्वेन यदा भावना क्रियते तदा निर्वितर्कः समाधिः। एतावुभावप्यत्र वितर्कशब्देनोक्तौ। तत्र तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य तस्य देशकालधर्मावच्छेदेन यदा भावना क्रियते तदा सविचारः। अस्मिन्नेवालम्बने देशकाल-

धर्मावच्छेदं विना धर्मिमात्रावभासित्वेन यदा भावना क्रियते तदा निर्विचारः। एतावुभावप्यत्र विचारशब्देनोक्तौ। तदुक्तम् भाष्ये। वितर्कश्चित्तस्य स्थूल आलम्बने आभोगः सूक्ष्मे विचार इति। इयं ग्राह्यसमापत्तिरिति व्यपदिश्यते। यदा रजस्तमोलेशानुविद्धमन्तःकरणसत्त्वं भाव्यते तदा गुणभावाच्चिच्छक्तेः सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्य भाव्यमानस्योद्रेकात्सानन्दः समाधिर्भवति। अस्मिन्नेव समाधौ ये बद्धधृतयस्तत्त्वान्तरं प्रधानपुरुषरूपं न पश्यन्ति ते विगतदेहाहङ्कारत्वाद्विदेहशब्देनोच्यन्ते। इयं ग्रहणसमापत्तिः। ततःपरं रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्बनीकृत्य या भावना प्रवर्तते तस्यां ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकात्सत्तामात्रावशेषत्वेन समाधिः सास्मित इत्युच्यते। न चाहङ्कारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः यतो यत्रान्तःकरणमहमित्युल्लेखेन विषयान्वेदयते सोऽहङ्कारः। यत्र त्वन्तर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन प्रकृतिलीने चेतसि सत्तामात्रमवभाति सास्मिता। अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतपरितोषाः ते परं पुरुषमपश्यन्तश्चेतसः प्रकृतौ लीनत्वात्प्रकृतिलया इत्युच्यन्ते। सेयं गृहीतृसमापत्तिरस्मितामात्ररूपग्रहीतृनिष्ठत्वात्। ये तु परपुरुषं विविच्य भावनायां प्रवर्तन्ते तेषामपि केवलपुरुषविषया विवेकख्यातिर्गृहीतृसमापत्तिरपि न सास्मितः समाधिर्विवेकेनास्मितायास्त्यागात्। तत्र ग्रहीतृभानपूर्वकमेव ग्रहणभानम् तत्पूर्वकं स्थूलग्राह्यभानमिति। स्थूलविषयो द्विविधोपि वितर्कश्चतुष्टयानुगतः, द्वितीयो वितर्कविकलस्तृतीयानुगतः, तृतीयो वितर्कविचाराभ्यां विकलो द्वितयानुगतः, चतुर्थो वितर्कविचारानन्दैर्विकलोऽस्मितामात्र इति चतुरवस्थोऽयं सम्प्रज्ञात इति। एवं

सवितर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्च समाधिरणि-मादिसिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वाद्धेय एव । मुमु-क्षुभिः ग्रहीतृग्रहणयोरपि चित्तवृत्तिविषयत्वाद्ग्राह्यां ग्राह्य-कोटौ निक्षेपाद्धेयोपादेयविभागकथनाय ग्राह्यसमापत्तिरेव वि-वृता सूत्रकारेण । 'चतुर्विधा ग्राह्यसमापत्तिः' । स्थूलग्राह्यगोच-रा द्विविधा सवितर्का निर्वितर्का च । सूक्ष्मग्राह्यगोचरापि द्विविधा सविचारा निर्विचारा च । तत्र 'शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का' । शब्दार्थज्ञानविकल्पसम्भिन्ना स्थूलार्थाव-भासरूपा सवितर्का समापत्तिः । स्थूलगोचरा सविकल्पक-वृत्तिरित्यर्थः । 'स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनि-र्भासा निर्वितर्का'। तस्मिन्नेव स्थूल आलम्बने शब्दार्थस्मृ-तिप्रविलये प्रत्युदितस्पष्टग्राह्याकारप्रतिभासितया न्यग्भूत-ज्ञानांशत्वेन स्वरूपशून्येव निर्वितर्का समापत्तिः । स्थूलगो-चरा निर्विकल्पकवृत्तिरित्यर्थः । 'एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता' । सूक्ष्मस्तन्मात्रादिर्विषयो यस्याः सा सूक्ष्मविषया समापत्तिर्द्विविधा सविचारा निर्विचारा च सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन एतयैव सवितर्कया निर्वित-र्कया च स्थूलविषयसमापत्त्या व्याख्याता । शब्दार्थज्ञानवि-कल्पसहितत्वेन देशकालधर्माद्यवच्छिन्नः सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा सविचारा । शब्दार्थज्ञानविकल्परहितत्वेन देशकाल-धर्माद्यनवच्छिन्नः सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा निर्विचारा । सविचारनिर्विचारयोः सूक्ष्मविषयत्वविशेषणादेव सवितर्कनिर्वि-तर्कयोः स्थूलविषयत्वमर्थादुक्तम् । 'सूक्ष्मविषयत्वं चा-लिङ्गपर्यवसानम्'। सविचाराया निर्विचारायाश्च समापत्तेर्य-त्सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं तदलिङ्गपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । तेन सानन्दसा-

ल्लिङ्गयोर्महदहङ्कारयोरपि प्रधानपर्यवसानत्वमित्य-र्थः । तथाहि पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः आप्यस्यापि रसतन्मात्रम् तैजसस्य रूपतन्मात्रम् वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रं नभसः शब्दतन्मात्रं तेषामहङ्कारस्तस्य लिङ्ग-मात्रमहत्तत्त्वम् तस्याप्यलिङ्गं प्रधानं सूक्ष्मो विषयः । यस्माता-स्वपि प्रकृतीनां प्रधान एव सूक्ष्मताविश्रान्तेस्तत्पर्यन्तमेव सू-क्ष्मविषयत्वमुक्तम् । यद्यपि प्रधानादपि पुरुषः सूक्ष्मोऽस्ति तथाप्यन्वयिकारणत्वाभावात्तत्सर्वोऽन्वयिकारणे प्रधान एव निर-तिशयं सौक्ष्म्यं व्याख्यातम् । पुरुषस्तु निमित्तकारणं यद्यपि नान्वयिकारणत्वेन सूक्ष्मतामर्हति । अन्वयिकारणत्वाविव-क्षायां पुरुषोऽपि सूक्ष्मो भवत्येवेति द्रष्टव्यम् । "ता एव सबी-जः समाधिः" । ताश्चतस्रः समापत्तयो ग्राह्येण बीजेन सह वर्तन्त इति सबीजः समाधिः, वितर्कविचारानन्दास्मिता-नुगमात्सम्प्रज्ञात इति प्रागुक्तः । स्थूलेऽर्थे सवितर्का निर्वितर्का सूक्ष्मेऽर्थे सविचारा निर्विचारा इति । तत्राभिमतस्य फलमुच्यते । "निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः" । स्थूलविषयत्वे तुल्येऽपि सवितर्कं शब्दार्थज्ञानविकल्पसङ्कीर्णमपेक्ष्यत इति तस्य निर्वि-तर्कस्य प्राधान्यम् । तत्र पूर्वेषां त्रयाणां निर्विचारार्थत्वान्निर्वि-चारफलेनैव फलवत्त्वम् । निर्विचारस्य तु प्रकृष्टाभ्यासवशाद्वैशा-रद्ये रजस्तमोऽनभिभूतसत्त्वोद्रेके स्वच्छत्वात्मप्रसादः अक्रमा-नुसारिणश्चित्तस्य भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटः प्रज्ञालोकः प्रादुर्भवति । तथा च भाष्यम्—

प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् ।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोऽनुपश्यतीति ॥

"ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा" । तत्र तस्मिन्प्रज्ञाप्रसादे सति

सवितर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्च समाधिरणि-मादिसिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वाद्धेय एव । मुमुक्षुभिः ग्रहीतृग्रहणयोरपि चित्तवृत्तिविषयत्वाद्ग्राह्यतायां ग्राह्यकोटौ निक्षेपाद्धेयोपादेयविभागकथनाय ग्राह्यसमापत्तिरेव निरूपिता सूत्रकारेण । 'चतुर्विधा ग्राह्यसमापत्तिः' । स्थूलग्राह्यगोचरा द्विविधा सवितर्का निर्वितर्का च । सूक्ष्मग्राह्यगोचरापि द्विविधा सविचारा निर्विचारा च । तत्र 'शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का' । शब्दार्थज्ञानविकल्पसम्भिन्ना स्थूलार्थावगाहनरूपा सवितर्का समापत्तिः । स्थूलगोचरा सविकल्पकवृत्तिरित्यर्थः । 'स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का' । तस्मिन्नेव स्थूल आलम्बने शब्दार्थस्मृतिप्रविलये प्रत्युदितस्पष्टग्राह्याकारप्रतिभासितया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूपशून्येव निर्वितर्का समापत्तिः । स्थूलगोचरा निर्विकल्पकवृत्तिरित्यर्थः । 'एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता' । सूक्ष्मस्तन्मात्रादिर्विषयो यस्याः सा सूक्ष्मविषया समापत्तिर्द्विविधा सविचारा निर्विचारा च सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन एतयैव सवितर्कया निर्वितर्कया च स्थूलविषयसमापत्त्या व्याख्याता । शब्दार्थज्ञानविकल्पसहितत्वेन देशकालधर्माद्यवच्छिन्नः सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा सविचारा । शब्दार्थज्ञानविकल्परहितत्वेन देशकालधर्माद्यनवच्छिन्नः सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा निर्विचारा । सविचारनिर्विचारयोः सूक्ष्मविषयत्वविशेषणादेव सवितर्कनिर्वितर्कयोः स्थूलविषयत्वमर्थाद्व्याख्यातम् । 'सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम्' । सविचाराया निर्विचारायाश्च समापत्तेर्यत्सूक्ष्मविषयत्वमुक्तम् तदलिङ्गपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । तेन सानन्दसा-

त्मिकयोरेवं ग्रहीतृग्रहणसमापत्त्योरपि ग्राह्यसमापत्तावेवान्तर्भाव इत्यर्थः। तथाहि पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः आप्यस्यापि रसतन्मात्रम् तैजसस्य रूपतन्मात्रम् वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रं नभसः शब्दतन्मात्रं तेषामहङ्कारस्तस्य लिङ्ग-मात्रमहत्तत्त्वम् तस्याप्यलिङ्गं प्रधानं सूक्ष्मो विषयः। सप्ताना-मपि प्रकृतीनां प्रधान एव सूक्ष्मताविश्रान्तेस्तत्पर्यन्तमेव सू-क्ष्मविषयत्वमुक्तम्। यद्यपि प्रधानादपि पुरुषः सूक्ष्मोऽस्ति तथाप्यन्वयिकारणत्वाभावात्सर्वान्वयिकारणे प्रधान एव निर-तिशयं सौक्ष्म्यं व्याख्यातम्। पुरुषस्तु निमित्तकारणं सदपि नान्वयिकारणत्वेन सूक्ष्मतामर्हति। अन्वयिकारणत्वाविव-क्षायां पुरुषोऽपि सूक्ष्मो भवत्येवेति द्रष्टव्यम्। "ता एव सबी-जःसमाधिः"। ताश्चतस्रः समापत्तयो बाह्येन बीजेन सह वर्तन्त इति सबीजः समाधिः, वितर्कविचाराऽऽनन्दास्मिता-नुगमात्सम्प्रज्ञात इति प्रागुक्तः। स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः सूक्ष्मेऽर्थे सविचारो निर्विचार इति। तत्रान्तिमस्य फलमुपपद्यते। "निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः"। स्थूलविषयत्वे सूक्ष्मेऽपि सवितर्कं शब्दार्थज्ञानविकल्पसङ्कीर्णमपेक्ष्यत इति तस्य निर्वि-तर्कस्य प्राधान्यम्। तत्र पूर्वेषां त्रयाणां निर्विचारार्थत्वान्निर्वि-चारफलेनैव फलवत्त्वम्। निर्विचारस्य तु प्रकृष्टाभ्यासवशाद्वैशा-रद्ये रजस्तमोऽनभिभूतसत्त्वोद्रेके सत्त्वस्याध्यात्मप्रसादः क्लेशवा-सनारहितस्य चित्तस्य भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटः प्रज्ञालोकः प्रादुर्भवति। तथा च भाष्यम्—

प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान्।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोऽनुपश्यति॥

"ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा"। तत्र तस्मिन्प्रज्ञाप्रसादे सति

समाहितचित्तस्य योगिनो या प्रज्ञा जायते सा ऋतम्भरा ऋतं सत्यमेव बिभर्तीति न तत्र विपर्यासगन्धोऽप्यस्तीति यौगिकयैवेयं समाख्या । सा चोत्तमो योगः । तथाच भाष्यम् ।

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥

इति । सा तु श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् । श्रुतमागमविज्ञानम् तत्सामान्यविषयमेव नहि विशेषेण सह कस्यचिच्छब्दस्य सङ्गतिर्ग्रहीतुं शक्यते । तथाऽनुमानं समान्यविषयमेव न हि विशेषेण सह कस्यचित् व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्यते तस्माच्छ्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्ति । न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लौकिकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति किन्तु समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा । तस्मान्निर्विचारवैशारद्यसमुद्भवायां श्रुतानुमानविलक्षणायां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टसर्वविशेषविषयायामृतम्भरायामेव प्रज्ञायां योगिना महान्प्रयत्न आस्थेय इत्यर्थः ॥ ननु क्षिप्तमूढविक्षिप्ताख्यव्युत्थानसंस्काराणामेकाग्रतायामपि सवितर्कनिर्वितर्कसविचारजानां संस्काराणां च सद्भावात्तैश्चाल्यमानस्य चित्तस्य कथं निर्विचारवैशारद्यपूर्वकाध्यात्मप्रसादलभ्या ऋतम्भरा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्यादत आह "तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी" । तया ऋतम्भरया प्रज्ञया जनितो यः संस्कारः स तत्त्वविषयप्रज्ञया जनितत्वेन बलवत्त्वादन्यान् व्युत्थानजान्समाधिजांश्च संस्कारांस्तत्त्वविषयप्रज्ञाजनितत्वेन दुर्बलान्प्रतिबध्नाति स्वकार्याक्षमान्करोति नाशयतीति वा तेषां संस्काराणामभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति ततः समाधिरुपतिष्ठते ।

ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो नवः संस्कारातिशयो वर्द्धते ततश्च प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति। ननु भवतु व्युत्थानसंस्काराणामतत्त्वविषयप्रज्ञाजनितानां तत्त्वमात्रविषयसम्प्रज्ञातसमाधिप्रज्ञाप्रभवैः संस्कारैः प्रतिबन्धस्तेषां तु संस्काराणां प्रतिबन्धकाभावादेकाग्रभूमावेव सबीजः समाधिः स्यान्न तु निर्बीजो निरोधभूमाविति तत्राह। "तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः"। तस्य सम्प्रज्ञातस्य समाधेरेकाग्रभूमिजन्यस्य, अपिशब्दात्क्षिप्तमूढविक्षिप्तानामपि निरोधे योगिप्रयत्नविशेषेण विलये सति सर्वनिरोधात्समाधेः समाधिजस्य संस्कारस्यापि निरोधान्निर्बीजो निरालम्बनो ऽसम्प्रज्ञातसमाधिर्भवति। स च सोपायः प्राक्सूत्रितः। "विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वकः संस्कारमात्रशेषोऽन्यः"। विरम्यतेऽनेनेति विरामो वितर्कविचारानन्दास्मितादिरूपचिन्तात्यागः तस्य प्रत्ययः कारणं परं वैराग्यमिति यावत्। विरामश्चासौ प्रत्ययश्चित्तवृत्तिविशेष इति वा। तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन चेतसि निवेशम् तदेव पूर्वं कारणं यस्य स तथा। संस्कारमात्रशेषः सर्वथानिर्वृत्तिकोऽन्यः पूर्वोक्तात्सबीजाद्विलक्षणो निर्बीजोऽसम्प्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः। सम्प्रज्ञातस्य हि समाधेर्द्वावुपायावुक्तौ अभ्यासो वैराग्यं च। तत्र सालम्बनत्वादभ्यासस्य न निरालम्बनसमाधिहेतुत्वं घटत इति निरालम्बने परवैराग्यमेव हेतुत्वेनोच्यते। अभ्यासस्तु सम्प्रज्ञातसमाधिद्वारा प्रणाल्योपयुज्यते। तदुक्तम्—"त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः"। धारणाध्यानसमाधिरूपं साधनत्रयं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाररूपसाधनपञ्चकापेक्षया सबीजस्य समाधेरन्तरङ्गसाधनम् साधनकोटौ च समाधि-

समाहितचित्तस्य योगिनो या प्रज्ञा जायते सा ऋतम्भरा ऋतं सत्यमेव बिभर्तीति न तत्र विपर्यासगन्धोऽप्यस्तीति यौगिकयैवेयं समाख्या । सा चोत्तमो योगः । तथा च भाष्यम् ।

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥

इति । सा तु श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् । श्रुतमागमविज्ञानम् तत्सामान्यविषयमेव नहि विशेषेण सह कस्यचिच्छब्दस्य सङ्गतिर्ग्रहीतुं शक्यते । तथाऽनुमानं सामान्यविषयमेव न हि विशेषेण सह कस्यचित् व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्यते तस्माच्छ्रुतानुमानविषयो न विशेषः कस्यचिदस्ति। न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लौकिकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति किन्तु समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा। तस्मान्निर्विचारवैशारद्यसमुद्भवायां श्रुतानुमानविलक्षणायां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टसर्वविशेषविषयायामृतम्भरायामेव प्रज्ञायां योगिना महान्प्रयत्न आस्थेय इत्यर्थः ॥ ननु क्षिप्तमूढविक्षिप्ताख्यव्युत्थानसंस्काराणामेकाग्रतायामपि सवितर्कनिर्वितर्कसविचारजानां संस्काराणां च सद्भावात्तैश्चाल्यमानस्य चित्तस्य कथं निर्विचारवैशारद्यपूर्वकाध्यात्मप्रसादलभ्या ऋतम्भरा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्यादत आह "तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी" । तया ऋतम्भरया प्रज्ञया जनितो यः संस्कारः स तत्त्वविषयया प्रज्ञया जनितत्वेन बलवत्त्वादन्यान् व्युत्थानजान्समाधिजांश्च संस्कारांस्तत्त्वविषयप्रज्ञाजनितत्वेन दुर्बलान्प्रतिबध्नाति स्वकार्याक्षमान्करोति नाशयतीति वा तेषां संस्काराणामभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति ततः समाधिरुपतिष्ठते ।

ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो नवः संस्कारातिशयो वर्द्धते ततश्च प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति। ननु भवतु व्युत्थानसंस्काराणामतत्त्वविषयप्रज्ञाजनितानां तत्त्वमात्रविषयसम्प्रज्ञातसमाधिप्रज्ञाप्रभवैः संस्कारैः प्रतिबन्धस्तेषां तु संस्काराणां प्रतिबन्धकाभावादेकाग्रभूमावेव सबीजः समाधिः स्यान्न तु निर्बीजो निरोधभूमाविति तत्राह। "तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः"। तस्य सम्प्रज्ञातस्य समाधेरेकाग्रभूमिजन्यस्य, अपिशब्दात् क्षिप्तमूढविक्षिप्तानामपि निरोधे योगिप्रयत्नविशेषेण विलये सति सर्वनिरोधात्समाधेः समाधिजस्य संस्कारस्यापि निरोधान्निर्बीजो निरालम्बनोऽसम्प्रज्ञातसमाधिर्भवति । स च सोपायः प्राक्सूत्रितः । "विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वकः संस्कारमात्रशेषोऽन्यः" । विरम्यतेऽनेनेति विरामो वितर्कविचारानन्दास्मितादिरूपचिन्तात्यागः तस्य प्रत्ययः कारणं परं वैराग्यमिति यावत् । विरामश्चासौ प्रत्ययश्चित्तवृत्तिविशेष इति वा । तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन चेतसि निवेशम् तदेव पूर्वं कारणं यस्य स तथा। संस्कारमात्रशेषः सर्वथानिर्वृत्तिकोऽन्यः पूर्वोक्तात्सबीजाद्विलक्षणो निर्बीजोऽसम्प्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः। सम्प्रज्ञातस्य हि समाधेर्द्वावुपायावुक्तौ अभ्यासो वैराग्यं च। तत्र सालम्बनत्वादभ्यासस्य न निरालम्बनसमाधिहेतुत्वं घटत इति निरालम्बने परवैराग्यमेव हेतुत्वेनोच्यते । अभ्यासस्तु सम्प्रज्ञातसमाधिद्वारा प्रणाल्योपयुज्यते । तदुक्तम्—"त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः"। धारणाध्यानसमाधिरूपं साधनत्रयं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाररूपसाधनपञ्चकापेक्षया सबीजस्य समाधेरन्तरङ्गसाधनम् साधनकोटौ च समाधि-

स्वहेतुभावात् दृढीकृतो मुख्यस्य समाधेः साधकत्वात् । "तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य" । निर्बीजस्य तु समाधेस्तदपि ज्ञानं बहिरङ्गं परम्परयोपयोगि अन्त्यं तु परं वैराग्यमेवान्तरङ्गमित्यर्थः । असम्प्रज्ञातोऽपि द्विविधः "भवप्रत्यय उपायप्रत्ययश्च" । भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां विदेहानां सानन्दानां प्रकृतिलयानां च सास्मितानां देवानां आत्मत्वाभिमानिनां मन्त्रविशेषौषधिविशेषादिजन्मशक्तिविशेषभाजां वा यः समाधिः स भवप्रत्ययः । भवः संसार आत्मानात्मविवेकाभावरूपः प्रत्ययः कारणं यस्य स तथा, जन्ममात्रहेतुको वा विवेकाभावाज्जायमानत्वात् पुनः संसारहेतुत्वान्मुमुक्षुभिर्हेय इत्यर्थः । "श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्" । जन्मौषधिमन्त्रतपःसिद्धव्यतिरिक्तानामात्मानात्मविवेकदर्शिनां तु यः समाधिः स श्रद्धादिपूर्वकः श्रद्धादयः पूर्वे उपाया यस्य स तथा उपायप्रत्यय इत्यर्थः । तेषु श्रद्धा योगविषये चेतसः प्रसादः । सा हि जननीव योगिनं पाति ततः श्रद्दधानस्य विवेकार्थिनो वीर्यमुत्साह उपजायते । समुपजातवीर्यस्य पाश्चात्त्यासु भूमिषु स्मृतिरुत्पद्यते । तत्स्मरणाच्च चित्तमनाकुलं सत्समाधीयते समाधिरेकाग्रता समाहितचित्तस्य प्रज्ञा प्रकर्षेण विवेकेन जायते । तदभ्यासात्परस्माच्च वैराग्याद्भवत्यसम्प्रज्ञातः समाधिर्मुमुक्षूणामित्यर्थः । प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा ऋते चितिशक्तेरिति न्यायेन तस्यामपि सर्ववृत्तिनिरोधावस्थायां चित्तपरिणामप्रवाहस्तज्जन्यसंस्कारप्रवाहश्च वर्तत एवेत्यभिप्रेत्य संस्कारविशेष इत्युक्तम् । तस्य च संस्कारस्य प्रयोजनमुक्तम् 'ततः प्रशान्तवाहिता संस्कारादिति' । प्रशान्तवाहिता नाम वृत्तिः चित्तस्य निरिन्धनाग्निवत्प्रतिलोमपरिणामेनोपशमः । यथा वह्निरिन्धनाद्याहुतिप्रक्षेपे वह्निज्वालोत्तर-

बुद्ध्या प्रच्यवति चलितादिदशये तु प्रथमे क्षणे किञ्चित्स्थाप्यति
उत्तरोत्तरक्षणेषु तदधिकं प्रशाम्यतीति क्रमेण शान्तिर्वर्द्धते ।
तथा निरुद्धचित्तस्योत्तरोत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति । अत्र
पूर्वपूर्वप्रशमजनितः संस्कार एवोत्तरोत्तरप्रशमस्य कारणम् ।
यदा च निरन्तरं स्थिरचित्तं क्रमेणोत्पन्नाभ्यां समुत्थानप्रशमा-
भिनिरोधसंस्कारैः सह स्वकस्यां प्रकृतौ लीयते । तदा च ज-
ातिपरिणामप्रशमेन वेदान्तप्रत्ययेन सम्यग्दर्शनेनाविद्यायां
निवृत्तायां तद्धेतुकदृग्दृश्यसंयोगाभावाद्वृत्तौ चक्षुविषयायामपि
निवृत्तायां स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुषः शुद्धकेवलो मुक्त इत्युच्यते ।
तदुक्तम् । “तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमिति” । तदा सर्ववृत्ति-
निरोधे वृत्तिदशायां तु नित्यापरिणामिचैतन्यरूपत्वेन तस्य
सर्वदा शुद्धत्वेऽप्यनादिना दृश्यसंयोगेनाविद्याजनकेनान्तःकर-
णतादात्म्याध्यासादन्तःकरणवृत्तिसारूप्यं प्राप्नुवत्सोपाधि
र्मोक्षेण दुःखार्थो भवति । तदुक्तम् । “वृत्तिसारूप्यमितरत्र”। एत-
त्र वृत्तिप्रादुर्भावे एवदेव विवृतम् । “द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वा-
र्थम्” । चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयनिर्भासं चेतनाचेतनस्व-
रूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनमपि चेतनमिव
स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते । तदनेन चित्तसारूप्येण
भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः । तदसङ्ख्येयवासनाभि-
श्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात्” । परस्य भोगापवर्गार्थं
तत् स एव परश्चेतनोऽसंहतः पुरुषो न तु घटादिवत्संह-
त्यकारि चित्तं चेतनमित्यर्थः । एवं च विशेषदर्शिन आत्म-
भावभावनाविनिवृत्तिः । एवं योऽन्तःकरणपुरुषयोर्विशेषदर्शी तस्य
चाऽन्तःकरणे आत्मविवेकप्रागात्मभावनावीत्था निवर्तते भेद-
दर्शने सत्यभेदभावानुपपत्तेः । चरमपुरुषयोर्विशेषदर्शनं च प्रथम-

दर्शितनिष्कामकर्मसाध्यं तल्लिङ्गं च योगभाष्ये दर्शितम् । यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्ताऽनुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन सिद्धान्तरुचिवशात् यस्य लोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते । यस्य तु तादृशं कर्मबीजं नास्ति तस्य मोक्षमार्गश्रवणे पूर्वपक्षयुक्तिषु रुचिर्भवत्यरुचिश्च सिद्धान्तयुक्तिषु तस्य कोऽहमासं कथमहमासमित्यादिरात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते । एवं सति किं स्यादिति तदाह "तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्" । निम्नं जलप्रवहणयोग्यो नीचदेशः प्राग्भारस्तद्विपर्यय उच्चप्रदेशः चित्तं च सर्वदा प्रवर्तमानवृत्तिप्रवाहेण प्रवहज्जलतुल्यम् तत्प्रागात्मानात्माविवेकरूपविमार्गवाहि विषयभोगपर्यन्तमस्यासीदधुना त्वात्मानात्मविवेकमार्गवाहि कैवल्यपर्यन्तं सम्पद्यत इति । अस्मिंश्च विवेकवाहिनि चित्ते येऽन्तरायास्ते सहेतुका निवर्तनीया इत्याह सूत्राभ्याम् । "तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः" । "हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ।" तस्मिन्विवेकवाहिनि चित्ते छिद्रेष्वन्तरालेषु प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाण्यहं ममेत्येवंरूपाणि व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्यः क्षीयमाणेभ्योऽपि प्रादुर्भवन्ति । एषां च संस्काराणां क्लेशानामिव हानमुक्तम् यथा क्लेशा अविद्यादयो ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावाः न पुनश्चित्तभूमौ प्ररोहं प्राप्नुवन्ति तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावाः संस्कारा प्रत्ययान्तराणि न प्रसोतुमर्हन्ति ज्ञानाग्निसंस्कारास्तु यावच्चित्तमनुशेरत इति । एवं च प्रत्ययानुदयेन विवेकवाहिनि चित्ते स्थिरभूते सति "प्रसङ्ख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः"। प्रसङ्ख्यानं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः शुद्धात्म-

ज्ञानमिति यावत् । तत्र बुद्धेः सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य सर्वेषां गुणपरिणामानां स्वामिवदाक्रमणं सर्वाधिष्ठातृत्वं तेषामेव च शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां यथावद्विवेकज्ञानम् सर्वज्ञातृत्वं च विशोका नाम सिद्धिः फलम् तद्वैराग्याच्च कैवल्यमुक्तम् । "सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च" "तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यमिति" सूत्राभ्यां तदेतदुच्यते । तस्मिन्प्रसङ्ख्याने सत्यप्यकुसीदस्य फलमलिप्सोः प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकारं विवेकख्यातेः परिशेषाद्धर्ममेघः समाधिर्भवति ॥

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

इतिस्मृतेर्धर्मं प्रत्यक्ब्रह्मैक्यसाक्षात्कारं मेहति सिञ्चतीति धर्ममेघस्तत्त्वसाक्षात्कारहेतुरित्यर्थः । " ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः" । ततः धर्ममेघात्समाधेर्धर्माद्वा क्लेशानामविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां कर्मणां च कृष्णशुक्लकृष्णशुक्लभेदेन त्रिविधानामविद्यामूलानामविद्याक्षये बीजक्षयादात्यन्तिकी निवृत्तिःकैवल्यं भवति कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरात्यन्तिकया उचितत्वादित्यर्थः । एवंस्थिते युञ्जन्नेवं सदात्मानमित्यनेन सम्प्रज्ञातः समाधिरैकाग्रभूमावुक्तः । नियतमानस इत्यनेन तत्फलभूतासम्प्रज्ञातसमाधिर्निरोधभूमावुक्तः । शान्तिमितिनिरोधसमाधिजसंस्कारफलभूता प्रशान्तवाहिता, निर्वाणपरमामिति धर्ममेघस्य समाधेस्तत्त्वज्ञानद्वारा कैवल्यहेतुत्वम्, मत्संस्थामित्यौपनिषदाभिमतकैवल्यं दर्शितम् । यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्तं महता प्रयत्नेन सम्पादयेदिति भाव इत्याहुः ॥ १५ ॥

एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियमं वक्तुं प्रथमं तद्व्य-

तिरेके योगव्यतिरेकमाह ।

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

नेति । हेऽर्जुन अत्यश्नत आत्मसंमितमन्नमतिक्रम्य लोभेनाधिकमश्नतो न योगोऽस्ति अजीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् । यद्भुक्तं सज्जीर्यति शरीरस्य च कार्यक्षमतां सम्पादयति तदात्मसंमितमन्नम् । एकान्तं नियमेनानश्नतो न च योगोस्ति अनाहारादल्पाहाराद्वा रसपोषणाभावेन शरीरस्य कार्याक्षमत्वात् । तस्माद्योगी नात्मसंमितादन्नादधिकं न्यूनं वाश्नीयादित्यर्थः । यद्वा ।

पूरयेदशनेनार्द्धं तृतीयमुदकेन तु ।
वायोः सञ्चारणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इत्यादियोगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वाश्नतो योगो न सम्पद्यत इत्यर्थः । तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति । द्वितीयश्चकार उक्ताहारातिक्रमसमुच्चयार्थः । तृतीयस्तु ।

न श्रान्तः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः ।
युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगसिद्ध्यर्थमात्मनः ॥

इत्यादिमार्कण्डेयोक्तदोषसमुच्चयार्थः । एतादृशस्य योग एव न सिद्ध्यति तेन दुःखरूपसमूलसंसारपङ्कहान्या शुद्धस्वरूपाविर्भावस्तु दूरनिरस्त इति सम्बोधनाशयः ॥ १६ ॥

एवमाहारादिनियमविरहिणो योगव्यतिरेकमुक्त्वा तन्नियमवतो योगान्वयमाह ।

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

युक्तेति । आह्रियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमस्तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तस्य तथा कर्मसु प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिषु युक्ता नियतकाला चेष्टा यस्य तस्य तथा युक्तौ नियतकालौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरणे यस्य तस्य योगो भवति समाधिः सिद्ध्यति नान्यस्य । एव-म्प्रयत्नविशेषेण सम्पादितो योगः किम्फल इति तत्राह दुःख-हेति । सर्वदुःखमूलाविद्योच्छेदहेतुब्रह्मविद्योत्पादकत्वात्समू-लसर्वदुःखनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अत्राहारस्य नियतत्वमुक्तमेव विहारस्य च योजनान्न परं गच्छेदित्यादि, चेष्टायाश्च वागा-दिचापलपरित्यागः, स्वप्नावबोधयोस्तु रात्रेर्विभागत्रयं कृत्वा प्रथमान्त्ययोर्जागरणं मध्ये स्वपनमिति नियतकालत्वं बोध्यम् ।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति । योगी युञ्जीत सततमित्यारभ्यैतत्पर्यन्तं योगं योगाङ्गानि योगासनं योगि-नो योगस्य फलं च प्रतिपाद्य पुनरपीदानीं योगाभ्यासिन एवाहारादिबहिरङ्गमन्तरङ्गं योगानन्दं च प्रतिपादयति । "य-दात्मसंमितमन्नं तदवति न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्य-त्कनीयो न तदवतीति" श्रवणात् । तच्छ्रुतेरेवमर्थः । आत्मसंमितं स्वोदरपरिमाणमनुकूलं च यदन्नं भुज्यते तदन्न भोक्तारमवति धर्मनिर्वाहाय च भवति न हिनस्ति धातुवै-षम्यं सम्पाद्य पुरुषं न हन्ति न पीडयति च यद्भूयः स्वोदरपरि-णामादतिरिक्तं यदन्नं भुज्यते तद्धिनस्ति शूलादिकमुत्पाद्य पुरुषं हन्ति धर्मं च नाशयति यत्कनीयोऽत्यल्पमन्नं भुज्यते न तत्पुरुषमवति क्षुन्निवृत्त्यै धर्मनिर्वाहाय च क्षमं न भवति ततः परिमितमेव भोक्तव्यमिति सिद्धम् । इममेवार्थं श्रीभगवानप्याह

नेत्यादिना । अत्यश्नतः स्वोदरपरिमाणमतिक्रम्य जरयितुमशक्यमन्नमश्नतो बहुभुजो योगिनो यतेर्न योगोऽस्ति योगनिष्ठा न सिद्ध्यति । शुश्रूषोरपि यतेः श्रवणं मननं ब्रह्मचर्यं च न सिद्ध्यति । एकान्तं नियमेनानश्नतोऽप्यल्पमश्नतश्च यतेर्योगो नास्त्येव श्रवणमननं चापि न सिद्ध्यति किन्तु स्वोदरपरिमितमभेदोवृद्धिकरं चान्नमश्नत एव योगः श्रवणं मननं ब्रह्मचर्यं च दिवास्वापादिदोषराहित्यमपि सिद्ध्यतीत्यर्थः । अथवा

> पूरयेदशनेनार्द्धं तृतीयमुदकेन तु ।
> वायोः संचारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इत्यादिशास्त्रपरिमाणमतीत्याश्नतोऽनश्नतश्च योगो न सिद्ध्यति यथा तथाऽतिस्वप्नशीलस्याऽत्यन्तनिद्रालोरतिजाग्रतश्च योगो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । तर्हि कीदृशस्य योगः सिद्ध्यतीत्यत्राह युक्ताहारविहारस्येति । युक्तः 'पूरयेदशनेनार्धमिति' न गव्यूतेः परं गच्छेन्न ग्रामे नगरे वसेदित्यादिशास्त्रनियमेन युक्त अहोरात्रं विहारो विश्रान्त्यै सञ्चारो यस्य तस्य परिमिताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु अन्नादानविसर्गादिक्रियासु युक्ता यावता कार्यसिद्धिस्तावत्परिमिता चेष्टा देहेन्द्रियव्यापारो यस्य तस्य युक्तस्वप्नावबोधस्य स्वप्नो निद्राऽवबोधो जागरस्तावेतौ युक्तौ,परिमितौ ।

> जाग्रयाद्दशनाड्यस्तु निद्रा तु दशनाडिका ।
> पश्चाज्जागरणं तद्वद्दशनाड्यस्तु योगिनः ॥

इत्युक्तलक्षणलक्षितौ स्वप्नावबोधौ यस्य तस्य योगिनो ब्रह्मनिष्ठस्य आहारविहारनिद्रादीनामतिरेकत्वे रजस्तमोवृद्धिस्तया समाधेर्ज्ञानस्य च विच्छित्तिस्ततस्तत्परिमितया भवितव्यम् । एवंलक्षणस्य यतेर्योगः समाधिर्दुःखहा

दुःखान्याध्यात्मिकादीनि जन्मादीनि च सर्वाणि स्वानुष्ठानसमुत्पन्नाप्रतिबद्धबोधेन हन्तीति दुःखहा भवति विदेहमुक्तिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

यद्यपि यदा हि नेन्द्रियार्थेष्विति, कूटस्थो विजितेन्द्रिय इति च योगिनो योगारूढत्वं सम्यङ्निरूपितम् तथापि ब्रह्मविलक्षणे परिज्ञाते मुमुक्षुभिस्तदाराधनं तदाश्रयणं च कृत्वा ज्ञानं मुक्तिश्च प्राप्तुं शक्यत इति तदेव च पुनर्विस्पष्टयति ।

> यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
> निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

यदेति । निरुक्तबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनसम्पत्त्या तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां च नित्यं योगमभ्यस्यतो योगिनो यतेर्यदा यस्मिन्काले विनियतं विषयसम्बन्धो यथा न स्यात्तथा निरन्तराभ्यासबलेनैकाग्र्यमधिगमितं चित्तमात्मनि नित्यानन्दैकरसे प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्येवावतिष्ठते सर्ववासनाक्षत्या सर्वकामविध्वस्त्या च स्वयं सद्वासनावासितं सत्सर्वदा स्वरूप एव तिष्ठति प्रयत्नेनापि न बाह्यमवलम्बत इत्यर्थः । तदेव विस्पष्टयति निस्पृह इति । काम्यन्त इति कामाः शब्दादिविषयास्तेभ्यो यत्नादयत्नाद्वा क्वचिद्विषयीभूतेभ्यः सर्वेभ्यश्च यदाऽयं निस्पृह इच्छाशून्यो भवति तेषु मिथ्यात्वबुद्ध्या इन्द्रियाणि मनश्च न प्रवर्तयति तदा युक्तो योगारूढ इत्युच्यते पण्डितैरिति शेषः ॥ १८ ॥

योगमारुह्य तिष्ठतो यतेश्चित्तं कथं तिष्ठतीत्याकाङ्क्षायां तच्चित्तस्थितेरुपमानमाह ।

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

यथेति । तदनुष्ठितयोगस्यासम्प्रज्ञातसमाधित्वं सूचयितुमात्मन इति कर्मणि षष्ठी आत्मन आत्मानं विषयीकृत्य प्रवर्त्तितं योगम् । यद्वा आत्मनः सर्वोपलब्धिसिद्धिसाधनं योगं समाधिं युञ्जतः सादरं नित्यं निरन्तरं समनुतिष्ठतो योगिनो यतेः परमहंसस्य यतचित्तस्य यतं ब्रह्मण्येव ब्रह्माकारेण निश्चलतया सदा स्थापितं चित्तं येन तस्य यतचित्तस्य ब्रह्मण्येव स्थिरीभूतमनसः सैवोपमा उपमीयतेऽनयेत्युपमा स एव दृष्टान्तः निवातस्थोऽन्तर्गृहस्थो दीपो यथा नेङ्गते न चलति तथा ब्रह्मणि स्थापितं ब्रह्मविच्चित्तं न चलति ब्रह्मण्येव ब्रह्मात्मना निश्चलीभूय तिष्ठति । अयमेवासम्प्रज्ञातस्समाधिस्तदुक्तम् ।

मनसो वृत्तिशून्यस्य निर्विकारात्मना स्थितिः ।
असम्प्रज्ञातनामासौ समाधिर्योगिनां प्रियः ॥ इति ।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति । एतादृशयोगयुक्तः कदा भवतीत्याकाङ्क्षायामाह यदेति । एवमेकाग्रभूमौ सम्प्रज्ञातं समाधिमभिधाय निरोधभूमावसम्प्रज्ञातं समाधिं वक्तुमुपक्रमते यदेतीत्यन्ये । यदा यस्मिन्काले परवैराग्यवशाद्विनियतं विशेषेण सर्ववृत्तिशून्यतया नियतम् एकाग्रतामापन्नं चित्तमन्तःकरणं सर्वतो निरुद्धवृत्तिकत्वादात्मन्येव बाह्यार्थचिन्तां हित्वा केवले शुद्धे प्रत्यगात्मन्यवतिष्ठते निश्चलं भवति । कल्पितस्य हि चित्तस्याधिष्ठानातिरिक्तत्वाभावादन्यतः सर्वतो निवारितमधिष्ठाने निमग्नं स्वप्राधान्यं

हित्वा तदाकारं सदवतिष्ठतीति भावः । तदा तस्मिन्सर्ववृत्तिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते । कः? यः सर्वकामेभ्यो निस्पृहः निर्गता दोषदर्शनेन सर्वेभ्यो दृष्टादृष्टलक्षणविषयेभ्यः काम्यमानेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य स इति परवैराग्यमसम्प्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गसाधनमुक्तम् ॥ १८ ॥

समाधौ चित्तस्थैर्यस्योदाहरणमाह यथेति । यथा दीपो निवातस्थः निवाते वायुरहिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति सोपमा स्मृता उपमीयतेनयेत्युपमा स दृष्टान्तश्चिन्तितो योगज्ञैः कस्य? योगिनः । एकाग्रभूमौ सम्प्रज्ञातसमाधिमतोऽभ्यासपाटवात् यतचित्तस्य निरुद्धसर्वचित्तवृत्तेः योगमसम्प्रज्ञातसमाधिरूपं युञ्जतोऽनुतिष्ठतो य आत्मान्तःकरणं तस्य निश्चलतया सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशतया च निश्चलो दीपो दृष्टान्त इत्यर्थः । यद्वात्मनो योगमात्मविषयं समाधिं युञ्जतोऽनुतिष्ठतो । यद्वात्मनोन्तःकरणस्य योगं समाधिनिरोधमनुतिष्ठतो सम्प्रज्ञातसमाध्यभिमुखस्य योगिनो यथोक्तविशेषणवतो यतं संयतं यच्चित्तमन्तःकरणन्तस्य निश्चलो दीपो दृष्टान्त इत्यर्थः ॥१९॥

द्विविधः समाधिः सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । ध्येयैकाकारा सत्त्ववृत्तिर्भेदेन कथंचिज्ज्ञायमाना आद्यः । कथमपि पृथगज्ञायमाना द्वितीयस्तत्राद्यं प्रदर्श्य द्वितीयं दर्शयति ।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति॥२०॥

यत्रेति । एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातदीपकल्पं सच्चित्तं यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे उपरमते उपरतिं गच्छति योग-

सेवया योगानुष्ठानेन निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं यत्र चैव यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्मना समाध्यभ्यासपरिशुद्धेनान्तःकरणेनात्मानं तत्पदार्थं ज्योतिःस्वरूपम् पश्यन्नपरोक्षीकुर्वन्नात्मन्येव परमानन्दघनपरमात्माभिन्ने स्वरूपे एव तुष्यति परमात्मानं प्रत्यक्चैतन्य एव तद्भावेनापरोक्षीकुर्वन्नतुष्टिहेत्वभावात्तुष्टिं लभत एवेत्यर्थः । तमवस्थाविशेषं चित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं विद्यादिति परेणान्वयः । अन्येतु एवं सामान्येन समाधिमुक्त्वा निरोधसमाधिं विस्तरेण विवरीतुमारभते । यत्र यस्मिन्परिणामविशेषे योगसेवया योगाभ्यासपाटवेन जाते सति चित्तं निरुद्धमेकविषयकवृत्तिप्रवाहरूपामेकाग्रतां त्यक्त्वा निरिन्धनाग्निवदुपशाम्यत्सर्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणतं भवति यत्र च यस्मिंश्च परिणामे सति आत्मना रजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्वमात्रेणान्तःकरणेनात्मानं प्रत्यक्चैतन्यं परमात्माभिन्नं पश्यन् वेदान्तजन्यया वृत्त्या साक्षात्कुर्वन्नात्मन्येव परमानन्दघने तुष्यति न देहादिसङ्घाते न वा तद्भोग्ये शब्दादौ तमन्तःकरणपरिणामसर्ववृत्तिनिरोधरूपं योगं विद्यादित्यन्वय इत्याहुः ।

अपरे तु एवंलक्षणसम्पन्नो यश्चित्तपरिपाकविशेषः स एव योगो ज्ञातव्य इति वक्तुं तल्लक्षणान्याह यत्रेत्यादिभिः । बहिरङ्गान्तरङ्गसाधनसिद्ध्या तीव्रमोक्षेच्छया च विजृम्भितया योगसेवया योगो योगाङ्गं सविकल्पसमाधिर्जातो-

यप्रत्ययोदयराहित्येन केवलचित्प्रत्ययमात्रोदयलक्षणस्तस्य सेवया निरन्तरावृत्त्या निरुद्धं विपरीतवृत्तिर्यथा न स्यात्तथा चिरकालं ब्रह्मप्रत्ययावृत्तावेव स्थापितं चित्तं स्वयं निःशेष-विनष्टसर्वबाह्यवासनापटलं सत् यत्र यस्यां दशायां स्वस्य केवलशुद्धसत्त्वांशमात्रावशेषरूपायां प्राप्तायां सत्यामुपरमतै उपशमं गच्छति वृत्त्यन्तरपरिणाममुज्झित्वा ध्येयात्मनैव निवात-स्थप्रदीपवन्निष्कम्पं तिष्ठतीत्यर्थः । किञ्च यत्र यस्यां चित्तपरि-पाकविशेषदशायामयं ब्रह्मविदुत्तमः आत्मनि निर्मलान्तःक-रणे व्योम्नि राकाचन्द्रबिम्बवत्प्रकाशमानं वृत्त्यारूढं चिदानन्दै-करसमात्मानं परं ब्रह्मात्मना स्वात्मना ब्रह्मैवाहमिति स्वस्व-रूपत्वेन पश्यन् साक्षादपरोक्षीकुर्वन् तुष्यत्यानन्दति मुक्तः कृतार्थोऽस्मीति मोदते "स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वेति श्रुते" योगारोहणं कृतवतो महात्मन आत्मसंसारमोक्षणं तत्सुखं च यतः प्रत्यक्षम् ततः श्रवणादिना विज्ञानात्मतत्त्वस्य यतेर्योगा-रोहणेनैवात्मोद्धरणं सिद्ध्यति तदवश्यं कर्त्तव्यमित्यनेन सूचितं भवतीत्याहुः ॥ २० ॥

किञ्च ।

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

यत्र यस्यां बुद्धेः केवलशुद्धसत्त्वभावापत्तिदशायामयं योगनिष्ठो ब्रह्मविद्यतिः बुद्धिग्राह्यं स्ववृत्त्येकगम्यमत एवातीन्द्रियमिन्द्रि-याविषयमिन्द्रियसम्बन्धाजन्यमित्यर्थः । तत एवात्यन्तिकमन्त-मतिक्रम्य वर्त्तमानमात्यन्तिकमाद्यन्तशून्यमतएव एषोऽस्य परमा-नन्द इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं यत्तत्सुखं वेत्ति सदानन्दोऽहमस्मीत्या-त्मानन्दमनुभवतीत्यर्थः । यत्रायं योगी स्वयं चिदेकवृत्त्या स्वस्व-रूपे सच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि तदात्मना स्थितस्सन् तत्त्वत-

परमार्थात् स्वरूपान्न चलति शतधा बाह्याभ्यन्तरविक्षेपेषु प्राप्तेष्वपि न किञ्चिद्विपरीतभावं भजतीत्यर्थः ।

केचित्तु अध्यात्मसुखस्य विषयसुखातिरिक्तत्वमुत्कृष्टत्वं च दर्शयति सुखमिति । अयं योगी यदात्यन्तिकं सर्वोत्कृष्टं सुखं वेत्त्यनुभवति । तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैवात्माकारया ग्राह्यमनुभवनीयम् न तु विषयेन्द्रियजसुखवदित्याह अतीन्द्रियमिति । विषयेन्द्रियसम्बन्धातीतं यथा सुषुप्तौ तथा चातीन्द्रियपदेन विषयसुखाद्वैलक्षण्यं दर्शितम् आत्यन्तिकपदेनोत्कृष्टत्वं दर्शितमित्यर्थः । अथ पुनरुत्कर्षमेव व्यनक्ति यत्र यस्मिन्सुखे तत्त्वतो निश्चयेन स्थितः स्थिरीभूतः नैव चलति सुखान्तरं नापेक्ष्यते परमानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् । तदुक्तमध्यात्ममीमांसायाम्—

आग्रत्यामन्तरात्मा विषयसुखकृतेऽनेकयत्नान्विधास्यन्
श्राम्यत्सर्वेन्द्रियौघोऽधिगतमपि सुखं विस्मरन्याति निद्राम् ।
विश्रामायात्मरूपे त्वतितरसुलभे तेन चातीन्द्रियं हि
सौख्यं सर्वोत्तमं स्यात्परिणतिविरसादिन्द्रियोत्थात्सुखाच्च ।

इति वदन्ति ॥ २१ ॥

किञ्च ।

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥

आत्मसाक्षात्कारलाभ एव परमो लाभस्तल्लब्धेरसाधारणं कारणं योगसिद्धिरपि परमलाभ एवेति मत्वा यमिति कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः । सदानन्दैकरसस्यात्मन उपलब्धेः परमकारणम् निर्विकल्पकसमाधिं तत्कार्यमात्मलाभं च लब्ध्वा योगारूढो यतिः क्वचित्प्राप्तमपरमनात्मविषयकं लाभं ततस्सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वोपलम्भकनिर्विकल्पकसमाधेस्तत्फलादात्मलाभादधिकमुत्कृष्टं न मन्यते आत्मव्य-

तिरिक्तस्य सर्वस्यापि पदार्थस्य मायिकत्वेनासत्त्वात्तुच्छत्वा-त्सोपद्रवत्वाद्दुःखबीजवत्त्वान्मिथ्यात्वाच्च धर्मादेर्लाभं सन्तो न लाभाय मन्यन्त इत्यर्थः। ननु ब्रह्मविष्ण्वादिलोकप्राप्तिस्तु विदुषोलाभोऽस्त्येवेति चेन्न सत्यलोकवैकुण्ठादेरपि मायिकत्वेनो-क्तदोषवत्तया मिथ्यात्वाविशेषात्तल्लाभस्ततस्वानित्वलाभोप्य-लाभ एव भवति। आत्मलाभान्न परं विद्यत इति स्मृत्यैवात्म-लाभादतिरिक्तलाभस्य लाभत्वनिषेधान्नित्यनिरतिशयानन्द-रूपस्यात्मन एव लाभो लाभाय भवति तस्माद्ब्रह्मविदात्म-साक्षात्कारकारणत्वादमुमेव योगं परमं लाभं मन्यते न ततो-न्यं लाभमित्यर्थः । किञ्च यस्मिन् यस्यामन्तःकरणपरिपाक-विशेषावस्थायां स्थितः बाह्यमाभ्यन्तरं च विस्मृत्य बह्माका-रतया वृत्त्या पूर्णानन्दैकरसब्रह्मरूपेण संस्थितो ब्रह्मविद्यतिः गुरुणा खड्गपातादिजनितेनान्येन वाऽऽध्यात्मिकेन महता दुःखे-न न विचाल्यते स्वरूपाच्चालयितुं न शक्यते बाह्याभ्यन्तरवि-क्षेपशतैर्विपरीतभावं प्रापयितुं न शक्यत इत्यर्थः ।

केचित्तु अथैतदेव प्रकटयति यदिति । यत्सुखं लब्ध्वा ततः सकाशादपरं लाभमधिकं न मन्यते तस्यैव निरतिशय-सुखत्वात् यथा सुषुप्तिसुखं प्राप्तः कश्चिद्भोजनाद्यर्थं प्रबोधि-तोपि कुप्यति तादृशस्य प्रबोधनेपि प्रत्यवायश्रवणात् ।"तस्मा-दायतं न बोधयेत् दुर्भिषज्यं हास्य भवतीति श्रुतिः" । भाष्यम् यस्मात्सुषुप्तौ निरतिशयं सुखं भवति तस्मात्कारणादायतं विस्तृतहस्तपादं निद्रितं पुरुषं न बोधयेज्जागरं न प्रापयेत् हि यतः अस्य जागरं प्रापितस्य दुर्भिषज्यमप्रतीकारं दुःखं भवतीति। किञ्च यस्मिन्सुखे स्थिरीभूतः सन् गुरुणा महतापि रोगशोकादि-दुःखेन न विचाल्यते स्वावस्थां न प्राप्यत इत्यर्थ इत्याहुः ।

अन्येतु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति । तथाहि योगसिद्धिकालं प्रकारान्तरेण प्रकटयति सुखमिति। आत्मन्येव तोषे हेतुमाह सुखमित्यन्ये। यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्यन्तिकमनन्तं निरतिशयं ब्रह्मस्वरूपं विषयसुखाद्व्यावर्तयति अतीन्द्रियं विषयेन्द्रियसन्निकर्षाजन्यं सौषुप्तसुखाद्व्यावर्तयति बुद्धिग्राह्यं रजस्तमोमलशून्ययेन्द्रियनिरपेक्षया बुद्ध्या ग्राह्यं सुखं वेत्त्यनुभवति यत्र च स्थितोयं विद्वान् तत्त्वतः आत्मस्वरूपान्न चलति न प्रच्यवते तं योगसंज्ञितं विद्यादिति परेणान्वयः । सुषुप्तौ बुद्धेः लीनत्वेपि समाधौ निर्वृतिकायास्तस्याः सत्त्वात्तद्ग्राहकत्वं युक्तम् "लीयते तु सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयत इति" गौडपादोक्तेः॥२१॥

प्रकारान्तरेण प्रकृतं योगं विशिनष्टि यमिति । न चलति तत्त्वत इत्युक्तमुपपादयति यमित्यन्ये । यञ्ज्ञानन्दसुखव्यञ्जकनिर्वृतिकचित्तावस्थाविशेषं लब्ध्वा निरन्तराभ्यासेन सम्पाद्य ततोधिकमपरं लाभं न मन्यते तस्मादात्मलाभादन्यल्लाभान्तरं परमार्थभूतं न चिन्तयतीत्यर्थः। आत्मलाभान्न परं विद्यत इति स्मृतेः । एवं विषयभोगवासनया समाधेर्विचलनं नास्तीत्युक्त्वा शीतवातमशकाद्युपद्रवनिवारणार्थमपि तन्नास्तीत्याह यस्मिन्परमात्मसुखमये चित्तावस्थाविशेषे स्थितो योगी गुरुणा शस्त्रनिपातादिनिमित्तेन महतापि दुःखेन न विचाल्यते किमुत क्षुद्रेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा॥२३॥

यत्रोपरमत इत्यारभ्य बहुभिर्विशेषणैर्यो ब्रह्मानन्दाभिव्यञ्जको निर्वृतिकचित्तावस्थाविशेष उक्तस्तं चित्तावस्थाविशेषं सर्ववृत्तिनिरोधरूपं दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगस्तेन वियोगो निखिलानर्थनिवृत्तिरूपस्तं चित्तवृत्तिमयसर्वदुःखविरो-

श्चित्वेन दुःखसंयोगाभावं योगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यं विद्याद्विजानीयान्न तु योगशब्दानुरोधात्कञ्चित्सम्बन्धं प्रतिपद्येतेत्यर्थः । तथाच योगसूत्रम् योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । योगो भवति दुःखहेति यत्प्रागुक्तं तदेतदुपसंहृतम् । शतं कृत्वा अपि पथ्यं वदितव्यमिति-न्यायेनैवम्भूते योगे निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानायाह स यथोक्तफलो योगो निश्चयेन शास्त्राचार्यवचनतात्पर्यविषयोऽर्थः सत्य एवेत्यध्यवसायेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः अनिर्विण्णचेतसा एतावतापि कालेन योगो न सिद्धः, किमतःपरं कष्टमित्यनुतापो निर्वेदस्तद्रहितेन चेतसा इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेत्स्यति किन्त्वरयेत्येव धैर्ययुक्तेन चेतसेत्यर्थः ।

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना ।
मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥

इति गौडपादीयोक्तेः । उत्सेक उत्सेचनं शोषणाध्यवसायेन जलोद्धरणम्।अत्रैवमाख्यायिका । कस्यचित्किल पक्षिणोऽण्डानि तीरस्थानि तरङ्गवेगेन समुद्रोऽपजहार स च समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रवृत्तः स्वमुखाग्रेणैकैकं जलबिन्दुमुपरि चिक्षेप तदा च बहुभिः पक्षिभिर्बन्धुवर्गैर्वार्यमाणोपि नैवोपरराम यदृच्छया च तत्रागतेन नारदेन निवारितोऽप्यस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा येन केनाप्युपायेन समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रतिजज्ञे । ततश्च दैवानुकूल्यात्कृपालुर्नारदो गरुडं तत्साहाय्याय प्रेषयामास समुद्रस्त्वज्ज्ञातिद्रोहेण त्वामवमन्यत इति वचनेन । ततो गरुडपक्षवातेन शुष्यन्समुद्रो भीतस्तान्यण्डानि तस्मै पक्षिणे प्रददाविति । एवमखेदेन मनोनिरोधे प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोऽनुगृह्णाति ततश्च पक्षिण इव तस्याभिमतं सिद्ध्यतीति भावः ।

अन्येतु योगस्य लक्षणान्युक्त्वाऽधुनोक्तलक्षणवन्तं योगं विजानीयादित्याह तमिति बाह्योपरतत्वादिचित्तपरिपाकभेदविशिष्टोयोन्तःकरणावस्थाविशेषस्तमेव योगसंज्ञितं विद्यात् योग इति संज्ञितं संज्ञा यस्य स योगसंज्ञितस्तमुक्तलक्षणमन्तःकरणावस्थाविशेषमेव योगं विजानीयात्पण्डित इत्यर्थः। योगस्योक्तमेव लक्षणं विस्पष्टत्वार्थंम्पुनरप्याह दुःखसंयोगवियोगमिति। अत्र दुःखशब्देन तदनुबन्धिवैषयिकं सुखं च गृह्यते दुःखानामाध्यात्मिकादीनां सुखानां च संयोगः संसर्गस्तेन वियोगो यस्य स दुःखसंयोगवियोगः अप्रकाशितबाह्यसुखदुःखप्रत्ययो योन्तःकरणस्थितिविशेषस्तं योगं विद्यादित्यर्थः। एवं योगलक्षणं योगं चात्मनि पश्यन् तुष्यतीति योगफलमपि प्रतिपाद्य संसारनिमग्नस्यात्मन उद्धरणं योगेन विना नान्येन सिद्ध्यत्यतो विज्ञातात्मतत्त्वस्य यतेर्विदेहमुक्त्यै समाधिरवश्यं कर्त्तव्य इति सूचयितुं पुनः समाधेः कर्तव्यतामाह स इति। आत्मसमुद्धरणे परमसाधनमयमुक्तलक्षणोऽनेनैवात्मा समुद्ध्रियते एतच्छास्त्रप्रसिद्धं विद्वत्प्रत्यक्षञ्चेतिनिश्चयेन चित्तदार्ढ्येनाप्यनिर्विण्णचेतसा नासाग्रदर्शनमिन्द्रियनिरोधनं साम्येन कायस्थापनं मनोनिग्रहश्च क्लेशाय भवति नाहं कर्तुं शक्नोमीति समाधिकरणे यदलसत्वं तेन दोषेण युक्तं चित्तं निर्विण्णं तीव्रमोक्षेच्छया तद्रहितमनिर्विण्णं तेनानिर्विण्णेन चेतसा मुमुक्षोर्यतेः स उक्तलक्षणो योगः समाधिर्योक्तव्यः प्रयोक्तव्यो विदेहमुक्त्यै सम्यक्कर्तव्य इत्यर्थ इत्याहुः।

केचित्तु एवम्भूतो योऽवस्थाविशेषः स योगशब्दवाच्य इत्याह तमिति। योगोऽत्र परमात्मक्षेत्रज्ञयोर्योजनं यथा सुषुप्तौ परमात्मा क्षेत्रज्ञेनाश्लिष्यते। श्रुतिरपि एवमेवायं शारीर आत्मा

प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति।
एवमेव सुषुप्तिवत् शरीरः शरीरावच्छिन्न आत्मा परमात्मा
प्राज्ञेन क्षेत्रज्ञेन जीवेन परिष्वक्तो आलिङ्गने एकीभावे सति
बाह्यमान्तरं वा किञ्चिन्न वेद न जानाति इति तद्भाष्यम्। अथ
किम्भूतं योगं दुःखसंयोगवियोगं दुःखेन सह संयोगो येस्ते दुःख-
संयोगा विषयास्तेषां वियोगो यस्मिन् तं योगसंज्ञितं विद्यात्
अनेन विषयसुखमपि दुःखपक्षान्तर्भूतमिति सूचितमित्याहुः॥२३॥

समाधेः कर्त्तव्यं प्रकारमेवाह—

सङ्कल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः॥ २४॥

सङ्कल्पेति। पदार्थेषु समीचीनत्वकल्पनमेव सङ्कल्पस्तस्मा-
त्प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इति सङ्कल्पप्रभवास्तान्कामान्विषयाभिला-
षान्सर्वान् सर्वपदार्थविषयानशेषतस्त्यक्त्वा यथा परित्यक्तेऽपि
तैले लेपरूपेण पात्रे शेषस्तिष्ठति तथा कामेषु त्यक्तेष्वपि विष-
येषु रञ्जनारूपेण कामशेषो यथा न स्यात्तथा सर्वत्र कामत्यागः
कर्त्तव्यः। सति कामशेषे तदाकृष्टं मनः समाधौ न तिष्ठत्यतः
सर्वत्र देहजीवनादावपि निरपेक्षो भवेद्योगीत्यर्थः। योगसिद्धेर-
न्तरङ्गबलवत्साधनमुक्त्वा साधनान्तरमाह मनसेति। समाधौ कृते
सम्यग्ज्ञानं तेनैव मोक्षो नान्यथेत्येवं निश्चयवता कामसङ्कल्प-
योर्दूरवर्तिनैव मनसा इन्द्रियग्रामं चक्षुरादीनां वागादीनां च
सङ्घातं समन्ततः सर्वतो नियम्य तेषां प्रवृत्तिं निगृह्येत्यर्थः।
इन्द्रियैर्मनसः संयोगाकरणमेवेन्द्रियनियमनमिति मनसैवेतिप-
देन सूचितम्। तत इन्द्रियाणां मनसश्च संयोगो यथा न स्यात्तथा
स्थातव्यमित्यभिप्रायः। यद्वा समन्ततः प्रसरन्तं ज्ञानकर्मेन्द्रि-
यग्रामं तत्समूहं मनसैव नियम्य न तु वायुधारणादिप्रयासैः।

तदुक्तम् ।

न याहि चेतस्त्वमितस्ततोऽपि देहेन्द्रियाद्यैर्न कुरुष्व कर्म ।
त्वं यत्रकुत्राप्युपविश्य नित्यं विचारयस्व स्वनिदानमन्तः ॥

इति तत्पदेन सूचितम् ॥ २४ ॥

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

ब्रह्मविदुक्तलक्षण आसम्यगासीत्वा शरीरं साम्येन स्थापयित्वा दिशोऽपश्यन्नासाग्रदृष्टिं मुक्त्वा सर्वकामसङ्कल्पत्यागपूर्वकं सर्वेन्द्रियाणि निगृह्य ततः शनैःशनैः क्रमेण बाह्यविषयेभ्यस्तत इन्द्रियेभ्यस्ततोऽन्तर्विपरीतप्रत्ययेभ्यश्च मन्दमन्दमन्तःकरणमुपरमेदुपरतम् कुर्यात् मोक्षैककामनया विषयैरिन्द्रियैरसत्प्रत्ययैश्च सम्बन्धो यथा न स्यात्तथा मनसो बहिःप्रवृत्तिमुपशमयेदित्यर्थः। यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनीत्येतच्छ्रुत्युक्तरीत्या वागुपलक्षितानि सर्वाणीन्द्रियाणि तत्तद्विषयैस्सह मनसि प्रविलापयेत्। प्रपञ्चकारणं तन्मनोपि ज्ञान आत्मनि अहमात्मिकायां बुद्धौ ज्ञानमहमात्मिकां बुद्धिं महत्यात्मनि महत्तत्त्वे तन्महत्तत्त्वमव्याकृते तदव्याकृतं शान्ते सर्वप्रपञ्चोपशमे निर्विशेषे परे ब्रह्मणि प्रविलाप्य ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुत्यर्थावष्टम्भसमुत्पन्ननिश्चयवती दृढवृत्तिधृतिर्धैर्यं तया गृहीतया निगृहीतया बुद्ध्या पूर्वोक्तप्रविलापनेन सर्वत्र ब्रह्ममात्रावशेषत्वसंस्कारबलेन सर्वमात्मैव न ततोऽन्यदस्तीत्येवं प्रत्ययवत्या बुद्ध्या मन आत्मसंस्थं सम्यगात्मन्येव चैतन्यरूपे स्थितं निश्चलं कृत्वा सर्वमात्मानमेव पश्यन्नित्यर्थः। एवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि बाह्यमान्तरं वा वस्तु चिन्त-

नेन भावयेत् किन्तु सर्वं ब्रह्मैव भावयेदित्यर्थः । एतेन ब्रह्माकारवृत्त्या मनसो योऽन्यभावनाभावः स एष एव योग इति सूचितं भवति । एतत्सर्वमर्थमभिप्रेत्य योगतारावल्यामप्युक्तम् ।

असमर्था यदाभ्यासे राजयोगं तदाचरेत् ।
येन स्यात्तुरीयावस्था सा पक्वैवोन्मना भवेत् ॥ १ ॥
प्रसह्य सङ्कल्पपरम्पराणां संच्छेदने सन्ततसावधानः ।
आलम्बनाशादपचीयमानं शनैः शनैः शान्तिमुपैति चेतः॥२॥
प्रकाशमाने परमात्मभानौ नश्यत्यविद्यातिमिरे समस्ते ।
अहो बुधा निर्मलदृष्टयोऽपि किञ्चिन्न पश्यन्ति जगत्स्वरूपम् ॥३॥
इति ।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थम् योजयन्ति । केन क्रमेण योगः कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह सङ्कल्पेति । सङ्कल्पो शोभनाध्यासः प्रभव उत्पादको येषां तान् शोभनाध्यासप्रभवान् कामानिदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंरूपान्विषयाभिलाषान् सर्वान् ब्रह्मलोकपर्यन्तानशेषतो निरवशेषान् सवासनांस्त्यक्त्वा विचारजन्येनाशोभनत्वनिश्चयेन शोभनाध्यासबाधात्परित्यज्येत्यर्थः । शोभनाध्यासाधीनानां सर्वेषां कामानां त्यागस्य योगानुष्ठानाङ्गत्ववद्विवेकयुक्तेन मनसा करणग्रामस्य सर्वतो नियमनमपि तत्राङ्गत्वेन कर्तव्यमित्याह मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्रामम् चक्षुरादिकरणसमूहम् समन्ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यः विनियम्य प्रत्याहृत्य शनैःशनैरुपरमेदित्यन्वयः ॥ १४ ॥

कामपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेः कामत्यागद्वारेणेन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य किं कुर्यादित्याशङ्क्याह शनैरिति । धृतिर्धैर्यमखिन्नता तया गृहीतया धैर्ययुक्तया बुद्ध्याऽवश्यकर्तव्यतानिश्चयरूपया

यदा कदाचिदवश्यम्भविष्यत्येव योगः किं त्वरयेत्येवंरूपया श-नैर्गुरूपदिष्टमार्गेण भूमिकाजयक्रमेणोपरमेत् मनो निसंरूष्यात् सहसा विषयेभ्यः सकाशान्मनस उपरमेन स्वास्थ्यं सम्भवती-त्यभिप्रायः । तथाच श्रुतिः ।

यच्छेद्वाङ् मनसि प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमा-त्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनीति ।

वागिति(१) । वाचम् लौकिकीं वैदिकीं च मनसि नियच्छेत् वाग्वृत्तिनिरोधेन मनोवृत्तिमात्रशेषो भवेदित्यर्थः । चक्षुरादिनि-रोधोऽप्येतस्यां भूमौ द्रष्टव्य इति वागादिनिरोधः प्रथमा भूमिः तन्मनः कार्यज्ञानेन्द्रियसहकारिनानाविधविकल्पसाधनम् कर-णम् ज्ञाने जानातीति ज्ञानं तस्मिन् ज्ञातर्यात्मनि ज्ञातृत्वो-पाधावहङ्कारे नियच्छेत् मनोव्यापारान्परित्यज्याहङ्कारमात्रं परिशेषयेत् इति निर्मनस्त्वं द्वितीया भूमिः । तच्च ज्ञानम् ज्ञातृत्वोपाधिमहङ्कारमात्मनि महत्तत्वे सर्वव्यापके नियच्छेत् इत्यहङ्काररराहित्यं तृतीया भूमिः । तच्च महत्तत्वं समष्टिबुद्धिरूपम् शान्ते द्विविधो ह्यहङ्कारोऽयमहमेतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तम-भिमन्यमानो विशेषरूपो व्यष्ट्यहङ्कार एकः अस्मीत्येतावन्मात्र-मभिमन्यमानः सामान्यरूपो परः । स च हिरण्यगर्भो महा-नात्मेति चोच्यते । ताभ्यां व्यष्टिसमष्ट्यहङ्काराभ्यां विविक्ते निरुपाधिके चिदेकरसे सर्वान्तरे आत्मनि महान्तमात्मानं स-मष्टिरूपम् नियच्छेदिति महत्तत्वराहित्यम् चतुर्थी । तदेतद्भूमि-चतुष्टयमपेक्ष्य शनैः शनैरुपरमेदित्युक्तम् । एवं तत्कारणमव्यक्त-मपि नियच्छेत्ततो निरुपाधिकस्त्वंपदलक्ष्यः शुद्ध आत्मा सा-क्षात्कृतो भवति शुद्धे हि चिदेकरसे प्रत्यगात्मन्यव्यक्तमनिर्वाच्यम् मायारूपं प्रकृतिरुपाधिस्सा च प्रथमसामान्याहङ्काररूपम्

(१) वागिति प्रथमान्तं छान्दसत्वान्न विरुद्धम् ।

महत्तत्त्वं नाम धृत्वाव्यक्तो भवति ततो बहिर्विशेषाहङ्काररूपेण ततो बहिर्मनोरूपेण ततो बहिर्वागादीन्द्रियेणाव्यक्तो भवति तस्मादुपाधेर्विनिर्मुक्ते प्रत्यगात्मनि मनः स्थापयित्वा नान्यत्किञ्चित्स्मरेदित्याह आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । आत्मनि निरुपाधिके प्रतीचि संस्था समाप्तिर्यस्य तदात्मसंस्थं सर्वप्रकारवृत्तिशून्यम् स्वभावसिद्धात्माकारमात्रावशिष्टं मनः कृत्वा धृतियुक्तया विवेकबुद्ध्या सम्पाद्यासम्प्रज्ञातसमाधिस्थः सन् किञ्चिदप्यनात्मानमात्मानम् वा न चिन्तयेत् न वृत्त्या विषयीकुर्यात् अनात्माकारवृत्तौ हि व्युत्थानमेव स्यात् आत्माकारवृत्तौ च सम्प्रज्ञातः समाधिरित्यसम्प्रज्ञातसमाधिस्थैर्याय कामपि चित्तवृत्तिं नोत्पादयेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु विषयलम्पटस्य मनस आत्मनि संस्थितिर्न सम्भवति तद्विषयवासनाभिः रागादिभिश्च विषयप्रवृत्त्येकस्वभावत्वान्मनसः स्वभावो दुरतिक्रम इति न्यायेन स्वभावतः प्राप्तप्रवृत्तिनिरोधो न सिद्ध्यति तदसिद्धौ कुत आत्मनि संस्थितिरित्याशङ्कायां न विषयेषु सत्यत्वसमीचीनत्वेष्टत्वबुद्धौ केवलान्मनसः प्रवृत्तिस्तद्धेतवो रागादयश्च विकल्पो न हि वस्तु मायामात्रमिदं द्वैतं त्रयमप्येतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रमित्यादिश्रुतिभिरिदं सर्वं मिथ्याकल्पितत्वाच्छुक्तिरजतवदित्यादियुक्तिभिश्च विषयाणां मिथ्यात्वे सिद्धे विषये सत्यत्वसमीचीनत्वेष्टत्वबुद्धयो नश्यन्ति रागादयश्च । तेन मनसश्च प्रवृत्तिर्न सम्भवति क्वचिद्वासनया यदा मनः प्रवर्त्तते तदा विषयमिथ्यात्वबुद्ध्या ततो निवर्त्य स्वरूप एव स्थापनीयमित्याह ।

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

यत इति । वासनावेगाच्चञ्चलं चपलं रागादिदोषग्रस्तत्वादस्थिरमव्यवस्थं मनः स्वविषयमात्मानमनादृत्य वासनया वा रागादिना वा हठाद्वा ज्ञातमज्ञातं च सत् यतो यतो यं यं विषयमुद्दिश्य निश्चरति निर्गच्छति ततस्ततस्तस्मात्तस्माद्विषयान्नियम्य तत्र विषये मिथ्यात्वं दुःखप्रदत्वं बन्धकत्वमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं चोद्भाव्य वैरस्यमापाद्यैवैतन्मनः पुनराकृष्य चिद्भावं गमयित्वाऽऽत्मन्येव वशं नयेत् । आत्मनि नित्यत्वचिद्रूपत्वाखण्डानन्दैकरसत्वस्वरूपत्वादिप्रकाशनेन रुचिं सम्पाद्य नियमेनात्मस्थमेव कुर्यादित्यर्थः । तदुक्तम् वासिष्ठे ।

हस्तं हस्तेन सम्पीड्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्य च ।
अङ्गान्यङ्गैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥ १ ॥
चित्तमेकं न शक्नोति जेतुं स्वातन्त्र्यवर्ति यत् ।
ध्यानवार्तां वदन्मूढः स किं लोके न लज्जते ॥ २ ॥
इति । तथा विष्णुपुराणेऽप्युक्तम् ।
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुनिः ।
चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥ १ ॥
आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिनं मुने ॥
विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा॥२॥ इति ॥२६॥

पुनःपुनर्विषयेभ्यस्तत्तद्दोषोद्घाटनपूर्वकमाकृष्य मन आत्मन्येव स्थापयित्वाऽत्यन्तश्रद्धया चिरकालं नित्यनिरन्तरम् चित्प्रत्ययावृत्तिमेव कुर्वतो योगिनो यतेर्बाह्यवासनानां तत्प्रत्ययानां च निःशेषक्षये सति यदा ब्रह्मणि मनः प्रशान्तिमेति तदा सुखं ब्राह्ममनुत्तममाविर्भवतीत्याह ।

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

प्रशान्तेति । शान्तरजसं नित्यनिरन्तरं समाधिनिष्ठाय प्रशान्तो विनष्टो रजोगुणः रज इति तमसोऽप्युपलक्षणम् तमोगुणश्च स्वकार्यैः कामक्रोधलोभमोहाहङ्कारममकारादिभिस्सह यस्य स शान्तरजास्तं शान्तरजसं केवलशुद्धस्वभावमत एवाकल्मषम् अन्तःकरणस्य कल्मषम् भेदवासना एव राजसास्तामसाः सत्त्वमिश्रा भूतभौतिकगोचरा यास्ताः संशो न विद्यन्ते यस्य चित्ते सोऽकल्मषस्तमत एव प्रशान्तमनसं विक्षेपविपरीतभावनाहेत्वोः रजस्तमोगुणयोः स्वकार्ययोर्निःशेषविनाशाद्वृत्तिशून्यतया प्रशान्तं प्रकर्षेण शान्तं प्रशान्तमविषयाकारतामेव समापन्नं मनो यस्य तं प्रशान्तमनसमत एव ब्रह्मभूतं ब्रह्मैवाहमित्युपाधिकृतपरिच्छित्तिं परित्यज्य पूर्णात्मनैव स्थितमेनं योगिनं ब्रह्मविदं यतिमनुत्तमं यस्मादुत्तमं नास्ति तदनुत्तममनुपमं नित्यं निरतिशयं साधनानपेक्षमयत्नसिद्धमक्षय्यमात्मभूतमात्मैकवेद्यं ब्राह्मं सुखमुपैति तदा प्राप्नोतीत्यर्थः । साधननिरपेक्षापारसुखार्णवः सुषुप्तौ सर्वप्रत्यक्षः एषोऽस्य परमानन्द इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धश्चेति प्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः ।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति । ननु मनसः शब्दादिनिमित्तानुरोधेन रागद्वेषवशादतिचञ्चलस्यास्थिरस्य नैश्चल्यं नैश्चिन्त्यं वा कुत इत्याशङ्क्याह यत इति । एवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी यतो यतो यस्माद्यस्माच्छब्दादेर्विषया-

न्निमित्ताद्रागद्वेषादेश्च चञ्चलं विषयाभिमुखं सन्मनो निश्चरति विषयाभिमुखीं समाधिविरोधिनीं प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनामन्यतमां वृत्तिमुत्पादयति ततस्ततो विक्षेपनिमित्ताल्लयनिमित्ताच्च नियम्यैतन्मनो निवृत्तिकम् कृत्वाऽऽत्मन्येव स्वप्रकाशपरमानन्दघने वशं नयेन्निरुन्ध्याद्यथा न विक्षिप्येत न वा लीयेतेति आत्मगोचरं कुर्यान्न त्वनात्मगोचरमित्येवकारार्थः। ननु शब्दादेरिष्टसाधनात्मनसो नियमनम् कथमिति चेत्तस्याः क्षयिष्णुत्वदुःखत्वमिश्रत्वादिनाऽनिष्टसंसारहेतुत्वालोचनेन तत्र तत्र वैराग्योत्पादनेन ततस्ततो नियमनं सम्भवतीत्यवेहि। एतच्च विवृतं गौडपादाचार्यैः—

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः।
सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ १ ॥
दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत्।
अजम् सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ २ ॥
लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः।
सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥ ३ ॥
नास्वादयेत्सुखन्तत्र निःसङ्गप्रज्ञया भवेत्।
निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ४ ॥
यदा न लीयते चित्तम् न च विक्षिप्यते पुनः।
अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ ५ ॥

इति पञ्चभिः श्लोकैः। उपायेन वक्ष्यमाणेन वैराग्याभ्यासेन कामभोगयोर्विक्षिप्तं प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनामन्यतमयापि वृत्त्या परिणतम् मनो निगृह्णीयान्निरुन्ध्यादात्मन्येवेत्यर्थः। कामभोगयोरिति चिन्त्यमानावस्थाभेदेन

द्विवचनम् । तथा लीयतेऽस्मिन्निति लयः सुषुप्तं तत्र सुप्रसन्नमायासरहितमपि मनो निगृह्णीयादेव । सुप्रसन्नम् चेत्कुतो निगृह्यते तत्राह यथा कामो विषयगोचरप्रमाणादिवृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी तथा लयोऽपि निद्राख्यवृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी सर्ववृत्तिनिरोधो हि समाधिः । अतः कामादिकृतविक्षेपादिव श्रमादिकृतलयादपि मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

उपायेन निगृह्णीयात्केनेत्युच्यते सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमल्पं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति अथ यदल्पं तन्मर्त्यं तद्दुःखमिति-श्रुत्यर्थं गुरूपदेशादनु पश्चात्पर्यालोच्य कामांश्चिन्त्यमानावस्थान्विषयान्भोगान्भुज्यमानावस्थांश्च विषयान्निवर्तयेन्मनःसकाशादिति शेषः । कामश्च भोगश्च कामभोगं तस्मान्मनो निवर्तयेदिति वा । एष द्वैतस्मरणकाले वैराग्यभावनोपाय इत्यर्थः । द्वैतविस्मरणं तु परमोपाय इत्याह अजं ब्रह्म सर्वं न ततोऽतिरिक्तं किञ्चिदस्तीति शास्त्राचार्योपदेशादनन्तरमनुस्मृत्य तद्विपरीतद्वैतजातं न पश्यत्येव अधिष्ठाने ज्ञाते कल्पितस्याभावात् । पूर्वोपायापेक्षणासूचनार्थस्तुशब्दः ॥ २ ॥

एवं वैराग्यभावनातत्त्वदर्शनाभ्यां विषयेभ्यो निवर्त्यमानं चित्तं यदि दैनन्दिनलयाभ्यासवशाल्लयाभिमुखं भवेत्तदा निद्राशेषाजीर्णबह्वशनश्रमाणां लयकारणानां निरोधेन चित्तं सम्यक्प्रबोधयेत् उत्थानप्रयत्नेन । यदि पुनरेवं प्रबोध्यमानं चित्तं दैनन्दिनप्रबोधाभ्यासवशात्कामभोगयोर्विक्षिप्तं स्यात्तदा वैराग्यभावनया तत्त्वसाक्षात्कारेण च पुनः शमयेत् । एवं पुनः पुनरभ्यसतो लयात्सम्बोधितं विषयेभ्यश्च व्यावर्तितं नापि समप्राप्तं अन्तरावस्थं चित्तं स्तब्धीभूतं सक-

षायं रागद्वेषादिवासनावासनाशेन स्तब्धीभावाख्येन कषायेण दोषेण युक्तं विजानीयात्समाहितात्चित्ताद्विवेकेन जानीयात्। ततश्च नेदं समाहितमित्यवगम्य लयविक्षेपाभ्यामिव कषायादपि चित्तं निरुन्ध्यात्। ततश्च लयविक्षेपकषायेषु परिहृतेषु परिशेषाच्चित्तेन समं ब्रह्म प्राप्यते तच्च समप्राप्तं चित्तं कषायवशभ्रान्त्या न चालयेत् विषयाभिमुखं न कुर्यात् किंतु धृतिगृहीतया बुद्ध्या लयकषायप्राप्तेर्विविच्य तस्यामेव समप्राप्तावतियत्नेन स्थापयेत् ॥ ३ ॥

तत्र समाधौ परमसुखव्यञ्जकेऽपि सुखं नास्वादयेत् एतावन्तं कालमहं सुखीति सुखास्वादरूपां वृत्तिं न कुर्यात्समाधिभङ्गप्रसङ्गादिति प्रागेव कृतव्याख्यानम्। प्रज्ञया यदुपलभ्यते सुखं तदविद्यापरिकल्पितं मृषैवेत्येवंभावनया निःसङ्गो निःस्पृहः सर्वसुखेषु भवेत्। अथवा प्रज्ञया सविकल्पसुखाकारवृत्तिरूपया सह सङ्गं परित्यजेत्। ननु स्वरूपसुखमपि निर्वृत्तिकेन चित्तेन मानुभवेत् न स्वभावप्राप्तस्य वारयितुमशक्यत्वात्। एवं सर्वतो निवर्त्य निश्चलं प्रयत्नवशेन कृतं चित्तं स्वभावचाञ्चल्याद्विषयाभिमुखतया निश्चरद्बहिर्निर्गच्छत् एकीकुर्यात् प्रयत्नतः निरोधप्रयत्नेन समे ब्रह्मण्येकतां नयेत् ॥४॥

समप्राप्तं चित्तं कीदृशमित्युच्यते यदा न लीयते नापि स्तब्धीभवति तामसत्वसाम्येन लयशब्देनैव स्तब्धीभावस्योपलक्षणात्। न च विक्षिप्यते पुनः न च शब्दाद्याकारां वृत्तिमनुभवति नापि सुखमास्वादयेत्। राजसत्वसाम्येन सुखास्वादस्यापि विक्षेपशब्देनोपलक्षणात् पूर्वभेदनिर्देशस्तु पृथक्प्रयत्नकरणाय। एवं लयकषायाभ्यां विक्षेपसुखास्वादाभ्यां रहितमनिङ्गनम् इङ्गनं चलनं सवातप्रदीपवद्विषयाभिमु

ख्यरूपं तद्रहितं निवातदीपकल्पमनाभासं न केनचिद्विषयाकारेण भासत इत्येतत्—कषायसुखास्वादयोरुभयान्तर्भाव उक्त एव । यदैवं दोषचतुष्टयरहितं चित्तं भवति तदा चित्तं ब्रह्मनिष्पन्नं समं ब्रह्मप्राप्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एतादृशश्च योगः श्रुत्या प्रतिपादितः ।

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ॥
तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ इति ।

एतन्मूलकमेव च योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति सूत्रम् । तस्मायुक्तं ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेदिति ॥ २६ ॥

एवं मनसो वशीकरणेनात्मनि प्रलीने किं स्यादित्याशङ्क्याह प्रशान्तमनसमिति । एनं योगिनमुत्तमं निरतिशयं सुखमुपैत्युपगच्छति । मनस्तद्वृत्त्योरभावे सुषुप्तौ स्वरूपसुखाविर्भावप्रसिद्धिं द्योतयति हिशब्दः । एनं कीदृशं प्रकर्षेण शान्तं निर्वृतिकतया निरुद्धं संस्कारमात्रशेषं मनो यस्य तं प्रशान्तमनसम् । वृत्तिशून्यतया निर्मनस्कत्वे हेतुं विशेषणद्वयेन सूचयति शान्तरजसमकल्मषमिति । शान्तं निवृत्तं विक्षेपकं रजो यस्य तं विक्षेपशून्यम् न विद्यते कल्मषं लयहेतुभूतं तमो यस्य तं लयशून्यम् । यद्वा मोहादिक्लेशप्रतिबन्धाद्योगिनो यथोक्तसुखाप्राप्तिरित्याशङ्क्योक्तम् अकल्मषं संसारहेतुधर्माधर्मादिवर्जितमित्यर्थः । तस्याऽस्मदादिविलक्षणत्वमाह ब्रह्मभूतं ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चयेन समं ब्रह्म प्राप्तं जीवन्मुक्तमित्यर्थः ॥२७॥

उत्तमं सुखं योगिनो भवतीत्युक्तमेव स्फुटयति ।

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥२८ ॥

युञ्जन्निति । एवं मनसैवेन्द्रियग्राममित्याद्युक्तक्रमेणात्मानं मनः सदा सर्वदा युञ्जन्समादधद्योगी योगेन नित्यसम्बन्धी विगतकल्मषः विगतमलः संसारहेतुधर्माधर्मरहितः सुखेनानायासेन ईश्वरोपासनया रागद्वेषादिसर्वविघ्ननिवृत्त्या ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा सह सम्यक्त्वेन विषयास्पर्शेन स्पर्शस्तादात्म्यं यस्य तद्विषयासंस्पर्शि ब्रह्मस्वरूपम् अत्यन्तं सर्वानन्ताऽपरिच्छेदानतिक्रान्तं निरतिशयं सुखमानन्दमश्नुते व्याप्नोति सर्ववृत्तिशून्येन सूक्ष्मेण मनसा परमसुखानुभवः समाधावेव भवतीत्यर्थः । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मदर्शिभिरित्यादिश्रुतेः । अत्र त्वनायासेनेत्यन्तरायनिवृत्तिरुक्ता । ते चान्तराया योगप्रतिबन्धका व्याध्यादयस्तन्निवृत्त्युपायाश्चेश्वरप्रणिधानादयो योगशास्त्रे विस्तरेण प्रतिपादिताः । तथाहि व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः । चित्तं क्षिपन्ति योगादपनयन्तीति चित्तविक्षेपाः योगप्रतिपक्षाः । तत्र संशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तिरूपतया वृत्तिनिरोधरूपस्य समाधेः साक्षाद्विरोधिनी व्याध्यादयस्तु सप्त वृत्तिसहचरिततया तद्विरोधिन इति विभागः। व्याधिर्धातुवैषम्यनिमित्तो विकारो ज्वरादिः । स्त्यानमकर्मण्यता गुरुणा शिक्ष्यमाणस्याप्यासनादिकर्मानर्हतेति यावत् । योगः साधनीयो न वेत्युभयकोटिघटितविज्ञानं संशयः अतद्रूपप्रतिष्ठत्वेन विपर्ययन्तर्गतोऽपि सन्नुभयकोटिस्पर्शित्वैककोटिस्पर्शित्वरूपावान्तरविशेषविवक्षयाऽत्र विपर्ययाद्भेदेनोक्तः । प्रमादः समाधिसाधनानामनुष्ठानसामर्थ्येऽप्यननुष्ठानशीलता विषयान्तरव्यापृततया योगसाधनेष्वौदासीन्यमिति यावत् । आलस्यं

सत्यामप्यौदासीन्यप्रच्युतौ कफादिना तमसा च काय-
चित्तयोर्गुरुत्वं व्याधित्वेनाप्रसिद्धमपि योगविषये प्रवृत्ति-
विरोधि । अविरतिश्चित्तस्य विषयविशेषे ऐकान्तिकोऽभि-
लाषः । भ्रान्तिदर्शनं योगासाधनेऽपि तत्साधनत्वबुद्धिस्तथा
तत्साधनेष्वसाधनत्वबुद्धिः । अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरेका-
ग्रतायाः अलाभः क्षिप्तमूढविक्षिप्तरूपमिति यावत् । अन-
वस्थितत्वं लब्धायामपि समाधिभूमौ प्रयत्नशैथिल्या-
च्चित्तस्य तत्राप्रतिष्ठितत्वम् । त एते चित्तविक्षेपाः नवयोगप्रति-
बन्धका योगेऽन्तराया इति चाभिधीयन्ते । दुःखदौर्मनस्याङ्गमे-
जयत्वश्वासप्रश्वासाः विक्षेपसहभुवः । दुःखं चित्तस्य राजसः
परिणामो बाधनालक्षणः । तच्चाध्यात्मिकम् शारीरम् मानसं च
व्याधिवशात्कामादिवशाच्च भवति । आधिभौतिकं व्याघ्रादि-
जनितम् । आधिदैविकं ग्रहपीडादिजनितं द्वेषाख्यवृत्तिपर्यवसानहेतु-
त्वात्समाधिविरोधि । दौर्मनस्यमिच्छाविघातादिबलवद्दुःखा-
नुभवजनितश्चित्तस्य तामसः परिणामविशेषः क्षोभापरपर्या-
यस्तद्धीभावः स तु कषायत्वात्क्षयवत्समाधिविरोधी । अङ्गमेज-
यत्वमङ्गकम्पनमासनस्थैर्यविरोधि । प्राणेन बाह्यस्य वायोरन्तः-
प्रवेशनं श्वासः समाध्यङ्गरेचकविरोधी । प्राणेन कौष्ठ्यस्य वायो
र्बहिर्निःसारणम् प्रश्वासः समाध्यङ्गपूरकविरोधी । समाहि-
तचित्तस्यैते न भवन्ति विक्षिप्तचित्तस्यैवैते भवन्तीति विक्षे-
पसहभुवोऽन्तराया एव । एतेऽभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः
ईश्वरप्रणिधानेन च । तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभ
इति प्रस्तुते ईश्वरप्रणिधानाद्वेति पक्षान्तरमुक्त्वा प्र-
णिधेयमीश्वरं क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष
ईश्वरः । तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् । स पूर्वेषामपि

गुरुः कालेनानवच्छेदात् । इति त्रिभिः सूत्रैः प्रतिपाद्य तत्प्रणिधानं द्वाभ्यामसूत्रयत् तस्य वाचकः प्रणवः । तज्जपस्तदर्थभावनमिति। ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च । ततः प्रणवजपरूपात्तदर्थध्यानरूपाच्चेश्वरप्रणिधानात्प्रत्यक्चेतनस्य पुरुषस्य प्रकृतिविवेकेनाधिगमः साक्षात्कारो भवति उक्तानामन्तरायाणामभावोपि भवतीत्यभिप्रायः । अभ्यासवैराग्याभ्यामन्तरायनिवृत्तौ कर्तव्यायामभ्यासदार्ढ्यार्थमाह तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः । तेषामन्तरायाणां प्रतिषेधार्थमेकस्मिन्कस्मिंश्चिदभिमते तत्त्वेऽभ्यासश्चेतसः पुनः पुनर्निवेशनं कार्यम् । तथा मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् । मैत्री सौहार्दम् करुणा कृपा मुदिता हर्षः उपेक्षा औदासीन्यम् । सुखादिशब्दैस्तद्वन्तः प्रतिपाद्यन्ते सर्वप्राणिषु सुखभोगापन्नेषु साध्वेतन्मम मित्राणां सुखित्वमिति मैत्रीं भावयेन्न त्वीर्ष्याम् । दुःखितेषु कथं नु नामैषां दुःखनिवृत्तिः स्यादिति कृपामेव भावयेन्नोपेक्षां न वा हर्षम् । पुण्यवत्सु पुण्यानुमोदनेन हर्षं कुर्यान्न द्वेषं न वोपेक्षाम् । अपुण्यवत्सु चौदासीन्यमेव भावयेन्नानुमोदनं न वा द्वेषम् एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते ततश्च विगतरागद्वेषादिमलं चित्तं प्रसन्नं सदेकाग्रतायोग्यं भवति। मैत्र्यादिचतुष्टयं चोपलक्षणम् । अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादीनाम् अमानित्वमदम्भित्वमित्यादीनां च धर्माणां सर्वेषां शुभवासनारूपत्वेन मलिनवासनानिवर्तकत्वात् । रागद्वेषौ महाशत्रू सर्वपुरुषार्थघातकौ महता प्रयत्नेन परिहर्तव्याविति एतत्सूत्रार्थः । एवमन्ये प्राणायामाद्य उपायाश्चित्तस्य प्रसादनाय दर्शिताः । तदेतच्चित्तप्रसादनं भगवदनुग्रहेण यस्य जातं स अध्येतद्वचनं सुखेनेति अन्यथा मनःप्रशमानुपपत्तेरिति भावः ॥ २८ ॥

इदानीम् सर्वसंसारोच्छेदकारणं यद्ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानं योगस्य फलभूतं तत्प्रदर्शयति ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

सर्वेति । तदेवं निरोधसमाधिना त्वंपदलक्ष्ये च शुद्धे साक्षात्कृते तदैक्यगोचरात्तत्त्वमसीतिवाक्यजन्या निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपा वृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना जायते । ततश्च कृत्स्नाविद्या-तत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मसुखमत्यन्तमश्नुत इत्युपपादयति त्रिभिः श्लोकैस्तत्र प्रथमं त्वपदलक्ष्योपस्थितिमाह सर्वेतीत्यन्ये । सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु शरीरेषु स्थितमात्मानं प्रत्यक्चेतनं साक्षिणं परमार्थसत्यमानन्दघनं साक्ष्येभ्योऽनृतजडपरिच्छिन्नदुःखरूपेभ्यो विवेकेनेक्षते साक्षात्करोति तस्मिंश्चात्मनि साक्षिणि सर्वभूतानि साक्ष्याण्याध्यासिकेन सम्बन्धेन कल्पितानि मिथ्याभूतानि परिच्छिन्नजडदुःखात्मकानि साक्षिणो विवेकेनेक्षते । क इत्याकाङ्क्षायामुक्तदर्शने चित्तसमाधानमुपायं दर्शयति योगयुक्तात्मा योगेन युक्तः समाहित आत्मान्तःकरणं यस्य स विषयेषूपाधिषु तदनुरोधाद्विषममेव दर्शनमुक्तदर्शनप्रतिबन्धकं निराकरोति सर्वत्रसमदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु सममविषमं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वेन दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्रसमदर्शन इत्यर्थः । शब्दानुमानागोचरयथार्थविशेषवस्तुगोचरयोगजप्रत्यक्षेण ऋतम्भरसञ्ज्ञेन युगपत्सर्वं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं च तुल्यमेव पश्यतीति सर्वत्र समं दर्शनं यस्येति सर्वत्रसमदर्शनः सन्नात्मानमनात्मानं च योगयुक्तात्मा यथावस्थितमीक्षते इति युक्तम् । अथवा यो

योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीक्षत इति योगिसमदर्शिनावात्मेक्षणाधिकारिणावुक्तौ यथा हि चित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुस्तथा जडविवेकेन सर्वानुस्यूतचैतन्यपृथक्करणमपि । नावश्यं योग एवापेक्षितः । अत एव वसिष्ठः ।

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।
योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ १ ॥
असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः ।
प्रकारौ तौ ततो देवो जगाद परमः शिवः ॥२॥ इति ।

चित्तनाशस्य साक्षिणः सकाशात्तदुपाधिभूतचित्तस्य पृथक्करणं तददर्शनं च तस्योपायद्वयम् । एको योगो सम्प्रज्ञातसमाधिः सर्ववृत्तिनिरोधरूपो द्वितीयस्तु साक्षिणि कल्पितं साक्ष्यमनृतत्वान्नास्त्येव साक्ष्येव तु परमार्थः सत्यः केवलो विद्यत इति विचारः । तत्र प्रथममुपायं प्रपञ्चपरमार्थतावादिनो हिरण्यगर्भादयः प्रपेदिरे तेषां परमार्थस्य चित्तस्यादर्शनेन साक्षिदर्शने वृत्तिनिरोधातिरिक्तोपायासम्भवात् । श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादमतोपजीविनस्त्वौपनिषदाः प्रपञ्चानृतत्ववादिनो द्वितीयमेवोपायमुपेयुः तेषां ह्यधिष्ठानज्ञानदार्ढ्ये सति तत्र कल्पितस्य बाधितस्य चित्तस्य तद्दृश्यस्य दर्शनमनायासेनोपपद्यते अत एव भगवत्पूज्यपादाः कुत्रापि ब्रह्मविदां योगापेक्षां न व्युत्पादयाम्बभूवुः । अत एव चौपनिषदाः परमहंसाः श्रौते वेदान्तवाक्यविचार एव ब्रह्मसाक्षात्काराय गुरुमुपसृत्य प्रवर्त्तन्ते न तु योगे विचारेणैव चित्तदोषनिरासेन तस्यान्यथासिद्धत्वादिति द्विक्… स्थापनकृता व्याख्या ॥ २९ ॥

एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलं दर्शयति ।

योे मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

य इति । यो मां वासुदेवं सर्वस्यात्मानं सर्वभूतेषु पश्यति वीक्षते। सर्वञ्च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति। एवमेकत्वदर्शनमनूद्य तत्फलं दर्शयति तस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनोऽहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गच्छामि। स च विद्वान्मे मम वासुदेवस्य न परोक्षीभवति । तस्य च मम चैकात्मकत्वात्स्वस्वरमपरोक्षत्वदर्शनं युक्तम् । यस्मादहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी तस्मादेकत्वदर्शनार्थं प्रयतितव्यमिति भावः । एवं शुद्धं त्वम्पदार्थं निरूप्य शुद्धं तत्पदार्थं निरूपयति य इति। यो योगी मां वासुदेवं परमेश्वरं तत्पदार्थमशेषजगत्कारणं मायोपाधिकमुपाधिविवेकेन सर्वत्र प्रपञ्चे सता स्फुरणरूपेणानुस्यूतं परमार्थसत्यमानन्दघनमनन्तं पश्यति योगजेन प्रत्यक्षेण साक्षात्करोति सर्वं च प्रपञ्चं मायया मय्यारोपितं मद्भिन्नतया मृषात्वेनैव पश्यति । उक्तदर्शनफलं दर्शयति तस्यैवं विशेषदर्शिनोऽहं तत्पदार्थो भगवान्न प्रणश्यामि ईश्वरः कश्चिन्मद्भिन्नोऽस्तीति परोक्षज्ञानविषयो न भवामि । स च योगजेन प्रत्यक्षेण मामपरोक्षीकुर्वन्नेव न प्रणश्यति परोक्षो न भवति । स्वात्मा हि मम स विद्वानतिप्रियत्वात्सर्वदा मदपरोक्षज्ञानगोचरो भवति। यद्यपि वाक्यजापरोक्षज्ञानविषयत्वं त्वम्पदार्थाभेदेनैव तथापि केवलस्यापि तत्पदार्थस्य योगजापरोक्षज्ञानविषयत्वमुपपद्यत एव । अविद्वांस्तु स्वात्मानमपि सन्तं भगवन्तम् न पश्यति अतो भगवान् पश्यन्नपि तं न पश्यति स एनमविदितो न भुनक्तीति श्रुतेः । ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमित्युक्तेश्च । विद्वांस्तु सदैव

सन्निहितो भगवतोनुग्रहभाजनमित्येवं शरशय्यास्थभीष्मध्यानस्य युधिष्ठिरं प्रति भगवतोक्तेरित्यर्थ इत्यन्ये ॥ ३० ॥

विद्वदीश्वरयोरैकत्वदर्शनं पूर्वार्द्धेनानूद्योत्तरार्द्धेन विद्याफलं विवृणोति ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्त्तमानोपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

सर्वभूतस्थितमिति । एवं त्वम्पदार्थं तत्पदार्थं च शुद्धं निरूप्य तत्त्वमसिवाक्यार्थं निरूपयति सर्वेतीत्यन्ये । यस्सर्वभूतेष्वधिष्ठानतया स्थितं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं मामीश्वरं तत्पदलक्ष्यं स्वेन त्वम्पदलक्ष्येण सहैकत्वमत्यन्ताभेदमास्थितः अहं ब्रह्मास्मीति-वेदान्तवाक्यजेन साक्षात्कारेणापरोक्षीकरोति सोऽविद्यातत्कार्यनिवृत्त्या जीवन्मुक्तो योगी ब्रह्माहमस्मीति विद्वान् सर्वथा सर्वप्रकारैः प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्सर्वकर्मत्यागेन वा याज्ञवल्क्यादिवत् विहितकर्मणा वा जनकादिवत् प्रतिषिद्धेन कर्मणा वा दत्तात्रेयादिवद्येन केनापि प्रकारेण वर्तमानो व्यवहरन्नपि मयि परमात्मन्येवाभेदेन वर्तते सर्वथा तस्य मोक्षं प्रति नास्ति प्रतिबन्धशङ्का । देवा महाप्रभावा अपि तस्य मोक्षाभवनाय न समर्था भवन्ति किमुताऽन्ये क्षुद्रा इत्यर्थिकायास्तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशात आत्मा ह्येषां स भवतीति श्रुतेः । ब्रह्मविदो निषिद्धकर्मणि प्रवर्तकयोरागद्वेषयोरसम्भवेन निषिद्धकर्मासम्भवेऽपि ज्ञानस्तुत्यर्थं तदङ्गीकृत्येदमुक्तम् सर्वथा वर्तमानोपीति, हत्वापि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबद्ध्यत इति वत् । द्वितीयेऽस्थापनेपि व्याख्यानमेवमेव बोध्यम् ।

शङ्कते ।

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

लक्षितेषु लक्षणस्य तत्सिद्धेर्व्यावर्त्तकत्वसिद्धेरलक्षितेषु अभावेषु अहेतुः अहेतुत्वं व्यावृत्त्यहेतुत्वमभावस्य लक्षणाभावात्निःस्वरूपस्य न व्यावर्तकत्वमिति भावः ।

समाधत्ते ।

न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥

न पूर्वपक्षो युक्तः प्रतियोगिनो लक्षणस्य यदवस्थितमवस्थानं तस्यापेक्षा यत्र तादृशसिद्धेः अयमर्थः प्रतियोगिस्वरूपज्ञानादेवाभावस्वरूपनिरूपणसम्भवान्नाभावलक्षणापेक्षेतिभावः ।

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

प्रमेयसिद्धिरिति मण्डूकप्लुत्या ऽनुवर्तते प्रतियोगिन उत्पत्तेः प्रागभावस्योपपत्तेरुपलम्भात् घटो भविष्यतीत्यादिप्रागभावविषयकप्रत्यक्षस्य सार्वलौकिकत्वादिति भावः चकारेण ध्वंसादेरपि प्रत्यक्षसिद्धत्वं समुच्चीयते चेष्टाया निर्व्यापारत्वेन न प्रमाणत्वं वस्तुतो लिप्यादिवत् साङ्केतिकत्वात् तस्या ऽप्यनुमाने शब्दे वा ऽन्तर्भाव इति । समाप्तं प्रमाणचतुष्टयप्रकरणम् ।

वेदस्य प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् सिद्धं न चेदं युज्यते वेदस्य नित्यत्वादित्याशङ्कायां वर्णानामनित्यत्वात् कथं तत्समुदायस्वरूपस्य वेदस्य नित्यत्वमित्याशयेन शब्दानित्यत्वप्रकरणमारभते ।

तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।

आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १३ ॥

शब्दो ऽनित्य इत्यादि आदिमत्त्वात् सकारणत्वात् । ननु न सकारणकत्वं कण्ठताल्वाद्यभिघातादेर्व्यञ्जकत्वेना-

त्युपपत्तेरत आहैन्द्रियकत्वादिति । सामान्यवत्त्वे सति बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः परे त्वै-न्द्रियकत्वं लौकिकप्रत्यक्षविशेष्यत्वं सामान्यसमवाययोस्तु न तथात्वं जातित्वादिना विशेष्यत्वसम्भवे ऽपि जातित्वादेरप्रत्यक्षत्वान्न व्यभिचारः मनस इन्द्रियत्वाभावाच्च नात्मनि व्यभिचारः आत्मन ऐन्द्रियकत्वाभावाच्चेत्याहुः । अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह कृतकेति घटादौ यथोपचारो ज्ञानं तथैव कार्यत्वप्रकारकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः तथा च कार्यत्वेनानाद्यार्यसार्वलौकिकप्रत्यक्षबलादनित्यत्वमेव सिध्यति । केचित्तूपचाराद्विनाशित्वात् कृतकवदिति दृष्टान्त इति । परे तु कृतकवदुपचारात् कृतकसुखदुःखादिवद् व्यवहारात् । यथा हि सुखादौ तीव्रमन्दादि व्यवहारः शब्दे ऽप्येवं न तु नित्ये तथेत्याहुः यथाश्रुते हेतूनां व्यभिचारमाशङ्कते ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ॥ १४ ॥

नोक्ता हेतवः घटाभावस्य घटध्वंसस्य नित्यत्वाद् अविनाशित्वाद् आदिमत्त्वं व्यभिचारि ऐन्द्रियकत्वं सामान्ये व्यभिचारि नित्येष्वप्यनित्यवद् उपचारात् यथा घटाकाशमुत्पन्नम् अहं सुखी जात इत्यादि ।

प्रथमे व्यभिचारं परिहरति ।

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वस्य विभागाद् अव्यभिचारः ॥ १५ ॥

तत्त्वस्य पारमार्थिकस्य भाक्तस्य च नानात्वस्य भेदस्य विभागाद् विवेकात् न व्यभिचारः ध्वंसे हि उत्पत्तिमत्त्वलक्षणम् आदिमत्त्वं त्रैकालिकत्वरूपनित्यत्वाभावरूपं चानित्यत्वमस्त्यवाविनाशित्वान्नित्यत्वमौपचारिकमतो न व्यभिचारः आदिमत्त्वं प्रागभावावच्छिन्नसत्त्वं न चैतद्भावे इति वार्थः ।

द्वितीये व्यभिचारमुद्धरति ।

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १६ ॥

सन्तानस्यानुमाने ऽनुमितिकरणे लिङ्गे विशेषणात् सन्तानः सन्तन्यमान एकधर्मावच्छिन्नत्वेन ज्ञायमानः, तेन सामान्यवत्त्वे सती- निर्विशेषणीयम् । इति ।

तृतीये व्यभिचारं वारयति ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात् (१)॥ १७ ॥

आकाशे हेतुर्नास्त्येव आकाशे प्रादेशिकत्वव्यवहारस्तु गौणः प्रदेशशब्देन कारणद्रव्यस्य कारणवतो द्रव्यस्याभिधानात् न चाकाशं तादृशं तादृशत्वे वा साध्यसत्त्वान् न व्यभिचारः एवं सुखी जात इत्यादौ सुखाद्युत्पत्तिरेव विषय इति भावः । न चोक्तहेतूनामप्रयोजकत्वं विपक्षबाधकसत्त्वादित्याह ।

प्रागुच्चारणाद् अनुपलम्भादावरणाद्यनुपलब्धेः॥१८॥

शब्दो ऽयं यदि नित्यः स्याद् उच्चारणात् प्रागप्युपलभ्येत श्रोत्रसन्निकर्षसत्त्वात् न चात्र प्रतिबन्धकमस्तीत्याह आवरणेति आवरणादेः प्रतिबन्धकस्यानुपलब्ध्या ऽभावनिर्णयात् देशान्तरगमनं तु शब्दस्यामूर्तत्वात् न संभाव्यते अतीन्द्रियानन्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य शब्दानित्यत्वकल्पनैव लघीयसीति भावः ।

भ्रान्तस्य पूर्वपक्षपरं सूत्रद्वयम् ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपलब्धिः ॥ १९ ॥

अनुपलम्भादनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २० ॥

---

(१) "नित्येष्वप्यव्यभिचार" इत्यंशो ऽधिको मु० पु० ।

यथा त्वया ऽऽवरणस्या ऽनुपलब्ध्या ऽभावइत्युच्यते तथा ऽऽवरणानुपलब्धेरनुपलम्भात्तदभाव आवरणोपलब्धिरेव स्यात् यदि वा ऽऽवरणानुपलब्धेरनुपलम्भे ऽपि नावरणानुपलब्धेरभावस्तदा ऽऽवरणस्यानुपलम्भादपि नावरणस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ।

सिद्धान्तसूत्रम् ।

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ २१ ॥

आवरणानुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपलब्धिरिति जात्युत्तरम् । अहेतुः न मन्मतप्रतिषेधसाधनम् । अनुपलब्धेरावरणानुपलब्धेरनुपलम्भात्मकत्वादुपलम्भाभावात्मकत्वात् तस्य च मनसैव सुग्रहत्वात् तदनुपलब्धिरसिद्धेति भावः ॥

सत्प्रतिपक्षमाशङ्कते ।

अस्पर्शत्वात् ॥ २२ ॥

शब्दो नित्यः अस्पर्शत्वाद् गगनवदिति भावः

न सत्प्रतिपक्षस्त्वदीयहेतोरनैकान्तिकत्वादित्याह ।

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २३ ॥

अस्पर्शत्वं न शब्दनित्यत्वसाधकं कर्मणि व्यभिचारात्, कान्तिकमपि साधकं स्याद् अत्राह ।

नाणु नित्यत्वात् ॥ २४ ॥

अनैकान्तिकस्य साधकत्वे ऽणोः परमाणोर्नित्यत्वं न स्याद्रूपवत्त्वादिना तत्रानित्यत्वानुमानापत्तेरित्यर्थः ।

शङ्कते ॥

संप्रदानात् ॥ २५ ॥

गुरुणा शिष्याय विद्यायाः सम्प्रदानात् । तथा च शब्दस्य प्राक् सत्त्वं सिद्धं तथा च तावत्कालस्थिरं चैनं कश्चिन्नाशयिष्यतीति न्यायान्नित्यत्वमर्थसिद्धमिति भावः ।

सिद्धान्तसूत्रम् ।

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २६ ॥

शिष्ये उपसन्ने गुरुरध्यापयति यदि च शब्दो नित्यः स्यात्तदा शिष्यागमनानन्तरमध्यापनात् पूर्वमपि शब्द उपलभ्येतेत्यनुपलब्ध्या च नास्ति शब्द इत्यतस्त्वदुक्तो न हेतुः ।

पूर्वपक्षसूत्रम् ।

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

मदीयहेतोः प्रतिषेधो न युक्तः अध्यापनात् यद्यन्तरालकाले शब्दो न स्यात् कथमध्यापनं घटेत अनुपलब्धिस्तु शब्दस्य कण्ठताल्वाद्यभिघातरूपव्यञ्जकाभावादुपपद्यत इति भावः आचार्य्यास्तु सूत्रद्वयमेवं व्याचक्षते विभक्तिव्यत्यासाद्धेतोस्तदन्तरालानुपलब्धिरर्थस्तथा च हेतोः स्वत्वस्याभावात् तदन्तरालस्य स्वत्वध्वंसस्यानुपलब्धिरतो न दानमित्यर्थः प्रतिषेधो न युक्तः नहि दानं ममाभिप्रेतं किं त्वध्यापनं तच्च विद्यमानस्य शब्दस्यैवेति भावः ।

सिद्धान्तसूत्रम् ।

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अन्यतरस्य पक्षस्यानित्यत्वसाधकस्याध्यापनाद्यः प्रतिषेधः स न संभवति । उभयोः पक्षयोरध्यापनस्य समानत्वादिति शेषः अध्यापनं हि गुरूच्चारणानूच्चारणं शिष्योच्चरणानुकूलोच्चारणं वा तच्च स्थैर्यास्थैर्य्यपक्षयोस्तुल्यं न शब्दनित्यतायाः सहायकम् विधातुमलम् न दानं ह्यध्यापनं येन स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वापादनार्थं स्थैर्य्यमाशङ्कनीयम् न वा संभवति बहूनामेकदा स्वत्वविरोधात् परस्वत्वदानासंभवाच्च अपि तु नृत्याध्यापनादाविवोपदेशमात्रमिति भावः ॥

पूर्वपक्षसूत्रम् ॥

अभ्यासात् ॥ २९ ॥

यद्धि स्थिरं तदभ्यस्यमानं दृष्टम् यथा दशकृत्वो रूपं पश्यति एवं शतकृत्वो ऽनुवाकमधीत इत्यभ्यासात् स्थैर्यं शब्दस्येति भावः ॥

उत्तरयति ॥

नान्यत्वे ऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षो न युक्तः कुतः अन्यत्वे भेदे ऽपि शब्दानाम् । अध्यापनाभ्यासस्य उपचारात् सम्भवात्। नत्वभ्यासतः स्थैर्यं साधयति द्विर्जुहोति त्रिर्नृत्यतीत्यादौ भेदे ऽप्यभ्यासदर्शनादिति भावः ॥

अन्यतैव जगति नास्तीति कथमन्यत्वे ऽप्यभ्यासोपपत्तिरिति तटस्थ आशङ्कते ॥

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावः ॥ ३१ ॥

यद्वस्त्वन्यस्मादन्यदुच्यते तत् स्वस्मादनन्यद् अभिन्नम् तत कथमन्यद् भेदाभेदयोर्विरोधादिति भावः । स्वाभेदस्यावश्यकत्वमिति हृदयम् ।

समाधत्ते ॥

तदभावेनास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३२ ॥

तदभावे ऽन्यत्वस्याभावे ऽन्यतापि नास्ति तयोर्भेदाभेदयोः सिद्धेः परस्परसापेक्षत्वात वस्तुतस्तु तयोर्मध्ये इतरस्य एकतरस्य अनन्यत्वस्येतरापेक्षसिद्धेः इतरत्वस्य ज्ञानापेक्षा सिद्धिर्यस्य तादृशत्वादित्यर्थः ॥

शङ्कते ।

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३३ ॥

शब्दो नित्य इत्यादिः अनुपलब्धिरप्रत्यक्षमज्ञानं वा आद्ये प्रतिबन्दिमाह ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥

यद्यप्रत्यक्षत्वादभावसिद्धिस्तदा अश्रवणकारणस्याप्रत्यक्ष-त्वादश्रवणं न स्यादिति सततश्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

द्वितीये त्वाह ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनुपदेशः ॥ ३५ ॥

अनुमानादिना उपलभ्यमाने विनाशकारणे अनुपल-ब्धेरभावात् त्वदीयो हेतुरनपदेशः असाधकः असिद्धत्वात् अन्यभावत्वेन विनाशकल्पनमिति भावः ॥

सिद्धान्तिनः सूत्रान्तरम् ॥

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३६ ॥

शब्दायमाने कांस्यादौ पाणिरूपनिमित्तस्य प्रश्लेषात् संयोगाच्छब्दाभावे उपलभ्यमाने शब्दाभावकारणस्य नानु-लब्धिरिति यथाश्रुतानुयायिनः । परे तु पाणिरूपनिमित्तस्य प्रश्लेषः सम्बन्धो यत्र स पाणिजः शब्दः अर्थात् उत्तरशब्दः ततः शब्दाभावे शब्दध्वंसे सति न विनाशकारणानुपलब्धिरित्यर्थः इत्याहुः अन्ये तु पूर्वसूत्रे शब्दस्य तावद्वेगात्मकः संस्कार-विशेषो हेतुस्तस्य तीव्रतीव्रतरमन्दमन्दतरत्वाच्छब्दो ऽपि तादृशः तत्र चोत्तरशब्दानां पूर्वशब्दनाशकत्वम् कल्प्यत इत्यर्थः ननु तादृशसंस्कार एव नास्तीत्यत्राह पाणीति नानुपलब्धिः संस्कारस्येति शेषः पाणेर्निमित्तस्य प्रश्लेषात् घण्टादिसंयोगात् संस्काररूपकारणाभावद्वारा शब्दाभावे शब्दानुत्पत्तौ नानुपलम्भः संस्कारस्येत्यर्थ इत्याहुः ॥

ननु घण्टादिपाणिसंयोगस्य शब्दनिर्वर्तकत्वे घण्टाद्या-श्रय एव शब्दः स्यादित्याशङ्कायामाह ॥

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३७ ॥

उक्तः प्रतिषेधो न संभवति अस्पर्शत्वात् शब्दाश्रयस्येति शेषः शब्दो हि न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभाववदकारणगुणपूर्वककार्य्यत्वादित्याशयः ॥

एतदेव व्युत्पादयितुमाह ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ३८ ॥

समासे स्पर्शादिसमुदाये साहित्येन शब्दो वर्त्तत इति न युक्तम् विभक्त्यन्तरस्य विभागान्तरस्य तारमन्दादेरुपपत्तेः अयमर्थः एकस्मिन्नेव शंखादौ तारमन्दादिनानाशब्दा जायन्ते गन्धादयस्तु विनाग्निसंयोगम् न परावर्त्तन्त इति भावः। समाप्तं शब्दानित्यत्वप्रकरणम् ॥

प्रसङ्गाच्छब्दपरिणामवादं दूषयितुं संशयं दर्शयति ॥

विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ ३९ ॥

विकारोपदेशादादेशोपदेशाच्च संशयः इको यणचीत्यादिना इकारादेर्विकारो यकारादिरिति (१)सांख्या व्याचक्षते परे तु इकारे प्रयोक्तव्ये यकारः प्रयोक्तव्य इत्यादेशं समादिशन्ति अतश्च वर्णा विकारिणो न वेति संशयः विकारश्च स्वरूपस्य विनाशे ऽविनाशे वा द्रव्यान्तरारम्भकत्वं यथा दुग्धादेर्दध्याद्यारम्भकत्वं बीजादेर्वृक्षाद्यारम्भकत्वं च सुवर्णादेरपि लोहाभिघातजन्यावयवसंयोगनाशादवयविनो नाशे सत्येव कुण्डलाद्यारम्भकत्वं कपालादेश्च स्वरूपविनाशेन घटाद्यारम्भकत्वम् ॥

तत्र विकारनिरकरणाय सूत्रम् ॥

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ ४० ॥

न वर्णा विकारिणस्तथा सति तत्प्रकृतेरुपादानत्वाभिमतस्य विवृद्ध्या विकारस्यापि विवृद्ध्यापत्तेः महदल्पावय-

(१) "सार्वा" इति मु० पु० पाठः।

वारब्धावयविनो महदल्पत्ववत् ह्रस्वेकारारब्धयकारापेक्षया दीर्घेकाराऽऽरब्धयकारस्य विवृद्धिः स्यादित्यर्थः तस्मादादेशपक्षः श्रेयानिति भावः ॥

आक्षिपति ॥

न्यूनसमाधिकोपपत्तेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४१ ॥

उक्तो हेतुर्न युक्तः विकाराणां प्रकृत्यपेक्षया न्यूनत्वस्य समत्वस्याधिकत्वस्य चोपपत्तेः दर्शनात् यथा तूलकपरिमाणापेक्षया तद्विकारस्तन्तुरल्पपरिमाणः यथा वा न्यग्रोधबीजादुत्कृष्टेन नारीकेलीबीजेन न्यग्रोधादल्पो नारिकेलीतरुर्जन्यते कनकादिसमपरिमाणं कटकादि यथा वा न्यूनाधिकनारिकेलीबीजाभ्यां समौ वृक्षौ न्यूनपरिमाणाद् वटबीजाच्च महान् वटतरुरिति ॥

समाधत्ते ॥

नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४२ ॥

नोक्तं समाधानं युक्तम् अतुल्यप्रकृतीनां भिन्नप्रकृतीनां हि विकाराणां विकल्पो वैलक्षण्यं मया अभिहितं नहि बीजादेर्ह्रासवृद्ध्यादिना वृक्षादेर्ह्रासवृद्ध्यादिकं प्रक्रान्तं त्वदुक्तवैलक्षण्यन्तु तत्राप्यस्ति तथा च त्वदुक्तमुपचारच्छलम् इतिभावः।

शङ्कते ।

द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ४३ ॥

द्रव्यत्वेन न्यग्रोधादिप्रकृतीनां तुल्यत्वे ऽपि विकारवैषम्यं यथा एवमेव वर्णत्वेन तुल्ययोरपि ह्रस्वदीर्घयोर्विकारयोर्योविकारो यकारस्तस्य विकल्पऐकरूप्यं नानुपपन्नमित्यर्थः ।

समाधत्ते ।

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४४ ॥

नात्र द्रव्यविकारतुल्यता विकाराणां हि अयं धर्मो यत्

प्रकृत्यनुविधानं तद्भेदे भेद इति प्रकृते च तदनुपपत्तेः ह्रस्वदीर्घत्वादिना प्रकृतिभेदे ऽपि कार्य्यभेदाभावात् ।

इतश्च न विकार इत्याह ।

विकारप्राप्तानामपुनरावृत्तेः ॥ ४५ ॥

विकारप्राप्तस्य न पुनः प्रकृतिरूपता दृष्टा न खलु दधि क्षीरतां पुनरापद्यते इकारस्तु यकारतां प्राप्तः पुनरिकारतामापद्यत दध्यत्रेत्युक्त्वा पुनरपि दधि अत्रेत्युच्यते एवेति भावः ।

आक्षिपति ।

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४६ ॥

उक्तो हेतुर्न युक्तः सुवर्णादिकं हि कटकीभावं विहाय कुण्डलतामापन्नं पुनः कटकतामापद्यत एवेति भावः ।

निराकरोति ।

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४७ ॥

सुवर्णविकारस्थले हि सुवर्णत्वादिना प्रकृतिता न तु कटकत्वादिना तत्रोभयमपि सुवर्णभावं न जहाति यदि हि सुवर्णतामपहाय कटतामापन्नं पुनः सुवर्णता तदा व्यभिचारः शङ्क्येत न चैवं प्रकृते विकारतां हित्वा यकारतां प्राप्तस्य। योकारतापत्तिरस्त्येवेति दोषो दुष्परिहर इति भावः ।

अविकारे मूलयुक्तिमाह ।

नित्यत्वे ऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ४८ ॥

वर्णानां नित्यत्वे विकारासंभवादनित्यत्वे चास्थिरत्वात्त्वेनेकारोत्पत्त्यनन्तरमिकारनाशाद्विकारानुपपत्तिरित्यर्थः

अत्र जातिवादी नित्यत्वमतमालम्ब्य परिहरति ।

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ४९ ॥

विकाराणां प्रतिषेधो न युक्तः नित्यानां धर्मविकल्पाद् धर्मस्य नानाविधत्वादतीन्द्रियत्वात चकारैणेन्द्रियकत्वं समुच्चीयते यथा हि नित्यानामाकाशादीनामतीन्द्रियत्वम् ऐन्द्रियत्वे ऽपि गोत्वादीनां नित्यत्वमेवमन्येषां नित्यानामविकारित्वे ऽपि वर्णानां विकारित्वं स्यादिति ।

अनित्यत्वमालम्ब्य स आह ।

अनवस्थायित्वे च वर्णोलब्धिवत्तदुपपत्तिः ॥ ५० ॥

अनवस्थायित्वे ऽपि वर्णानां यथा प्रत्यक्षं भवत्येवं विकारो ऽपि स्यादिति भावः ।

उभयत्रोत्तरयति ॥

विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५१ ॥

उक्तः प्रतिषेधो न युक्तः विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् विकारो ह्यत्र स्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः तथात्वे च नित्यत्वविरोधात् नहि घटादेः कपालाद्युपादेयत्ववत् प्रकृते संभवति यकारकाले इकारानुपलब्धेः अनित्यत्वपक्षे ऽपि प्रतिषेधो न युक्तः प्रत्यक्षं हि वर्णस्य द्वितीयक्षणे युज्यते विकारस्तु कालान्तरीयो न युज्यते दधीतिशब्दानन्तरमत्रे-त्यादिशब्देन तस्य नाशादिति भावः ।

इतश्च विकारानुपपत्तिरित्याह ।

प्रकृत्यनियमात् ॥ ५२ ॥

विकाराणां हि प्रकृतिनियमो यथा क्षीरदध्नोः प्रकृतिविकारभावो न तु वैपरीत्यं प्रकृते तु दध्यत्रेत्यादाविकारो

यकारप्रकृतिर्विध्यतोऽस्यादौ तु यकार इकारप्रकृतिरिति भावः ।

अत्र छलवादी शङ्कते ।

अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५३ ॥

अनियमो य उक्तः स न युक्तः कुतः अनियतत्वस्य नियमादित्यर्थः ।

समाधत्ते ।

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

अनियमे नियमाद्यस्त्वया नियमप्रतिषेधः कृतः स न युक्तः नियमानियमयोर्विरोधात् अनियमो हि नियमाभावस्तस्मिन् सति नियमासंभवादिति भावः ।

तदेवं वर्णानां प्रकृतिविकारभावं निरस्य स्वपक्षे विकारव्यवहारमुपपादयति ।

गुणान्तरापत्त्युपमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु वर्णविकारः ॥ ५५ ॥

तुशब्दः पुनरर्थे एतेभ्यः पुनर्वर्णविकारोपपत्तेर्वर्णविकारस्य एकवर्णाप्रयोगेण वर्णान्तरप्रयोगस्य उपपत्तेर्वर्णविकार इति व्यवह्रियते तानेवाह गुणान्तरेति गुणान्तरापत्तिर्धर्मिणि सत्येव धर्मान्तरापत्तिः यथोदात्ते ऽनुदात्तत्वम् उपमर्दो धर्मिनिवृत्तौ धर्मान्तरप्रयोगः यथास्तेर्भूः ह्रासो दीर्घस्य ह्रस्वत्वं वृद्धिरथात् ह्रस्वस्य दीर्घत्वं लेशः अल्पत्वं यथास्तेरकारलोपः श्लेषः आगमः एतैः कारणैर्विकारव्यवहार इति समाप्तं शब्दपरिणामप्रकरणम् ।

शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वात् तद्व्युत्पादनाय पदार्थं निरूपणीये पदादौ निरूपयति ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ५६ ॥

ते वर्णा विभक्त्यन्ताः पदं बहुत्वमविवक्षितं विभक्तेश्च सत्त्वमनपेक्षितं विभक्तिः सुप्तिङ्‌रूपा वस्तुतस्तु नेदं पदं शाब्दबोधोपयोगि किं त्विदमाकाङ्क्षास्वरूपम् अथ वा विभक्तिर्वृत्तिरन्तःसंबन्धस्तेन वृत्तिमत्वं पदत्वम् इत्थं च पदं निरूप्य तदर्थनिरूपणं संगच्छते यत्तु प्रसङ्गात् पदार्थनिरूपणमिति तन्न पदनिरूपणस्यासंगतत्वापत्तौ एकसूत्रस्य प्रकरणत्वाभावात् तत्र पदे निरूपिते तद्वाच्यत्वं पदार्थत्वन्निरूपितं तत्रापि धात्वाद्यर्थस्य निर्विवादत्वाद्गवादिपदार्थं निरूपयितुमाह ।

तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः ॥ ५७ ॥

व्यक्तिर्गवादिः जातिर्गोत्वादिराकृतिरवयवसंस्थानविशेषस्तेषां सन्निधिः सामीप्यं मिलनं तत्र सति उपचारात् ज्ञानात् तथा च त्रयाणां युगपत् प्रत्ययात् किमेतेषां प्रत्येकं पदार्थ उत समस्तमिति संशय इत्यर्थः इदं भाष्यमिति केचित् वस्तुतस्तत्त्वबोधादिस्वरसात् सूत्रमेव तदर्थ इत्यंशस्तु भाष्यकृतः पूरणमिति प्रति भाति ।

तत्र व्यक्तिवादिनो मत आह ॥

या शब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्युपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद् व्यक्तिः ॥ ५८ ॥

पदार्थ इति शेषः उक्तानामुपचारात् व्यवहारात् अनुबन्धः प्रजननं या गौर्गच्छतीत्यादिव्यवहारो व्यक्तावेव जात्याकृत्योरमूर्त्तत्वात् एवं गवां समूहः गां ददाति गां प्रतिगृह्णाति दश गावः गौर्वर्द्धते कृष्णा गौः कपिला गौः रोहितं गौः

प्रसूत इत्यादिव्यवहाराणां व्यक्तावेव सम्भवात् समासः । सम्यगासनं सम्बन्धो वेत्यर्थं गौरास्ते गोमुखमित्युदाहरणीयम् ।

तद् दूषयति ।

तदनवस्थानात् ॥ ५९ ॥

न व्यक्तौ शक्तिः व्यक्तिमात्रस्यानवस्थानात् अव्यवस्थानात् व्यक्तिमात्रस्य शक्यत्वे हि गवादिपदाद्यत्किञ्चिद्द्रव्यक्तेरुपस्थितिः स्यादिति गोत्वविशिष्टा व्यक्तिर्वाच्या तथा च नागृहीतविशेषणान्यायात् जातावेव शक्तिरस्तु । कथं तर्हि व्यक्तिबोध इत्यतो ऽग्रिमसूत्रम् ॥

सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावे ऽपि तदुपचारः ॥ ६० ॥

अतद्भावे ऽपि तत्पदाशक्यत्वे ऽपि तदुपचारस्तच्छब्दव्यपदेशो यथा सहचरणादितो ब्राह्मणादौ यष्ट्यादिपदप्रयोगः सहचरणात् संयोगविशेषाद्यष्टिं भोजयेत्यत्र यष्टिशब्दप्रयोगः एवं स्थानान्मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थपुरुषे तादर्थ्यात् कटं करोतीति कटार्थकवीरणे कटस्यासिद्धत्वेन कारकत्वायोगात् यमस्य वृत्तादनुशासनादितो राजनि यम इति मानात् आढकेन मिताः सक्तव आढकसक्तव इति धारणात् तुलया धृतं चन्दनम् तुलाचन्दनमिति सामीप्याद्गङ्गायां गावश्चरन्तीति कृष्णद्रव्ययोगात् कृष्णः शाटक इति शकटेति पाठे कृष्णः शकट इत्युदाहरणीयम् प्राणसाधनादन्नम् प्राणा इति आधिपत्याद्राजैवास्य कुलमिति कुलाधिपतिः प्रतीयते तथा च यथा गङ्गादिपदात् गङ्गातीरत्वा-

दिना बोधस्तथा गोपदादितो गोत्वविशिष्टस्य लक्षणया बोधः एतेन युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः एकपदार्थयोः परस्पराननन्वयश्च प्रत्युक्तः गोत्वत्वेन रूपेण शक्तिग्रहात् तथैवोपस्थितिरतो निष्प्रकारकपदार्थोपस्थितिरपि नास्तीति मन्तव्यम् ।

आकृतिरेव शक्येति मतमुपन्यस्यति ।

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥६१॥

आकृतिः पदार्थः कुतः सत्त्वस्य प्राणिनो गवादेर्व्यवस्थानसिद्धेर्व्यवस्थितत्वसिद्धेस्तदपेक्षत्वाद् अयमश्वो गौरयमित्यादिव्यवहारस्याकृत्यपेक्षत्वादाकृतिरेव शक्येत्यर्थः ।

फलतस्तद्दूषयति ।

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥ ६२ ॥

मृद्गवके व्यक्त्याकृतियुक्ते अपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादप्रसञ्जनाज्जातिः पदार्थ इतरथा मृद्गवकस्यापि व्यक्तित्वाद्गवाकृतिसत्वाच्च वैधं प्रोक्षणादिकं स्यादिति भावः ।

केवलव्यक्त्याकृतिशक्तिपक्षं निराकृत्य केवलजातिशक्तिपक्षं निराकरोति ।

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६३ ॥

न जातिमात्रं पदार्थः जात्यभिव्यक्तेर्जातिशाब्दबोधस्य आकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वादाकृतिव्यक्तिविषयकत्वनियमात् । तयोरपि वाच्यत्वमावश्यकम् शक्तिं विना तद्भानासम्भवात् न च गोत्वप्रकारकतादृशाकृतिविशिष्टशाब्दत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वात् तद्भानमिति वाच्यम् तथा सति गवादिपदस्य घटत्वादावपि शक्तिप्रसङ्गस्तस्मात् पदस्

स्ववाच्यमेवोपस्थापयति इत्यम् च त्रयाणामपि वाच्यत्वं सिद्धमित्याह ।

(१)जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः ॥ ६४ ॥

तुशब्द एकैकमात्रपदार्थत्वव्यवच्छेदाय पदार्थ इत्येकवचनं तु तिसृष्वप्येकैवशक्तिरिति सूचनाय विभिन्नशक्तौ कदाचित् कस्याश्चिदुपस्थितिः स्यात् शक्तेस्तुल्यत्वे ऽपि व्यक्तेर्विशेष्यत्वात् प्राधान्यम् तथैव शक्तिग्रहात् न चाकृत्यादिसाधारणशक्यतावच्छेदकाभावान्न शक्यैक्यमिति वाच्यम् तथा नियमे मानाभावात् । इदं गवादिपदमभिप्रेत्य तेन पश्वादिपदस्य जात्यवाचकत्वे ऽपि न क्षतिः जातिपदं वा धर्मपरं तथैव लक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

तत्र के व्यक्त्यादय इत्याकाङ्क्षायामाह ।

व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६५ ॥

यद्यपि जात्यादेरपि व्यक्तित्वात् प्रमेयत्वमेव व्यक्तित्वं तथापि जात्याकृतिशक्तिविषयव्यक्तेरिदं लक्षणं तथा च गुणविशेषो जात्याकृतिसमानाधिकरणो गुणः संख्यादिभिन्नस्तदाश्रयो मूर्तिर्व्यक्तिरिति समानार्थकमित्यर्थः परे तु गुणा रूपादयः विशेषा विशेषका उत्क्षेपणादयः तेषामाश्रयो द्रव्यं तेन जात्याश्रयो व्यक्तिरित्याशयः विशेषलक्षणमाह मूर्त्तिरिति मूर्त्तिः संस्थानविशेषः तद्वान् इत्याहुः । अत्र च मध्यमपदलोपी समास इत्याशयः । अन्ये तु व्यक्तेर्लक्षणम् मूर्तिरिति सैव केत्याह गुणविशेषाश्रय इति गुणविशेषस्यावच्छिन्नपरिमाणस्याश्रय इत्यर्थः इत्याहुः ।

आकृतिं लक्षयति ।

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ६६ ॥

जातिलिङ्गमित्याख्या यस्या जातेर्गोत्वादेर्हि सास्नादिसंस्थानविशेषो लिङ्गं तस्य च परंपरया द्रव्यवृत्तित्वं जातिर्द्रव्यासमवायिकारणतावच्छेदिका लिङ्गं धर्मो यस्याः सेत्यर्थः इति कश्चित् ।

जातिं लक्षयति ।

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ६७ ॥

समानः समानाकारकः प्रसवो बुद्धिजननम् आत्मा स्वरूपं यस्याः सा तथा । तथा च समानाकारबुद्धिजननयोग्यत्वमर्थः समानाकारबुद्धिजननयोग्यधर्मविशेषो नित्यानेकसमवेतरूपो ऽर्थ इत्यर्थ इत्यपि वदन्ति इदं तु बोध्यम् । एवं सत्याकृत्यविषयको गवादिपदान्न शाब्दबोधः अनुभवबलेन तथैव कार्यकारणभावकल्पनादन्यथा लाघवाद्गोत्वविशिष्टे शक्तिरेव स्यादिति । समाप्तं शब्दशक्तिपरीक्षाप्रकरणम् ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं च विभागपरीक्षाद्वारकं साङ्गप्रमाणपरीक्षणं नाम । अत्राध्याये प्र० आ० सूत्रसंख्या मु० वृ० पु० नुसारेण ६७ आ० पु० नुसारेण ६८ मु० भा० सारेण ६८ द्वि० आ० च० मु० वृ० पु० ७१ आ० पु० ६७ मु० भा० ६६ । समष्ट्या मु० वृ० सारेण १३८ । आ० पु० सा० १३६ भा० १३४ । विशेषविचारश्च सर्वान्ते करिष्यते ।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्य्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ द्वितीया-

तृतीयो ऽध्यायः ।

——:o:——

अजप्रभृतितुल्यता भवति यत्कृपामन्तरा
यदीयकरुणाकणात् तरतिमोहजालं नरः ।
विधाय हृदयाम्बुजे रुचिरवाक्प्रचाराय तां
नमामि परदेवतां सततमेव वाणीमहम् ॥

अथावसरतः प्रमेयेषु परीक्षणीयेषु प्रथमोद्दिष्टमात्मादि-प्रमेयषट्कं तृतीये परीक्षणीयं तेनात्मादिषट्कपरीक्षैवाध्या-यार्थः । तत्रात्मादिचतुष्कपरीक्षा प्रथमाह्निकार्थः तत्र च न-व प्रकरणानि तत्रादाविन्द्रियभेदप्रकरणं तत्रेन्द्रियं ज्ञानवन्न-वेति संशये करणत्वेन सिद्धानामिन्द्रियाणां चैतन्यमस्तु लाघवात् तथा चात्मशब्दस्य नानार्थत्वादिन्द्रियाणामभौ-तिकत्वाद्वा न चाक्षुर्यमितीन्द्रियचैतन्यवादिनस्तन्निराकर-णाय सूत्रम् ।

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

एकस्यैव दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्य ग्रहणात् दर्शनस्पर्शने ज्ञानविशेषौ । तृतीया च प्रकारे तेन चाक्षुषस्पार्शनोभयव-त्त्वेनैकस्य धर्मिणः प्रतिसन्धानादित्यर्थः। तथा च यो ऽहं घ-टमद्राक्षं सो ऽहं स्पृशामीत्यनुभवादात्मेन्द्रियव्यतिरिक्त एक इति ।

अत्र शङ्कते ।

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

चक्षुस्त्वगादीनां रूपस्पर्शादिवन्नियतविषयत्वात् चक्षु-

रादेश्चाक्षुषादिसमवायित्वम् इत्थं चाभेदप्रत्ययो भ्रान्त इति भावः ।

समाधत्ते ।

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

उक्तप्रतिषेधो न युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसद्भावादतिरिक्तात्मकल्पनादित्यर्थः । अयं भावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्यक्षं प्रति समवायित्वं वाच्यम् न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति अनुमित्यादिजनकत्वे तु विनिगमकाभावः । तेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च नित्यताया वक्ष्यमाणत्वाच् चक्षुरादिविनाशे ऽपि स्मरणाच् चक्षुरहमित्याद्यप्रतीतेश्चनेन्द्रियात्मवादो युज्यत इति ॥

समाप्तमिन्द्रियभेदप्रकरणम् ।

ननु गौरो ऽहं जानामीत्यादिप्रतीतेरस्तु शरीरमात्मेत्याशङ्क्य दूषयति ।

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

पातकाभावात् पातकादेरभावप्रसङ्गात् तथा चोत्तरकालिकं दुःखादिकं न स्यादिति यद्वा दाहो नाशः तथा च शरीरनाशे कृते कर्तरि शरीरे विनष्टे पातकं नस्यादित्यर्थः । यद्यपि भूतचैतन्यवादिनां पातकादिकं नोपपद्यते तथापि तस्य प्रमाण्याङ्गकत्वादेकदेशिनः पूर्वपक्षित्वाद्वा न दोष इति भावः ।

तथापि तुल्यो दोष इत्याशङ्कते ।

तदभावः सात्मकप्रदाहे ऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

तदभावः पातकाभावः सात्मकशरीरस्य प्रदाहे ऽपि

प्रसक्तः तन्नित्यत्वात् तस्य आत्मनो नित्यत्वेन निर्विकारत्वं तेन जन्यधर्मानाश्रयत्वमभिमतम् इति केचित्। तन्नित्यत्वात् शरीरनाशे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादित्यपि कश्चित् किं च सात्मकशरीरनाशे ऽपि हन्तुः पातकाभावः स्यात् तस्यात्मनो नित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात्।

परिहरति।

न कार्य्याश्रयकर्तृबधात् ॥ ६ ॥

कार्य्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य कर्तुः कृत्यवच्छेदकस्य शरीरस्यैव नाशो न त्वात्मन इति न पातकाभावः यद्वा न हन्तुः पातकाभावः कार्य्याश्रयकर्तृबधात् शरीरस्य नाशात् ब्राह्मणत्वादेः शरीरवृत्तित्वात् तन्नाशादेव पापोत्पत्तिरिति भावः। वस्तुतस्त्वपूर्वशरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगात्मकोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगध्वंसविशेषात्मकमरणमप्यात्मनः संभवति अन्यथा शरीराविनाशिनो बन्धनमुखनिरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात् पातकानभ्युपगन्तृचार्वाकादिमते शरीरभेदसाधनं तु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरिति ध्येयम्।
समाप्तं देहभेदप्रकरणम्।

प्रसङ्गाच्चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मसिद्धिरिति केषांचिन्मतं तन्निराकरणाय चेतदुपन्यासः।

नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

मध्यस्थसेतुना तडागस्येव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरावच्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययो भ्रम इत्यर्थः ।

आक्षिपति ।

एकनाशे द्वितीयाविनाशात् ॥ ९ ॥

चक्षुरैक्ये एकचक्षुर्नाशे ऽन्धत्वं स्यादिति भावः ।

अत्रैकदेशी परिहरति ।

अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

अवयवस्य शाखादेर्नाशे ऽप्यवयविनो वृक्षस्य प्रत्यभिज्ञानात् नावयवनाशे सर्वत्रावयविनाशनियमस्तथैवैकनाशे ऽपि नान्धत्वमिति ।

एकदेशिमतस्य पूर्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम् ।

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

उक्तः प्रतिषेधो न युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधात् अयुक्तत्वात् नहि शाखाच्छेदे वृक्षस्तिष्ठति तथा सति वृक्षस्यानाशप्रसङ्गात् अतो ऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृक्षोत्पत्तेर्नैकदेशिमतं युक्तम् एतेनैकनाशे द्वितीयाविनाशाद्भेदसाधनमपि प्रत्युक्तं चक्षुर्नाशे ऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षुःसंभवात् इत्थं च लाघवाच्चक्षुरद्वैतमिति टीकास्वरससिद्धम् परे तु चक्षुरद्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिनः सूत्रं सव्येति । शङ्कते नैकस्मिन्निति । समाधत्ते एकेति । शङ्कते अवयवेति । निराकरोति दृष्टान्तेति । शाखानाशे वृक्षनाशावश्यकत्वात् दृष्टान्तो न युक्तः यद्वा दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य

ननु मनसो नित्यत्वादात्मत्वमस्त्वित्याशङ्कते ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि संभवात् ॥ १६ ॥

नातिरिक्त आत्मा साधकमानानां मनसार्थान्तरमिति भावः ।

समाधत्ते ।

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

यदि मनसो ज्ञातृत्वं तदा व्यासङ्गाद्युपपादनाय करणान्तरमवश्यं वाच्यम् तथाचैको ज्ञाता ज्ञानसाधनं चैकं सिद्धं मन आत्मा ऽस्त्विति संज्ञामात्रं किं च व्यासङ्गोपपादकतया महत्त्वमिति भेद आवश्यक इति भावः ।

ननु रूपादिप्रत्यक्षं सकरणकमस्तु न तु सुखादिप्रत्यक्षम् । एवं परमाण्वन्तरस्यातीन्द्रियत्वे ऽपि मनसः प्रत्यक्षम् स्यादत्राह ॥

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

उक्तो नियमविशेषो निरनुमानः निष्प्रमाणको गौरवाद्वैपरीत्ये विनिगमकाभावाच्चेति भावः । समाप्तं मनोभेदप्रकरणम् । एवं साधिते ऽपि देहादिभिन्ने आत्मनि विना तन्नित्यतां न लोकार्थिनः प्रवृत्तिरत आत्मनित्यताप्रतिपादनाय सूत्रम् ।

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥

जातस्य बालस्य एतज्जन्माननुभूतेष्वपि हर्षादिहेतुषु सत्सु हर्षादीनां संप्रतिपत्तिः उत्पत्तिस्तस्याः पूर्वपूर्वानुभवाधीनस्मृतिसम्बन्धादेव संभवात् । इत्थं चेदानीन्तनस्यात्मनः

पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्यानादित्वमनादेश्च न नाश इति नित्यत्वसिद्धिरिति भावः ।

अत्र शङ्कते ।

पद्मादिषु प्रबोधमीलनवत् तद्विकारः ॥ २० ॥

बालस्य हर्षादयो मुखविकासाद्यनुमेयाः न च तत्संभवः पद्मादीनां प्रबोधादिवददृष्टविशेषाधीनक्रियावशादेव तदुपपत्तेरिति भावः ।

सिद्धान्तसूत्रम् ।

नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥

उक्तं न युक्तं यतः पञ्चात्मकानां पाञ्चभौतिकानां ये विकारास्तेषाम् उष्मकालादिनिमित्तत्वात् मनुष्यादीनां तु हर्षादिनिमित्तका मुखविकासादय इति न तुल्यतेति भावः ।

आत्मनित्यत्वे हेत्वन्तरमाह ।

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

प्रेत्य मृत्वा जातमात्रस्य यः स्तन्याभिलाषः स तावदाहाराभ्यासजनितः जन्मान्तरीयेष्टसाधनताधीजन्यजीवनादृष्टोद्बोधितसंस्काराधीनेष्टसाधनतास्मरणेन हि बालः स्तनपाने प्रवर्तत इत्यनादित्वमिति ।

शङ्कते ।

अयसो ऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

यथा ऽयस्कान्तसन्निहितस्यायसो ऽयस्कान्ताभिमुखतथागमनं तथैव वत्सस्यापि स्तनोपसर्पणं नत्विष्टसाधनत्वज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्यचेष्टेयमित्यर्थः ।

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

स्तनपाने एव बालः प्रवर्तते न त्वन्यत्रेति नियमः कथं स्यात्। वस्तुतस्तु अन्यत्रापि प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिर्हि चेष्टानुमिता लिङ्गं न तु क्रियामात्रमतो न व्यभिचार इति भावः।

हेत्वन्तरमाह।

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

वीतरागो रागशून्यस्तावन् नोत्पद्यते अपि तु सरागस्तत्र जन्मान्तरीयेष्टसाधनताज्ञानाधीनस्मरणं हेतुरिति पूर्वं स्तन्याभिलाष उक्तः सम्प्रति तु पतगादीनां कणादिभक्षणाभिलाषसाधारणं रागमात्रमित्यपौनरुक्त्यम्।

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

द्रव्यस्य घटादेर्यथा सगुणस्य रूपादिविशिष्टस्योत्पत्तिर्यथा घटादिः स्वत एव रूपादिमान् भवति तथैवात्मा अपि स्वत एव वीतरागो भवतीत्यप्रयोजकत्वं त्वदीयहेतूनामिति भावः समाधत्ते।

न संकल्पनिमित्तत्वाद् रागादीनाम् ॥ २७ ॥

संकल्पो ज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं तन्निमित्तका हि रागादयस्तथा चेष्टसाधनताज्ञानत्वेनेच्छात्वादिना कार्य्यकारणभावात् प्रवृत्तित्वेन चेष्टात्वेन च कार्य्यकारणभावान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः। समाप्तमनादिनिधनप्रकरणम्।

* क्रमप्राप्ते शरीरपरीक्षणे मानुषादिशरीरं पाञ्चभौतिकमित्येके।

तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।

शरीरं पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

मानुषादिशरीरं पार्थिवं पृथिवीसमवायिकारणकं गुणान्तरस्य गन्धनीलादिरूपकाठिन्यादेरुपलब्धेरिति ।

मतान्तराभिधानाय त्रिसूत्री ।

पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः ॥ २९ ॥

निश्वासोच्छासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम् ॥ ३० ॥

गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम् ॥ ३१ ॥

तद्गुणानां पृथिव्यप्तेजोगुणानां गन्धस्नेहोष्णस्पर्शानामुपलब्धेः एतावता त्रैभौतिकत्वे सिद्धे निःश्वासादितश्चातुर्भौतिकत्वं निःश्वासोच्छ्वासौ प्राणवायोर्व्यापारविशेषौ क्लेदो जलविशेषो जलविशिष्टपृथिवी वेत्युभयथा ऽपि जलमावश्यकं पाकस्य तेजःसंयोगाधीनत्वात् तेजःसिद्धिः व्यूहो निःश्वासादिः अवकाशदानं छिद्रम् एतानि(१)सूत्रकृता तुच्छत्वान्न दूषितानि तथाहि एकस्मिन् शरीरे पृथिवीत्वादिनानाजातेः संकरापत्तेरसंभवात् न वा नानोपादानकत्वं विजातीयानामनारम्भकत्वात् । तथात्वे वा जलाद्यारब्धस्य न पृथिवीत्वं व्यभिचारात् न वा चित्रद्रव्यम् गन्धवत्त्वविरोधात् गन्धादीनामानाश्रमनपायाच्च पार्थिवत्वमित्युक्तप्रायं यद्वा पार्थिवत्वे कथं जलादिसंबन्ध इत्याशङ्कायां जलादिनिमित्तवशात्त्रैभौतिकत्वादिव्यपदेश इत्याशयेन त्रिसूत्री ।

भिधानादेव प्रकृतौ विकारस्य लयाभिधाने सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतादिति मन्त्रान्ते पृथिव्यां ते शरीरमिति इमां च चतुःसूत्रीं के चन भाष्यतया वर्णयन्ति तन्न तथा सत्येकसूत्रस्य प्रकरणत्वानुपपत्तेः अत एव चतुर्थं सूत्रमेवेत्यपरे अन्ये तूक्तयैवानुपपत्त्या आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरशरीराणि तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति भाष्यं सूत्रतया वर्णयन्ति । तदर्थस्तु आप्यादीनि लोकान्तरेषु वरुणलोकादिषु प्रसिद्धानि शरीराणि जलादिरूपत्वेन कथमुपभोगक्षमतेत्यत्र तेष्वपीति भूतसंयोगः पृथिव्युपष्टम्भः पुरुषार्थतन्त्र उपभोगसंपादकः । समाप्तं शरीरपरीक्षाप्रकरणम् ।

अथेन्द्रियं परीक्षणीयं तत्र लक्षणसूत्रोक्तम् भौतिकत्वमिन्द्रियाणां परीक्षितुं संशयमाह ।

कृष्णसारे सत्युपलम्भात् व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः ॥ ३३ ॥

कृष्णसारे चक्षुर्गोलके सति घटाद्युपलम्भात् गोलकरूपेन्द्रियत्वमिति बौद्धा व्यतिरिच्य विषयं प्राप्य उपलम्भात् उपलम्भजननाद्गोलकातिरिक्तानीत्यपरे तत्र इन्द्रियाणि गोलकातिरिक्तानि न वेति संशये गोलकातिरिक्तानीति नैयायिकादयः तत्राप्यभौतिकान्याहंकारिकाणीति सांख्याः भौतिकानीत्यपरे ।

तत्र सांख्यमतेन बौद्धमतमुदस्यन्नाह ।

महदग्रहणात् ॥ ३४ ॥

गोलकं नेन्द्रियम् अप्राप्य कारित्वे ऽतिप्रसङ्गाद् इत्थं च गोलकातिरिक्तं भौतिकमिति वाच्यं तदप्यसङ्गतं च-

या हि न्यूनपरिमाणं महत् परिमाणं च गृह्यते न च न्यूनेन हतो व्यापनं सम्भवति । न बाऽव्याप्यग्रहणमतो भौतिकान्द्रियाण्याहङ्कारिकाणीति अत्र च अभौतिकानीन्द्रियाणीत्यवतारभाष्यं सूत्रादौ केचिल्लिखन्ति ।

सांख्यं निरस्यति ।

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३५ ॥

रश्मिर्गोलकावच्छिन्नं तेजः तेनार्थस्य घटादेर्यः संनिकर्षविशेषस्तस्मात् तयोर्महदण्वोर्ग्रहणमुपपद्यते भौतिकेऽपि प्रदीपादौ महदणुप्रकाशकत्वं दृष्टम् । अभौतिकत्वे तु पुरःपश्चाद्वर्तिनां सर्वेषामेव ग्रहणं स्यात् ।

तैजसे चक्षुष्यनुपलब्धिबाधं बौद्धः शङ्कते ।

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३६ ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षो न हेतुर्गोलकातिरिक्तस्य रश्मेरनुपलब्धेः ।

समाधत्ते ।

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥३७॥

रूपोपलब्धेः सकरणकत्वादिना अनुमीयमानस्य प्रत्यक्षतो अनुपलब्धिर्नाभावनिर्णायिकेत्यर्थः ।

कथं तर्हि नोपलम्भ इत्यत आह ।

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३८ ॥

द्रव्यस्य धर्मभेदो महत्त्वादिर्गुणस्य धर्मभेद उद्भूतत्वं तदधीनत्वात् प्रत्यक्षस्य द्रव्यमात्रे उपलब्धेर्न नियमः यत्रोद्भूतरूपमहत्त्वादिकं तस्य प्रत्यक्षं तदभावाच्चक्षुरादेरप्रत्यक्ष चक्षुरादावुद्भूतरूपमेव न कुत इत्याशङ्कायां भाष्यं कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः अदृष्टविशेषाधीन इ

न्द्रियाणां व्यूहो रचनाविशेष उपभोगसाधनमिति सूत्रमेवे-
दमिति केचित् ।

महतो रूपवतो ऽनुपलब्धौ दृष्टान्तमाह ।

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत् तदनु-
पलब्धिः ॥ ३९ ॥

महतो रूपवतश्चोल्काप्रकाशस्य सौरालोकेनाभिभवात्
मध्यन्दिने ऽनुपलब्धिवदनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषो ऽप्यनुपलम्भः
सम्भवतीति भावः नन्वेवं घटादावपि रश्मिः स्यात्सौरा-
लोकेनाभिभवात् पुनरग्रह इत्यत्राह ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥

नेत्यस्य घटादौ रश्मिरिति शेषः ।

नन्वनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषो ऽनुपलब्धिर्न त्वभिभवादि-
त्यत्र किं विनिगमकमिति तटस्थाशङ्कायामाह ।

वाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभि-
व्यक्तितो ऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

अनभिव्यक्तितो ऽनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषो ऽनुपलब्धिः
कुतः वाह्यप्रकाशानुग्रहात् । सौरालोकादिसाहित्याद्विषयो-
पलब्धेः तस्योद्भूतरूपवत्त्वे वाह्यप्रकाशापेक्षा न स्यात् अभि-
भूतत्वे च तत्साहित्येनापि प्रत्यक्षजननं स्यादभिभूतस्य
कार्य्याक्षमत्वादिति भावः ।

ननु चक्षुषो नाभिभवः किं तु तद्रूपस्य तस्य च प्रत्यक्षजन-
कत्वे मानाभावः किं चाभिभवात् तस्य न प्रत्यक्षमितरप्र-
त्यक्षजनने च विरोधाभाव इत्याशङ्कायामाह ।

दर्शनस्पर्शनाभ्यामित्यादिकमिन्द्रियनानात्वे युज्यत इत्युपोद्घातेनेन्द्रियनानात्वं परीक्षणीयं तत्र संशयमाह ।

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥

स्थानान्यत्वे स्थानभेदे घटपटादीनां नानात्वदर्शनात् नानावयवस्थितस्यावयविन एकत्वदर्शनाच्च इन्द्रियाणां नानात्वमेकत्वं वेति संशयः ।

पूर्वपक्षसूत्रम् ।

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

सर्वेष्विन्द्रियप्रदेशेष्वव्यतिरेकात् सत्त्वात् त्वगेवैकमिन्द्रियमस्तु ।

उत्तरयति ।

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

युगपत् एकदा अर्थानां गन्धरूपादीनाम् अनुपलब्धेर्न त्वगेवैकमिन्द्रियम् । अन्यथा तस्याव्यापकत्वाच्चाक्षुषादिकाले घ्राणजादिकमपि स्यादिति भावः ।

इन्द्रियाणां नानात्वे कार्य्यभेदमानमाह ।

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५४ ॥

इन्द्रियार्थानामिन्द्रियग्राह्याणां रूपादीनां पञ्चविधत्वात् रूपादीनां हि चक्षुराद्येकैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वाद्वैलक्षण्यं तच्चैकेन्द्रियपक्षे न सम्भवति अन्धादीनां रूपाद्युपलब्धिप्रसङ्गश्चेति भावः ।

शङ्कते ।

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५५ ॥

इन्द्रियार्थानां नीलपीतादीनां बहुत्वादिन्द्रियाणां बहुतरत्वप्रसङ्गादिन्द्रियार्थपञ्चत्वादिन्द्रियभेदो न युक्तः ।

दिवाभूता रात्रिः । अव्ययीभावस्य त्विष्यते । उपकुम्भीभूतम् । एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥

क्यचि च । ७ । ४ । ३३ ॥

अस्येत्स्यात् । पुत्रीयति । खट्वीयति ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु । ७ । ४ । ३४ ॥

क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥

न च्छन्दस्यपुत्रस्य । ७ । ४ । ३५ ॥

पुत्रभिन्नस्यावर्णान्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न ॥ मित्रयुः संस्वेदयुः । देवान् जिगाति सुम्नयुः । क्याच्छन्दसीत्युः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ॥ * ॥ जनीयन्तो न्वग्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति । ७ । ४ । ३६ ॥

एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु प्रत्ययाभावाद् दुष्टीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिषीयति ॥

अश्वाघस्यात् । ७ । ४ । ३७ ॥

अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् ॥ मा त्वा वृका अघायवः । न च्छन्दसीति निषेधो न ईत्वमात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापीत्यत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके । ७ । ४ । ३८ ॥

अनयोः क्यचि आत्स्यात् यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्र-

परः । किन्तु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेपि मन्त्रे यजुर्वेदीयकठशाखास्थे भवति ॥ किञ्च ऋग्वेदेपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा । ततो भवतीदं प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः । काठके इति किम् । सुम्नयुरिदमासीत् ॥

कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । ७ । ४ । ३९ ॥

सपूर्वयानि विदा कव्यतायोः । अध्वर्युं वा मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतन्यून् ॥

द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति । ७ । ४ । ४० ॥

एषामिकारोन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्वदद्भावयोरपवादः । दितः । सितः । मा माङ् मेङ् मितः । स्थितः । तादौ किम् । अवदाय । किति किम् । अवदाता ॥

शाछोरन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ४१ ॥

शितः । शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रते विषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक् संपादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ॥

दधातेर्हिः । ७ । ४ । ४२ ॥

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ॥

जहातेश्च क्त्वि । ७ । ४ । ४३ ॥

हित्वा । हाङस्तु हात्वा ।

विभाषा छन्दसि । ७ । ४ । ४४ ॥

हित्वा शरीरम् । हीत्वा वा । हात्वेति पाठे घुमास्थेतीत्वं छान्दसत्वान्न ।

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । ७ । ४ । ४५ ॥

सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या ॥ क्तिन्यपि दृश्यते ॥ * ॥ उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङ् इट् इटोत् । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो दद्घोः । ७ । ४ । ४६ ॥

घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । दत्वा । दः किम् । धेट् धीतः । घोः किम् । दातं बर्हिः । अवदातं मुखम् । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिर्दे इति षष्ठ्याः सप्तम्यर्थत्वेन तान्तदाधातुघटितोत्तरपदे इति हि तस्यार्थ इति वाच्यम् । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वम् । धान्तत्वे झषस्तथोरिति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ॥

अच उपसर्गात्तः । ७ । ४ । ४७ ॥

अच इत्यावर्तते । अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति ॥ चर्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः । अचः किम् । निर्दत्तम् । उपसर्गात्किम् । दधि दत्तम् ।

परः। किन्तु वेदोपलक्षकः। तेन ऋगात्मकेपि मन्त्रे यजुर्वेदीयकठशाखास्थे भवति॥ किञ्च ऋग्वेदेपि भवति। स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः। यजुषीति किम्। देवाञ्जिगान्ति सुम्नयुः। बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा। ततो भवतीदं प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः। काठके इति किम्। सुम्नयुरिदमासीत्॥

कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः। ७। ४। ३९॥

सपूर्वयानि विदा कव्यतायोः। अध्वर्युं वा मधुपाणिम्। दमयन्तं पृतन्यून्॥

द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति। ७। ४। ४०॥

एषामिकारोन्तादेशः स्यात्तादौ किति। ईत्त्वदद्भावयोरपवादः। दितः। सितः। मा माङ् मेङ् मितः। स्थितः। तादौ किम्। अवदाय। किति किम्। अवदाता॥

शाछोरन्यतरस्याम्। ७। ४। ४१॥

शितः। शातः। छितः। छातः। व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रते विषये श्यतेर्नित्यम्। संशितं व्रतम्। सम्यक् संपादितमित्यर्थः। संशितो ब्राह्मणः। व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः॥

दधातेर्हिः। ७। ४। ४२॥

तादौ किति। अभिहितम्। निहितम्॥

जहातेश्च क्त्वि। ७। ४। ४३॥

हित्वा। हाङस्तु हात्वा।

विभाषा छन्दसि। ७। ४। ४४॥

हित्वा शरीरम् । हीत्वा वा । हात्वेति पाठे घुमास्थेतीत्वं छान्दसत्वान्न ।

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । ७ । ४ । ४५ ॥

सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या ॥ क्तिन्यपि दृश्यते ॥ * ॥ उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङ् इट् इटोत् । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो दद्घोः । ७ । ४ । ४६ ॥

घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । दत्वा । दः किम् । धेट् धीतः । घोः किम् । दातं बर्हिः । अवदातं मुखम् । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिर्द इति षष्ठ्याः सप्तम्यर्थत्वेन तान्तदाधातुघटितोत्तरपदे इति हि तस्यार्थ इति वाच्यम् । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वम् । धान्तत्वे झषस्तथोरिति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ॥

अच उपसर्गात्तः । ७ । ४ । ४७ ॥

अच इत्यावर्तते । अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति ॥ चर्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः । अचः किम् । निर्दत्तम् । उपसर्गात्किम् । दधि दत्तम् ।

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमित्यस्यैव सम्भवाद्विशेषणं च शब्दाद्यथा प्राप्तम् । सूत्तमिति तु न प्राप्नोति । गतिश्चेत्यत्र भाष्ये सोस्तत्त्वे उपसर्गत्वप्रतिषेधादित्याहुः । द्यतेरित्वादच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अवत्तं प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि । ७ । ४ । ४८ ॥

अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे ॥ अद्भिः । अद्भ्यः । भि किम् । अप्सु ॥ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ माद्भिः । शरद्भिः ॥ स्ववस्स्वतवसोरुषसश्चेष्यते ॥ * ॥ स्ववद्भिः । अवतेरसुन् । शोभनमवो येषां ते स्ववसः तैः । तु इति सौत्रो धातुः । तस्मादसुन् । स्वं तवो येषान्तैः स्वतवद्भिः । समुषद्भि रजा यथाः मिथुनेभिः । वसेः किच्चेत्यसि प्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपाद्यां तु उषः किदित्युक्तम् ॥

सः स्यार्धधातुके । ७ । ४ । ४९ ॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके ॥ घत्स्यति । वत्स्यति । सः किम् । वक्ष्यति । सि किम् । वासः । आर्धधातुके किम् । वस्से ।

तासस्त्योर्लोपः । ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये । परे । कर्तासि कर्तासे । त्वमसि । व्यतिसे ॥

रि च । ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । कर्तारौ । कर्तारः ॥

ह एति । ७ । ४ । ५२ ॥

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । कर्ताहे । व्यतिहे । भावयामासे इत्यत्र तु तशब्दस्य एशि इट एत्वे च कृते ह एतीति हत्वं न । तासि साहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः ॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । ७ । ४ । ५३ ॥

यिश्च इवर्णश्चेति द्वन्द्वः । यीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः । एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । दीध्यते । वेव्यते । आदीध्य । आवेव्य । दीधिता । दीधिष्यते । वेविता । वेविष्यते । दीधीत । वेवीत । इह तु लोपं बाधित्वा नित्यत्वादेरेत्वम् । दीध्ये । वेव्ये । यीवर्णयोः किम् । दीधीते । दीध्याते । दीध्यते । वेवीते । वेव्याते । वेव्यते ॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् । ७ । ४ । ५४ ॥

सीति वर्तते । एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । वक्ष्यमाणेनाभ्यासलोपः । डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषात् इस् सः सीति तः । मित्सति । मित्सते । मा माने । मित्सति । माङ् मेङोः मित्सते । दोदाणोः दित्सति । देङ् दित्सते । दाञ् दित्सति । दित्सते । धेट् धित्सति धाञ् । धित्सति । धित्सते । स्कोरिति सलोपः । रिप्सते । शक्लृ शिक्षति । शक मर्षणे दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति । शिक्षते । पित्सति । प्रपित्सते । सनि किम् । दास्यति । सि किम् । पिपतिषति ॥

राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः ॥ * ॥ रित्सति । हिंसायां किम् । आरिरात्सति ॥

आप्ज्ञप्यृधामीत् । ७ । ४ । ५५ ॥

एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि । आप्तुमिच्छति ईप्सति । ज्ञपिः णुगन्तो मित्सञ्ज्ञः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे इको झलिति कित्वान्न गुणः अज्झनेति दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । अनन्त्ये सावकाशमीत्वं तु पूर्वविप्रतिषेधात् । ज्ञीप्सति । अर्धितुमिच्छति । रपरत्वं चर्त्वम् । ईर्त्सति । सनि किम् । आप्स्यति । सि किम् । जिज्ञपयिषति । अर्दिधिषति ॥

दम्भ इच्च । ७ । ४ । ५६ ॥

दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि । हलन्ताच्चेत्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्वान्न लोपः । धिप्सति । धीप्सति । सि किम् । दिदम्भिषति ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । ७ । ४ । ५७ ॥

सादौ सनि । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः ॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ॥

सनि मीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । तथा चैवोदाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृतं वेदितव्यम् । आ अध्यायपरिसमाप्तेः । सनिमीमेत्याद्यनुवृत्त्यैव सिद्धेऽत्र ग्रहणं विषयावधारणार्थम् । अत्रैवाभ्यासलोपो भवति सन्वद्भावात्प्राप्तो न भवति ।

अमीमपत्। अदीदपत्। अजिज्ञपत्। इत्यादयोपि सन्वद्भावेन तु न भवन्ति। मीमादीनां हि धातूनामच इत्यादयो विधीयन्ते। न च धातुकार्यं प्रति सन्वद्भावोऽस्ति। अभ्यासकार्यविषयत्वात्तस्य सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते। तदर्थमेव केचिदचग्रहणं वर्णयन्ति। अत्राभ्यासत्वेन यो निर्ज्ञातस्तस्य लोप इत्यर्थसङ्गतेरिति दिक्॥

ह्रस्वः ७। ४। ५९॥

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात्। चच्छतुः। डुढौके। तुत्रौके। ऊखतुः। ऊखुरित्यत्र तु सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्तो न तु भवति सकृत्प्रवृत्तत्वात् आङ्गत्वाद्वा पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः वार्णादाङ्गं बलीय इति न्यायात् परत्वाच्च॥

हलादिः शेषः। ७। ४। ६०॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते। जग्लौ। मम्लौ। पपाच। पपाठ। अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशः तेन आट आटतुः आनछ आनछतुरित्यादौ ठकारादिनिवृत्तिः सिध्यति क्वचिदभ्यासे आदेर्हलः सत्त्वमाश्रित्य सर्वत्रानादेर्लोपविधानात्॥

शर्पूर्वाः खयः। ७। ४। ६१॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते अन्ये हलो लुप्यन्ते। हलादिः शेषस्यापवादः। चुश्च्योत। तस्थौ। पस्पर्द्धे। उचिच्छिषतीत्यत्र तु उछेस्तुक् श्चुत्वम्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति चछाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम्। हलादिः शेषः। निमित्तापाये नैमित्तिकापाय

इति त्वनित्यम् । च्छ्वोरिति सतुक्कग्रहणाज्ज्ञापकात् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनाद्वा ॥

कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ॥

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । चकार । चखान । जगाम । जघास । ङुङुवे । जहार । जहौ ॥

न कवतेर्यङि । ७ । ४ । ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते । यङ्लुकि चोकवीति चोकोति । यङि किम् । चुकुवे ॥

कृषेश्छन्दसि । ७ । ४ । ६४ ॥

यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते । छन्दसि किम् । चरीकृष्यते ॥

दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रदत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ।७।४।६५॥

एते ऽष्टादश निपात्यन्ते । तत्र दाधर्तीति धृङो धारयतेर्वा श्लौ धृङो यङ्लुकि वा परस्मैपदमभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलुक् च यथायथमप्राप्तं निपात्यते। दर्धर्तीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे दाधर्तीति निपातनप्राप्तदीर्घाभावः । श्लुपक्षे तु रुगपि । दर्धर्षीत्यत्र तु यङ्लुक्पक्षे न किंचिन्निपात्यं किंतु श्लावेव । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयर्तेर्लटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वं इत्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्मत्र-

जकृत्पुरन्दर। विपा निर्देशो न तन्त्रम्। अलर्ति दक्ष उत। फणतेरा-
ङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते। अन्वा-
पनीफणत्। स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् धातुस-
कारस्य षत्वम्। न चात्र संपूर्वता तन्त्रम् अन्यत्रापि हि दृश्यते आसनि-
ष्यदितीति वृत्तिः। करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभावः।
क्रन्देर्लुङि द्विवचनं अभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च। कनिक्रद-
ज्जनुषम्। अक्रन्दीदित्यर्थः। बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य
जश्त्वाभावः। बिभ्रोभरिभ्रदोषधीषु। ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि
अभ्यासस्य विगागमः धातोर्ऋकारलोपश्च। जसन्तमेतत्। दविध्वतो
रश्मयः सूर्यस्य। द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणा-
भावोऽत्वं विगागमश्च। दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः। तरतेः शतरि श्लौ
अभ्यासस्य रिगागमः षष्ठ्येकवचनान्तमेतदिति वृत्तिः जसन्तमिति
कश्चित्। सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमो अभ्यासस्य।
वरीवृजदिति वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक्। मर्मृज्य इति
मृजेर्लिटि णलि अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् ततो मृजेर्वृद्धिर्न
भवत्यलघूपधत्वात्। लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते इति वृत्तिः।
वृद्ध्यभावोऽपि छान्दसत्वादिति कश्चित्। गमेराङ्पूर्वस्य लिटि श्लाव-
भ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च। वक्ष्यन्ती वेदागनीगन्ति कर्णम्।
इतिशब्द एवंप्रकाराणामन्येषामपि संग्रहार्थः॥

उरत्। ७। ४। ६६॥

अभ्यासे ऋवर्णस्यात्स्यात्प्रत्यये परे। रपरत्वं हलादिः
शेषः। चकार। ववृते। चच्छृदतुः। नर्नर्ति। प्रत्यये किम्। वव्रश्च॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् । ७ । ४ । ६७

अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । दिद्योतिषते । दिद्युतिषते । व्यदिद्युतदित्यपि वत्तावुदाहृतम् । सुष्वापयिषति ॥

व्यथो लिटि ७ । ४ । ६८ ॥

व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिःशेषापवादः । यस्य हलादिः शेषेण निवृत्तिः । अत्र यद्वक्तव्यं तल्लिट्यभ्यासस्येत्यत्रोक्तम् । विव्यथे । लिटि किम् । वाव्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति । ७ । ४ । ६९ ॥

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयुः । किति किम् । इयाय । इययिथ । इयेथ ॥

अत आदेः । ४ । ७० ॥

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । एकादेशापवादः । आट । आटतुः । आनृधतुः । आदेः किम् । पपाच । लिटीत्येव । अरति ॥

तस्मान्नुड् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ॥

द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् ॥ आनर्द । आनर्च । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते तेन द्विहल्त्वादिह नुट् । आनृजे । इह तु द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावादिह न नुट् । आञ्छि आयामे । आञ्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाञ्छ ॥

अश्नोतेश्च । ७ । ४ । ७२ ॥

दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अश्नातेस्तु आश ॥

भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ॥

भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । बभूवे । अनुबभूवे । लिटि किम् । बुभूषति । बोभूयते ।

ससूवेति निगमे । ७ । ४ । ७४ ॥

सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते ॥ गृष्टिः ससूव स्थविरम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७ । ४ । ७५ ॥

निज् विज् विष् एषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । वेवेक्ति । वेवेष्टि । श्लौ किम् । निनेज ॥

भृञामित् । ७ । ४ । ७६ ॥

भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । बिभर्ति । मिमीते । जिहीते । त्रयाणां किम् । जहाति । श्लौ किम् । बभार ॥

अर्तिपिपर्त्योश्च । ७ । ४ । ७७ ॥

अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वविधानादयं धातुर्भाषायामपि । उरदत्वम् । हलादिः शेषः । इत्वम् । अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ् इयर्ति । पिपर्ति । पिपूर्तः । पिपूर्यात् । ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित् ।

पिपृतः । पिपृयात् । पाणिनीयमते तु तं रोदसी पिपृतमित्यादौ । छान्दसत्वं शरणम् । श्लौ किम् । आर । पपार ॥

बहुलं छन्दसि । ७ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि श्लौ । पूर्णां विवष्टि वशेरेतद्रूपम् । सचेः गर्भं माता सिषक्ति । घृ जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन । हृ अयं स्रुवो अभिजिहर्ति होमान् । न च भवति ददातीत्येवं ब्रूयात् ॥

सन्यतः । ७ । ४ । ७९ ॥

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि । पिपक्षति । पिपासति । चिच्छादयिषति । अधीषिषति । प्रतीषिषति । सनि किम् । पपाच । अतः किम् । लुलूषति । तपरकरणं किम् । पापच्यतेः सन् । पापचिषते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ॥

सनि परे यदङ्गं तदवयवस्य अभ्यासोवर्णस्य इत्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । पिपविषते । पिपावयिषति । बिभावयिषति । मिमावयिषति । यियविषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । जु गतौ सौत्रो धातुः । जुचङ्क्रम्येत्यत्र निर्दिष्टः । अयमेव वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेतीत्युक्तम् । ओः किम् । पापचिषते । पुयण्जीति किम् । नुनावयिषति । तुतावयिषति । चुचावयिषति । फुफ्फारयिषति । ऊर्णुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति ।

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा । ७ । ४ । ८१ ॥

एषामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यादवर्णपरे धात्वक्षरे परे । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषति इत्यादि । अपरे इत्येव । सुस्रूषति । शुश्रूषते ॥

गुणो यङ्लुकोः ७ । ४ । ८२ ॥

अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । चेचीयते । लोलूयते । चोच्छूद्यते । जोहवीति । चोक्रुशीति । चेच्छिदीति ॥

दीर्घोऽकितः । ७ । ४ । ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । पापच्यते । पापचीति । यायज्यते । यायजीति । अकितः किम् । यंयम्यते । यंयमीति । बहुव्रीहिश्चायम् । न विद्यते किद्यस्मिन्नित्यर्थः । तेन हाकोपि हाङ्वत् जाहेतीति दीर्घः सिद्धः । अनन्तरस्येति न्यायेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया चाभ्यासनिमित्तकित एव ग्रहणमिति चाच्छायत इत्यादौ न दोषः । नन्वजन्ताभ्यासस्य दीर्घ इत्यर्थे नुगुगादौ कृतेऽजन्तत्वाभावान्नीकि विशेषाभावाद्रिकि रीग्विधानेनैव सिद्धेरिविधिसामर्थ्यादेव तदभावसिद्धेः किमकित इत्यनेनेति चेन्न । अभ्यासविकारविधौ वैयधिकरण्यान्वयज्ञापनार्थत्वात् । तेन छ्यतेः सनि द्वित्वेऽन्तरङ्गत्वात्तुकि चिच्छासतीत्यादावभ्यासह्रस्वेत्त्वसिद्धिः । न चैवमप्यपवादत्वान्नीगादिभिर्दीर्घबाधे व्यर्थमेव तदिति वाच्यम् । अभ्यासविकारे बाधका न बाधन्ते इत्यर्थस्यापि ज्ञापनात् । तेषां सति सम्भवे युगपदेव प्रवृत्तिः । यौगपद्यासम्भवे क्रमेणैव तथान्यच

बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यप्रवृत्त्यभावः । प्रकृते तु तस्मिन्कृतेऽपि प्राप्ति-योग्यं बाध्यं भवत्येव । यत्र तु बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यस्य प्रवृत्त्य-योग्यता तत्र पूर्वं बाध्यस्य प्रवृत्तिरनन्तरं बाधकस्य प्रवृत्तिरिति । अत एव मीमांसतेऽचीकरदित्यादावित्वे कृते दीर्घं इति दिक् ॥

नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । ७ । ४ । ८४ ॥

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । सनीस्रस्यते सनीस्रंसीतीत्यादि ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ । ४ । ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् यङ्लुकोः । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते स च पदान्तवद्वाच्यः । वा पदान्तस्येति यथा स्यात् । यय्यँम्यते । यंयम्यते । यय्यँमीति । यंयमीति । तन्तन्यते । तन्तनीति । जङ्गम्यते । जंगमीति । रंरम्यते । रंरमीति । अतः किम् । तेतिम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । बाभाम्यते । अनुनासिकान्तस्य किम् । पापच्यते इहान्तग्रहणं न कर्तव्यम् तदन्तविधिना सिद्धेः । तत्क्रियते अन्तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः स यथा स्यादिति एवं चानुनासिका-न्तस्येति पृथक्पदे अनुनासिकेति लुप्तषष्ठीकम् ॥ एवं च पदान्तव-द्वाच्य इति सिद्धमिति पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च । ७ । ४ । ८६ ॥

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जंजप्यते इत्यादि । दंशिरयं लुप्तनकारो निर्दिष्टः तेन यङ्लुक्यपि नकारलोपो

भवति। दंदश्यते दंदशीतीति वृत्तिः। पश गतौ सोचः दन्त्यान्तोऽयमिति स्पश बाधनस्पर्शनयोरिति धातौ माधवः॥

चरफलोश्च। ७। ४। ८७॥

चरफलोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्लुकोः॥

उत्परस्यातः। ७। ४। ८८॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्यात् यङ्लुकोः। हलि चेति दीर्घः। चंचूर्यते। चञ्चूर्यते। चञ्चुरीति। पंफुल्यते। पम्फुल्यते पंम्फुलीति। परस्य किम्। अभ्यासस्य मा भूत्। अतः किम्। अलोन्त्यस्य मा भूत्। उदिति तपरत्वान्न गुणः हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेव। तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात्। चंचूर्ति॥

ति च। ७। ४। ८९॥

चरफलोरत उत्स्यात्तादो प्रत्यये। चूर्तिः। फुल्लः। फुल्लवान् प्रफुल्लः। प्रफुल्तिः॥

रीगृदुपधस्य च। ७। ४। ९०॥

ऋदुपधस्याङ्गस्याभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्लुकोः। वरीवृत्यते। वरीवृतीति। तुभ्नादित्वान्न णः। नरीनृत्यते। नरीनृतीति। गृहू ग्रहणे। जरीगृह्यते। जरीगृहीति। गृणहातेस्तु यङ्लुकि नैवं किन्तु जाग्रहीति जाग्राढि यद्यपि तसादो ङिन्निमित्तं संप्रसारणं तथापि तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रीगादयः। जागृढः। जागृहति जरीगृधीति जरीगृध्यते। उभयत्र लत्वम्। चलीक्लृप्यते। चलीक्लृपीति। रीगृत्वत इति वक्तव्यम्॥*॥

वरीवृश्च्यते। परीपृच्छ्यते । बरीभृज्ज्यते । एतेषां यङ्लुकि वरीवृश्चीतीत्यादिरूपाणि न भवन्ति किंतु वाव्रश्चीति । वाव्रष्टि । पाप्रच्छीति। पाप्रष्टि। बाभ्रज्जीति। बाभ्रष्टि। तसादावपि ङिन्निमित्तं ग्रहिज्येति संप्रसारणं न भवति । श्तिपा निर्देशात् । तेन वाव्रष्टः पाप्रष्टः बाभ्रष्टः । वाव्रश्च्मः । च्छ्वोः शूडिति शः पाप्रश्मः बाभ्रज्ज्मः इत्यादीनि ऋत्वतो यङ्लुक्यपि । रीक् तु तृन्नमृचादीनामुदाहर्तव्यः । तरीतृच्यते । तरीतृन्नीति । मरीमृच्यते । मरीमृचीतीत्यादि ।

रुग्रिकौ च लुकि । ७ । ४ । ९१ ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्याभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि ॥ वर्वृतीति । वरिवृतीति । वर्वर्ति । वरिवर्ति । वरीवर्ति । अवर्वृतीत्३ । अवर्वर्त्३ । सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे अवर्वाः । गणनिर्दिष्टत्वादङ् न। अवर्वर्तीत्३। जर्गृहीति३। जर्गर्ढि३। जर्गृढः३। जर्गृहति३ । अजर्घर्ट्३ । जर्गृधीति३ । जर्गर्द्धि३ । जर्गृद्धः । जर्घति । जर्गृधीषि। जर्घर्त्सि । अजर्गृधीत्३ । इडभावे हल्ड्यादिलोपः । भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । अजर्घर्त् । अजर्गृद्धाम् । सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वम् । अजर्घाः । अजर्गर्धीत्३ । अजर्गर्धिष्टाम् । मर्मृज्यत मर्मृज्यमानासः इत्युपसंख्यानम् ॥

ऋतश्च । ७ । ४ । ९२ ॥

ऋदन्तस्याङ्गस्याभ्यासस्यापि तथा । चर्करीति३ । चर्कर्ति३ । चर्कराञ्चकार । चर्करिता । अचर्करीत् । अचर्कः । आशिषि रिङ् । चर्क्रियात् । अचर्करीत् । अत्रयङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासयोरत्वं रपरत्वम्। हलादिः शेषः । रुक्। रिग्रीकोस्तु । अभ्यास-

स्यासवर्णे इतीयङ् । अरर्ति । अरियर्ति । अररीति । अरियरीति । अर्ऋतः । अरियृतः । झि अत् यण् । ऋको रोरि लोपः । न च तस्मिन्कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । आरति । अरियति । अरराञ्चकार । अरियराञ्चकार । अररिता । अरियरिता । अररिष्यति । अरियरिष्यति । अररीतु । अरियरीतु । अर्ऋतात् । अरियतात् । आररीत् । आरियरीत् । आर्ऋताम् । आरियृताम् आररुः । आरियरुः । आरः । आरियरः । आररीः । आरियरीः । अर्ऋयात् । अरियृयात् । आशीर्लिङि श्तिपा निर्देशाद् गुणो ऽर्तीति गुणो न-रिङ् रलोपः दीर्घः । आरियात् । अरिरियात् । आरारीत् । आरियारीत् । आररिष्यत् । आरियरिष्यत् । ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह । कॄ विक्षेपे । चाकरीति । तातरीति । चाकर्ति । तातर्ति । तातीर्तः । तातिरति । तातोर्हि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः । अतातीर्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् अतातारिष्टामित्यादि ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । ७ । ४ ९३ ॥

चङ्परेइ ति बहुव्रीहिः ॥ स चाङ्गस्येति च पदद्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् । तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपेऽसति । अथवाङ्गस्येति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् । पदमञ्जर्यां तु चङ्परे इत्यप्यनावर्त्यैव न विद्यते ऽग्लोपो यस्मिन् परतस्तादृशे चङ्परे यदङ्गं तस्य योऽभ्यासस्तस्येत्यादि व्याख्यातम् । सन्यत इत्याद्युक्तं चङ्परेऽपि तथा भवति । अचीकरत् । अपीपचत् । अचीकमत । अपीपवत् । अबीभवत् ।

मूड् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । असिस्रवत् । असुस्रवत् इत्यादि । पुयराज्यपरे इत्येव । नेह । अतूतवत् । और्णूनवत् । अपुस्फुरत् । लघुनि किम् । अततक्षत् । अररक्षत् । राजयते अरराजत् । ऋदित्वान्नोपधाह्रस्वः । जागरयतेः अजजागरत् । लुङि चङि जाग्रोऽवीति गुणः । सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासे नास्तीति येन नाव्यवधानं तेनैव व्यवहितेऽपीत्येकेन वर्णेन व्यवधाने वचनप्रामाण्याद्भवितव्यं न पुनरनेकवर्णसंघातेन कथमप्येतदिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति संयोगव्यवहितानामित्वमिति यदयं तद्बाधनार्थं स्मरत्यादीनामत्वं विदधाति । चङ्परे किम् । अहं पपच । परग्रहणं किम् । चङ्येव केवले मा भूत् । अचकमत । अनग्लोपे किम् अचकथत् । दृषदमाख्यत् अददृषत् ।

दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ९४ ॥

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकरत् । अचूचुरत् । लघोः किम् । अबिभ्रजत् । अवीवददवूवुरदित्यादौ णयन्ताण्णिचि तु पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णौ णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादग्लोपित्वाद्वा सन्वद्भावे दीर्घत्वञ्च न प्राप्नोति णयाकृतिनिर्देशाद्भवति । ननु चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यर्थे औन्दिददाटिटदित्यादौ दीर्घापत्तिः । चङ्परे णौ यदङ्गमौन्दिद् आटिट् इति तदीयोऽभ्यासो हि चङमादाय णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिमादाय वा लघुपर इति चेन्न चङ्निमित्तस्यैव लघोर्ग्रहणात् । अयमेव भाष्यप्रयोगश्चात्र प्रमाणमिति दिक् ।

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।
तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाच्चिति माधवः ॥ १ ॥
चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।
किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाच्चिदं द्वयम् ॥ २ ॥
वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥
चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।
णौविशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥
इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।
णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥

अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् । ७ । ४ । ९५ ॥

एषामभ्यासस्याकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्वापवादः । असस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र न दीर्घः । अतत्वरत् । अपप्रथत् । अमम्रदत् । अतस्तरत् । अपस्पशत् ।

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । ७ । ४ । ९६ ॥

अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् ।

ई च गणः । ७ । ४ । ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईत् स्याच्चङ्परे णौ चादत् । अजीगणत् । अजगणत् ।

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोडभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्टविश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां श्रीव्याकरणदीपिकासमाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

श्रीगणेशायनमः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सर्वस्य द्वे । ८ । १ । १ ॥

एतच्च पदस्येत्यतः प्रागधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति नित्यवीप्सयोरिति नित्येर्थे वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य सर्वस्य द्वे भवतः पचति २ । ग्रामो २ रमणीयः । इदं तु स्थाने द्विर्वचनमत एव पीनःपुनिक इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वाट्ठञादिसिद्धिः । द्विःप्रयोगत्वे तु समासग्रहणकृतनियमेनाप्रातिपदिकत्वान्न स्यात् । न चैवमग्नेऽग्ने इत्यादाववयवे पदकार्यसिद्धिर्न स्यात् द्वे इति द्विवचनेनावान्तरपदत्वस्यापि स्वीकारात् स्थानिवत्त्वकृतपदत्वस्य समुदायेपि सत्त्वादाम् पचसि २ देवदत्तेत्यादावेकान्तरतासिद्धिरिति दिक् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ द्रोग्धा द्रोग्धा-द्रोढा द्रोढा । ढत्वघत्वयोरसिद्धत्वादकृतयोरेव द्वित्वं प्राप्नोति पश्चात्तद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात्तन्मा भूदिति वचनमिदम् ॥

तस्य परमाम्रेडितम् । ८ । १ । २ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् । चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितप्रदेशा आम्रेडितं भर्त्सने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च । ८ । १ । ३ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवे दिवे ॥

नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ॥

पदस्येति वक्ष्यमाणमिहापकृष्यते । आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचति पचति । भुक्त्वा भुक्त्वा । वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं सिञ्चति देवदत्तः । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । पदस्येति किम् । नित्यतायां विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य मा भूत् । सर्वस्येति किम् । स्वादिष्विति पदसंज्ञामादाय वृक्षाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य मा भूदित्याहुः । प्रपचति प्रपचतीत्यादौ तु द्वित्वसिद्धये सगतिकस्येति वक्तव्यम् । सगतिकस्य द्वित्वे एकपद्यं नास्त्येव स्थानिनः पदत्वाभावेनादेशेऽपि तस्य दौर्लभ्यात् । द्विःप्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन्सत्यपि न क्षतिरित्याहुः । यत्तिङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं ततः कृतद्विर्वचनात्प्रकर्षप्रत्यय इष्यते पचति २ तरामिति इह स्वाढ्यतरमाढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परेर्वर्जने । ८ । १ । ५ ॥

परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । परेर्वर्जने वा वचनम् । परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । समासे तु समासेनैव वर्जनस्योक्तत्वान्नैव भवति । परि त्रिगर्तं वृष्टो देवः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ॥

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्र प्रायमग्निः । सं समिद्युवसे । उपोप मे परामृश । किन्नोदुदु हर्षसे । पादपूरणे किम् । प्र देवं देव्याधिया । भाषायामनर्थकस्य प्रयोगाभावाच्छन्दस्येवेदम् ।

उपर्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ॥

उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्टात्समीपदेशे इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याधस्तात्समीपदेशे इत्यर्थः । सामीप्ये किम् । उपरि चन्द्रमाः कथं तर्हि उपरि शिरसो घटं धारयतीति अत्राहुः । औत्तराधर्यमात्र-मिह विवक्षितं न तु सामीप्यमतो वस्तुतस्तत्सत्त्वेऽपि न द्वित्वम् । विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । अत्रोपक्षोपक्रमं तदाद्या-चिख्यासायामिति सन्नन्तप्रयोगो ज्ञापक इति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सन भर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ॥

असूयायाम् । सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ देव देव वन्द्योऽसि । कोपे । दुर्विनीत । दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोर चोर घात-यिष्यामि त्वाम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ॥

द्वे इत्यनुवर्तते । तच्चानुवाद्यसमर्पकम् । द्विरुक्त एकशब्द बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपो लुकि सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदा-यात्सुप् । एकैकयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः न बहुव्रीहावित्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् तेनातिदि-ष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्या-ख्यातमेव तत् सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न बहुव्रीहावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ॥

आबाधे च । ८ । १ । १० ॥

पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुम्वद्भावः । नन्वेवं न न करोति सु सु जागर्तीत्यत्र न लोपो नञ इति 'नलोपो नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं च स्यादिति चेन्मैवम् उभयत्रापि बनं समासे इत्यतः समासग्रहणानुवृत्त्यपकर्षाभ्यां मुख्यसमासस्यैव ग्रहणादित्याहुः । एवं धूर्धूः पथि पंथा इत्यादौ समासान्तोपि समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासादित्यनुवर्तमाने समासांता इति पुनः समासग्रहणात्समासाधिकारविहितसमासस्यैव ग्रहणान्नेति बोध्यम् ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । अधिकारेणैव सिद्धे उत्तरेष्विति स्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ॥

सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः समासस्येत्यंतोदात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत् । इह द्वित्वेन जातीयरो बाधो नेष्यते इति वामनः । अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादौ अगुणवचने गुणवचनेपि भेदरूपेर्थे सावकाशो जातीयर् गुणवचनेषुसादृश्ये परेण द्वित्वेन बाध्येतेति भावः । जयादित्यस्तु जातीयर्विधौ विशेष एव प्रकारशब्दार्थ इत्याह गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्ल

रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । ननु प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वाद् गुणवचनग्रहणानर्थक्यम् । तत्सामर्थ्यान्मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्वित्वम् । नत्वन्येषामित्याकरः । तेन सिंहो माणवक इत्यादौ न द्वित्वम् । नव नवं प्रीतिरहो करोतीत्यत्र तु वीप्सायां द्वित्वम् । अनेन तु द्वित्वे सुबलुक् स्यात् । यथा नवनवा वनवायुभिराददे इति पुंवद्भावः । कथं भीतभीत इव शीतमयूख इति भारविः । इव शब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् । भीतेभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयम् । तेनातिभीत इति फलितम् । यत्त आधिक्ये द्वे इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्तम् । तदाकरभ्रमोक्तिमात्रम् । तादृशवचनानुपलम्भात् । कथं खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्येति मेघदूतः । एकस्यापि खेदावस्थासु क्षयावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्सा बोध्या । अथ कथं मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघदूतः । मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खमितिवल्लुक् प्राप्तः वीप्सार्थस्य चासम्भवादिति चेत्सत्यम् । अर्के मन्दपदमतिशयलक्षकं कमलानि कमलानीतिवत् । आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये ॥ * ॥ एकस्यैकमेव मूलमितरेषां तूपरि संनिवेशापेक्षो गौणो मूलव्यपदेशः । न चेकरूपं भागानां स्थौल्यम् । किन्तु यथामूलमुपचीयते स्थौल्यम् । एकजातीयानां पदार्थानामेकरूपगुणाद्यन्वये च वीप्सेति वाप्साभावादारम्भः । मूले मूले स्थूलः ॥ मूले मूले पृथु विटपिनामित्यादौ तु वीप्सायामेव द्वित्वम् ॥ स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि । स्वार्थे एतद् द्विर्वचनं न तु वीप्सा-

विहायसो विहश्च ॥ ४ । ३ । १६० ॥

विहायसः पराद्गमः खखड्डाः भवन्ति । विहायसश्च विहादेशः । विहायसा गच्छतीति विहंगमः । विहंगः । विहगः ॥

उरगः ॥ ४ । ३ । १६१ ॥

उरगः शब्दात्परात् गमः डः उश्च लुग् निपात्यते । उरसा गच्छतीत्युरगः ।

सुगदुर्गमाधारे ॥ ४ । ३ । १६२ ॥

सुगदुर्ग इत्याधारे डप्रत्ययांतौ निपात्येते । सुखेन गम्यते तस्मिन्निति सुगं । दुर्गं । सुगमनं । दुर्गमनम् । इत्यस्वरूपत्वादनडपि भवति । आधार इति किम्? । सुखेन गच्छतीति सुगन्ता । दुर्गन्ता । सुगमः । दुर्गमः । इति कर्मणि ।

निर्गो देशे ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

निर्ग इत्याधारे देशे निपात्यते । निर्गम्यते तस्मिन्देशे इति निर्गोदेशः अन्यत्र—निर्गमनः ।

नोम्न्यश्शमः ॥ ४ । ३ । १६४ ॥

सुबन्तात्पराद्धातोर्नाम्नि आकारप्रत्ययो भवति । शङ्करः । शंभवः । शंवदः । हेत्वादावपि नाम्नि परत्वादयमेव टः शंकरा-नाम शकुनिका परिव्राजिका तच्छीला च । नाम्नीति किम्? शंकरी विद्या ॥

पार्श्वादिभ्यश्शीङः ॥ ४ । ३ । १६५ ॥

पार्श्वादिभ्यः सुबन्तेभ्यः परात् शीङः अप्रत्ययो भवति । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः । दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः । पार्श्वादयः प्रयोगगम्याः ॥

उत्तानादिभ्यः कर्तुः ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

उत्तानादिभ्यः कर्तृवाचिभ्यः परात् शीङः अप्रत्यय

भवति । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धशयः । उत्तानादयः प्रयोगगम्याः ॥

आधारात् ॥ ४ । ३ । १६७ ॥

आधारवाचिनः सुबन्तात्परात्शीङः अप्रत्ययो भवति खे शेते खशयः । बिलशयः । गुहाशयः । गिरिश इति लोमादित्वात् शः ॥

भिक्षासेनादायाच्च चरष्टः ॥ ४ । १६८ ॥

भिक्षादिभ्यः आधारवाचिभ्यः सुबन्तेभ्यः परात् चरेष्टप्रत्ययो भवति । भिक्षां चरति भिक्षाचरः । भिक्षाचरी । सेनाचरः सेनाचरी । आदायचरः । आदायचरी । आदायेति ल्यान्तः । कुरुषु चरति कुरुचरः । मद्रचरः । एभ्य इति किम् ? कुरून् चरति ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेस्सर्तेः ॥ ४ । ३ । १६९ ॥

पुरआदिभ्यः सुबन्तेभ्यः परात्सर्तेष्टो भवति एकारान्तत्वं च निपात्यते । अग्रे इति पुरःसरतीति पुरःसरः । अग्रतः सरतीति अग्रेण सरति, अग्रे सरतीति वाग्रेसरः ॥

पूर्वात्कर्तुः ॥ ४ । ३ । १७० ॥

पूर्वशब्दात्कर्तुः परात् सर्तेः टो भवति । पूर्वः सरति पूर्वसरः । कर्तुरिति किम् ? पूर्वं देशं सरति पूर्वसारः ॥

स्थः कः ॥ ४ । ३ । १७१ ॥

सुबन्तात्परात्तिष्ठतेः को भवति । समे तिष्ठति समस्थः । विषमस्थः ॥

दुहो घश्च ॥ ४ । ३ । १७२ ॥

सुबन्तात्पराद्दुहेः को भवति । घश्चास्यादेशः । कामान् दुग्धे कामदुघा । पूर्वाय दुग्धे पूर्वदुघा, धेनुः ॥

शोकापनुदतुन्दपरिमृजस्तंबेरमकर्णेजपास्सुखाह
रालस्यहस्तिसूचकाः ॥ ४ । ३ । १७२ ॥

शोकापनुदादयः कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । यथासंख्यं सुखाहरादयश्चेत्कर्तारो वाच्या भवन्ति । शोकमपनुदतीति शोकापनुदः । सुखाहरः । सुखस्याहरः । सुखस्याहर्ता । शोकापनुदोऽन्यः । तुन्दपरिमृजोऽलसः । तुन्दपरिमार्जोन्या । स्तम्बेरमो हस्ती । स्तम्बेरन्ताऽन्यः । कर्णेजपः सूचकः । कर्णेजपिताऽन्यः ॥

मूलविभुजादयः ॥ ४ । ३ । १७४ ॥

मूलविभुजादयः नियतार्थधातूपपदाः कप्रत्ययान्ता यथाशिष्टप्रयोगा साधवो वेदितव्याः । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । नखाम्मुञ्चति नखमुचानि धनूंषि । काकेभ्यो गूहितव्याः काकगुहास्तिलाः । कौ मोदते कुमुदम् । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । अनेकपः । कच्छपः । पादपः । धर्माय प्रददातीति धर्मप्रदः । कामप्रदः । स्वर्गप्रदः । शास्त्रप्रदः । शास्त्रेण प्रजानातीति शास्त्रप्रज्ञः ॥

विरभजः ॥ ४ । ३ । १७५ ॥

सुबन्ताद्भजेर्द्धातोर्विण् भवति । अर्धभाक् । प्रभाक् । वकारो विण्क्विपोः साम्यार्थः । तेनेह क्विप् न भवति ॥

स्पृशोऽनुदकात् क्विप् ॥ ४ । ३ । १७६ ॥

अनुदकात् सुबन्तात्परात् स्पृशेर्द्धातोः क्विप् भवति । घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक् । मंत्रेण स्पृशतीति मंत्रस्पृक् । अनुदकादित्युदकस्पर्शः । अनुपसर्गः सुप्परिगृह्यते । तेनेह न भवति—उपस्पृशतीति । अनुदकादिति किम् ? उदकस्पर्शः । उदकेन स्पृष्टः ॥

अदोऽनन्नात् ॥ ४ । ३ । १७७ ॥

अन्नवर्जितात्सुबन्तात्परादद्देर्धातोः क्विप् भवति । आममत्ति आमाद् । सस्याद् । अनन्नादिति किम् ? अन्नादः ॥

क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादौ ॥ ४ । ३ । १७८ ॥

क्रव्यात् क्रव्याद इत्येतौ क्रव्यकर्मपूर्वाददेः क्विबणन्तौ साधू भवतः । यथासंख्यं यद्यामाद् पक्वाद्याभिधेयौ भवतः । क्रव्यमत्ति क्रव्याद् । आममांसभक्षः । क्रव्यादः । पक्वमांसभक्षः ॥

मन्वन् क्वनिब्विच्च दृश्यते ॥ ४ । ३ । १७९ ॥

सुबन्तात्पराद्धातोः मन् वन् क्वनिप् विच् क्विप् च प्रत्ययो दृश्यते । मन्- सुशर्मा । सुवर्मा । शर्म । वर्म । वन्-विजावा । अग्रेगावा । क्वनिप्-प्रातरित्वा । कृत्वा । दिवाः । पिवा । विच्-वेट् । लेट् । जागः शुभंयाः । कीलालपाः । क्विप्-अन्तरीक्षसत् । उपसत् । प्रसत् । अण्डसूः । सतसूः । मित्रद्विट्-ष् । प्रद्विट्ष् । द्विट्ष् । मित्रध्रुक् । प्रमक् । गोधुक् । कामधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । तत्वविट् (विड्) । प्रविड् । विड् । काष्ठभिद् (भित्) । प्रभिद् । भवच्छित् । प्रच्छिद् शत्रुजित् । प्रजित् । प्रसेनजित् । अग्रणीः । ग्रामणीः । मित्रभूः । प्रणीः । नियः । नियः । पक् । छिद् । भिद् विराट् । सम्राट् । प्रतिभूः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । महाभ्राट् । प्राङ् दध्यङ् । ऋतु ऋतौ ऋतवे वा यजत इति ऋत्विक् । धृष्णोतीति दधृक् । अनडुद्युदुष्णिगिति निपातनात् द्विर्वकुत्वे । सृज्यत इति स्रक् । तपः स्रग्मायेति निपातनादमागमाः । दिश्यत इति दिक् संपदादिति क्विप् । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । तेन-सर्वस्मादेते प्रत्यया भवन्ति । साधु धर्मशीलेषु अपि क्वचित्क्विप् भवति । विभ्राडित्यादि ॥

त्यदाद्यन्यसमानादुपमानाद्व्याप्ये दृशेः क्विकट्क्सः ।४।३।१८०।

त्यदादेरन्यशब्दात्समानशब्दाच्च गौणादुपमेयवृत्तेः सुबंतात् दृशेर्धातोराप्ये कर्मणि क्विकट्क्स इत्येते भवन्ति । स्य इव दृश्यत इति त्यादृक् । त्यादृशः । त्यादृशी । त्यादृक्षः । तादृक् । तादृशः । तादृशी । तादृक्षः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । अन्यादृशी । अन्यादृक्षः । सदृक् । सदृशः । सदृशी । सदृक्षः । त्यदाद्यन्यसमानादिति किम् ? वृक्ष इव दृश्यते । गौणादिति किम् ? स दृश्यते । आप्य इति किम् ? स इव पश्यति ॥

कर्तुर्णिन् ॥ ४ । ३ । १८१ ॥

कर्तृवाचिनः सुबंतात्गौणात्परात् धातोर्णिन् भवति । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वांक्षरावी । रासभरावी । खरनर्दी । सिंहनर्दी । कर्तुरिति किम् ? शालीनिव भुङ्क्ते कोद्रवान् । गौणादिति किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ॥

शीलेऽजातेः ॥ ४ । ३ । १८२ ॥

शीलेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः सुबंतादजातिवाचिनः परात् णिन् भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः गावः । प्रस्थायी । प्रतिबोधी प्रयायी प्रतियायी । शीले इति किम् ? उष्णभोजः । अजातेरिति किम् ? ब्राह्मणानामंत्रयिता । शालीन् भोक्ता । उपभोक्ता । सम्भोक्ता इत्यभिधानान्न भवति ॥

व्रताभीक्ष्ण्ये ॥ ४ । ३ । १८३ ॥

सुबंतात्पराद्धातोः व्रते आभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने णिन् भवति । व्रते—पार्श्वशायी । स्थंडिलशायी । अश्राद्धभोजी । अलवणभोजी । आभीक्ष्ण्ये—कषायपायिणो गांधाराः । क्षीरपा-

अदोऽनंनात् ॥ ४ । ३ । १७७ ॥

अन्नवर्जितात्सुबन्तात्पराददेर्धातोः क्विप् भवति । आमनत्ति आमाद् । सस्याद् । अनन्नादिति किम् ? अन्नादः ॥

क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादौ ॥ ४ । ३ । १७८ ॥

क्रव्यात् क्रव्याद इत्येतौ क्रव्यकर्मपूर्वाददेः क्विबणन्तौ साधू भवतः । यथासंख्यं यद्यामाद् पक्वाद्वाभिधेयौ भवतः । क्रव्यमत्ति क्रव्याद् । आममांसभक्षः । क्रव्यादः । पक्वमांसभक्षः ॥

मन्वन् क्वनिब्विच्च दृश्यते ॥ ४ । ३ । १७९ ॥

सुबन्तात्पराद्धातोः मन् वन् क्वनिप् विच् क्विप् च प्रत्ययो दृश्यते । मन्– सुशर्मा । सुवर्मा । शर्म । वर्म । वन्–विजावा । अग्रेगावा । क्वनिप्–प्रातरित्वा । कृत्वा । दिवाः । पिवा । विच्–वेट् । लेट् । जागः शुभंयाः । कीलालपाः । क्विप्–अन्तरीक्षसत् । उपसत् । प्रसत् । अण्डसूः । शतसूः । मित्रद्विट्-ष् । प्रद्विट्ष् । द्विट्ष् । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । गोधुक् । कामधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । तत्वविट् (विड्) । प्रविड् । विड् । काष्ठभिद् (भित्) । प्रभिद् । भवच्छित् । प्रच्छिद् शत्रुजित् । प्रजित् । प्रसेनजित् । अग्रणीः । ग्रामणीः । मित्रभूः । प्रणीनीः । निय । नियः । पक् । छिद् । भिद् विराट् । सम्राट् । प्रतिभूः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । महाभ्राट् । प्राङ् दध्यङ् । ऋतु ऋतौ ऋतवे वा यजत इति ऋत्विक् । धृष्णोतीति दधृक् । अनडुद्युदुष्णिगिति निपातनात् द्वित्वकुत्वे । सृज्यत इति स्रक् । तपः स्वमायेति निपातनादमागमाः । दिश्यत इति दिक् संपदादिति क्विप् । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । तेन सर्वस्मादेते प्रत्यया भवन्ति । साधु धर्मशीलेषु अपि क्वचित्क्विप् भवति । विभ्राडित्यादि ॥

त्यदाद्यन्यसमानाद्गौणाद्दृशेराप्ये क्विकट्क्साः ।४।३।१८०।

त्यदादेरन्यशब्दात्समानशब्दाच्च गौणादुपमेयवृत्तेः सुबंतात् दृशेर्धातोराप्ये कर्मणि क्विकट्क्स इत्येते भवन्ति । स इव दृश्यत इति त्यादृक् । त्यादृशः । त्यादृशी । त्यादृक्षः । तादृक् । तादृशः । तादृशी । तादृक्षः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । अन्यादृशी । अन्यादृक्षः । सदृक् । सदृशः । सदृशी । सदृक्षः । त्यदाद्यन्यसमानादिति किम् ? वृक्ष इव दृश्यते । गौणादिति किम् ? स दृश्यते । आप्य इति किम् ? स इव पश्यति ॥

कर्तुर्णिन् ॥ ४ । ३ । १८१ ॥

कर्तृवाचिनः सुबंतात्गौणात्पराद्धातोर्णिन् भवति । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वांक्षरावी । रासभरावी । खरनर्दी । सिंहनर्दी । कर्तुरिति किम् ? शालीनिव भुङ्क्ते कोद्रवान् । गौणादिति किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ॥

शीलेऽजातेः ॥ ४ । ३ । १८२ ॥

शीलेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः सुबंतादजातिवाचिनः पराणिन् भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः गावः । प्रस्थायी । प्रतिबोधी प्रयायी प्रतियायी । शील इति किम् ? उष्णभोजः । अजातेरिति किम् ? ब्राह्मणानामंत्रयिता । शालीन् भोक्ता । उपभोक्ता । सम्भोक्ता इत्यभिधानान्न भवति ॥

व्रताभीक्ष्ण्ये ॥ ४ । ३ । १८३ ॥

सुबंतात्पराद्धातोः व्रते आभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने णिन् भवति । व्रते—पार्श्वशायी । स्थंडिलशायी । अश्राद्धभोजी । अलवणभोजी । आभीक्ष्ण्ये—कषायपायिणो गांधाराः । क्षीरपा-

यिण: उशीनरा: । सौवीरपाथिणो बाल्हिका: । बहुलाधिकारात्–कुलमांसखादा: इत्यत्र न भवति । अशीलार्थं तात्पर्यवचनम् ॥

साधौ ॥ ४ । ३ । १८४ ॥

साधावर्थे वर्तमानाद्धातोः सुबंतात्परात्णिन् भवति । साधुकारी । साधुदायी ॥

ब्रह्मवादी ॥ ४ । ३ । १८५ ॥

ब्रह्मकर्मपूर्वाद्वदेर्णिन् निपात्यते । ब्रह्म वदन्ति ब्रह्मवादिनो ब्राह्मणा: । अशीलाद्यर्थं वचनम् ॥

व्यभेर्भुवो भूते ॥ ४ । ३ । १८६ ॥

विअभिभ्यां सुबंताभ्यां पराद्भुव: भूते इत्यर्थे णिन् भवति । विभूतवान् । विभावी । अभिभूतवान् । अभिभावी । भूत इति किम् ? विभवति । अभिभवति ।

करणाद्यज: ॥ ४ । ३ । १८७ ॥

करणवाचिन: सुबंतात्पराद्यजे: भूते णिन् भवति । अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी ॥

इन्विक्रय: कर्मण: कुत्स्ये ॥ ४ । ३ । १८८ ॥

कर्मण: सुप: परात् विक्रय: विपूर्वात् क्रीणातेर्भूतेऽर्थे कुत्स्ये कर्तरि इन् भवति । तैलं विक्रीतवान् तैलविक्रयी । घृतविक्रयी । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । कुत्स्ये इति किम् ? धान्यविक्रय: ।

हनो णिन् ॥ ४ । ३ । १८९ ॥

कर्मण: सुबंतात्परात् हन्तेर्भूतेऽर्थे कुत्स्ये कर्तरि णिन् भवति । पितृघाती । मातृघाती कुत्स्य इति किम् ? चोरं हतवान् ।

ब्रह्मभ्रूणवृत्रात्क्विप् ॥ ४ । ३ । १९० ॥

ब्रह्मादिभ्यः कर्मभ्यः परात् हन्तेर्भूते क्विप् भवति नान्यः ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । पुनरेभ्य एवेतीह न भवति । पुरुषं हतवान् आखुहा । विडाल इत्यभूते । पुनर्हन्तेरेवेति इह न भवति—ब्रह्मादीन्हतवान् । पुनर्भूत एवेति इह न भवति—ब्रह्माणं हंति हनिष्यति वा मन्यक्विपित्येव सिद्धे तंत्रेणेमे चत्वारो योगा नियमार्थाः । एवमुत्तरसूत्रत्रयेऽपि ।

सुकर्मपापमंत्रपुण्यात्कृञः ॥ ४ । ३ । १८१ ॥

स्वादिभ्यः कर्मभ्यः सुबंतेभ्यः परात्कृञः भूते क्विबेव भवति । सुकृतवान् । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मंत्रकृत् । पुण्यकृत् ॥

सोमात्सुञः ॥ ४ । ३ । १८२ ॥

सोमात्कर्मणः सुबंतात्परात् सुनोतेर्भूते क्विबेव भवति । सोमं सुतवाँन् सोमसुत् ॥

अग्नेश्चेः ॥ ४ । ३ । १८३ ॥

अग्नेः कर्मणः सुबंतात्परात्कृञः चिनोतेर्भूते क्विबेव भवति । अग्निं चितवान् अग्निचित् ॥

कर्मण्यग्न्यर्थे ॥ ४ । ३ । १८४ ॥

कर्मणः पराच्चिनोतेर्भूते कर्मण्यग्न्यर्थेऽभिधेये क्विप् भवति । श्येन इव श्येनः । श्येनः चितः श्येनचित् । एवं कङ्कचित् । रथचक्रचित् । अग्न्यर्थं इष्टकाचय उच्यते । रूढ विषय एवायम् ।

दृशः क्वनिप् ॥ ४ । ३ । १८५ ॥

कर्मणः परात् दृशो भूते क्वनिप् भवति । मेरुं दृष्टवान् मेरुदृश्वा परलोकदृश्वा ॥

राजसहात्कृञ्युधिभ्याम् ॥ ४ । ३ । १८६ ॥

राजन् इत्येतस्मात् कर्मणः सहशब्दाच्च परात् कृञो युद्धेश्च भूते क्वनिप् भवति । वचनभेदान्नयाथासंख्यं । राजानं कृतवान् राजकृत्वा । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । सह कृतवान् सहकृत्वा । सह युद्धवान् सहयुध्वा । युधिर्योधयत्यर्थे सकर्मकः भवति ॥

जनोऽनौ डः ॥ ४ । ३ । १८७ ॥

कर्मणः परादनुपूर्वाज्जनेः भूते डो भवति । अण् इत्यपवादः । पुमांसमनुजाना पुमनुजा । स्त्र्यनुजः ॥

सप्तम्याः ॥ ४ । ३ । १८८ ॥

सप्तम्याः परात् जनेर्भूते डो भवति । उपसरे जातः उपसरजः । मथुरायां जातः मथुराजः । अप्सुजम् ॥

अजातेः पंचम्याः ॥ ४ । ३ । १८९ ॥

पंचम्यन्तादजातिवाचिनः सुपोर्जनेर्भूतेऽर्थे डो भवति । बुद्धेर्जाता बुद्धिजः । संस्कारजः । दुःखजो विषादजः । अजातेरिति किम् ? अश्वाजाताः । हस्तिनो जातः ॥

क्वचित् ॥ ४ । ३ । २०० ॥

क्वचिदन्यस्मिन्नपि विषये जनेर्डो भवति लक्षणानुसारेण । किम् जातेन किंजः । अलं जातेन अलंजः । द्विर्जातो द्विजः । न जातो अजः । उपजाः । परिजाः केशाः । प्रजाः । अनुजाः । स्त्रीजं अनृतं । ब्राह्मणजः । वशंवदः । क्षत्रियजं युद्धम् । अब्जम् । पुंसानुजाता पुंसानुजा । अन्यस्मादपि धातोर्भवति परमा हन्ति पराहा । परिखाता । परिखा । आखा उपखः अकःखं रम् ।

जृषोऽतृ ॥ ४ । ३ । २०१ ॥

जॄषोर्द्धातोर्भूतेऽर्थे अप्रत्ययो भवति । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः ॥

सुयजो ङ्वनिप् ॥ ४ । ३ । २०२ ॥

सुयुज्भ्यां भूते ङ्वनिप् भवति । सुत्वा । सुत्वानौ । सुत्वानः । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥

भस्मादयः ॥ ४ । ३ । २०३ ॥

भस्मादयः मन्वादिप्रत्ययांता भूतेऽर्थे साधवो वेदितव्याः भक्षितं तदिति भस्म । चरितं तत्रेति चर्म । वृत्तं तत्रेति वर्त्म । भस्मादयः प्रयोगगम्याः ॥

क्तक्तवतू ॥ ४ । ३ । २०४ ॥

धातोर्भूतेऽर्थे क्तक्तवतू प्रत्ययौ भवतः । कृतः । कृतवान् । कृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेनेति अधिकर्मणि । तस्य भूतत्वादभूतत्वेऽपि समुदायस्य भवति ॥

लुङ् ॥ ४ । २ । २०५

भूते ऽर्थे वर्तमानाद्धातोः लुङ् प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् ॥

रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्वापेऽद्यः ॥ ४ । ३ । २०६ ॥

रात्रौ भूतेऽर्थे वर्तमानाद्वसतेर्द्धातोरद्यलुङ् भवति । लङोपवादः । अन्त्ययामा स्वापे । यस्यां रात्रौ वसौ वसिर्वर्तते तस्या रात्रेरन्त्ययामस्वप्नरि चेत् कर्तरि धात्वर्थो भवति । क्व भवानुषितः । अमुत्रावात्सं रात्र्यंत्ययामे तु मुहूर्तमपि स्वापेलुङेव । अमुत्रावसं । अद्येति प्रयोगकालनियमः । तेन यत्रासावन्त्यो यामः तदहरेव प्रयोगो न दिवसान्तरे ॥

अनद्यतने लङ् ॥ ४ । ३ । २०७ ॥

अन्यायादुत्थानादान्यायात् संवेशनादेषोऽद्यतनकालः

अहरुभयतोऽर्धरात्रं वा, न विद्यतेऽद्यतनो यस्मिन् तस्मिन् भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । अपचत् । अपठत् । बहुव्रीहिपरिग्रहं किम् ? अद्य ह्योऽभुक्ष्महीति व्यामिश्रे भूतसामान्ये च मा भूत् । जंबूद्वीपविदेहेऽभूदितः सप्तमजन्मनीति भूतानद्यतने भूतमात्रविवक्षायां लुङ् ॥

ख्याते ऽदृश्ये ॥ ४ । ३ । २०८ ॥

भूतेऽनद्यतने ख्याते लोकविज्ञाते दृश्ये प्रयोक्तुः शक्यादर्शने वर्तमानाद्धातोर्लङ् भवति । विष्णुपवादः । अरुणद्देवः पांड्यं । अदहदमोघवर्षोऽरातीन् । ख्यात इति किम् ? चकार कटं देवदत्तः । दृश्य इति किम् ? जघान कंसं किल वासुदेवः । अनद्यतन इति किम् ? उदगादादित्यः ॥

स्मृत्यर्थेऽयदि लृट् ॥ ४ । ३ । २०९ ॥

स्मृत्यर्थे धातौ उपपदे सति भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लृड् भवति अयदि–नचेत् तत्र यच्छब्दः प्रयुज्यते । अभिजानासि देवदत्त काश्मीरेषु वत्स्यामः । गमिष्यामोऽभिजानासि नभस्तिलकपर्वतं । स्मरसि बुध्यसे चेतयसे कलिङ्गेषु वत्स्यामः । अयदीति किम् ? अभिजानासि देवदत्त यत्कलिङ्गेषु अवसाम ॥

साकांक्षे वा ॥ ४ । ३ । २१० ॥

अपेक्षाकांक्षा तद्वान् साकांक्षः । साकांक्षे भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्मृत्यर्थे उपपदे लृड्वा भवति । अयदीति नास्ति । तेन–यद्यदि च परत्वादयमेव । अभिजानासि देवदत्त कलिङ्गेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभिजानासि देवदत्त कलिङ्गेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि । अभिजानासि देवदत्त यत्कलिङ्गेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभि-

जानासि । देवदत्त यत्कलिङ्गेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि । इह हि वासभोजने परस्परसाकांक्षे ॥

अत्यंतापह्नवे लिट् ॥ ४ । ३ । २११ ॥

अपह्नवोऽनभ्युपगमः अत्यंतमपह्नवोऽत्यंतापह्नवः । यत्सदसद्वा न किंचिदभ्युपैति सर्वं मूलतोऽपलपति तत्र भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । लङोऽपवादः । किं त्वं गत्वा कलिंगेषु स्थितोऽसि । कः कलिंगान् जगाम नाहं कलिंगान् ददर्श । अन्यत्र ग्रहणादेकदेशापह्नवे लङेव । नाहं कलिंगेष्वतिष्ठं ॥

परोक्षे ॥ ४ । ३ । २१२ ॥

परोक्षे भूतेऽनद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट् भवति । परोक्षं यत्र प्रयोक्त्रा साक्षादधिगतं । चकार । जहार । सुप्तोऽहं किल विललाप । मुक्तोऽहं किल विचचार । चिंतयन्किलाहं शिरः कंपयांबभूव । अंगुलीं स्फोटयामास । अभूवंस्तापसाः केचित् । पांडुपुत्राः फलाशिनः पारिव्राज्यं तदादत्तमरीचीश्च तृषार्दितः इति भूतानद्यतनपरोक्षेऽपि भूतमात्रस्य भूतानद्यतनमात्रस्य च विवक्षायां लुङ्लङौ भवतः ॥

हशश्वत्पंचाब्द्यन्तः प्रच्छ्ये लङ् च ॥ ४ । ३ । २१३ ॥

हशश्वच्छब्दयोरुपपदयोः पंचाब्द्यंतः प्रच्छ्ये च भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लङ्लिटौ भवतः । पंचानामब्दानां वर्षाणां समाहारः पंचाब्दी । तस्यामंतर्यं पृच्छ्यते स पंचाब्द्यन्त्यः पृच्छ्यः । अभिजानासि देवदत्त इति ह्य करोत् । इतीह चकार । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार । किमगच्छद्देवदत्तः । अगच्छद् देवदत्तः । किमगच्छद्देवदत्तः । अगच्छद्देवदत्तः । किं जगाम देवदत्तः । जगाम देवदत्तः । अन्यत्र—जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

पुरि लुङ् वा ॥ ४ । ३ । २१४ ॥

परोक्ष इति निवृत्तं भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः पुराशब्दे उपपदे लुङ् वा भवति । अवात्सुरिह पुराच्छात्राः । अवसन्निह पुरा च्छात्राः परोक्षे लिट् । ऊषुरिह पुराच्छात्रा इतीह पुराकार्षीत । शश्वत्पुरा कार्षीत् पुरि लुङ् च वचनात् स्मृत्यर्थे इशश्वत स्मृत्यर्थेषु सामान्यविवक्षायां लुङ् न भवति ॥

स्मे च लट् ॥ ४ । ३ । २१५ ॥

भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्मशब्दे चोपपदे लट् प्रत्ययो भवति । पृच्छति स्म पुरोधसं वसंतीह पुराच्छात्राः । एवं पुराशब्दे चत्वारो लकाराः स्म योगे तु परत्वाल्लडेव । देवदत्त माणवकेन स्म पुरादीयते ॥

ननौ प्रष्टोक्तौ ॥ ४ । ३ । २१६ ॥

अनद्यतने इति निवृत्तं । पृष्टस्योक्तिः पृष्टोक्तिः । उत्तरं प्रतिवचनमित्यर्थः । तत्र भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः ननुशब्दे उपपदे लड् भवति । किमकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः । किमवोचः किंचिद्देवदत्तो ननु ब्रवीमि भोः प्रष्टोक्ताविति किम्? नन्वकार्षीत् माणवकः कटं; वर्तमानविवक्षेवेयं । तथाहि शत्रा न शावपि दृश्यते । ननु कुर्वंतं मां पश्य । ननु कुर्वाणं मां पश्य । तत्रोत्तरेणैव सिद्धं भूतविवक्षाव्युदासार्थं वचनं ॥

सति ॥ ४ । ३ । २१७ ॥

सन् विद्यमानो वर्तमान इत्यर्थः । सत्यर्थे वर्तमाना-द्धातोर्लड् भवति । पचति । पठति ॥

पूङ् यजश्शानः ॥ ४ । ३ । २१८ ॥

पूङो यजेश्च धातोः सत्यर्थे शान प्रत्ययो भवति । पवमानः । यजमानः ॥

वयश्शक्तिशीले ॥ ४ । ३ । २१९

धातोः सत्यर्थे वर्तमानात् वयसि शक्तौ शीले च गम्यमाने शानो भवति । वयो यौवनादि शक्तिः सामर्थ्यं । शीलं स्वाभाविकम् । वयसि कतीह शिखंडं वहमानाः । कतीह कवचं पर्यस्यमानाः । कतीह शत्रून्निघ्नानाः । यस्मिन् वयसि शिखंडवहनादि भवति तदिह वयो गम्यते । शक्तौ—कतीह पचमानाः । कतीह समश्नानाः । कतीह पाके समाशे च समर्था इत्यर्थः । शीले—कतीहाञ्जानाः । कतीह मंडयमानाः । अंजनशीला मंडनशीला इत्यर्थः ॥

धारीङश्शत्रकृच्छ्रे ॥ ४ । ३ । २२० ॥

अकृच्छ्रः सुखसाध्यः । अकृच्छ्रे सत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्धेरि-ङश्च शतृप्रत्ययो भवति । आधारयन्नाचारप्रकल्पमधीयन् सवहरीकं । अकृच्छ्र इति किम् ? कृच्छ्रेण धारयति । कृच्छ्रेणाधीते ॥

सुञ् द्विषार्हस्सत्र्यरिप्रशस्ये ॥ ४ । ३ । २२१ ॥

सुञादिभ्यः सत्यर्थे यथासंख्यं सत्यादौ कर्तरि शतृ भवति । सर्वे सुन्वन्तः यजमानाः सत्रिण उच्यन्ते । द्विषन् शत्रुरित्यर्थः । अर्हन् पूजां अर्हन्विद्यां । पूजा विद्यार्हतया कर्ता प्रशस्यते अन्यत्र—सुरां सुन्वन्ति । पतिं द्वेष्टि । चोरो वधमर्हति ॥

तृ साधुधर्मशीलेषु ॥ ४ । ३ । २२२ ॥

साधौ धर्मशीले च सत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः तृप्रत्ययो भवति । धर्मोऽनुप्रवृत्त आचारः । साधौ—कर्ता विटः । गन्ता खेला । साधु करोति । साधु गच्छतीत्यर्थः । धर्मे—वधूमूढां मण्डयितारः । आविष्ठायनाः । श्राद्धे सिद्धे अन्नमपहर्तारः

आहारकः । मुण्डमांद्यं तेषां कुलधर्म इत्यर्थः। शीले—कर्ता कटं । वदिता जनापवादान् । करणं वदनं चास्य शीलमित्यर्थः ॥

भूवृतवृधभ्राजसहचररुचापत्रपालङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पदोन्मदादिष्णुः ॥ ४ । ३ । २२३ ॥

साध्वादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो भ्वादिभ्यः कर्तरि इष्णुप्रत्ययो भवति । भविष्णुः वर्धिष्णुः। वर्तिष्णुः । भ्राजिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः। अलंकरिष्णुः निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः। उत्पदिष्णुः । उन्मदिष्णुः ॥

भूजेस्स्नुक् ॥ ४ । ३ । २२४ ॥

भूजिभ्यां साध्वादौ सत्यर्थे कर्तरि स्नुकप्रत्ययो भवति । भूष्णुः। जिष्णुः ॥

ग्लास्थस्स्नुः ॥ ४ । ३ । २२५ ॥

साध्वादौ सत्यर्थे ग्लास्थाभ्यां स्नुर्भवति ॥ ग्लास्नुः । स्थास्नुः ॥

गृधिधृषिक्षिपत्रसः क्नुः ॥ ४ । ३ । २२६ ॥

साध्वादौ सत्यर्थे गृध्यादिभ्यः क्नुर्भवति । गृध्नुः । धृष्णुः। क्षिप्नुः । त्रस्नुः ॥

सन्भिक्षाशंस्विंदिच्छादुः ॥ ४ । ३ । २२७ ॥

साध्वादौ सत्यर्थे सन्प्रत्ययान्तात् भिक्षादिभ्यश्चउप्रत्ययो भवति। भवति । चिकीर्षुः । जिहीर्षुः । भिक्षुः । आशंसुः । विंदुः ॥ इच्छुः ॥

शृवंदादारुः ॥ ४ । ३ । २२८ ॥

शृवंद्भ्यां साध्वादौ सत्यर्थे आरुर्भवति । शरारुः । वंदारुः ॥

सद्राशद्रुट्सेरुः ॥ ४ । ३ । २२९ ॥

सद्रादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे रुर्भवति । सद्रुः । दारुः । शद्रुः । धारुः । सेरुः ॥

निद्रातंद्राश्रद्धास्पृहिगृहिपतिशीङ्दयादालुः ॥ ४ । ३ । २३०

निद्रादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे आलुर्भवति । निद्रालुः । तंद्रालुः । श्रद्धालुः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । शयालुः । दयालुः । निद्रातन्द्रेति नितत् पूर्वो द्रायतिः तन्द्रेति दकारस्य नकारो निपातनात् । श्रद्धेति श्रत्पूर्वो दाञ् ॥

साहवहिचलिपापतो यङ इः ॥ ४ । ३ । २३१ ॥

सह्यादिभ्यो यङन्तेभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे इप्रत्ययो भवति । सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पापतिः । पापदेति पतेर्यङ्प्रकृतेर्निर्देशो नियमभावार्थः ॥

ददिसस्निचक्रिजज्ञिनेमिः ॥ ४ । ३ । २३२ ॥

दद्यादयः शब्दाः इप्रत्ययांताः साध्वादौ सत्यर्थे निपात्यंते । धदाञिञः किद्वद्विर्वचनं च । दधिः एवं स्न इत्यस्य सस्निः । कृञः चक्रिः जनेर्जज्ञिः । नमेरित्वं च नेमिः ॥

भूवृषस्थाशृहन्कम्गमादुकण् ॥ ४ । ३ । २३३ ॥

भ्वादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे उकण् भवति । प्रभावुकः । वर्षुकः । उपस्थायुकः । प्रशारुकः । घातुकः । कामुकः । आगामुकः ॥

लषपतपदः ॥ ४ । ३ । २३४ ॥

लषादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे उकण् भवति । अपला-

भुका वृषली । अपलाषुकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा । उपपादुकः सत्त्वः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

क्रुद्भूषार्थसृगृधज्वल्जुशुभश्चानः ॥ ४ । ३ । २३५ ॥

क्रुद् क्रोधो भूषा अलंकरणं चार्थौ येषां तेभ्यः स्त्रादिभ्यः लषादिभ्यश्च साध्वादौ सत्यर्थे आनो भवति । क्रोधनः । रोषणः । भूषणः । मंडनः । सरणः । गर्द्धनः । ज्वलनः । जवनः । शोभनः । लषणः । पतनः । पदनः । जु सौत्रो धातुः वेगे संस्कारे च वर्तते ॥

रुचलार्थादकर्मकात् ॥ ४ । ३ । २३६ ॥

रुशब्दे चल कंपने इत्येतदर्थेभ्योऽकर्मकेभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे अनो भवति । रवणः । शब्दनः आक्रोशनः । कथनः । चलनः । चोपनः । अकर्मकादिति किम् ? पाठिता विद्यां ॥

हलाद्यन्तान्ङिदितः ॥ ४ । ३ । २३७ ॥

ङितः इदितश्च धातोरहलादेर्हलन्तादकर्मकात्साध्वादौ सत्यर्थे अनो भवति । वर्तनः स्पर्धनः । मीमांसनः । चेतनः । अविवक्षितकर्मकस्याकर्मकत्वं ॥

न दीक्षदीप्सूद्णिङ्यः ॥ ४ । ३ । २३८ ॥

दीक्षादिभ्यो, णिङन्तेभ्यो यकारान्तेभ्यश्च साध्वादौ सत्यर्थे अनो न भवति । दीक्षिता । दीपिता । सूदिता । णिङ् हस्तयिता । उत्पुच्छयिता । इदं प्राप्तिमतोऽणेरुपलक्षणं । तेन भावयिता । यः—क्नूयिता । क्ष्मायिता । मधुसूदनादिर्नन्द्यादिः ॥

द्रं क्रमो यङः ॥ ४ । ३ । २३९ ॥

द्रमक्रमभ्यां यङन्ताभ्यां साध्वादौ सत्यर्थेऽनो भवति । दंद्रमणः । चंक्रमणः ॥

यज्वद्दशजपादूकः ॥ ४ । ३ । २४० ॥

यजादिभ्यः यङन्तेभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे ऊको भवति । यायजूकः । वावदूकः । दंदशूकः । जंजपूकः ॥

जागुः ॥ ४ । ३ । २४१ ॥

जागर्तेः साध्वादौ सत्यर्थे ऊको भवति । जागरूकः ।

शमष्टकदुषद्विषद्रुहदुहयुजत्यजरजभजाभ्याहनाऽनुरुधो घिनञ् ॥ ४ । ३ । २४२ ॥

शमादिभ्योऽष्टभ्यः दुषादिभ्यश्च साध्वादौ सत्यर्थे घिनञ् भवति । शमी । दमी । तमी । श्रमी । भ्रमी । क्लमी क्षमी । मादी । प्रमादी । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । त्यागी ॥ रागी । भागी । कल्याणभागी । अभ्याघाती । अनुरोधी । रजेति निपातनान्न लुक् ।

आङः क्रीड्यं यसमुषः ॥ ४ । ३ । २४३ ॥

आङः परेभ्यः क्रीडादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे घिनञ् भवति । आक्रीडी । आयामी । आयासी । आमोषी । साध्वादयः प्रायेण रुढिशब्दा इत्युपसर्गाधिक्ये न भवन्ति । एवमुत्तरत्रापि ।

समः पृचसृजज्वरोऽकर्मकात् ॥ ४ । ३ । २४४ ॥

समः परेभ्यः पृचादिभ्योऽकर्मकेभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे घिनञ् भवति । संपर्की । संसर्गी । संज्वारी । अकर्मकादिति किम् ? संपृणक्ति शाकम् ॥

वौ विचकषकत्थस्रम्भलसः ॥ ४ । ३ । २४५ ॥

विशब्द उपपदे विचादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे घिनञ् भवति । विवेकी । विकाषी । विकत्थी । विस्रंभी । विलासी ।

लपेोऽपे च ॥ ४ । ३ । २४६ ॥

लपेरपे वौ चोपपदे साध्वादौ सत्यर्थे घिनञ् भवति । अलापी । विलापी ॥

चरोऽतौ च ॥ ४ । ३ । २४७ ॥

अतिशब्देऽपे चोपपदे चरेः साध्वादौ सत्यर्थे घिनञ् भवति । अतिचारी । अपचारी ।

लप्सृद्रुमथवदवसः प्रे ॥ ४ । ३ । २४८ ॥

प्र उपपदे लपादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे घिनञ् भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ।

परेः सृवद्दहमुहः ॥ ४ । ३ । २४९ ॥

परिपूर्वेभ्यः स्रादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे घिनञ् भवति परिसारी । परिवादी । । परिदाही । परिमोही ॥

देवो णेश्च ॥ ४ । ३ । २५० ॥

परिपूर्वात् देवृञः ण्यंतात् केवलाच्च साध्वादौ सत्यर्थे घिनञ् भवति । परिदेवत इति परिदेवी । णेः—परिदेवयतीति परिदेवी ॥

क्षिपरटः ॥ ४ । ३ । २५१ ॥

परिपूर्वाभ्यां क्षिपरटाभ्यां साध्वादौ सत्यर्थे घिनञ् भवति । परिक्षेपी । परिराटी ।

वादेश्च वुञ् ॥ ४ । ३ । २५२ ॥

परिपूर्वाद्वादेः ण्यंतात् क्षिपरटिभ्यां च साध्वादौ सत्यर्थे वुञ् भवति । परिवादकः । परिक्षेपकः । परिराटकः ।

निंदहिंसक्लिशखादविनाशिव्याभाषासूयात्

॥ ४ । ३ । २५३ ॥

निंदादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे वुञ् भवति । निंदकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । व्याभाषकः । असूयकः ।

उपसर्गादेव देविक्रुशः ॥ ४ । ३ । २५४ ॥

उपसर्गात्परेभ्यः देवादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे वुञ् भवति । आदेवत इति आदेवकः । परिदेवकः । आदेवयतीत्यादेवकः । परिदेवकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्गादिति किम् ? देवनः । देवयिता । क्रोष्टा ।

कुट्टिलुंटिवृङ्जल्पिभिक्षादाकट् ॥ ४ । ३ । २५५ ॥

कुट्टादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे आकट् प्रत्ययो भवति । कुट्टाकः । लुंटाकः । वराकः । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकी लुंटाकी । वराकी । जल्पाकी । भिक्षाकी ।

द्रुक्षीएवमव्यथाभ्यंपरिभूविश्रेरिन् ॥ ४ । ३ । २५६ ॥

द्रादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे इन् भवति त्राद्यपवादः । आदरी । क्षयी । उदयी । अभ्ययी । वमी । जवी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । विश्रयी ॥

प्रात्सूजोः ॥ ४ । ३ । २५७ ॥

प्रपूर्वाभ्यां सूजुभ्यां साध्वादौ सत्यर्थे इन् भवति । प्रसवी । प्रजवी । सू इति सुवतेर्ग्रहणं न सूतिसूयत्योः । प्रसविता ।

मरुक्सद्घसः ॥ ४ । ३ । २५८ ॥

स्रादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे मरक् भवति । सृमरः अद्मरः । घस्मरः ।

भंजभासमिदो घुरः ॥ ४ । ३ । २५९ ॥

भंजादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे घुरो भवति । भंगुरं काष्ठं । भासुरं वपुः । मेदुरो नरः ॥

वेत्तिच्छिद्भिदः कित् ॥ ४ । ३ । २६० ॥

विदादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे किद् घुरो भवति । विद् ज्ञाने । विदुरः । छिदुरः । भिदुरः ।

सर्तीण्नश्जेष्ट्वरप् ॥ ४ । ३ । २६१ ॥

सर्त्यादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे किद् ट्वरप् भवति । सृत्वरः । इत्वरः । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरी । इत्वरी । नश्वरी । जित्वरी ।

गत्वरः ॥ ४ । ३ । २६२ ॥

गमेः साध्वादौ सत्यर्थे ट्वरप् अलुग्निपात्यते । गत्वरः । गत्वर्यो यौवनश्रियः ॥

नम्रकम्प्यजस्रकम्प्रस्मिहिंसदीपो रः ॥ ४ । ३ २६३ ॥

नमादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे रो भवति । नम्रं मुखं कम्रा युवती । अजस्रं श्रवणं कंप्रा शाखा । स्मेरं मुखं । हिंस्रः पापः । दीप्रः प्रदीपः ।

स्वप्तृषिधृषोङ्नच् ॥ ४ । ३ । २६४ ॥

स्वपादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे नजिङ् भवति । स्वप्नक् तृष्णक् । धृष्णक् ।

भ्यः क्रु क्रुकक्लुकाः ॥ ४ । ३ । २६५ ॥

भ्यः क्रुक्रुकक्लुकाः प्रत्यया भवन्ति । भीरुः । भीरुकः । भीलुकः ।

स्थेशभासपिसकसो वरः ॥ ४ । ३ । २६६ ॥

स्थादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे वरो भवति । स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः । विकस्वरः ।

मायावरश्च ॥ ४ । ३ । २६७ ॥

यातेर्यङन्तान् साध्वादौ सत्यर्थे वरप्रत्यय आकारलुगभावश्च निपात्यते । यायावरः । चशब्दात् साधुधर्मशीलेष्विवत्यनुकृष्यते । तेनोत्तरत्र नानुवृत्तिः ।

संविप्राद्भुवोऽनाम्न्युड् ॥ ४ । ३ । २६८ ॥

समादिभ्यः पराद्भुवः इत्यर्थे नाम्न्युड् भवति । संभवतीति संभुः जनिता । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । अनाम्नीति किम् ? विभुर्नाम कश्चित् ।

मितद्र्वादयः ॥ ४ । ३ । २६९ ॥

मित् द्रु इत्येवमादयः उड् प्रत्ययान्ताः साधवो वेदितव्याः । आदि शब्दः प्रकारार्थे । मितं द्रवतीति मितद्रुः । शंभुः स्वयंभुः । शंभूः स्वयंभूः स्वयंभूरितिक्विबन्तौ ।

इत्रः प्वो दैवते ॥ ४ । ३ २७० ॥

पूञो धातोः देवतेव दैवतं तस्मिन्कर्तरि इत्रो भवति । पवित्रोऽर्हन् । स मां पुनातु ।

संज्ञर्षौ करणे ॥ ४ । ३ । २७१ ॥

पुवः करणे इत्रो भवति । संज्ञायां ऋषौ चाभिधेये । दर्भः पवित्रम् । बर्हिः पवित्रम् । यज्ञः पवित्रम् । पवित्रा नदी । ऋषौ पवित्रोऽयमृषी ।

लूधूसूखनसहचरर्तेः ॥ ४ । ३ । २७२ ॥

ल्वादिभ्यः करणे कारके इत्र प्रत्ययो भवति । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । अरित्रम् ।

व्ययो द्रोर्घनः ॥ ४ । ३ । २७३ ॥

व्यादिभ्यः परात् हन्तेः करणे अप्रत्ययो घनभावश्च

निपात्यते । विहन्यतेऽनेनेति विघनः । अयोघनः । द्रुघनः । द्रुघण इति घणातिरजन्तः ग्रहणार्थः प्रकृत्यन्तरम् ।

स्तम्बाद्घ्नश्च ॥ ४ । ३ । २७४ ॥

स्तम्बात् पराद्धन्तेः कः प्रत्ययः चकारात् घनश्च करणे कारके निपात्यते । स्तंबो हन्यतेऽनेनेति स्तंबघ्नः । स्तंबघनः । स्वभावात्पुंसि नपुंसके च घनशब्दः तेन स्त्रियां क एव, स्तंबघ्ना इषीका । असमत्वात् क्तिनादिरपि । स्तंबहतिः । स्तंबहननी । करणस्य कर्तृविवक्षायां टगपि स्तंबघ्नी इषीका ।

वह्यपरिघं ॥ ४ । ३ । २७५ ॥

वहतेर्यप्रत्ययः परिपूर्वस्य च हन्तेरप्रत्ययः घादेशश्च करणे कारके निपात्यते । वहंत्यनेनेति वह्यम् । परिहन्यतेऽनेनेति परिघम् ॥

प्वो हलक्रोडमुखे त्रट् ॥ ४ । ३ । २७६ ॥

प्वः हलमुखे क्रोडमुखे च करणे त्रड्भवति । क्रोडः सूकरः हलस्य पोत्रं । सूकरस्य पोत्रं मुखमित्यर्थः ।

दाब्नीशस्युज्युसिचिसस्तुतुदमिहनहदन्शपतः ।४।३। २७७ ।

दावादिभ्यः करणे त्रट् भवति । दाति लुनात्यनेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योक्त्रम् । योत्रम् । सेक्त्रम् । सेत्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । मेढ्रम् । नद्ध्री दंष्ट्रा अजादित्वादाड् पत्रम् ।

धात्री ॥ ४ । ३ । २७८ ॥

धेटो धाञश्च करणे त्रट् निपात्यते । धयते तामिति धात्री स्तनदायिनी । दधति तां व्याधिष्विति धात्री । आमलकी ।

मतिपूजार्थञीच्छील्यादिभ्यः क्तः ॥ ४ । ३ । २७९ ॥

सतीति वर्तते । मत्यर्थेभ्यः पूजार्थेभ्यः ञिद्भ्यः शीलादिभ्यश्च सत्यर्थे क्तो भवति । मतिरिच्छा ज्ञानं च, इच्छा-

भ्यः राज्ञां मतः—राज्ञामिष्टः । ज्ञानार्थेभ्यः राज्ञां ज्ञातः । राज्ञां
द्धः । राज्ञां विदितः तथापि । पूजार्थेभ्यः—राज्ञां पूजितः ।
राज्ञामर्चितः । क्षितः—क्षिमिदा भिन्नः । क्षिक्षिदा—क्षिएणः ।
ञिधृष:—धृष्टः । शीलयादिभ्यः श्लोकः—

शीलितो रक्षितः क्षान्तः आकृष्टो जुष्ट उद्यतः ।
संयतः शयितः स्तुष्टो रुष्टो रुषित आसितः ॥
कांतोभिव्याहृतो हृष्टो दृप्तस्तृप्तमृतस्तथा ।
लिप्तस्स्त्रिन्नश्च द्यत इत्याद्याः सति लक्षितः ॥
कष्टं भविष्यतीत्याहुः सगम्यादिषु दृश्यतां ।
केचिद्यभूतकालता तत्र इतीदं नारंभते ॥

उणादयः ॥ ४ । ३ । २८० ॥

बहुलमिति वर्तते । धातोः सत्यर्थे वर्तमानादुणित्येवा
णादयो बहुलं भवंति । कारुः । पायुः करंडः । वरंडः । जरंडः -
त्रपिडः । ऋपिडुः । सर्पींषि । यजूंषि । द्युः । कुसरः । धूसरः ।
शंखः । षंडः । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थं । तेन ये येभ्यो
धातुभ्यः यस्मिन्नर्थे यथा दृश्यन्ते ते तेभ्यः तस्मिन् तथा
भवन्तीति धात्वर्थकार्यनियमः सिद्धो भवति ॥

गम्यादिर्वर्त्स्यति ॥ ४ । ३ । २८१ ॥

गम्यादिः शब्दगणः इनादिप्रत्ययान्तः वर्त्स्यति धात्वर्थे
साधुर्वेदितव्याः । गमी । आगामी । भावी । प्रस्थायी । प्रति-
बोधी । प्रयायी । प्रतियायी । कष्टं पदेसामान्यवृत्तावप्यर्थात्प्र-
करणात् शब्दांतरसन्निधेर्वा विशेषप्रतिपत्तिर्भवति । श्वो गमी
ग्राममिति सवाक्यार्थं ॥

लृट् ॥ ४ । ३ । २८२ ॥

वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः लृट् प्रत्ययो भवति । क-
रिष्यति हरिष्यति ।

परिदेवनानद्यतने लुट् ॥ ४ । ३ । २८३ ॥

भविष्यदर्थे वर्तमानाद्धातोर्लुट् भवति । लृटोपवाद परिदेवनेऽनद्यतने च । परिदेवनमनुशोचनं । परिदेवन मा श्चेत् प्रयुंक्ते । अनद्यतने च यदि धात्वर्थो भवति । इयं कदा गंता यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदा अध्येता एवमनभियुक्तः । अनद्यतने–श्वो गंता । श्वोऽध्येता । भवि ष्यत्सामान्ये लृड् बाधनार्थं परिदेवनग्रहणं । श्व करिष्यति मासे करिष्यतीति पदं भविष्यत्सामान्ये एवमनद्यतन इति बहुव्रीहिः तेनेह न भवति । अद्य श्वो गमिष्यति ।

पुरायावतोर्लट् ॥ ४ । ३ । २८४ ॥

वत्स्यतीत्येव वर्तते । वत्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः पुरा यावतो रव्यययोरुपपदयोर्लट् भवति । लृट्लुटोर्बाधकः । पुरा- धीते । पुराभुंक्ते । पुरा श्वोऽधीते । पुरा श्वो भुंक्ते । यावदधीते । यावद्भुंक्ते । यावच्छ्वोऽधीते । यावच्छ्वो भुंक्ते । लाक्षणिकत्वादि ह न भवति । प्रत्युद्यातया पुरा मानयिष्यते । नगरेणेत्यर्थः । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । यत्परिमाणमित्यर्थः ।

कदाकर्ह्योर्वा ॥ ४ । ३ । २८५ ॥

कदाकर्ह्योरुपपदयोर्वत्स्यत्यर्थे लड्वा भवति । पक्षे लृट्- लुटावपि । कदा भुंक्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुंक्ते । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता । कदा भुंक्ते । कर्हि भुंक्ते । इति वत्स्यद्विवक्षा एवेयं । सद्विवक्षायां हि शत्रा न शावपि प्रसज्येयातां ।

किं वृत्तेरर्थित्वे ॥ ४ । ३ । २८६ ॥

वत्स्यत्यर्थे किंवृत्ते उपपदेऽर्थित्वे प्रष्टुर्लिप्सायां लड्वा भवति । लृट्लुटावपि । को भवतां भिक्षां ददाति । दास्यति

ताता मे । को भवतो भोजयति भोजयिष्यति । भोजयिता । कतरो भिक्षां ददाति दास्यति दाता वा । कतमो भिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा । वृत्तग्रहणे तद्विभक्त्यन्तं इतर-इतमौ चेति वैयाकरणस्मृतिः । तेन किंतरां । किंतमां । किंगौः । किंपुरुष इत्यादौ न भवति । अर्थित्व इति किम् ? कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । गंता ।

अर्घ्यसिद्धौ ॥ ४ । ३ । २८७

अर्घ्यो दात्वा देयं वा अर्घ्यस्य अर्घ्याद्वा सिद्धिः फलावाप्तिस्तस्यामकिंवृत्तेऽपि वर्त्स्यत्यर्थे धातोर्लङ् वा भवति । लृट् लुटावपि । यो भक्तं ददाति दास्यति, दाता वा स स्वर्गं गच्छति । गमिष्यति, गन्ता वा । दातुर्दानात् स्वर्गसिद्धमाचक्षाणको दाने प्रवर्तयति ॥

लेटि हेतौ ॥ ४ । ३ । २८८ ॥

लेडन्त उपपदे लेटो लेडन्तार्थस्य हेतौ निमित्ते वर्त्स्यत्यर्थे लङ्वा भवति । लृटलुटावपि । उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमिष्यति आगन्ता । अथ त्वं सूत्रमधीष्व । अथ त्वमनुयोगमादत्स्व । उपाध्यायागमनमधीष्वेत्याद्यर्थस्य निमित्तम् ॥

लेङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ४ । ३ । २८९ ॥

ऊर्ध्वंमुहूर्ताद्भवमूर्द्ध्वमौहूर्तिकम् । प्रत्यासन्नमित्यर्थः । निपातनात्सिद्धिः । लेडंत उपपदे लेटो लेडंतार्थस्य हेतौ ऊर्द्ध्वमौहूर्तिके वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्लङ्लङ्वा भवतः । पक्षे लृट्लुटावपि । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरिमुहूर्तस्य परं मुहूर्तात् शीघ्रमुपाध्यायश्चेत् आगच्छति । आगमिष्यति । आगन्ता । अथ त्वं सूत्रमधीष्व । अनुयोगमादत्स्व ।

इति शब्दानुशासने चिंतामणौ वृत्तौ ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थःपादः ।

पद्रुजो घञ् । ४ । ४ । १ ॥

पदिरुजिभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसाविति पादः । रुजत्यसाविति रागः ।

सृस्थिरव्याधिमत्स्यबले ॥ ४ । ४ । २ ॥

सर्तेर्धातोः स्थिरव्याधिमत्स्यबलेषु कर्तृषु घञ् भवति । स्थिरे-चंदनसारः चिरस्थायी पदार्थ उच्यते । व्याध्यादौ अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलः ।

अकर्तरि ॥ ४ । ४ । ३ ॥

भावे कर्तरि वर्जिते च कारके धातोर्घञ् भवति । पचनं पाकः । त्यागः । रागः । प्रास्यन्ति तमिति प्रासः । प्रसेवः दायो दत्तः । लाभो लब्धः। दाश्यते तस्मै इति दासः । आहरंत्यस्मादित्याहारः । कृद्वाच्यो भावोऽधात्वर्थः । घर्मः सिद्धः । तानामलिंगसंख्यायोगीद्रव्यवद्धात्वर्थस्तु साध्यता नाम तद्रागी ।

इङः ॥ ४ । ४ । ४ ॥

इङः कर्तरि घञ् भवति । अचोऽपवादः । अध्यायः । उपेत्यधीयते तस्य इत्युपाध्यायः । उपाध्यायी इति बह्वादित्वात्तं घञ् इङि च वा भवति ।

श्रो वायुवर्णानिवृत्ते ॥ ४ । ४ । ५ ॥

श्रि इत्येतस्मादकर्तरि वायौ वर्णे निवृते चाभिधेये घञ्भवति । निवृत्तं निवारणमावारकमित्यर्थः शारो वर्णः शबलः । निशारो निवृत्तं गौरी वा कृतनिसारः । प्रायेण शिशिरे कशः । अन्यत्र शरः ।

पूलूनीरोनिरभ्यवोपसर्गे ॥ ४ । ४ । ६ ॥

निरादिषूपसर्गे चोपपदे यथासंख्यं प्वादिभ्यो कर्तरि घञ्भवति । निष्पावः । अभिलावः । अवनायः । संरावः । विरावः । निरादाविति । किम् ? पवः । लव । नयः । रवः ।

भूश्यदोऽच् ॥ ४ । ४ । ७ ॥

उपसर्गोपपदे भ्वादिभ्योऽकर्तरि अज्भवति । घञोऽपवादः । चकारः घस्लृङ्घञिति ग्रहणार्थः । प्रभवः । विभवः । संभवः । प्रश्रयः । प्रतिश्रयः । संश्रयः । प्रघसः । विघसः । संघसः । उपसर्ग इति किम् ? भावः । आयः घासः ।

नौ णश्चादः ॥ ४ । ४ । ८ ॥

नौ उपसर्गे सत्यधेरकर्तरि णो भवति । अच्च । न्यादः निघसः ।

स्वन्नदगल्क्वणपठो वा ॥ ४ । ४ । ९ ॥

स्वनादिभ्यो कर्तरि नावुपपदे उपसर्गे सति अज्भवति वा । पक्षे घञ् । निस्वनः । निस्वानः । निनदः । निनादः । निगदः । निगादः । निक्वणः । निक्वाणः । निपठः । निपाठः ॥

यमस्सन्निव्युपे ॥ ४ । ४ । १० ॥

समादौ उपसर्गे सति यमेर्धातोरच् वा भवति । संयमः । संयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । उपयमः । उपयामः ॥

क्वणो वैणे ॥ ४ । ४ । ११ ॥

वीणायां भवः वैणः । वैणेऽर्थे क्वणेर्धातोरुपसर्गे सति अकर्तरि अज्भवति वा । प्रक्वणः । प्रक्वाणः वीणायाः । वैण इति किम् ? प्रक्वाणः शृंखलस्य ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थःपादः ।

पद्रुजो घञ् । ४ । ४ । १ ॥

पदिरुजिभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसाविति पादः । रुजत्यसाविति रागः ।

सृस्थिरव्याधिमत्स्यबले ॥ ४ । ४ । २ ॥

सर्तेर्धातोः स्थिरव्याधिमत्स्यबलेषु कर्तृषु घञ् भवति । स्थिरे-चंदनसारः चिरस्थायी पदार्थ उच्यते । व्याध्यादौ अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलः ।

अकर्तरि ॥ ४ । ४ । ३ ।।

भावे कर्तरि वर्जिते च कारके धातोर्घञ् भवति । पचनं पाकः । त्यागः । रागः । प्रास्यन्ति तमिति प्रासः । प्रसेवः दायो दत्तः । लाभो लब्धः । दाश्यते तस्मै इति दासः । आहरंत्यस्मादित्याहारः । कृद्वाच्यो भावोऽधात्वर्थः । धर्मः सिद्धः । तानामलिंगसंख्यायोगीद्रव्यवद्धात्वर्थस्तु साध्यता नाम तद्भागी ।

इङः ॥ ४ । ४ । ४ ॥

इङः कर्तरि घञ् भवति । अचोऽपवादः । अध्यायः । उपेत्यधीयते तस्य इत्युपाध्यायः । उपाध्यायी इति बह्वादित्वात् घञ् इङि च वा भवति ।

श्रो वायुवर्णनिवृत्ते ॥ ४ । ४ । ५ ॥

श्रि इत्येतस्मादकर्तरि वायौ वर्णे निवृते चाभिधेये घञ्भवति । निवृत्तं निवारणमावारकमित्यर्थः शारो वर्णः शबलः निशारो निवृत्तं गौरी वा कृतनिसारः । प्रायेण शिशिरे कशः अन्यत्र शरः ।

पूलूनीरोनिरभ्यवोपसर्गे ॥ ४ । ४ । ६ ॥

निरादिषूपसर्गे चोपपदे यथासंख्यं प्वादिभ्यो कर्तरि घञ्भवति । निष्पावः । अभिलावः । अवनायः । संरावः । विरावः । निरादाविति । किम् ? पवः । लव । नयः । रवः ।

भूश्र्यदोऽच् ॥ ४ । ४ । ७ ॥

उपसर्गोपपदे भ्वादिभ्योऽकर्तरि अज्भवति । घञोऽपवादः । चकारः घल्लुक्यजिति ग्रहणार्थः । प्रभवः । विभवः, संभवः । प्रश्रयः । प्रतिश्रयः । संश्रयः । प्रघसः । विघसः, संघसः । उपसर्ग इति किम् ? भावः । श्रायः घासः ।

नौ णश्चादः ॥ ४ । ४ । ८ ॥

नौ उपसर्गे सत्यघेरकर्तरि णो भवति । अच्च । न्यादः निघसः ।

स्वनहसगदक्वणपठो वा ॥ ४ । ४ । ९ ॥

स्वनादिभ्यो कर्तरि नावुपपदे उपसर्गे सति अज्भवति वा । पक्षे घञ् । निस्वनः । निस्वानः । निहसः । निहासः । निगदः । निगादः । निक्वणः । निक्वाणः । निपठः । निपाठः ॥

यमस्समुन्निव्युपे ॥ ४ । ४ । १० ॥

समादौ उपसर्गे सति यमेर्धातोरच् वा भवति । संयमः । संयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । उपयमः । उपयामः ॥

क्वणो वैणे ॥ ४ । ४ । ११ ॥

वीणायां भवः वैणः । वैणेऽर्थे क्वणेर्धातोरुपसर्गे सति अकर्तरि अज्भवति वा । प्रक्वणः । प्रक्वाणः वीणायाः । वैण इति किम् ? प्रक्वाणः शृंखलस्य ॥

घोः किः ॥ ४ । ४ । १२ ॥

वेति निवृत्तं । घुसंज्ञकाद्धातोरुपसर्गेऽकर्तरि किर्भवति । प्रधिः । विधिः । उपधिः । निधिः । समाधिः । आधिः । घोरिति किम् ? निधायः केदारस्य । अवदायो मुखस्य ।

आप्यादाधारे ॥ ४ । ४ । १३ ॥

आप्यात्कर्मणः परात् घोरकर्तरि आधारे किर्भवति । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । इषुधिः । वालधिः ।

इवृगम्वश्वृरणदृग्रहोऽच् ॥ ४ । ४ । १४ ॥

इ उ ऋ इत्येतदन्तेभ्यः गमादिभ्यश्चाकर्तरि अच् भवति । घञोऽपवादः । इ—चयः । जयः । नयः । क्रयः । उ—नवः । स्तवः । लवः । पवः । ऋ—तरः । दरः । शरः । गमादिः गमः : वशः । वरः । रणः । आदरः । ग्रहः । चकारः अव्यङ्घञ चेति विशेषणार्थः ।

समुद्यजः पशौ ॥ ४ । ४ । १५ ॥

सम् उदित्येतयोरुपपदयोरजेर्धातोरकर्तरि अच्भवति पशौ पशुविषयश्चेत् स धात्वर्थो भवति । समजः । पशूनां समवाय इत्यर्थः । उपजः—पशूनां प्रेरणमित्यर्थः । समुदीति किम् ? व्याजः पशूनां । पशाविति किम् ? समूहो मनुष्याणां । उदाजः क्षत्रियाणाम् ।

सर्तिग्लहपणः प्रजनाक्षेयत्वे ॥ ४ । ४ । १६ ॥

सर्त्यादिभ्योऽकर्तर्यच् भवति यथासंख्यं प्रजनादिषु । प्रजने सर्तेः । गवामुपसरः । प्रजनो गर्भग्रहणं तदर्थं स्त्रीगवीषु । पुंगवानामुपगव उच्यते अक्षविषयेऽर्थे ग्लहः । अक्षस्य ग्लहः । ग्रहणमित्यर्थः । क्ष्यत्वे पणः । मूलकपणः । शाकपणः । मूलकादीनामियत्तापरिच्छिन्नः संव्यवहारार्थो मुष्टिरुच्यते । अन्यत्र उपसारः । ग्लाहः । पाणः ।

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ४ । ४ । १७ ॥

प्रमदसंमदावजंतौ निपात्येते हर्षेऽर्थे । प्रमदः कन्यानां संमदः कोकिलानां । अन्यत्र—प्रमादः । संमादः ।

देशेंऽतर्घनान्तर्घणौ ॥ ४ । ४ । १८ ॥

अंतः पूर्वपदात् हंतेः देशेऽर्थेऽच् घनघणौ चादेशौ निपात्येते । अंतर्हन्यतेऽस्मिन्निति अंतर्घनः । अंतर्घणो वा देशः । अन्यत्र-अंतर्घातः ।

प्रघणप्रघणौ कोष्ठकांशे ॥ ४ । ४ । १९ ॥

प्रपूर्वाद्धंतेः कोष्ठकांशे दीर्घकुट्यंशेऽभिधेयेऽच् घणघाण श्चादेशौ निपात्येते । प्रघाणः । प्रघणः । कोष्ठके बाह्यप्रदेशः ।

घनोद्घनापघनोपघ्ननिघोद्घसंघा मूर्त्यत्याधानाङ्गासन्ननिमितप्रशस्तगणाः ॥ ४ । ४ । २० ॥

घनादयो अजंता निपात्यंते यथासंख्यं मूर्त्यादिषु वाच्येषु । घनो मूर्तिः संहतिः काठिन्यं । अभ्रघनः । दधिघनः । घनंदधीति धर्म्यभिधानं गुणशब्दोऽयं गुणिन्यपि वर्तते । उद्घन्यते तस्मिन्निति उद्घनोऽअत्याधानं । यस्मिन् काष्ठे स्थापयित्वा काष्ठांनि तक्ष्यंते । अपहन्यतेऽनेनेति अपघनोऽगं, पाणिः पादो वा न सर्वं । उपहन्यते समीपमिति ज्ञायत इत्युपघ्नः आसन्नः समीप उच्यते । पर्वतोपघ्नः । ग्रामोपघ्नः । निहन्यते निर्विशेषं निश्चयेन वा ज्ञायत इति निघः निमितः, समारोह परिणाह उच्यते । निघाः वृक्षाः । निघाः शालयः । उद्धन्यते उत्कर्षेण ज्ञायते इत्युद्घः प्रशस्तः । संहतिः संघः गणः प्राणिसमुदायः । संघातो मनुष्याणामिति संघातशब्दः समुदायमात्रे ॥

ह्रो वध्चोश्विन्यभ्युपे ॥ ४ । ४ । २१ ॥

व्यादा उपपदे ह्वयतेरकर्तर्यच्प्रत्ययः उशादेशश्च वा शब्दस्य भवति । विहवः । निहवः अभिहवः । उपहवः । व्यादिति किम् ? संह्वायः । हव इत्यनिपातनं यङ्लुगर्थं । विड्ढो हवः ॥

आङि युद्धे ॥ ४ । ४ । २२ ॥

अङ्युपपदे ह्वयतेरकर्तर्यच् प्रत्ययः उशादेशश्च वा शब्दस्य भवति युद्धेऽर्थे । आहूयन्तेऽस्मिन् परस्परमित्याहवो युद्धः । अन्यत्र—आह्वायः । आह्वानम् ॥

निपानमाहावः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

आङ् पूर्वात् ह्वः अच् भवति । हावादेशश्च निपात्यते । निपातनं चेद्वाच्यं भवति । निपबंत्यत्रेति निपानमुदकाधारः । पशुशकुनीनां पानाय कृत उच्यते । आहूयंते पशवः पानायात्रेति आहावः । पशूनामाहावः । निपानमित्यर्थः । अन्यत्राह्वायः । आह्वानं ॥

भावेऽनुपसर्गात् ॥ ४ । ४ । २४ ॥

ह्वयतेर्विद्यमानादनुपसर्गादकर्तरि भावे अच्प्रत्ययो शादेशश्च वा शब्दस्य भवति । हवः । अन्यत्र-ह्वायः । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रह्वायः ॥

मद्व्यधजपः ॥ ४ । ४ । २५ ॥

मदादिभ्योऽनुपसर्गेभ्योऽकर्तर्यच्भवति । मदः । व्यधः जपः । उपसर्गात्—उन्मादः । आव्याधः । उपजापः ॥

कुणयं हस्स्वनन्यो वा ॥ ४ । ४ । २६ ॥

क्वणादिभ्योऽनुपसर्गेभ्यो अकर्तर्यच्भवति वा । क्वणः क्वाणः । यमः । यामः । हसः । हासः । स्वनः । स्वानः । नयः नायः । उपसर्गात् प्रक्वाणः । प्रयामः । प्रहासः । विष्वाणः प्रणयः । अनुपसर्गात्क्वणो वैषोऽप्ययमेव ॥

आङि रुप्लोः ॥ ४ । ४ । २७ ॥

आङुपपदे रुप्लुभ्यामकर्तर्यज्वा भवति । आरवः । आरावः । आप्लवः । आप्लावः । आङिति किम् ? विरावः । विप्लवः ॥

ग्रहोऽवे वर्षे ॥ ४ । ४ । २८ ॥

अवे उपपदे ग्रहे र्धातोरकर्तर्यज्वा भवति वर्षे–वर्षविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । अवग्रहो वर्षस्य अवग्राहो वर्षस्य । प्रतिबन्धः प्राप्तकालस्य वर्षस्य । अन्यत्र–अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे युग्यतुला सूत्रे ॥ ४ । ४ । २९ ॥

प्रे ग्रहेरकर्तर्यज्वा भवति युग्यसूत्रे तुलासूत्रे चार्थे । युगं वहन् युग्यः । अश्वो बलीवर्दो वा प्रग्रहः । प्रग्राहः । युग्यसंयमनरज्जुः । तुलाग्रहणं सूत्रम् । अन्यत्र—प्रग्रह एव ॥

वृर्वस्त्रे ॥ ४ । ४ । ३० ॥

प्रे वृञोऽकर्तर्यज्वा भवति वस्त्रविशेषे अभिधेये । प्रवरः । प्रवारः । अन्यत्र—प्रवरो यतिः ॥

उदि नीश्रिञः ॥ ४ । ४ । ३१ ॥

उदिनीश्रिञ्भ्यामकर्तर्यज्वा भवति । उन्नयः । उन्नायः । उच्छ्रयः । उच्छ्रायः ॥

पूद्रुयौतेर्घञ् ॥ ४ । ४ । ३२ ॥

वेति निवृत्तं । उदि पू द्रु यौतिभ्योऽकर्तरि घञ् भवति । अपोऽपवादः । उत्पावः । उद्द्रावः । उद्यावः ॥

ग्रहः ॥ ४ । ४ । ३३ ॥

उदि ग्रहोऽकर्तरि घञ्भवत्यपोऽपवादः । उद्ग्राहः । उदिति किम् ? ग्रहः । विग्रहः ॥

समि मुष्टौ ॥ ४ । ४ । ३४ ॥

प्रे स्तृञोऽकर्तरि घञ्भवति अयज्ञे न चेत् यागविषयः प्रयोगो भवति । प्रस्तारः । मणिप्रस्तारः । विमानप्रस्तारः । नयप्रस्तारः । अयज्ञ इति किम् ? बर्हिस्तरः ।

वौ प्रथनेऽशब्दे ॥ ४ । ४ । ४२ ॥

वौ स्तृञः प्रथने विस्तीर्णतायामकर्तरि घञ् भवति । अशब्दे न चेत् प्रथनं शब्दविषयं भवति । विस्तारः पटस्य विस्तारो ग्रहस्य । प्रथन इति किं ? विस्तरणस्तृणस्य च्छादमित्यर्थः । अशब्द इति किम् ? अहो द्वादशांगस्य विस्तरः ॥

स्रु श्रोः ॥ ४ । ४ । ४३ ॥

वौ स्रुश्रुभ्यामकर्तरि घञ्भवति । विस्रावः विश्रावः । वाविति किं ? स्रवः । श्रवः ।

व्युपे शीङः क्रमे ॥ ४ । ४ । ४४ ॥

व्युपयोः शीङोऽकर्तरि घञ्भवति क्रमे-क्रमविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति तव विशायः । मम विशायः । तव राजोपशायः ॥ मम राजोपशायः । क्रमप्राप्तं पर्यायसाध्यं शयनमुच्यते ॥ क्रमे इति किं ? विशयः । उपशयः ।

हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चेः ॥ ४ । ४ । ४५ ॥

हस्तादेये हस्तेनोपायांतरनिरपेक्षं यद् धातुं शक्यते तद्विषयाच्चिनोतेर्धातोरनुत्पूर्वादकर्तरि घञ् भवति अस्तेये सचेद्धात्वर्थः स्तेये न भवति । स्तेयं चौर्यं । पुष्पप्रचायः फलप्रचायः । गुल्मात् हस्तादेये इति किम् ? पुष्पप्रचयं करोति फलप्रचयं करोति तरुशिखरे । अस्तेये इति किम् ? पुष्पप्रचयः स्तेयेन । अनुद इति किम् ? पुष्पोच्चयः । फलोच्चयः ।

चिन्युपसमाधानावासदेहे कश्चादे ॥ ४ । ४ । ४६ ॥

चीयत इति अग्न्याधारः विप्रकीर्णानामेकस्योपर्युपरि

राशिभावेन करणमुपसमाधानं आवसंति अत्रेति आवासः। निवासः। देहः शरीरं एतेष्वभिधेयेषु चिनोतेरकर्तरि घञ्भवति। आदेशश्च ककारादेशः। चितौ—आकायमग्निं चिन्वीत। उपसमाधाने—महन् गोमयनिकायः। गोमयनिकायः आवासे—ऋषिनिकायः। देहे—जलबुद्बुद्कर्मणः कायः। एतेष्विति किं? चयः। काष्ठनिचयः। इत्यत्र बहुत्वमुच्यते शब्देन, न राशिः।

संघेऽनुपरौ ॥ ४ । ४ । ४७ ॥

न विद्यते कस्यचिदुपरि कश्चिद् यस्मिन् सोऽनुपरिस्तस्मिन् संघे प्राणिसमुदायेऽकर्तरि चिनोतेः घञ् भवति। आदेशश्च कः। वैयाकरणनिकायः। तार्किकनिकायः। संघ इति किम्? सारसमुच्चयः। सर्वसमुच्चायः। अनुपराविति किम्? सूकरनिचयः। सूकरा उपर्युपरि निचीयंते।

माने ॥ ४ । ४ । ४८ ॥

माने इयत्तायां धातोरकर्तरि घञ्भवति णाद्योपाद्यः। निघाश्च एकः द्वौ निघामौ एकस्तंडुलावक्षायाः। एकस्तंडुलनिश्चाय एकः कारः। द्वौ कारौ। त्रयः कारः। समित्संग्रहः। मुष्टिरित्यर्थः।

न्युदिग्रः ॥ ४ । ४ । ४९ ॥

न्युदोः गिरतेरकर्तरि घञ्भवति। निगारः। उद्गारः। न्युदीति किं? गरः। संगरः।

क्रोधान्ये ॥ ४ । ४ । ५० ॥

न्युदोः किरतेरकर्तरि घञ्भवति धान्यविषये। निकारः उत्कारः। धान्यस्य राशिरित्यर्थः। अन्यत्र—पुष्पोत्करः। फलनिकरः।

नौवुः ॥ ४ । ४ । ५१ ॥

नि इत्येतस्मिन् उपपदे वु इत्येतस्मादकर्तरि घञ्भवति।

धान्ये प्रत्ययांतेन चेत् धान्यविशेषे अभिधेये । निव्रीयंते इति नीवारा व्रीहयः । अन्यत्र-निवरा कन्या ।

इणोऽभ्रेषे ॥ ४ । ४ । ५२ ॥

नौ इणो धातोरभ्रेषे विषयेऽकर्तरि घञ्भवति । भ्रेषः स्वरूपाच्चलनं एष न्यायः एतदत्र साध्वित्यर्थः । अभ्रेषे इति किं ? न्यगतः पापः ।

परौ क्रमे ॥ ४ । ४ । ५३ ॥

पराविणः क्रमविषयेऽकर्तरि घञ्भवति । मम पर्यायो भोक्तुं क्रमेण पदार्थानां क्रियासंबंधः पर्यायः । क्रम इति किं ? पर्ययः कालस्य । अतिपात इत्यर्थः ।

द्यूतेन्यः ४ । ४ । ५४ ॥

परौ णिञः द्यूतविषयेऽकर्तरि घञ्भवति । परिणायेन शारिर्हन्ति । समस्तान्नयनेनेत्यर्थः । अन्यत्र—परिणयः कन्यायाः ।

भ्वोऽवज्ञाने वा ॥ । ४ । ५५ ॥

परौ भवतेरवज्ञानेऽकर्तरि घञ्वा भवति । परिभावो देवदत्तस्य परिभवो देवदत्तस्य । अन्यत्र—समंताद्भवः परि-भवः ॥

स्थादिभ्यः कः ॥ ४ । ४ । ५६ ॥

स्थ इत्येवमादिभ्यः कर्तरि को भवति । प्रतिष्ठन्तेऽस्मि-न्निति प्रस्थः । सन्तिष्ठन्तेऽस्यामिति संस्था । व्यवतिष्ठतेऽनयेति व्यवस्था । प्रस्नांत्यस्मिन्निति प्रस्नः । प्रतिबन्त्यस्यामिति प्रपा । विद्यतेऽनेनेति विदः । आविद्यते अस्मिन्निति आविदः विहन्यतेऽनेनेति अस्मिन्निति वा विघ्नः आयुध्यतेऽनेनेत्या-युधं । करणाधिकरणयोरनटि प्राप्ते कः । वा इत्येव । अव्यादः ।

घातः विघातः । उपघातः ॥

टुड्वितोऽथुक्त्रौ ॥ ४ । ४ । ५७ ॥

टु डु इत्येतदितो धातोर्यथासंख्यमकर्तरि अथु क्रि इत्येः। तौ प्रत्ययौ भवतः । ट्वितो थुः वेपथुः । श्वयथुः । क्षवथुः । ड्वितः क्रि–पक्त्रिमं । उप्त्रिम । विहित्रिमं । याचित्रिमं ॥

यजयतप्रच्छस्वपरक्षो नः ॥ ४ । ४ । ५८ ॥

यदादिभ्यो कर्तरि नः प्रत्ययो भवति । यज्ञः । यत्नः. प्रश्नः । स्वप्नः । रक्ष्णो ॥

विच्छेर्नङ् ॥ ४ । ४ । ५९ ॥

विच्छेरकर्तरि नङ् भवति । विश्नः । एङभावार्थं नङ वचनम् ॥

व्याप्तौ भावेऽनञ्जिन् ॥ ४ । ४ । ६० ॥

धातोः व्याप्तौ क्रियायाः स्वसम्बधिनः साकल्येनाभिसम्बधे गम्यमाने भावेऽनञ्जिनौ प्रत्ययौ भवतः । संकुटनं । सांकोटिनं । एषां सरवणं संराविणं सेनायां वर्तते । व्याप्ताविति किम् ? संकोटः । संरावः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ४ । ४ । ६१ ॥

धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थे क्तिन् भवति । घादेरपवादः दृष्ट्वे । सृष्टिः। चितिः । धृति वृतिः । नकारः वेदक्तिनो ङीति प्रतिषेधार्थः । स्त्रियामिति किम् ? सर्गः । चयः ॥

लभादिभ्यः ॥ ४ । ४ । ६२ ॥

लभादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां क्तिन् भवति। लब्धिः । उपलब्धिः । टित्वादङपि । उपलभा आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः । स्रस्तिः । ध्वस्तिः कुंचेः निकुचितिः । अर्त्तेः शिरोऽर्तिः ॥

स्त्रिवष्यजस्तोः करणे ॥ ४ । ४ । ६३ ॥

स्त्व्यादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां करणे कारके क्तिन् प्रत्ययो भवति । अनडपवादः । स्रवंत्यनयेति स्रुतिः । इच्छन्त्यनयेति इष्टिः । यजंत्यनयेति इष्टिः । स्तुवंत्यनयेति स्तुतिः ॥

गापापचो भावे ॥ ४ । ४ । ६४ ॥

गादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां भावे क्तिन् भवति अङपवादः । संगीतिः । उपगीतिः । प्रगीतिः । पक्तिः ॥

स्थो वा ॥ ४ । ४ । ६५ ॥

तिष्ठतेरकर्तरि स्त्रियां भावे क्तिन्वा भतिव । प्रस्थितिः । वावचनादङपि । आस्था । व्यवस्था । णिवङ्भ्यां तु परत्वा द्बाध्यते ॥

व्यतिहारे ञः ॥ ४ । ४ । ६६ ॥

व्यतिह्रियत इति व्यतिहारः परस्परसम्बन्धिहरणं तस्मिन्नर्थे धातोरकर्तरि स्त्रियां भावे ञो वा भवति । व्यावक्रोशी वर्तते । व्यावकृष्टी वर्तते । व्यावलेखी । व्यावलावी व्यवहासी वर्तते ॥ अजिनो ञिणति अणंतस्य प्रयोगः । स्त्रियामिति किम् ? व्यतिहारो वर्तत्ते ।

णयुक्तः ॥ ४ । ४ । ६७ ॥

णयंतादुक्तेश्च धातोर्व्यतिहारेऽर्थे कर्तरि स्त्रियां भावे ञो नित्यं भवति अनाकारापवादः । व्यातिचोरि । व्यावर्चि व्यात्युक्षिवर्तत्ते । योगविभागोः नित्यार्थः ।

व्रज्यजः क्यप् ॥ ४ । ४ । ६८ ॥

व्रजयजिभ्यामकर्तरि स्त्रियां भावे क्यप् भवति । व्रज्या इज्या ।

नाम्नि भृञः ॥ ४ । ४ । ६९ ॥

भृञोऽकर्तरि स्त्रियां भावे नाम्नि क्यप् भवति । भृत्या

नाम्नीति किं ? भृतिः । भाव इति किम् ? भार्याः ।

समजनिषदनिपद्मनुविदीण्घञ्शीङः ॥ ४ । ४ ७०॥

भाव इति निवृत्तः ॥ समजादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां क्यप् भवति नाम्नि । समजंति तस्यां समज्या । निषद्या । निपद्या । मन्या । विद्या । इत्या । सुत्या ॥ घञ्या । मतिः । भृतिः । समितिः ॥ आसुतिः । इति बहुलाधिकारात् ॥

कृञश्शक्तिन् च ॥ ४ । ४ । ७१ ॥

कृञोऽकर्तरि स्त्रियां शक्तिनौ भवतः चाकारात् क्यप् च । क्रिया । कृतिः । कृत्याः ।

सम्पदादिभ्यः क्तिन् क्विप् ॥ ४ । ४ । ७२ ॥

संपदादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां क्तिन्क्विपौ भवतः । संपत्तिः विपत्तिः । आपत्तिः । प्रतिपत्तिः । संवित्तिः । क्विप्—संपत विपत् । आपत् प्रतिपत् । संवित् । परिषत् । आशिः ।

यूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्यटाट्यामृगयेच्छाया-
च्ञाकृपाः ॥ ४ । ४ । ७३ ॥

यूत्यादयः शब्दाः अकर्तरि स्त्रियां निपात्यंते । इच्छेति भावे यूतिः । जूतिः । युज्वा । सातिः स्यतेः । हेतिः हंतेः । हिनोतेर्वा । कीर्तिः कीर्तयतेः । अटाट्या अटते । मृगया मृगयतेः । इच्छा इच्छतेः । याच्ञा याचतेः । कृपा क्रपतेः ।

ग्लाज्याहो निः ॥ ४ । ४ । ७४ ॥

ग्लाज्याहाभ्योऽकर्तरि स्त्रियां निर्भवति । ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः ।

णिवेत्त्या सश्रन्थघट्टवंदोऽनः ॥ ४ । ४ । ७५ ॥

ण्यंतेभ्यः वेः-त्यादिभ्यश्चाकर्तरि स्त्रियां अनो भवति ।

कारणा । हारणा । कामना । लक्षणा । भावना । वेदना । आसना । श्रंथना । घट्टना । वंदना । आस्था इति ण्यण् ।

इषोऽनिच्छायाम् ॥ ४ । ४ ७६ ॥

इषः अनिच्छायामर्थेऽकर्तरि स्त्रियामनो भवति । एषणा । अन्वेषणा । गवेषणा, अनिच्छायामिति किं ? इष्यते इति इष्टिः । इच्छेति भावे ॥

परेर्वा ॥ ४ । ४ । ७७ ॥

परिपूर्वादिषेः अनिच्छायामकर्तरि स्त्रियामनो वा भवति पर्येषणा । परिष्टिः ॥

सृचरो यः ॥ ४ । ४ । ७८ ॥

परेः सृचराभ्यामकर्तरि स्त्रियां यो भवति ॥ परिसर्या ॥ परिचर्या ॥ परेरिति किं ? संसृतिः ॥ चूर्तिः ॥

जागुरश्च ॥ ४ । ४ । ७८ ॥

जागर्तेरकर्तरि स्त्रियामप्रत्ययो भवति यश्च ॥ जागरा ॥ जागर्या ॥

प्रत्ययात् ॥ ४ । ४ । ८० ॥

प्रत्ययांतात् स्त्रियामकर्तरि अप्रत्ययो भवति । गोपाया । चिकित्सा । तितिक्षा । चिकीर्षा । कंडूया । लेलूया । पुत्रीया । पुत्रकाम्या ॥

गुरोर्हलः ॥ ४ । ४ । ८१ ॥

गुरुवतो हलन्ताद्धातोरकर्तरि स्त्रियामप्रत्ययो भवति । कुंडा हुंडा । शिक्षा । भिक्षा । ईहा । ऊहा । चेष्टा । ईडा । सेवा । गुरोरिति किम् ? निपठितिः । निगृहीतिः ॥

षिच्चिन्तिपूजिकथिकुंबिचर्च्यन्नर्धोऽङ् ॥ ४ । ४ । ८२ ॥

षितः चिन्त्यादिभ्योऽतः पूर्वाच्च दाञोऽकर्तरि स्त्रियामङ्

भवति । जृष्—जरा । क्षिप्—क्षिया । घटिप्—घटा । व्यथिप्—व्यथा । चिन्त्यादेः—चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । अन्तर्द्धा अन्तर्धिरिति तिरोऽन्तर्धाविति सिद्धम् ॥

उपसर्गादातः ॥ ४ । ४ । ८३ ॥

उपसर्गात्परात् आकारांताद्धातोरकर्तरि स्त्रियामङ् भवति । प्रज्ञा । प्रदा । उपदा । आधा । उपसर्गादिति किम्? धत्तिः । श्रद्धेति । प्रज्ञाश्रद्धार्चेति सिद्धम् ॥

भिदादयः क्वचित् ॥ ४ । ४ । ८४ ॥

भिदादयः शब्दाः अङन्ता क्वचिदकर्तरि स्त्रियामर्थे साधवो भवन्ति । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या । छिदा द्वैधीकरणे । छित्तिरन्या । विदा विचारणे । वित्तिरन्या । आरा शस्त्र्यां अर्त्तिरन्या । धारा प्रपतने धृतिरन्या । गुहा गिर्योषध्योः । गूढिरन्या इत्यादयः ॥

संज्ञाभावे णवुः ॥ ४ । ४ । ८५ ॥

धातोरकर्तरि स्त्रियां संज्ञायां भावे च क्वचित् णवुर्भवति । प्रच्छर्दिका प्रवाहिका । विच्छर्दिका । एवं नामानोऽध्यायः । उद्दालकपुष्पभंजिका । वारणपुष्पभंजायिका । एवं नामानः क्रीडा । भावे—का नाम आसिका । अन्वेषीह मानेषु । का नाम शायिका अन्वेष्य दीयानेषु क्वचिदिति वचनात् शिरोऽर्ति । शिरोभितप्तिः । ईक्षा । ईहा ॥

प्रश्नाख्याने वेञ् ॥ ४ । ४ । ८६ ॥

धातोरकर्तरि स्त्रियां प्रश्ने आख्याने च प्रश्नस्य प्रतिवचने इञ् णवुश्च भवतः । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । कां कारीं कारिकां । क्रियां कृतिं । कृत्यां अकार्षीः । सर्वां कारीं कारिकां ।

कृतिः । कृत्याः । अकार्षं । एवं गणिं गणिकां । गणनां । पाचीं । पाचिकां । पक्तिं । पाठिं । पाठिकां । पठितिं ॥

पर्यायोत्पत्त्यर्हणे ण्वुः ॥ ४ । ४ । ८७ ॥

धातोरकर्तरि स्त्रियां पर्यायादौ ण्वुर्भवति क्तिआद्यपवादः । पर्याये—भवतः आसिका शायिका अग्रगामिका । आसनादिपर्याय इत्यर्थः । उत्पत्तौ—इक्षुभक्षिका पयः पायिका मेदनादि । अर्हणमर्हः अत्र—अर्हति भवानिक्षुभक्षिकामोदनभोजिकां । दधिपायिकां । ऋणे—इक्षुभक्षिकां मे धारयसे ॥

नञोऽनिश्शापे ॥ ४ । ४ । ८८ ॥

नञः पराद्धातोरकर्तरि स्त्रियां शापे अनिर्भवति । क्तिआद्यपवादः । अकरणिः । अप्रयाणिः । अगमनिः । इ ते वृषल भूयात् । नञ इति किम् ? मृतिः ते जाल्म भूयात् । शाप इति किम् ? । अकृतिः कटस्य ॥

नभावे क्तोऽभ्यादिभ्यः ॥ ४ । ४ । ८९ ॥

बिभेत्यादिवर्जितेभ्यो नभावे नपुंसके भावे क्तो भवति । घञाद्यपवादः । हसितं । जल्पितं । शयितं । आसितम् । छात्रस्य शोभनं । नभग्रहणं किम् ? हसः । हासः । अभ्यादिभ्य इति किम् ? भयं । वर्षं ॥

करणाधारे चानट् ॥ ४ । ४ । ९० ॥

अभ्यादिभ्यः करणे आधारेऽधिकरणे चकारान्नभ् भावे चार्थेऽनड्भवति । घञोऽपवादः । करणे—निचयनी । इध्मवृश्चनः । फलशातनः । अधिलवनः । श्मश्रुकर्तनः । आधारे—शयनम् । आसनं । अधिकरणं । गोदोहनी । तिलपिंडनी । सक्तुधानी । राजधानी । नभावे—हसनं । जल्पनं । शयनं । आसनं । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादना । निवासांसीति इद्दुहु-

त्वमिति सिद्धं । ष्ठीविसिव्योरनटिकारस्य पक्षे दीर्घः । निष्ठीवनं । निष्ठेवनं । सीवनं । सेवनमिति केचित् ॥

पुंनाम्नि घः प्रायः ॥ ४ । ४ । ८१ ॥

पुल्लिङ्गे नाम्नि धातोः करणाधारयोः घो भवति । प्रायः—क्वचिन्न भवतीत्यर्थः । करणे-प्रच्छाद्यतेऽनेनेति प्रच्छदः । प्लवः । करः । अधिकरणे एत्यस्मिन् कुर्वन्त्याकरः । आलवः । आप्लवः । पुंनाम्नीति किम् ? हरणो दंडः । पुंग्रहणं किम् ? विचयनी । प्रसादनं । प्राय इति किम् ? दोहनः प्रसादनः । घकारः घेद्यदिति विशेषणार्थः ॥

गोचरसञ्चरकषनिकषखलभगवहव्रजव्यजा-
पणनिगमम् ॥ ४ । ४ । ८२ ॥

गोचरादयः शब्दाः करणाधारयोः पुंनाम्नि घांता निपात्यंते । हलो घञोपवादः । गावश्चरंत्यस्मिन्निति गोचरः । संचरत्यनेनेति संचरः । कषन्ति तस्मिन्निति कषः । निकषंत्यस्मिन्निति निकषः । खलः । भगः । वहः । व्रजः । व्यजः । आपणः । निगमः । पदमिति सुङ्पदमिति सिद्धम् ॥

हलो घञ् ॥ ४ । ४ । ८३ ॥

हलन्ताद्धातोः करणाधारयोः पुंनाम्नि घञ्भवति । घापवादः । लेखः । वेदः । वेष्टः । बन्धः । नेगः । वेगः । अपामार्गः । आरामः । प्रासादः । आपाकः । प्राय इति किम् ? आकषः । दोहनः ॥

तृस्त्रो वात् ॥ ४ । ४ । ८४ ॥

अवात् तृस्तृभ्यां करणाधारयोः पुंनाम्नि घञ्भवति । अवतारः । अवस्तारः ॥

समश्च ह्वः ॥ ४ । ४ । ८५ ॥

समवाभ्यां हृञः करणाधारयोः पुंनाम्नि घञ्भवति । संहारः । अवहारः ॥

जारदाराध्यायन्यायोद्यावानायाऽऽधा-
रावायाः ॥ ४ । ४ । ८६ ॥

जारादयः शब्दाः करणाधारयोः पुंनाम्नि घजन्ता नि-पात्यन्ते । जीर्यतेऽनेनेति जारः । दीर्यतेऽघमानेभिरिति दाराः । अधीयतेऽस्मिन्निति अध्यायः । नियन्त्यनेनेति न्यायः । उद्युवन्त्यनेनेति उद्यावः । आनीयतेऽनेनेति आनायः । आधी-यतेऽस्मिन्निति आधारः । एत्यवयवन्त्यस्मिन्निति आवायः ॥

उदङ्कोऽजले ॥ ४ । ४ । ८७ ॥

उत्पूर्वादंचतेर्घञ् निपात्यते करणाधारयोः पुंनाम्नि अ-जले विषये—जलं चेत्तेन नोच्यते । तैलोदंकः । घृतोदंकः । अजल इति किम्? जलोदंचनः । उदकोदंचनः । जलप्रतिषेधार्थारंभः ।

खनोऽडडरेकेकवकाश्च ॥ ४ । ४ । ८८ ॥

खनेः करणाधारयोः पुंनाम्नि अ ड डर इक इकवकाः प्रत्यया भवंति चकारात् घञ् च ॥ आखनः । आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकवकः । घञि—आखानः ।

दुस्स्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रे खः ॥ ४ । ४ । ८९ ॥

करणाधार इति निवृत्तं । कृच्छ्रं दुःखं अकृच्छ्रं सुखं कृच्छ्रार्थवृत्तेर्दुरः अकृच्छ्रार्थवृत्तिभ्यां सुईषद्भ्यां पराद्धातोः ख-प्रत्ययो भवति । घञाद्यपवादः । संभवापेक्षं विशेषणं । दुःखे-न शय्यत इति दुश्शयं । सुखेन शय्यत इति सुशयं । ईषच्छ-यं । भवता दुःकरः । सुकरः । ईषत्करः कटो भवता । कृच्छ्रा-कृच्छ्र इति किम्? ईषल्लभ्यं । अल्पलभ्यं इत्यर्थः । खकार उत्तरत्र समर्थः ।

च्वौ कर्ता प्याद्भूकृञः ॥ ४ । ४ । १०० ॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यः दुः सु ईषद्भ्यः परात् कर्तृवाचिनः आप्यात् कर्मवाचिनश्च च्वौ च्व्यर्थे वर्तमानात् पराद्यथासंख्यं भवतेः कृञश्च खो भवति । दुःखेन अनाढ्येन आढ्येन भव्यं दुराढ्यंभवम् । सुखेन अनाढ्येन आढ्येन भव्यं स्वाढ्यंभव । ईषदाढ्यं भवं भवता । दुःखेनानाढ्य आढ्यं क्रियते दुराढ्यंकरः । स्वाढ्यंकरः । ईषदाढ्यंकरः देवदत्तो भवता सुकटंकराणि वीरणानि । सुकरः कटो वीरणैरिति वीरणानां करणविवक्षा । च्वाविति किम् ? दुःखेनाढ्यः क्रियते ।

आतो ऽनः ॥ ४ । ४ । १०१ ॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यः दुःसुईषद्भ्यः परादाकारांताद्धातोरनप्रत्ययो भवति । खापवादः । दुर्ग्लानम् । सुग्लानम् । ईषद्ग्लानम् दुर्म्लानम् । सुम्लानं । ईषत्म्लानं । दुर्ज्ञानं । सुज्ञानम् । ईषज्ज्ञानं । दुष्पानं । सुपानं । ईषत्पानं । दुर्दाना । सुदाना ईषद्दाना ग्लौ ।

शास्युदिदृशिधृषिमृषेः ॥ ४ । ४ । १०२ ॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यः दुः सु ईषद्भ्यः शासादिभ्योऽनो भवति । दुःशासनः । दुर्योधनः दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः । हृदि दुर्मर्षणमच्वहन् सकोपं । योगविभागादयमनित्यो वेदितव्यः । तेन द्विर्दर्शो हि राजा । कार्यार्थविपर्यासमासनैः । कार्यतेऽधर्मनिष्ट । दुर्धर्षभिरुष्टानो सुखत्वरमिति सिद्धम् ।

वाशंस्ये सद्भूतवत् ॥ ४ । ४ । १०३ ॥

प्राप्तुमिष्टमाशंस्यमभिप्रेतं तस्मिन्नर्थे धातोः सद्वद्भूतवच्च वा प्रत्ययो भवति । अशंस्यस्य भविष्यत्वादयमतिदेशः । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । उपाध्यायश्चेदागच्छति । अगमत् । आगतः । आगमिष्यति । आगन्ता । युक्ता । अधिमहे । अध्यनीष्महे ।

एतदधीतं । अध्येष्यामहे । अध्येतास्महे । सामान्यातिदेशोऽयं । न विशेषस्येति लङ्लिटौ न भवतः । आशंस्य इति किम्? उपाध्याय आगमिष्यति । कदा देवदत्तागतोऽसि अयमागच्छामि । आगच्छंतमेव मां विद्धि । अयमागामुकोऽस्मि । कदा देवदत्तागमिष्यसि । अयमागच्छामि । आगच्छंतमेव मां विद्धि । अयमागामुक इति । समीपे समीपशब्दवृत्तिर्यथा गंगायां घोष इति । वर्तमानमात्रेऽध्ये वर्तमानवत् । वेति नारभ्यते । देवश्चेद्वृष्टो निष्पन्नाः शालय इति सिद्धं । कृत्वेदमभिधानं कूपोऽस्ति भविष्यति भविता अभूत् आसीत् बभूवेति । तत्तत्कालसत्तापेक्षाप्रत्ययाः ॥

क्षिप्राशंसार्थे लुट् लेङ् ॥ ४ । ४ । १०४ ॥

आशंस्येऽर्थे वर्तमानाद्धातोः क्षिप्रार्थे आशंसार्थे चोपपदे यथासंख्यं लुट्लेङौ भवतः । वाशंस्ये सद्भूतवदित्येतस्य लुटश्चापवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छति । आगमत् । आगमिष्यति । आगन्ता क्षिप्रं आशु शीघ्रं अन्हाय अध्येष्यामहे । आशंसे संभावये अवकल्पये । युक्तोऽधियीय । द्वयोरुपदयो र्लेङेव भवति । शब्दतः परत्वादाशंसे । क्षिप्रमधीयीय ।

अद्येवासन्नाविच्छित्योः ॥ ४ । ४ । १०५ ॥

आसन्नः कालतस्तुल्यजातीये नाव्यवहितकालः । अविच्छित्तिरव्यवच्छिन्नः सन्ततः । आसन्ने अविच्छित्तौ चार्थे वर्तमानाद्धातोरद्येव अद्यवत् प्रत्ययो भवति नानद्यतनः ये यं पौर्णमास्यतिक्रांता एतस्यां जिनमहः प्रावर्तिष्ट । प्रवृत्तः । येयं पौर्णमास्यागामिनी एतस्यां जिनमहः प्रवर्तिष्यते । यावज्जीवं भृशमंनमदात् । दत्तवान् । दास्यति यावज्जीवं युक्तोऽध्यापिपत् । अध्यापितवान् । अध्यापयिष्यति ।

वत्स्यर्त्यनहोरात्रे वोऽवधौ ॥ ४ । ४ । १०६ ॥

अवधौ सति योऽव अर्वाक् अवरस्मिन् प्रतिभागे वत्स्यं न्नर्थस्तस्मिन्वर्तमानाद्धातोरद्यैव प्रत्ययो भवति नानद्यतनः अनहोरात्रे न चेदसौ वत्स्यन्नर्थः । अहोरात्रविषयो भवति । आपिष्टपुरुषात गन्तव्ये अस्मिन्नध्वनि पौदनस्यावरस्तात । द्विरोदनं भोक्ष्यामहे । द्विः सूत्रमध्येष्यामहे । आगामिनि संवत्सरे अवरस्तात् आग्राह्मायण्याः द्विरोदनं भोक्ष्यामहे द्विसूत्रमध्येष्यामहे । लुट् न भवति । वत्स्यतीति किम् ? आपिष्टपुरात् गन्तव्ये अस्मिन्निध्वनि पौदनस्यावरस्तात् द्विरोदनमभुंज्महि द्विः सूत्रमध्यैमहि । अतीते संवत्सरे अवरस्तादाग्रहायण्याः द्विरोदनमभुंज्महि । द्विः सूत्रमध्यैमहि । अनहोरात्र इति किम् ? आगामिनो मासस्यावरस्मिन्पंचदशरात्रे द्विः सूत्रमध्येतास्महे । अव इति किम् ? आपिष्टपुरात् गन्तव्येऽस्मिन्नध्वनि पौदनस्य पुरस्तात् द्विः सूत्रमध्येताहे । आगामिनि संवत्सरे द्विः सूत्रमध्येतास्महे । अवधाविति किम् ? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यः । अस्मिन् पौदनस्यावरस्तात् द्विः सूत्र मध्येतास्महे । योऽयं निरवधिकः कालः आगामी एतस्मिन्नवरस्तादाग्रहायण्याः द्विः सूत्रमध्येतास्महे ।

काले परे वा ॥ ४ । ४ । १०७ ॥

अवधौ सति परस्मिन् प्रतिभागे काले वत्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोरद्यैव प्रत्ययो वा भवति । अनहोरात्रे आगामिनः संवत्सरस्याग्रहायण्याः पुरस्तात् द्विः सूत्रमध्येष्यामहे । अध्येतास्महे । अविच्छिन्नं सूत्रमध्येष्यामहे । अध्येतास्महे । काल इति किम् ? आपिष्टपुरात् गन्तव्येस्मिन्नध्वनि पौदनस्य परस्तात् द्विः सूत्रमध्येतास्महे । परे इति किम् ? आगामिनि

संवत्सरे अवरस्तादाग्रहायण्याः सत्रमध्येष्यामहे । आसन्नाविच्छित्त्योरप्यस्मिन्विषयेऽयमेव विकल्प इति सूत्रं ।

लेङ्निमित्ते वृत्तौ भूते च लृट् ॥ ४ । ४ । १०८ ॥

लिङो निमित्तं कारणसामाग्री लेङ्निमित्तं नास्य वृत्तिनिष्पत्तिरस्ति इति । अवृत्तिरतिपत्तिमान् । लेङ्निमित्ते वृत्तौ भूते वर्त्स्यति चार्थे वर्तमानाद्धातोः लृङ्प्रत्ययो भवति वर्त्स्यति यदीह गुरूनुपासिष्यत शास्त्रान्तमगमिष्यत् । दक्षिणेन चेदयास्यत् न शकटं पर्याभविष्यत् । यदि मत्समीप आसिष्यत । घृतेनाभोक्ष्यत । हेतुभूतं गुरूपासनादिफलभूतं च शास्त्रान्तगमनादि भविष्यदवृत्तिकमुपलभ्यमप्रभुज्यते कारणं फलं च लेङ्निमित्तं भूते न क्षमे न श्रद्दधे । तत्रभवान्नामाधायकृतं असेविष्यत । अत्रामर्षो श्रद्दे दृष्टो मया भवतः । पुत्रो नार्थी चंक्रम्यमाणः । अश्वानिष्यर्थी यदि स तेन दृष्टो भविष्यत् । अप्यभोक्ष्यत । उतानिभोक्ष्यत न तु दृष्टोऽन्येन पथा गतः । अत्र वाच्येष्यते । न पर्याऽभविष्यत् । घृतेनाभोक्ष्यत इति नञ्घृत विशिष्टस्यावृत्तिः ।

वा शेषात् ॥ ४ । ४ । १०९ ॥

भूत इति वर्तते । अशेषसंशब्दनाद्यादित ऊर्ध्वं लेङ्निमित्तं तस्मिन् भूते वृत्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लृङ् प्रत्ययो भवति वा । कथं नाम संयतः सन्नागारे । तत्र भवानादायकृतमसेविष्यत । दिग्गर्हामहे । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । कथ सेवेत । सेवते । दिग्गर्हामहे । अशेषादिति किम्? कालोऽयमभोक्ष्यत् भवान् । भूत इति किम्? भविष्यति नित्यमेव ।

गर्हेऽपिजात्वोर्लट् ॥ ४ । ४ । ११० ॥

अपि जातु इत्येतयोर्धातोर्गर्हे क्षेपे लट् प्रत्ययो भवति ।

कालसामान्येऽयं लट् परत्वात्कालविशेषविहितानपि प्रत्ययान् बाधते । एवमुत्तरत्रापि । अपि तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति । जातु तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति । अपि संयतः सन्नागारे तत्रभवान् आदायकृतं सेवते । धिग्गर्हामहे । अन्याय्यमेतत् इह लेङ्निमित्ताभावात् लृङ् न भवति ।

कथमि लेङ् च वा ॥ ४ । ४ । १११ ॥

कथंशब्द उपपदे धातोर्गर्हे गम्यमाने लेङ् लट् च वा भवतः । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । कथं नाम तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति हिंस्यात् हिंसिष्यति हिंसिता अहिंसीत् अहिंसीत् । अहिंसत् । जिहिंस । अत्र लेङ् निमित्तमस्तीत्यवृत्तौ लृङ् भवति । कथं नाम तत्रभवान् यातान्यहिंसिष्यत् ।

किं वृत्ते लेङ् लृटौ ॥ ४ । ४ । ११२ ॥

किंवृत्ते उपपदे गर्हायां नित्यं लेङ्लृटौ भवतः । किं तत्रभवान् अनृतं ब्रूयात् । वक्ष्यति । को नाम कतरो नाम कतमो नाम यस्मै तत्रभवाननृतं ब्रूयात् । वक्ष्यति । वृत्तौ लृङ् । किं तत्र भवाननृतमवक्ष्यत् ।

अमर्षाश्रद्धेऽन्यत्रापि ॥ ४ । ४ । ११३ ॥

लेङ्लृटावित्यनुवर्तते । अमर्षः अक्षमा । अश्रद्धा असम्भावना । अन्यत्र अकिंवृत्तेऽपि शब्दात् किं वृत्तेऽप्युपपदे अमर्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लेङ्लृटौ भवतः । अमर्षे किंवृत्ते न क्षमे नावमर्षयामी धिग्मिथ्यानैतदस्ति । किं तत्र भवानदत्तं गृह्णीयात् गृहीष्यति । अकिंवृत्ते न क्षमेऽहममर्षामि धिग्मिथ्या नैतदस्ति । तत्रभवान् नामादत्तं गृह्णीयात् ग्रहीष्यति । अश्रद्धायां किम् ? वृत्तेन श्रद्धधेन सम्भावयामि । नावकल्पयामि । किम् ? तत्र भवानदत्तं गृह्णीयात् । ग्रहीष्यति । अकिंवृत्ते श्रद्धधे । तत्र भवान्नामादत्तं गृह्णीयात् । गृहीष्यति । अन्यत्रा-

पीतिकिम् ? अर्थात्प्रकरणाद्वाऽमर्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयोर्निरुपधा-द्धातोर्मा भूत्। अवृत्तौ लृङ्-न क्षमे न श्रद्धधे तत्रभवान्नामादत्त-मग्रहीष्यत् ।

किंकिलास्त्यर्थयोर्लृट् । ४ । ४ ॥ ११४ ॥

किं किल शब्दे समुदायेऽस्त्यर्थे चोपपदे अमर्षाश्रद्धयो-र्द्धातोर्लृट् भवति लेङोपवादः । न क्षमे न श्रद्धधे किं किल नाम तत्रभवानकल्प्यं सेविष्यते । अस्ति नाम, भवति नाम, विद्यते नाम तत्रभावानकल्प्यं सेविष्यते । तत्र लेङ् नास्तीति लृङ् न भवति ।

यद्यदियदाजातौ लेङ् । ४ । ४ ॥ ११५ ॥

यदादावुपपदेऽमर्षाश्रद्धयोर्द्धातोर्लेङ् भवति । लृटोऽपवा-दः । न क्षमे अमर्षो मे न श्रद्धधे प्रत्ययो मे यद्यदि यदा जातु तत्रभवानकल्प्यं सेवेत । अवृत्तौ लृङ् तत्रभवानकल्प्यमसे-विष्यत ।

गर्हे च यच्चयत्रे । ४ । ४ ॥ ११६ ॥

यच्चयत्रयोरुपपदयोर्गर्हेऽमर्षाश्रद्धयोश्च लेङ् भवति । अम र्षाश्रद्धयोर्लृटोपवादः । गर्हे सर्वलकाराणां । न क्षमे न श्रद्धधे गर्हामहे यच्च यत्र वा तत्र भवानाक्रोशेत् । अवृत्तौ लृङ्-यच्च यत्र वा तत्रभवानाक्रोक्ष्यत् ।

चित्रे ॥ ४ । ४ । ११७ ॥

चित्रमाश्चर्यं । यच्चयत्रयोरुपपदयोश्चित्रेऽर्थे धातोर्लेङ् भवति । चित्रं यच्च यत्र वा तत्रभवानकल्प्यं सेवेत । अवृत्तौ लृङ्-चित्रं यच्च यत्र वा तत्रभावानकल्प्यमसेविष्यत ।

लृट् शेषेऽयदौ ॥ ४ । ४ । ११८ ॥

शेषे उपपदे चित्रे गम्यमाने धातोर्लृट् भवति । अयदौ

यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । आश्चर्यमंधो नाम पर्वतमारोक्ष्यति । बधिरो नाम व्याकरणं श्रोष्यति । मूको नाम धर्मं कथयिष्यति शेष इति किम् ? यच्चयत्रयोर्लेङेव । अयदाविति किम् ? आश्चर्यं यदि स भुंजीत । अश्रद्धाप्यस्तीति लेङ् । लेङ्निमित्तं नास्तीति न लृङ् ।

बाढेप्युते लेङ् ॥ ४ । ४ । ११९ ॥

बाढार्थयोः अपि उतयोर्धातोर्लेङ् भवति । अपि कुर्यात उत कुर्यात् । बाढं करिष्यतीत्यर्थः । एवमप्यधीयीत । उताधीयीत बाढ इति किं ? अपि दास्यति द्वारं । उत दंडः पतिष्यति । अत्राऽऽच्छादनं प्रश्नार्थः । उताबलस्य बलवान् । उत बालस्य पंडितः । उतानृपस्य वेदज्ञः पुत्रो जनक जायते । क्वचिदित्यर्थः । अवृत्तौ लृङ् । अप्यभोक्ष्यत । उताभोक्ष्यत ।

संभाव्येऽलम्यर्थात् ॥ ४ । ४ । १२० ॥

संभाव्ये श्रद्धेयेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः लेङ् भवति । अलम्यर्थादर्थाच्चेदलं भवति । स्वरूपतः अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् । अपि द्रोणपाकं भुंजीत । संभाव्यते एतत् शक्त इत्यर्थः । शक्त्यर्थश्चेहालंपरिगृह्यते । अलमिति किम् ? निदेशस्थो मे प्रायेण गमिष्यति ग्रामं नगरं वेति प्रतीयते । अर्थाविति किम् ? अलं देवदत्तो धर्मं करिष्यति । अवृत्तौ लृङ्-अपि वज्रघातो नापतिष्यत् ।

धातूक्तौ वा यदि ॥ ४ । ४ । १२१ ॥

धातूनां सभावनावचनेन संभावनाया उक्तौ प्रतिपादने सति संभाव्येऽर्थे वर्तमानाद्धातोरलम्यर्थात्सति लेङ्वा भवति । अयदि यच्छब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । पूर्वेण नित्ये विकल्पः । संभावयामि श्रद्दधे प्रत्येमि भुंजीत भवान् । भोक्ष्यते भवान् ।

अभुंक्त भवान् । अभुक्त भवान् । अयदीति किम् ? संभावयामि भुंजीत भवान् । धातुग्रहणं किं ? अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् । अवृत्तौ लुङ् संभावयामि अभोक्ष्यत भवान् ।

सतीच्छार्थात् ॥ ४ । ४ । १२२ ॥

सति वर्तमानेऽर्थे वर्तमानादिच्छार्थाद्धातोर्लिङ् भवति । इच्छेत् । इच्छति । उश्यात् । वष्टि । कामयते । कामयेत । वांच्छेत् वांच्छति । गर्हेऽपि कात्वोर्लडित्यादावपि परत्वादयमेव विकल्पः ।

वर्त्स्यति फलकारणे ॥ ४ । ४ । १२३ ॥

फलं कार्यं हेतुमत्करोतीति कारणं हेतुर्निमित्तमत एव निपातनात् कर्तर्यणो दीर्घश्च वर्त्स्यति फले कारणे चार्थे वर्तमानाद्धातोः लिङ् वा भवति । यदि गुरूनुपासीत उपाश्रिष्यते । शास्त्रांतं गच्छेत् । गमिष्यति । दक्षिणेन चेद्यायात् । यास्यति न शकटं पर्याभवेत् । पर्याभविष्यति । वर्त्स्यतीति किम् ? दक्षिणेन चेत्याति न शकटं पर्याभवति । अवृत्तौ लुङ् । दक्षिणेन चेद्यास्यत् न शकटं पर्याभविष्यत ।

कामाविष्कारेऽकच्चिति ॥ ४ । ४ । १२४ ॥

वर्त्स्यति वेति निवृत्तं । काम इच्छाभिप्रायः । तस्याविष्कारे प्रवेदने धातोर्लिङ् भवति । अकच्चिति-कच्चित् शब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । काम इच्छाभिप्रायो मे भुंजीत भवान् । अनेन परस्य स्वाभिप्रायो निवेद्यते । अकच्चिदिति किम् ? कच्चित् जीवति ते पिता ।

इच्छार्थे लिङ् लोट् ॥ ४ । ४ । १२५ ॥

इच्छार्थे उपपदे कामाविष्कारे धातोर्लिङ्लोटौ भवतः । इच्छामि, कामये, प्रार्थये भुंजीत भुङ्क्तां भवान् । कामा-

विष्कार इति किम् ? ? कुच्छन्करोति, अत्राप्नृत्तौ परत्वात् लेटा लृङ् बाध्यते । केवले हि लेङ् विधौ लृङ्विधानं सावकाशमेव । एवमुत्तरत्रापि ।

विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्न-प्रार्थने ॥ ४ । ४ । १२६ ॥

विधिर्नियोगः अज्ञातविज्ञापनमित्येके । निमन्त्रणं नियोगतः कर्त्तव्यं । क्रियास्वाभिमुख्यकरणमित्येके । आमन्त्रणं यत्कामचारतः कर्तव्यं । कर्तव्येष्वनुज्ञापनमित्येके । अधीष्टं सत्कारपूर्विका व्याहारणा । संप्रश्नः संप्रधारणा बुभुत्सावेदनं । प्रार्थनं याचना एतेषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु धातोर्लिङ्लेटौ भवतः । विधौ—कटं भवान् कुर्यात् । करोतु । ग्रामं भवान् गच्छेत् गच्छतु । निमन्त्रणे—संध्यासु भवान्नियमं कुर्यात् । करोतु । सूत्रं यथाक्रमं भवानधियीत । अधीयताम् । आमन्त्रणे इह भवान् आसीत । आस्तां । देवदत्तःपठेत् । पठतु । अधीष्टे-तत्त्वं नः प्रसीदेत् । प्रसीदन्तु पादाः । संप्रश्ने-किं नु खलु भोः व्याकरणमधीयीय । अध्ययै । धर्मशास्त्रमधीयीय । अध्ययै । प्रार्थने-भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय । अध्ययै । भवति मे प्रार्थना अध्यात्मशास्त्रमधीयीय । अध्ययै । लेटा बाधनात् अवृत्तौ इह लृङ् भवति ।

प्रैषानुज्ञाऽवसरे लेट् व्यप् ॥ ४ । ४ । १२७ ॥

प्रेषणं प्रैषबलान्नियोगः । अनुज्ञा अतिसर्जनं, अवसरः प्राप्तकालता । एतेषु गम्यमानेषु धातोर्लेट् व्यपश्च प्रत्ययाः भवन्ति । भवान् कटं करोतु । भवता खलु कटः कार्यः । कर्तव्यः । करणीयः । कृत्यः भवान् हि प्रेषितः । अनुज्ञातः ।

भवतोऽवसरः कटकरणे । अनुज्ञायां केचिल्लिङ्प्याहुः । अतिसृष्टो भवान् ग्रामं गच्छेत् । नगरं गच्छेत् ।

लेङ् चोर्ध्वं मुहूर्तात् ॥ ४ । ४ । १२८ ॥

प्रैषानुज्ञावसरेषु ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि मुहूर्तस्य वर्तमानाद्धातोः लेङ् प्रत्ययो भवति लेट् ध्यण्च । ऊर्ध्वं मुहूर्तात् शीघ्रं भवान् कटं कुर्यात् । करोतु । भवता खलु कटः कार्यः कर्तव्यः करणीयः कृत्यः ।

लेट् स्मे ॥ ४ । ४ । १२९ ॥

स्मशब्दउपपदे प्रैषानुज्ञावसरेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे लेङ् भवति लेङ्ध्यपोरपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्तात् भवान् कटं करोतु स्म ।

अधीष्टे ॥ ४ । ४ । १३० ॥

स्मे उपपदेऽधीष्टेऽर्थे लेङ् भवति लेङोऽपवादः । अङ्ग स्म राजन् अणुव्रतानि रक्ष, शिक्षाः प्रतिपद्यस्व ।

कालवेलासमयावसरे तुं वा ॥ ४ । ४ । १३१ ॥

कालादावुपपदेऽवसरेऽर्थे धातोस्तुं प्रत्ययो भवति वा । कालो भोक्तुं, वेला भोक्तुं, समयो भोक्तुं, अवसरो भोक्तुम् ऊर्ध्वमुहूर्तात् कालो भोक्तुं । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । कालो भोजनस्य । अवसर इति किम्? कालः पचति भूतानि ।

लेङ् यदि ॥ ४ । ४ । १३२ ॥

यदि सति कालादावुपपदेऽवसरे धातोर्लेङ् भवति तुमोऽपवादः । कालो वेला समयो यद्भुंजीत भवान् ।

तृच्यप्चार्हे ॥ ४ । ४ । १३३ ॥

अर्ह इति प्रकृत्यर्थस्य वा विशेषणं । अर्हे गम्यमाने धातोर्लेङ् भवति तृच्यप् च । भवान् खलु कन्यां वह्यात् ।

कन्यया वोढा । भवता खलु कन्या वोढव्या भवान् एतदर्हति ।

णिन्घ्यपावावश्यकाधमर्ण्ये ॥ ४ । ४ । १३४ ॥

आवश्यके आधमर्ण्ये च गम्यमाने धातोर्णिन्घ्यपौ भवतः । अवश्यं भावः आवश्यकं । ऋणेऽधमः अधमर्णस्तस्य भावः आधमर्ण्यं । आवश्यके-कारी । हारी । अवश्यंहारी । अवश्यंलावी । अवश्यंपावी । समासो मयूरव्यंसकादित्वात् । घ्यप्-अवश्यंभव्यः । अवश्यंगेयः । आधमर्ण्ये शतंदायी । सहस्रंदायी कारिमेऽसि कटं । हारिमेऽसि भारं । घ्यप्-गेयो गाथानाम् ।

शक्तौ लेङ्घ्यप् ॥ ४ । ४ । १३५ ॥

शक्तौ गम्यमानायां धातोर्लेङ्घ्यपौ भवतः । भवान् खलु भारं वहेत् । भवता खलु भारं उह्येत वाह्यः । वोढव्यः । वहनीयं भवान् हि शक्तः ।

लिङ् लेडाशिषि ॥ ४ । ४ । १३६ ॥

आशिषि गम्यमानायां धातोः लिङ्लेटौ भवतः । जीयात् । जीयास्ताम् । जीयासुः । जयतात् । जयताम् । जयंतु ।

माङि लुङ् ॥ ४ । ४ । १३७ ॥

माङि उपपदे धातोर्लुङ् भवति । सर्वलकारापवादः । मा भूत् माजनि खपुष्पवत् ।

लङ् च स्मेन ॥ ४ । ४ । १३८ ॥

स्मशब्देन सह माङि धातोर्लङ्लुङौ भवतः । मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा देवदत्त स्म हरत मा देवदत्त स्म हार्षीत् ।

भृशाभीक्ष्ण्ये लेट् तस्मिँस्तथार्थे ॥ ४ । ४ । १३९ ॥

भृशे आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लेट् भवति । सर्वलकारापवादः तस्मिन् धातौ तथार्थे उपपदे यथाविधावर्थे लेडन्तस्य

लोडन्तसाधनोपग्रह इत्यर्थः । लुनीहि लुनीहि इत्येवं लुनाति । लुनीतः । लुनंति । एवं-अलावीत । अलाविष्टाम् । अलाविषुः । लविष्यति । लविष्यतः । लविष्यन्तीत्यादि नेयं । अधीष्व अधीष्वेत्येवमधीते । अधीयाते । अधीयते । अध्यगीष्ट । अध्येष्यते । अधीयस्व अधीयस्वेत्येव अधीयते । अध्यायि अध्यायिषाताम् । अध्यायिषत । अध्यायिष्यते इत्यादि । शय्यस्व शय्यस्वेति शय्यते अशायि । शायिष्यते । एवं सर्वलकारेष्वप्युदाहार्यम् । तस्मिन्निति किम्? लुनीहि लुनीहीति छिनतीति मा भूत् । तथार्थ इति किम्? लुनीहि लुनीहि लुनीते । अधीष्वाधीष्वेत्येवाधीयते देवदत्तेनेति मा भूत् ।

प्रचये वा सामान्यार्थे ॥ ४ । ४ । १४० ॥

अनेकधात्वर्थसमुच्चयः प्रचयः, सामान्यार्थे धातावुपपदे प्रचये गम्यमाने धातोर्लोड् वा भवति । व्रीहीन् वप । लुनीहि लुनीहीत्येव यतते । चेष्टते । समीहते । यत्यते । चेष्ट्यते । समीह्यते । व्रीहीन्वपति । लुनाति । पुनातीत्येव यतते । यत्यते । ग्राममट वनमट । गिरिमटेत्येवाटति घटते । चेष्टते । अट्यते । घट्यते । चेष्ट्यते ग्राममटति । वनमटति । गिरिमटति इत्येवाटति । घटते । अट्यते । घट्यते । ओदनं भुङ्क्ष्व सक्तून् पिबति धाना श्वादतीत्येवाभ्यवहरति । अभ्यवह्रियते । सामान्यार्थ इति किम्? निरुपपदः सर्वविशेषोपपदो वा प्रयोगो मा भूत् ।

निषेधेऽलङ्खलोः क्त्वा ॥ ४ । ४ । १४१ ॥

वेति वर्तते । निषेधवृत्त्योरलंखल्वावुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो वा भवति, पक्षे यथाप्राप्तम् । अलं कृत्वा । खलुकृत्वा । अलं बाले रुदित्वा । अलं बाले रुदितेन । रोदनेन । निषेध

इति किम् ? अलंकारः सिद्धं खलु ।

परावरे ॥ ४ । ४ १४२ ।

परे अवरे च गम्यमाने धातोः क्त्वा वा भवति । सर्वमतिक्रम्य नद्या अनदीमप्राप्य पर्वतः नदीपरा । अवरः । पर्वत इत्यर्थः । वाधिकारात् यथाप्राप्तं च । पर्वतातिक्रमणा नदी । नद्यप्राप्या पर्वत इत्यपि भवति ।

व्यतिहारे मेङस्तुल्यकर्तृके ॥ ४ । ४ । १४३ ॥

यस्माद्धातोः प्रत्ययो भवति तेन समानकर्तृके धातावुपपदे व्यतिहारेऽर्थे वर्तमानात् मेङः क्त्वा वा भवति । अपमित्य याचते । याचित्वा अपमयते । अपमित्य हरति हृत्वा अपमयते । अपमातुर्याचत इत्यर्थः । अप्राक्कालेयम् । क्त्वा व्यतिहार इति किम् ? अर्थान्तरे मा भूत् । अनेकार्था हि धातवः । तुल्यकर्तृक इति किम् ? देवदत्तस्यापमाने गुरुदत्तो याचते ।

प्राक्काले ॥ ४ । ४ । १४४ ॥

प्राक्कालेऽपरकाले न तुल्यकर्तृके धातोः क्त्वा वा भवति। भुक्त्वा व्रजति । आसित्वा भुङ्क्ते । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । वानुवृत्तेरास्यति भोक्तुमित्यपि व्यादाय स्वपिति । संमील्य हसतीति व्यादानाद्युत्तरकालस्वापाद्यपेक्षायां प्रत्ययः ।

पूर्वाग्रे प्रथमाभीक्ष्ण्ये खमुञ् ॥ ४ । ४ । २४५ ॥

पूर्वादिषूपपदेषु आभीक्ष्ण्ये च धात्वर्थोपधौ तुल्यकर्तृकेऽर्थे धातोः खमुञ् वा भवति । पूर्वं भोजम् । पूर्वं भुक्त्वा । अग्रे भोजं । अग्रे भुक्त्वा । प्रथमं भोजंप्रथमं भुक्त्वा व्रजति । आभीक्ष्ण्ये-भोजं भोजं भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पायं पायं पीत्वा पीत्वा व्रजति । खमुञो मुक्ते क्त्वा । खित्वमुत्तरार्थं ।

अन्यथैवंकथमित्थमः कृञोऽनर्थकात् ॥ ४ । ४ । १४६ ॥

अन्यथादिभ्यः परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे करोतेरनर्थकात् खमुञो भवति । आनर्थक्यं करोतेरन्यथादिभ्यः पृथगर्थाभावात् । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । इत्येवार्थः । एवंकारं, कथंकारं, इत्थंकारं भुंक्ते । पक्षे क्त्वापि भवति । अन्यथा कृत्वा । एवं कृत्वा इत्थं कृत्वा । कथं कृत्वा । एवमुत्तरत्रापि । अनर्थकादिति किम् ? अन्यथा कृत्वा शिरः भुंक्ते ।

यथातथादीर्ष्याप्रत्युक्तौ ॥ ४ । ४ । १४७ ॥

यथातथाभ्यां परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे अनर्थकात्करोतेः खमुञ्वा भवति ईर्ष्या प्रत्युक्ता ईर्ष्यचेत् (?) । पृष्टः प्रतिवक्ति कथं भवान् भोक्ष्यते । यथाकारमहं भोक्ष्ये, तथाकारमहं भोक्ष्ये किन्तवानेन । किं ते मया यथाहं भोक्ष्ये, तथाहं भोक्ष्ये इत्यर्थः । अन्यत्र यथाकृत्वा तिलान् खादति । तथाकृत्वा पृथुकान् खादति । यथा कृत्वाहं भोक्ष्ये तत् तथा द्रक्ष्यसि ।

आप्यादाक्रोशे ॥ ४ । ४ । १४८ ॥

आप्यात्कर्मणः परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे करोतेः खमुञ् वा भवति आक्रोशे गम्यमाने । चोरंकारं । चोरं कृत्वा आक्रोशति । चोरोऽसीत्याक्रोशतीत्यर्थः । एवं दस्युकारमाक्रोशति । व्याधंकारमाक्रोशति । अन्यत्रचोरं कृत्वा हेतुभिः कथयति ।

स्वादोरच्व्यच्वेः ॥ ४ । ४ । १४९ ॥

स्वाद्वर्थादाप्यात्परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे कृञः खमुञ्वा भवति । अच्व्यच्वेः च्व्यन्तं च्व्यंतं च वर्जयित्वा । स्वादुङ्कारं । संपन्नंकारं । लवणंकारं भुंक्ते । अच्व्यच्वेरिति किम् ? स्वादुं कृत्वा यवागुं भुंक्ते स्वादूकृत्य भुंक्ते ।

विदृदृशिभ्यः कात्स्न्र्ये णम् ॥ ४ । ४ । १५० ॥

आप्यात्पराभ्यां विद्दृशिभ्यां प्राक्काले तुल्यकर्तृकेऽर्थे णं वा भवति कार्त्स्न्ये साकल्ये गम्यमाने विद्यतिवर्जितास्ते: विदादयो गृह्यन्ते। विद्यतिस्त्वकर्मकः । अतिथिवेदं भोजयति। यं यमतिथिं वेत्ति लभते विचारयति वा तं तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । कन्यादर्शं वरयति । यां यां कन्यां पश्यति तां तां सर्वां वरयतीत्यर्थः । कार्त्स्न्ये इति किम्? अतिथिं विदित्वा भोजयति । कन्यां दृष्ट्वा वरयति ।

यावतो जीवविंदात् ॥ ४ । ४ । १५१ ॥

यावदित्येतस्मादाप्यात्पराभ्यां जीवविन्दिभ्यां तुल्यकर्तृकेऽर्थे णं वा भवति कार्त्स्न्ये । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीते इत्यर्थः। यावद्वेदं गृह्णाति । यावल्लभते तावत्सर्वं गृह्णातीत्यर्थः ।

चर्मोदरात्पूरेः ॥ ४ । ४ । १५२ ॥

चर्मन् उदराभ्यां कर्मभ्यां पूरयतेः प्राक्काले तुल्यकर्तृकेऽर्थे णं वा भवति । चर्मपूरमास्ते । चर्मपूरयित्वास्ते इत्यर्थः । उदरपूरं शेते । उदरं पूरयित्वा शेते इत्यर्थः ।

वृष्टियत्वेऽस्यो लुग्वा ॥ ४ । ४ । १५३ ॥

आप्यात्परात् पूरयतेः णं वा भवति । अस्य पूरेः ऊकारस्य च लुग्वा भवति । वृष्टीयत्वे वृष्टेरियत्वे गम्यमाने गोष्पदप्रं गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । सीताप्रं सीतापूरं वृष्टो देवः । यावता गोष्पदाधिपूर्णं तावत् वृष्ट इत्यर्थः । अस्येति किम्? मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । उपपदस्य ऊकारस्य मा भूत् ।

चेलार्थात् क्नोपेः ॥ ४ । ४ । १५४ ॥

चेलार्थादाप्यात्परात्क्नोपेर्धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णं वा भ-

वति । वृष्टीयत्वे गम्यमाने । चेलक्नोपं वस्त्रक्नोपं वसनक्नोपं परिधानक्नोपं वृष्टो देवः । यावता चेलक्नोपसमुच्छादनमात्रं भवति तावद्वृष्ट इत्यर्थः ।

तृतीयायोपदंशः ॥ ४ । ४ । १५५ ॥

उपपूर्वाद्दंशेस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे तृतीयान्तेन योगे णं वा भवति । मूलकोपदंशं, मूलकेनोपदंशं, मूलकेनोपदंशस्य भुंक्ते । आर्द्रकोपदंशं । आर्द्रकेणोपदंशं आर्द्रकेणोपदंशस्य भुंक्ते ।

हिंसार्थात्तुल्याप्यात् ॥ ४ । ४ । १५६ ॥

हिंसार्थाद्धातोः तुल्याप्याद्ययाऽसौ तुल्यकर्तृकः तत् क्रियातुल्यकर्मणः तृतीयाया योगे णम्वा भवति । दण्डाघातम्, दण्डेन घातं गाः कालयति । खड्गप्रहारं । खड्गेन प्रहारं शत्रून् जयति । हिंसार्थादिति किम् ? चन्दनेनानुलिप्य देवदत्तं परिधापयति । तुल्याप्यादिति किम् ? दंडेनाहत्य गोपालं गाः कालयति ।

तत्सप्तम्योपात्पीड्रुधकृषः ॥ ४ । ४ । १५७ ॥

तया तृतीयया सप्तम्या च योगे उपात्परेभ्यः पीडादिभ्यस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णं वा भवति । परिपार्श्वोपपीडं । पारिपार्श्वोपपीडं । पारिपार्श्वे उपपीडं शेते भुजोपपीडं । व्रजोपरोधं । व्रजेनोपरोधं । व्रजे उपरोधं गाः स्थापयति पाण्युपकर्षं । पाणिनोपकर्षं । पाणावुपकर्षं धाना गृह्णाति ।

प्रमाणसमासत्योः ॥ ४ । ४ । १५८ ॥

आयाममानं प्रमाणं, सन्निकर्षः समासत्तिः, प्रमाणसमासत्योः गम्यमानयोः तृतीयासप्तमीभ्यां योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णं वा भवति । प्रमाणे-द्व्यंगुलोत्कर्षं । द्व्यंगुलेनोत्क-

र्षं । द्व्यंगुले उत्कर्षं गण्डिकां छिनत्ति । त्र्यंगुलोत्कर्षं । त्र्यंगुले-नोत्कर्षं त्र्यंगुले उत्कर्षं गण्डिकां छिनत्ति । समासत्तौ-केशग्राहं । केशैर्ग्राहं । केशेषु ग्राहं । हस्तग्राहं । हस्ताभ्यां ग्राहं हस्तेयोर्ग्राहं । अस्यपनोदं । असिनापनोदं । असिष्वपनोदं युध्यन्ते । ये एवं नाम युद्धसंरम्भात् सन्निकृष्य युध्यन्ते इत्यर्थः ।

तूर्णेऽपादानेन ॥ ४ । ४ । १५८ ॥

त्वरणं तूर्णं त्वरेत्यर्थस्तस्मिन् गम्यमाने अपादानेना-पायेऽवधिना योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णं वा भवति । शय्योत्थायम् । शय्याया उत्थायं धावति । कार्यान्तराणि परित्यज्य शयनादुत्थानमात्रो धावतीत्यर्थः ।

एवं रन्ध्रापकर्षं रंध्रादपकर्षम् पयः पिबति । भ्राष्ट्राप-कर्षम् । भ्राष्ट्रादपकर्षं अपूपान् भक्षयति । तूर्णे इति किम् ? आसनादुत्थाय गच्छति ।

द्वितीयया ॥ ४ । ४ । १६० ॥

द्वितीयान्तेन योगे तूर्णे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्वा भवति । लोष्टग्राहम् । लोष्टान् ग्राहम् । यष्टिं ग्राहम् । युध्य-ते । दंडोद्यावं दंडमुद्यावं धावति । एवं नाम त्वरमाणो युध्यते यदायुधग्रहणमपि नाद्रीयत इत्यर्थः ।

स्वाङ्गेनाध्रुवाबाध्येन ॥ ४ । ४ । १६१ ॥

स्वाङ्गमुक्तलक्षणम् । यस्मिन्नसत्यपि जीवन्ति तदध्रुवम् । आबाधः परिक्लेशः । स्वाङ्गेन अध्रुवेण आबाध्येन च द्वितीया-न्तेन योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्वा भवति । अक्षिकाणम् अक्षिणीकाणम् जल्पति । भ्रूक्षेपम् । भ्रुवौ क्षेपम् जल्पति । आबा-ध्येन उरःप्रतिपेषम् । उरांसि प्रतिपेषम् युध्यन्ते । शिरः च्छेदम् । शिरांसि च्छेदं युध्यन्ते । स्वाङ्गेनेति किम् ? गड्डुमुपपीड्य

तिष्ठति । अध्रुवाबाध्येनेति किम् ? शिरः समुत्क्षिप्य जल्पति । आबाध्यग्रहणं ध्रुवार्थम् ।

विशिपतिपदिस्कंदाद्वीप्साभीक्ष्ण्ये ॥ ४ । ४ । १६२ ॥

विश्यादिभ्यो धातुभ्यो द्वितीयान्तेन योगे वीप्साभीक्ष्ण्ययोगे णम्वा भवति । गेहानुप्रवेशं गेहं गेहं अनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । गेहानुप्रतानम् गेहं गेहमप्रनुतानं गेहमनुप्रतानमनुप्रतानम् आस्ते । गेहानुप्रपादम् । गेहं गेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादमास्ते । गेहावस्कंधम् गेहं गेहमवस्कन्धम् । गेहमवस्कन्धमवस्कन्धमास्ते । असमासे द्विर्वचनम् समासे समासस्तत्र रूढ इति न भवति । तत्र वीप्सायां द्रव्यस्याभीक्ष्ण्ये क्रियायाः वाधिकारात् क्त्वा भवत्येव । गेहंगेहमनुप्रविश्यास्ते ।

तृष्यसः काले नान्तरे ॥ ४ । ४ । १६३ ॥

क्रियामन्तरयतीत्यन्तरः क्रियाविच्छेदकः । क्रियामध्यः तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् तृषेरस्यतेश्च धातोः कालवाचिना द्वितीयान्तेन योगे णम्वा भवति । द्व्यहतर्षम् । द्व्यहंतर्षम् । गावः पिबन्ति । द्व्यहात्यासम् । द्व्यहमत्यासं गावः पिबन्ति अन्तमुहूर्तात्यासम् अन्तर्मूहूर्तमत्यासम् सम्यक्पश्यति । कालेनेति किम् ? योजनं तर्षित्वा । योजनमत्यस्य गावः पिबन्ति । अन्तर इति किम् ? अहरत्यस्य इमान्गतः ।

ग्रहादिशो नाम्ना ॥ ४ । ४ । १६४ ॥

ग्रहो दिशेश्च नाम्ना नामशब्देन द्वितीयान्तेन योगे णम्वा भवति । नामग्राहमाचष्टे । नामादेशमाचष्टे । असमासे नामानि ग्राहं नामानि ग्राहं नाम देवदत्तो ग्राहमाचष्टे ।

कृञाऽव्ययेनानिष्टोक्तौ णं क्त्वौ ॥ ४ । ४ । १६५ ॥

कृञो धातोरव्ययेन णम्क्त्वौ प्रत्ययौ वा भवतः । अनिष्टोक्तौ गम्यमानायाम् । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषल नीचैः कारम् । नीचैः वृषलकारम् । नीचैःकृत्य नीचैः कृत्वा आचक्षे । उच्चैः नाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता । किं तर्हि वृषलोच्चैः कारं उच्चैः वृषलकारम् । उच्चैः कृत्य । उच्चैः कृत्वा आचक्षे । नीचैर्नाम अप्रियमाख्येयम् । अनिष्टोक्ताविति किम्? उच्चैः कृत्वा आचष्टे । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । नीचैः कृत्वा आचष्टे । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता । अव्ययेनेति किम्? ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः किं तर्हि वृषलमंधंकृत्वा आचक्षे ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता किं तर्हि वृषलकारं कृत्वा आचक्षे । उच्चैर्णं क्त्वाग्रहणमुभयोस्समासार्थम् । अन्यथा हि वाधिकाराद्यथाप्राप्तक्त्वाभ्यमज्ञाने टोक्त इति समासो णमेव स्यात् न क्त्वायाः तद्विधौ टोक्त्यभावात् । उत्तरत्र चोभयमनुवर्तते ।

तिरश्चापवर्गे ॥ ४ । ४ । १६६ ॥

अपवर्गस्समाप्तिर्निष्ठा तत्पूर्वको विरामः त्यागो वा । तस्मिन् कृञोऽव्ययेन तिरश्चा योगे णम् क्त्वा वा भवतः । तिर्यक्कारं । तिर्यक्कृत्य तिर्यक्कृत्वा गतः । समाप्य वासमाप्य विरम्य वा उत्सृज्य वा गत इत्यर्थः । अन्यत्र तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ।

भुवोऽनूचानुलोम्ये ॥ ४ । ४ । १६७ ॥

भूधातोरन्वगव्ययेन योगे अनुलोम्ये आनुकूल्ये णंक्त्वौ भवतो वा अन्वग्भावमन्वग्भूय अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । अनुकूलो भूत्वेत्यर्थः ।

तूष्णीमा ॥ ४ । ४ । १६८ ॥

तूष्णीमायोगे भुवो णम् क्त्वा वा भवतः । तूष्णींभावम् ।

तूष्णींभूय । तूष्णींभूत्वा तिष्ठति । जोष तिष्ठतीत्यर्थः ।

स्वाङ्गात्तसा कृभ्वः ॥ ४ । ४ । १६८ ॥

व्याश्रये तसित्यारभ्य यस्तस्प्रत्ययः स्वाङ्गाद्विहितः तदन्तेन योगे कृभूभ्यां णं क्त्वा वा भवतः । मुखतः कारम् । मुखतः कृत्वागतः । मुखतो भावम् । मुखतोभूयम् । मुखतो भूत्वा स्थितः । स्वांगादिति किम्? सर्वतः कृत्वा गतः । तसीति किम्? मुखं कृत्वा गतः ।

च्वौधाण्विनानाना ॥ ४ । ४ । १७० ॥

धाणिति संख्याया धा इत्यारभ्या तद्धितिधणः प्रत्याहारेण धाण् । ध्यमुञ् धमेधाः परिगृह्यन्ते । धणस्तव्ययेनेति व्युदासः । च्वाविति च्व्यर्थनिर्देशः । धाणन्तेन च्व्यर्थवृत्तिना ऽव्ययेन विना नाना इत्येताभ्यां च योगे कृभूभ्यां णम् क्त्वा वा भवतः । अद्विधाभूतं द्विधाभूत कृत्वा गतः । द्विधाकारम् । द्विधाकृत्य । द्विधाकृत्वा गतः । अद्विधाभूतः द्विधाभूतः स्थितः । द्विधाभावम् । द्विधाभूय । द्विधाभूत्वा स्थितः । एवमैकध्यं कारमैकध्यं कृत्य । ऐकध्यं कृत्वा ऐकध्यंभावम् । ऐकध्यंभूय । ऐकध्यंभूत्वा । द्वैधकारम् । द्वैधंकृत्य । द्वैधंकृत्वा । द्वैधं भावम् । द्वैधंभूय । द्वैधंभूत्वा । द्वेधाकारम् । द्वेधाकृत्य । द्वेधाकृत्वा द्वेधाभावम् । द्वेधाभूयं । द्वेधाभूत्वा । विनाकारम् । विनाकृत्य । विनाकृत्वा विनाभावम् । विनाभूय । विनाभूत्वा नानाकारम् । नानाकृत्य । नानाकृत्वा नानाभावम् । नानाभूय । नानाभूत्वा स्थितः । च्वाविति किम्? द्विधाकृत्वा काष्ठानि गतः ।

शुष्कचूर्णरूक्षादाप्यात्पिषस्तस्मिन् णम् ॥ ४।४।१७१ ॥

शुष्कादिभ्यः कर्मभ्यः परात्पिषेर्धातोर्णम्वा भवति । तस्मिन् यदि स एव धातुरुपपदं भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि ।

शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । शुष्कपेषं पिष्टः । शुष्कः पिष्ट इत्यर्थः । एवं चूर्णपेषं पिनष्टि । रूक्षपेषं पिनष्टि । वाधिकारात् शुष्कस्य पेषं पिनष्टीति घञादयोऽपि भवन्ति ।

कृञ् ग्रहोऽकृतजीवात् ॥ ४ । ४ । १७२ ॥

अकृतजीवाभ्यां आप्याभ्यां यथासंख्यं पराभ्यां कृञ्-ग्रहिभ्यां णम्वा भवति । तस्मिन् धातावुपपदे । अकृतकारं करोति । अकृतं करोतीत्यर्थः । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवं गृह्णातीत्यर्थः ।

निमूलात्कषः ॥ ४ । ४ । १७३ ॥

निमूलादाप्यात्परात् कषेः णम्वा भवति, तस्मिन् धातावुपपदे । निमूलकाषं कषति । निमूलं कषतीत्यर्थः ।

समूलाद्धनश्च ॥ ४ । ४ । १७४ ॥

समूलादाप्यात्पराद्धन्तेः कषेश्च णम्वा भवति, तस्मिन् धातावुपपदे । समूलघातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः समूलकाषं कषति समूलं कषतीत्यर्थः ।

करणात् ॥ ४ । ४ । १७५ ॥

करणवाचिनः परात् हन्तेर्णम्वा भवति । तस्मिन् धाता वुपपदे । पाणिघातं हन्ति । पाणिना हन्तीत्यर्थः । एवं पाद घातं हन्ति । अस्थिघातं हन्ति शरघातं हन्ति । शत्रून् हिंसार्थादपि करणात्परत्वादयमेव विधिः । अस्मिन् सति नित्यः समासः स एव धातुरुपपदम् ।

हस्तार्थात् वृत्वर्तिग्रहः ॥ ४ । ४ । १७६ ॥

हस्तार्थात्करणवाचिनः परेभ्यो वृत्वादिभ्यः णम्व भवति तेष्वेव उपपदेषु । हस्तवर्तं वर्तते । करवर्तं वर्तते पाणि वर्तं वर्तते । हस्तेन वर्तत इत्यर्थः । हस्तवर्तं वर्तयति । क

वर्तम् । पाणिवर्तम् । हस्तेन वर्तयतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति करग्राहम् । पाणिग्राहम् । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः ।

स्वस्नेहनार्त्थात्पुष्पिषः ॥ ४ । ४ । १७७ ॥

स्वार्थात् स्नेहनार्थाच्च करणवाचिनः यथासंख्यं परात्पुषेः पिषेश्च धातोस्तस्मिन्नुपपदे णम्वा भवति । आत्मात्मीयं ज्ञातिर्धनं च स्वार्थः, स्निह्यते येन स स्नेहनार्थः द्रवीकरणार्थः । स्वार्थात्पुषः-स्वपोषं पुष्णाति । आत्मपोषं पुष्णाति । गोपोषं पुष्णाति । महिषपोषं पुष्णाति । महिषीपोषं पुष्णाति । पितृपोषं पुष्णाति । मातृपोषं पुष्णाति । रैपोषं पुष्णाति । धनपोषं पुष्णाति । स्वादिभिः पुष्णातीत्यर्थः । स्नेहनार्थात् पिषः । उदपेषं पिनष्टि । घृतपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । उदकादिभिः पिनष्टीत्यर्थः ।

नाम्नि बन्धः ॥ ४ । ४ । १७८ ॥

बंध इति प्रकृतिर्नामविशेषणञ्च बन्धः बन्ध्यर्थस्य बंधनस्य यन्नाम तद्विषयात् करणवाचिनः परात् बधेस्तस्मिन्नुपपदे णम्वा भवति । अट्टालिकाबन्धं बद्धः । चडालिकाबन्धं बद्धः । क्रौंचबन्धं बद्धः । अट्टालिकादीनि बन्धनामधेयानि । तैर्बंधैर्बद्ध इत्यर्थः ।

आधारात् ॥ ४ । ४ । १७९ ॥

आधारवाचिनः परादूबन्धेः तस्मिन्नुपपदे णम्वा भवति । चक्रबन्धं बद्धः । कूटबन्धं बद्धः । गुप्तिबन्धं बद्धः । चक्रादिषु बद्ध इत्यर्थः ।

कर्तुर्जीवपुरुषान्नशिवहः ॥ ४ । ४ । १८० ॥

कर्तृवाचिनो जीवशब्दात् पुरुषशब्दाच्च यथासंख्यं परान्नशेश्च वहेश्च धातोस्तस्मिन्नुपपदे णम्वा भवति । जीवनाशं

नश्यति । जीवन्नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति, पुरुषः प्रेष्ये भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्तुरिति किम् ? जीवेन नष्टः । पुरुषं वहति ।

ऊर्ध्वात्पूरशुषः ॥ ४ । ४ । १८१ ॥

ऊर्ध्वशब्दात् कर्तृवाचिनः परात् पूरेः शुषेश्च तस्मिन्धातोरुपपदे णम्वा भवति । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वः पूर्यत इत्यर्थः । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति ऊर्ध्वः शुष्यतीत्यर्थः ।

आप्याच्चेवे ॥ ४ । ४ । १८२ ॥

आप्यात्कर्मणः कर्तुश्च पराद्धातोः तस्मिन् धातावुपपदे णम्वा भवति, इवे इवार्थे औपम्ये गम्यमाने । आप्यात्—घृतनिदायं निहितः घृतमिव निहित इत्यर्थः । एव रत्ननिदायं निहितः । शाकक्लेशं क्लिष्टः । कर्तुः—संभिन्ननाशं नश्यति नास्तिकः । ताविव नश्यतीत्यर्थः । एवं भजकनाशं नश्यति । "मनाश शत्रुर्गजनाशमाशु" ।

समर्थास्त्यर्थधृषज्ञाशकग्लाघटसहार्हारभलभक्रमे तुम् ॥ ४ । ४ । १८३ ॥

समर्थार्थे अस्त्यर्थे धृषादिषु चोपपदे धातोस्तुम् भवति अतदर्थोपपदार्थोऽयमारम्भः । समर्थो भोक्तुम् । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । पारयति भोक्तुम् । अत्र भोजने सामर्थ्यं प्रतीयते । अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् । अत्र संभवमात्रम् । धृषादिषु—धृष्णाति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । शक्नोति भोक्तुम् । अत्र प्राविण्यमात्रम् । ग्लायति भोक्तुम् । अत्राशक्तिः । घटते भोक्तुम् । सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अत्र योग्यतामात्रम् । लभते भोक्तुम् । अत्राप्रत्याख्यानमात्रम् । आरभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । अत्र भुजेरेव आद्यावस्था न क्रियान्तरम्

क्रियायां तदर्थायां वुण् लृट् च ॥ ४ । ४ । १८४ ॥

धातोस्तुम्, वुण्, लृट् च प्रत्यया भवन्ति क्रियायां तदर्थायां यस्माद्धातोस्स तुम् प्रत्ययो भवति तदभिधेयार्थं चेत् क्रियान्तरं गम्यते । कर्तुं व्रजति । हर्तुं व्रजति । भोक्तुम् ददाति । पातुं ददाति पात्रस्थजलम् । भोजको व्रजति । भोजकाः व्रजंति । भोजकं कुलं व्रजति । ययौ श्वश्रूमुपार्चिका करिष्यामीति व्रजति । अर्जयिष्यन्नालिलिङ्गुः स्फुरन्ति । क्रियायामिति किम् । भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । तदर्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति दंडः । प्रत्ययान्तराणामेते बाधकाः। पाकाय व्रजति। जयाय व्रजति । भूतये तिष्ठति । भोजनाय तिष्ठतीति चतुर्थ्यात्र तादर्थ्यं गम्यते ।

कर्मणोऽण् ॥ ४ । ४ । १८५ ॥

कर्मणः पराद्धातोः क्रियायां तदर्थायां गम्यमानायामण् प्रत्ययो भवति । कुंभकारो व्रजति । गोदायो व्रजति । तुण् लृटोः प्राप्तयोर्वचनम् । परत्वाद्गादीनपि बाधते ।

लेङ् तुमिच्छार्थे तुल्यकर्तृके ॥ ४ । ४ । १८६ ॥

धातोर्लेङ्तुमौ प्रत्ययौ भवतः 'तदर्थायां क्रियायां वर्तमान इच्छार्थे तुल्यकर्तृके उपपदे यस्माद्धातोर्लेङ्तुमावुत्पद्येते तदर्थस्य चेत् कर्ता इच्छार्थस्यापि कर्ता भवति । भुञ्जीयेति इच्छति । भुञ्जीयेति वांच्छति । भोक्तुमिच्छति । भोक्तुं वांच्छति । भोक्तुं वष्टि । भोक्तुमभिलषति । भोक्तुं कामयते । इच्छार्थ इति किम् ? भोजको व्रजति । तुल्यकर्तृक इति किम् ? इच्छति भुक्तान् भवान् । क्रियायां तदर्थायामिति किम् ? इच्छन् भुङ्क्ते ।

वन्दारुवृन्दपरिघट्टविलोलिताक्ष-
वृन्दारकेश्वरकिरीटतटावकीर्णैः ॥
मन्दारपुष्पनिकरैर्विहितोपहारं
वन्दामहे जिनपतेः पदपद्मयुग्मम् ॥ १ ॥

यो जानाति समं समस्तमनिशं यं सूरयस्संश्रिताः
येनादर्शि विमुक्तिवर्त्म सुधियो यस्मै स्पृहां कुर्वते ।
यस्मात्तत्त्वविनिश्चयोऽप्रतिहतं यस्यैव शास्त्रं जयी
यस्मिन् विस्मयनीयपुण्यमहिमा भूयात् स वः श्रेयसे ॥ २ ॥

सुविवेचितपदरूपा प्रकरणरचनाप्रवेशसुखसुभगा ॥
वाङ्मयमूर्तिस्सौरी कृतिरियमधिवसतु बुधहृदयम् ॥ ३ ॥

गहनं व्याकरणं स्यात् शब्दानुशासनं महागहनम् ॥
लिङ्लुङ्सन्यङ् कष्टं तस्मादपि चेट्परं महाकष्टम् ॥ ४ ॥

अम्भोजनेत्रं हरितोरुगात्रं दयाकलत्रं वरशक्तिपात्रम् ॥
भव्याब्जमित्रं भुवने पवित्रं नाभेयपुत्रं प्रणमामि नित्यम् ॥५॥

मुकुरविमलगण्डं चन्द्रसंकाशतुण्डं
गजकरभुजदण्डं कामदाहाग्निकुण्डम् ॥
विनुतमुनिपषण्डं गोमठेशप्रचण्डं
गुणनिवहकरण्डं नौमि नाभेयपिण्डम् ॥ ६ ॥

———:०:———

श्रीमज्जिनाधीशपदाब्जभृङ्गः कामादिमत्तेभमहामृगेन्द्रः ॥
हेमादिदानेषु महीजधेनुः श्रीचारुकीर्त्यार्यमुनिः स जीयात् ॥७॥

इति शब्दानुशासने चिन्तामणौ वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः । समाप्तोऽध्यायश्चतुर्थः । शम् ।
समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।
भद्रं भूयात् । श्रीः । श्रीः । श्रीः ।

यो बाकलीवाल उपाह्वपन्ना—
लालेति लोकप्रथित: प्रकीर्तिः ।
आबालमभ्यस्तसमस्तजैन—
सिद्धान्तसंसिद्धविशुद्धबोधः ॥ १ ॥

महर्षि सँस्मारकरार्षलुप्त—
प्रायार्यग्रन्थान् बहुशो विशोध्य ।
संस्कारसंस्कारितसंस्कृतार्थो
ज्ज्याच्छतं संस्कृतसंस्कृतार्थः ॥ २ ॥

श्रीमज्जिनेन्द्रचरणाम्बुजजातमोदः
कामादिहायनविधौ कृतवीर्यकृत्यः ।
स्वर्गापवर्गगममार्गविसूचकश्च
सोऽयं करोतु मम बोधसमृद्धिभूतिम् ॥ ३ ॥

अथाद्य श्रीमज्जगन्नमस्करणीयं प्रातःस्मरणीयं जैनजातिसमुत्पन्नविदुषामविदुषाञ्चानेकविधोपकारकं सामान्यतः सकलाखिलभारतीयोपकारकं श्रीगुरुवर्यपन्नालालवाकलीवालचरणसरोजद्वयं प्रणम्य तेषामनेकोपकारकरणकार्यमनुस्मृत्य तद्वशीभूय प्रमोदप्रस्फुटितचेतसा तच्चरणचंचरीकेण मया समाप्यते कर्णाटकलिपित: प्रतिबिंबीकृतस्यास्य शब्दतन्त्रस्यालङ्कृतिरिति ।

विदुषामनुचरः
मुन्नालाल—जैनः

शिवं भूयात्

॥ ओं ॥

श्रीवीतरागाय नमः ।

अथ शाकटायनव्याकरण सूत्रपाठः ।

वन्दारुवृन्दपरिघट्टविलोलिताक्ष-
वृन्दारकेश्वरकिरीटतटावकीर्णैः ।
मन्दारपुष्पनिकरैर्विहितोपहारं
वन्दामहे जिनपतेः पदपद्मयुग्मम् ॥ १ ॥

अइउण् । ऋक् । एओङ् । ऐऔच् । हयवरलञ् । ञमङणनम् । जबगडदश् । झभघढधष् । खफछठथट् । चटतव् । कपय् । शषसं अः × क ᵹ प र् । हल् ।

१ सात्मेतेत्
२ उता स्वः
३ तेयान्
४ भाव्योऽण्
५ अप्रयोगीत्
६ स्वस्स्थानास्यैकये
७ आसन्नः
८ संबन्धिनां सम्बन्धे
९ बहुति संख्या
१० बहुगणं भेदे
११ कसमासेऽध्यर्धः
१२ अर्धपूर्वपदो ङत्
१३ पौत्रादि वृद्धम्
१४ प्रपौत्राद्यस्त्रीवंश्यज्या-
योभ्रात्रोः सति युवा
१५ सत् सपिण्डेऽधिवयस्स्था-
ने वा
१६ युववृद्धं कुत्सार्चे
१७ नाम दुः
१८ त्यदादिः
१९ यस्याक्स्वादिरादैच्
२० देश एवैङ् त्वादौ
२१ प्राग्देशे
२२ क्रियार्थो धातुः
२३ दाधा घ्वब्
२४ प्रादिर्नाप्रत्यये
२५ तस्यागतार्थाधिपर्यर्थास्व-
त्यतिक्रमात्युपसर्गः प्राक्च
२६ डाच्च्व्यूर्याद्यनुकरणं च ति
२७ कारिकालनदोऽन्तस्सदसत्-
स्स्थित्यादिभूषानुपदेशा-
परिग्रहादरक्षेपे
२८ कणेमनः श्रद्धोच्छेदे
२९ अस्तं पुरोऽव्ययम्
३० गत्यर्थवदोऽच्छः
३१ तिरोऽन्तर्धौ
३२ कृञो वा

३३ मनस्युरस्युपाजेऽन्वाजे मध्ये पदे निवचने
३४ स्वाम्येऽधिः
३५ साक्षादाद्यच्वि
३६ नित्यं हस्तेपाणौ स्वीकृतौ
३७ जीविकोपनिषदिवे
३८ प्राध्वं बन्धे
३९ तस्वनूङामधणतस्यांक्त्वान्तुन्तिसुङ्मस्स्वामस्वरादीन्यव्ययम्
४० च्व्यसङ्ख्यद्वन्द्वपतीदुत्
४१ प्रत्ययः कृतोऽषष्ठ्याः
४२ स्वजाद्यायात्तद्वित:
४३ च्याद्यतिङ्कृत्
४४ परः
४५ मिदचोऽन्त्यात्
४६ स्पर्धे
४७ षष्ठ्याः स्थानेऽन्तेऽलः
४८ तस्मादादेः
४९ शिदङिदल्
५० स्थानीवाऽनलाश्रये
५१ परेऽचः प्राचोऽक्विदीर्घयङ्लुग्यासदस्क्लुग्विधौ
५२ लुग्योगेनत्
५३ टिदादिः
५४ किदन्तः
५५ विशेषणम्
५६ प्राक् पञ्चमी
५७ न सप्तम्यव्यादिषु
५८ तस्यादेः
५९ प्रत्ययन्यक्ष्यत्प्रकृत्यादेः
६० कृत्सतिकारकस्यापि
६१ तिङा वाक्यम् ।
६२ सुङ्पदम्
६३ नम् क्ये
६४ सिद्धत्यधातोः
६५ नवृत्यन्तः
६६ स्तं मत्वर्थे
६७ मनुर्नभोऽङ्गिरो वति
६८ विरामेऽगिदनाङ्वाद्यपवानुनासिकः
६९ वर्गसः
७० न
७१ एचोऽव्ययवायाव्
७२ यजेवादिकः
७३ अस्वे
७४ ह्रस्वो वापदे
७५ ऋत्यकः
७६ ऋश्चोस्वाचः ।
७७ दीर्घः
७८ शस्यक्
७९ नन्तः पुंसः
८० ढ्लुच्यणः
८१ सहिवहोऽस्यौः
८२ स्वक्येङर्
८३ एजूव्येच्
८४ प्रस्योढोढ्यूहैषैष्ये
८५ स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम्
८६ ओमाङि परः
८७ एवेऽनियोगे

याति । प्रणिवाति । परिणिवाति प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्रणिप्साति । परिणिप्साति । प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । प्रणिवपति । परिणिवपति । प्रणिवहति । परिणिवहति । प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि । अंतर्णिदेग्धि । तिप्निर्देशो यङ्लुपि निवृत्त्यर्थः । तेन प्रनिसासाति । परिनिसासातीति आदौ न भवति । अन्यत्र भवति–प्रणिदाधाति । प्रणिमामाति । प्रणिजागर्दिति । उपसर्गादिति किम् ? वारि निदधाति ॥

शेषेऽषांतकखपाठे वा ॥ ४ । २ । २४१ ॥

शेषे घ्वादिभ्योऽन्यस्मिन् धातुपाठे धातूपदेशे अषान्ते कखादौ परे अदुरुपसर्गादन्तरश्च परस्य नेर्णो भवति वा । प्रणिपचति । परिणिपचति । प्रनिपचति । परिनिपचति । प्रणिभिनत्ति । परिणिभिनत्ति । प्रनिभिनत्ति । परिनिभिनत्ति । अंतर्णिभिनत्ति । शेष इति किम् ? प्रणिदयति । प्रणिदयते । घ्वादिग्रहणं किम् ? यङ्लुपि सावकाशत्वात् । अषांतकखेति किम्? प्रनिपिनष्टि । प्रनिकरोति । प्रनिखनति । पाठः इति किम् ? प्रनिसासाति । प्रनिपापचीति । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेक्ष्यति । अत्रायं विधिर्न भवति । प्रणिवेष्टा । प्रनिवेष्टा । प्रणिदेष्टा प्रनिदेष्टा । अत्र भवति पाठे अषांतत्वात् ॥

परेरनितेः ॥ ४ । २ । २४२ ॥

परेः परस्यानेर्धातोर्णो भवति वा । पर्यणिति । पर्यनिति । परेरिति किम् ? प्राणिति ।

अंते च ॥ ४ । २ । २४३ ॥

उपसर्गादंतरश्च परस्यानितेर्नकारस्य पदस्यांतेऽनन्ते च

वर्तमानस्य णो भवति । प्राणिति । पराणिति । हे प्राण् । हे पराण् । हे पर्याण् ।

द्व्योः ॥ ४ । २ । २४४ ॥

अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्यानितेर्द्वयोर्नकारयोर्णो भवति । प्रत्येकम् प्राणिणिषति । पर्यणिणिषति । प्राणिणत् । प्राणिणिणिषत् । पर्यणिणिणिषत् ।

घ्नः ॥ ४ । २ । २४५ ॥

अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य हंतेर्नकारस्य णो भवति । प्रहण्यते । प्रहणनम् । पराहणनम् । निर्हणनम् । परिहणनम् । अंतर्हणनम् । प्रघ्नन्ति । प्राघानीत्यत्र घि घ्न इति न भवति ।

म्वि वा ॥ ४ । २ । २४६ ॥

अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य हंतेर्नकारस्य मकारवकारयोः परतः णो भवति वा । प्रहण्वः । प्रहन्वः । प्रहण्मः । प्रहन्मः । प्राहण्वहे । प्राहन्वहे । प्राहण्महे । प्राहन्महे । अन्तर्हण्वः । अन्तर्हन्वः । अन्तर्हण्मः । अन्तर्हन्मः ॥

न देशेऽन्तरोऽयनघ्नः ॥ ४ । २ । २४७ ॥

अन्तरा परस्यायनशब्दनस्य हंतेश्च नकारस्य णो न भवति । देशाभिधाने । अंतरयनो देशः । अन्तर्हननो देशः । अन्यत्र—अरयणम् । अन्तयरणम् । अन्तर्हणनम् वर्तते ।

निंसनिक्षनिन्दः कृति वा ॥ ४ । २ । २४८ ॥

अदुर उपसर्गादन्तरश्च परेषां निंसनिक्षनिन्दाधातूनां कृति परे णो भवति वा । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनं । प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम् । प्रणिंदनम् । प्रनिन्दनम् । कृतीति किम् ? प्रणिंस्ते । परिणिंस्ते । प्रणिक्षति । परिणिक्षति । प्रणिन्दति । परिणिन्दति । हिन्विति नित्यमेव भवति ।

अषोऽचोऽभाभूपूज्कंगंप्यायिवेपः ॥ ४ । २ । २४९ ॥

कृतीति वर्तते। नकारस्य विशेषणम् । अषकारांता-दद्रुर उपसर्गादन्तरश्च परात् भाभ्वादिवर्जितस्य धातोः परस्य कृतप्रत्ययस्थस्य नकारस्याचः परस्य णो भवति । प्रयाणम् । परियाणम् । निर्याणम् । प्रयायमाणं । प्रयाणीयं। परियाणीयं। अप्रयाणिः । अपरियाणिः । प्रयायिणौ । परियायिणौ । प्रहीणः । परिहीणः । अष इति किम् ? प्रभग्नः । अभादिति किम् ? प्रभानम् । प्रभवनम् । प्रपवनम् । प्रकमनम् । प्रगमनम् । प्राप्यायनम् । प्रवेपनम् । अकारानुबन्धात् इकारानुबन्धस्य भवति । प्रपवमाणं । प्रयवणं । कृतीति किम् ? प्रवापेन ।

नमीजादेरेव ॥ ४ । २ । २५० ॥

अषांतादद्रुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य धातोर्नमि सति इजादेरेव भादिवर्जितात् कृत्स्थस्य नकारस्याचः परस्य णो भवति । प्रेङ्खणम् । परेङ्खणम् । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । नमीति किम् ? नम्यसति । नियमो नास्ति, प्रपवणं । इजादेरिति किम् ? प्रमंकनम् । प्रमंगनम् ।

णिहलिजुपांत्याद्वा ॥ ४ । २ । २५१ ॥

ण्यंतात् हलः परो य इच् तदुपांत्याच्च धातोः भादि-वर्जितात्कृत्स्थस्याचः परस्य नकारस्याषकारांतोपसर्ग-स्थान्निमित्तात्परस्य णो वा भवति । प्रयापणं । प्रयापनं । प्रयाप्यमाणं । प्रयाप्यमानं । प्रयापणीयं । प्रयापनीयं । अप्र-यापणिः । अप्रयापनिः । प्रयापिणौ । प्रयापिनौ । हलिजु-पांत्यात्-प्रकोपणं । प्रकोपनं । प्रगोप्यमाणं प्रगोप्यमानं । हल्-ग्रहणं किम् ? प्राहणं । पराहणं । इजोपांत्यादिति किम् ? परिवहणं । अष इति किम् ? निष्पायनं । दुष्पायनं । अभा-

देरिति किम्? प्रभापना । प्रभावना । प्रपातना । प्रकामना । प्रगामना । प्राप्यायना । प्रदेवना ।

निर्विण्णः ॥ ४ । २ । २५२ ॥

निर्विण्ण इति निस्पूर्वाद्विदेस्सत्तालाभविचारार्थात्प-रस्य क्तनकारस्य णो निपात्यते । निर्विण्णः प्राव्रजत् पिता ।

रोलोऽयौ ॥ ४ । २ । २५३ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । उपसर्गादयतौ धातौ परे उपस-र्गस्थस्य रेफस्य लकारादेशो भवति । प्लायते । पलायते । प्लयते । अयाविति किम्? प्रायः । परायः । इणोऽच् ।

निप्रतेर्वा ॥ ४ । २ । २५४ ॥

निस्प्रत्यो रेफस्याऽयतौ परे लो वा भवति । निल-यनं । निलयते । निरयणं । निरयते । प्रत्ययते । दुलयनं । दुलयते । दुरयणं । दुरयते । इति दुसः दुष्टत्वं । दुरित्यतनि-त्येवमर्थं हीमौ द्वावप्युपसर्ग्येते ।

परेर्घाङ्कयोगे ॥ ४ । २ । २५५ ॥

परेः रेफस्य घांकयोगेषु परतः लो वा भवति । पलिघः । पल्यंकः । पलियोगः । परिघः । पर्यङ्कः । परियोगः ।

ऋश्चर्फिडादीनां ॥ ४ । २ । २५६ ॥

ऋफिडादीनां रेफस्य ऋकारस्य च लो वा भवति । लृफिडः । ऋफिडः । लृतकः । ऋतकः । कपिलकः । कपिरकः । तिलिपरिकं । तिष्पिरिकं । लोमानि । रोमाणि । पांसुलः । पांसुरः । कल्म । कर्म । इस्य-ऋफिलः । ऋफिडः । चूला । चूडा । वलिशं । वडिशं । पुलिनं । पुडिनं । ऋफिडादयश्शिष्ट-प्रयोगानुसर्तव्याः ।

ग्रोऽचि ॥ ४ । २ । २५७ ॥

गृ इत्येतस्य धातोः विहितेऽचि अजादौ प्रत्यये परे रेफस्य लो वा भवति । निगिलति । निगिरति । निगलनम् । निगरणम् । निगालको निगारकः । अचीति किम् ? निगीर्णम् । निगीर्यते । निगाल्यते । इत्यत्रांतरंगत्वात् लत्वे कृतेऽपि लुक् । गिरौ । गिरः । इत्यत्र न धातोः प्रत्यय इति न भवति ।

यङि ॥ ४ । २ । २५८ ॥

वेति निवृत्तं । ग्रो यङि रेफस्य लो नित्यं भवति । निजेगिल्यते । निजेगिल्येते । निजेगिल्यन्ते ।

गरगलं विषप्राण्यंगे ॥ ४ । २ । २५९ ॥

गरगल इति विषे प्राण्यंगे च यथासंख्यं लत्वाभावो लत्वं च निपात्येते । गरो विषम् । गलः प्राण्यंगम् ।

कृपोऽकृपीटादिषु ॥ ४ । २ । २६० ॥

कृपेर्धातोरेकस्य कृपिडादिवर्जितेषु लो भवति । क्लृप्तः । क्लृप्तवान् । चिक्लृप्सति । अचिक्लृपत् । कल्पते । कल्पिता । कल्पकः । अकृपिडादिष्विति किम् ? कृपीटः । कृपणः । कर्पूरः ।

आदेष्णोऽष्वक्कष्ठ्याष्ठीवस्स्नस् ॥ ४ । २ । २६१ ॥

पाठ इति वर्तते । ष्वक्कष्ठ्याष्ठीवूवर्जितस्य धातोः षकारस्य णकारस्य च धातुपाठे आदिभूतस्य यथासंख्यं सकारो नकारश्च आदेशौ भवतः । षहि—सहते । षिचि—सिंचते । णिञ् नयति । णम् नमति । आदेरिति किम् ? प्रचिलषति । प्रनिसेक्ष्यते । प्रनिपिनष्टि । वणति । भणति । अष्वक्कष्ठ्याष्ठीव इति किम् ? ष्वक्कते । ष्ठ्यायते । निष्ठीवति । पाठ इति किम् ? षकारीयति । णकारीयति ॥

इति शब्दानुशासने चिंतामणौ वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीय पादः ।

अथ चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

तास्स्यौ लुलॄः ॥ ४ । ३ । १ ॥

धातोरिति वर्तते । तदितः प्रभृति पंचम्यंतं वेदितव्यम् । धातोः लुलॄ इत्येतयोः परतः यथासंख्यं मध्ये तास् स्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । लु इति लुटो ग्रहणम् । लुङि स्यादिरपवादः । लृ इति सामान्येन लृङ्लृटोश्च । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । कर्तासि कर्तास्थः । कर्तास्थ । करिष्यति । करिष्यतः । करिष्यंति । अकरिष्यत् ।

सिर्लुङि ॥ ४ । ३ । २ ॥

धातोर्लुङि परे मध्ये सिप्रत्ययो भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् ।

दृपादेर्वासृपः ॥ ४ । ३ । ३ ॥

दृपादिभ्यः सृप् वर्जितेभ्यो लुङि परे मध्ये सिर्वा भवति । क्साङोरपवादः, दृप्, तृप्, सृप्, कृप्, स्पृश् मृशे वेति सूत्रोपात्ता दृपादयः । अदृपत् । अद्राप्सीत् । अदार्प्सीत् । अतृपत् । अत्राप्सीत् । अतार्प्सीत् । अकृक्षत् अक्राक्षीत् । अकार्क्षीत् । अस्पृक्षत् । अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । अमृक्षत् । अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् । असृप इति किम्? असृपत् ।

इकश्शलोऽदृशः क्सो नेट् चेत् ॥ ४ । ३ । ४ ॥

इकः परो यः शल् तदन्ताद्धातोः दृशिवर्जिताल्लुङि परे मध्ये क्सप्रत्ययो भवति न चेत्तस्य क्सस्येड्भवति । लिह्—अलिक्षत । अलिक्षाताम् । अलिक्षन् । द्विष्—अद्विक्षत । अद्विक्षताम् । अद्विक्षन् । दुह्—अधुक्षत् । अधुक्षताम् । अधुक्षन् । इक इति किम्? अदाक्षीत् । अताक्षीत् । शल इति किम्? अभे-

त्सीत् । अदूश इति किम् ? अद्राक्षीत् । नेट्चेति किम् ? अमोषीत् । विकल्पितेटः । यदेड् भवति तदा न भवति-न्यगूहीत् । यदा न भवति तदा भवत्येव अघोक्षत् ।

श्लिषः ॥ ४ । ३ । ५ ॥

श्लिषेर्धातोर्लुङि क्सो भवति न चेत्तस्य क्सस्येड् भवति । आश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः । नेट्चेदिति किम् ? श्लिषू श्रिषू श्लिषू प्रषू प्लुषू दाहे । आश्लेषीत् । पुष्यादित्वात्तस्याङ् स्यादिति वचनं । आश्लिषि कन्या देवदत्तेनेत्यत्र तूत्तरो ञि-र्भवति एव ॥

नानालिंगने ॥ ४ । ३ । ६ ॥

आलिंगनं परिष्वञ्जनम् । अनालिङ्गनेऽर्थे वर्तमानात् श्लिषेर्धातोः क्सो न भवति । आश्लिषत् जतु च काष्ठं च । समाश्लिषत् गुरुकुलम् । समालिष्ट प्लक्षोऽन्यग्रोधेन । अन्यत्र आश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः । आश्लिक्षन्त कन्याः देवदत्तेन ।

कंश्रिद्रुस्रुणेर्ङः कर्तरि ॥ ४ । ३ । ७ ॥

कम् श्रि द्रु स्रुभ्यो णयन्तेभ्यश्च कर्तरि लुङि परे मध्येङो भवति । अचकमत । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् । असुस्रुवत् । णेः-अचीकरत् । अजीहरत् । अजीहरत् । अचीकमत् । अचीकरत कटः स्वयमेव । कर्तरीति किम् ? अकमिषातां । अकारयिषाताम् कटौ ॥

धेट्श्वेर्वा ॥ ४ । ३ । ८ ॥

धेटःश्वयतेश्च कर्तरि लुङि मध्येङो वा भवति । अदधत् अदासीत् अशिश्वियत् । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्तरीति किम् ? आदिषातां स्तुनौ देवदत्तेन ।

स्तम्भूम्रुचम्लुचूग्रुचग्लुचश्विञ्जोऽङ् ॥ ४।३।९ ॥

स्तम्भ्वादिभ्यः कर्तरि लुङि मध्ये अङ् भवति वा । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अस्रुचत् । अस्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् । अग्रुचत् अग्रोचीत् । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अग्लुचीत् । अश्वत् । अशिश्वियत् । अश्वयीत् । अजरत् । अजारीत् ॥

ऋदितोऽतङि ॥ ४ । ३ । १० ॥

ऋदितो धातोः कर्तर्यतङि लुङि मध्ये अङ् भवति । अरुधत् । अरौत्सीत् । अभिदत् । अभैत्सीत् । अच्छिदत् । अच्छैत्सीत् । पर्यविषत् । पर्यविषत् । पर्यवीक्षत् । अतङीति किम्? अरुद्ध । अभित्त । अच्छित्त ।

सर्तिशास्तिलिद्द्युत्पुष्यादेः ॥ ४ । ३ । ११ ॥

सर्तिशास्तिभ्याम्लृदितः द्युतादिभ्यः पुष्यादिभ्यश्च कर्तर्यतङि लुङि मध्ये अङ्नित्यं भवति । असरत् । अशिषत् । लृदितः—अगमत् । असृपत् । अशकत् । आपत् । द्युतादिभ्यः—अद्युतत् । द्युतादयो द्युद्भ्यो लुङि इत्यत्रोदाहृताः । पुष्यादिभ्यः—अपुषत् ॥ अशुषत् । अतुषत् । अपाश्लिषत् जतु च काष्ठं च । अशकत् इति नेयम् । श्यनिर्देशः किम्? अपोषीत् । अकुक्षत् । अखाक्षीत् । पोषति । पुष्णात्यादिभ्यो न भवति । अतङीति किम्? व्यद्योतिष्ट । व्यत्यशुक्षत् ।

वक्त्यस्ख्यातेः ॥ ४ । ३ । १२ ॥

वक्तीति वच भाषणे ब्रूञादेशश्च असू क्षेपणे ख्यातीति ख्याप्रकथने चक्षादेशश्च एभ्यो धातुभ्यः कर्तरि लुङि अङ् भवति । अवोचत् । पर्यास्थत पर्यास्थेतां घटो स्वयमेव । आख्यत् । आख्यतु । असूग्रहणम् तङर्थं । अतङि पुष्यादित्वात् सिद्धं तिब् निर्देशो यङ् लुग्निवृत्त्यर्थः । अचाख्यासीत् ।

रागाभावेन सुखस्यानुद्देश्यत्वाभ्युपगमाच्च। किं वा(२) परममुक्तित्वम्। समानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वमिति चेत्। न सुखान्तमुक्तौ पूर्वमपि तथाविधदुःखध्वसस्य जातत्वात् भोगदशायामपि मुक्तत्वप्रसङ्गात्। न च दुःखान्तै-

क्यवश्यम्भावेन सुखहानिप्रतिसन्धानात्कथं तुल्यायव्ययतोद्घाटस्तत्राह। परममुक्तेष्विति। अप्रतिसंहिताशा एवाकस्मात्प्राप्तिरिति न सुखहानिज्ञानमस्तीति भावः। इष्टापत्तिं मन्यमानं प्रत्याह रागाभावेनेति। यद्यपि सर्वथा रागाभावोऽसिद्धः मुमुक्षोरसत्त्वात्। तथापि क्षयिष्णुत्वादिदोषदर्शनेन सुखे तदभावोऽभिमतः। असम्भवेन दूषितमपि परममुक्तित्वं दूषणान्तरदानाय पुनः पृच्छति। किञ्चेति। पूर्वोत्तरभागयोर्दुःखपदस्य मुख्यदुःखपरत्वं मत्वा दूषयति। सुखान्तमुक्ताविति। सुखानुभवाव्यवहितोत्तरक्षणे मुक्तयव्यवहितप्राक्कालवृत्तिसुखानुभवदशायां देहादिगौणदुःखसमानकालीनत्वेपि मुख्यदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वान्मुक्तत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु मरणस्य दुःखाविनाभावान्न सुखान्तमुक्तिरत आह। नचेति। सुखमरणस्येति। ते नराः सुखमृत्यव इत्यादिपुराणेष्विति शेषः। संस्कारेति। साक्षात्कारविषयदुःखध्वंस इदानीमपीति

(१) २१४ पृष्ठमारभ्य मुक्तिवादप्रकरणं ज्ञेयम्।

(२) किञ्चेति—१ पु० पा०।

भोगैकनाश्यत्वात्। संशयस्य संस्काराजनकत्वेन संसारदशायामपि प्रसङ्गादित्याहुः। नाप्यजनकदुःखध्वंसत्वम्। असिद्धत्वात्। लिङ्गत्वेनानुमितौ विषयीभूय योगिसाक्षात्कार(१)जनकत्वस्य संभवात्। नापि सकलात्मविशेषगुणध्वंसत्वं सकलदुःखध्वंसत्वं वा। मिलितप्रतियोगिकध्वंसस्यानुपपत्तेः। नापि दुःखध्वंसमात्रं प्र-

समानाधिकरणसमानकालीनसाक्षात्कारविषयताऽव्याप्यत्वाच्चरममपि दुःखमनुभूयत एव तथा चानुभवादेव तन्नाशो नादृष्टनाशादिति भावः। प्रथमे कैश्चिदुक्तामतिव्याप्तिमनुवदति। संशयस्येति। ग्रन्थतमत्वोत्कीर्तनेन संशयस्य संस्कारजनकत्वं ग्रन्थकृदभिमतमिति प्रतिभाति। अजनकेति। संसारावस्थदुःखस्य स्वसाक्षात्कारजनकत्वात् न तद्ध्वंसेऽतिव्याप्तिः। लिङ्गकारणताप्रसङ्गेनाह। अनुमितौ लिङ्गत्वेनेति। अधर्माद्यनुमिताविन्यर्थः। वर्त्तमानस्वसुखदुःखादिविषयं योगिज्ञानं लौकिकमेवेति विषयजन्यमित्याशयेनाह। विषयीभूयेति। साक्षात्कारे चरमसाक्षात्कारे स्वध्वंसे चेत्यपि द्रष्टव्यम्। सकलेति। संयोगादिभिरसम्भवव्यावृत्त्यै विशेषेति। रूपादिभिस्तद्व्यावृत्त्यै

(१) साक्षात्कारे च—३ पु० पा०।

त्येकविवक्षायामतिव्याप्तेः । चरमदुःख(१)ध्वंसत्वविवक्षायां तस्यावश्योपजीव्यत्वेनान्येषां परित्यागात् । नाप्यदृष्टाभावहेतुकानुभवध्वंसत्वम् । अस्यापुरुषार्थत्वात् । न च प्रायणान्त्यानुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिः । तस्य संस्कारेणैव नाशोपपत्तेः ।

आत्मेति । भोगदशायामतिव्याप्तेराह । सकलेति । आत्मविशेषगुणध्वंसत्वेनानुद्देश्यत्वादाह । सकलदुःखेति । साकल्यं प्रतियोगिनो विशेषणं ध्वंसस्य वा नाद्य इत्याह । मिलितेति । तदात्मसकलदुःखानामेकदा असत्त्वेन तावज्जन्यैकध्वंसस्यासम्भवात् तावदजन्यस्य च तावद्ध्वंसत्वानुपपत्तेरिति भावः । द्वितीयमर्थतोऽनुवदति । दुःखध्वंसमात्रमिति । मात्रशब्दः कात्स्न्र्ये । तेपि मुक्तिः प्रत्येकं मिलिता वा नाद्य इत्याह । प्रत्येकेति । इदानीन्तनदुःखध्वंसेऽव्विति शेषः । द्वितीये मेलकप्रतियोगिकतिपयसिद्धत्वेन तदात्मनो मुक्तेः साध्यत्वानुपपत्तिः । तथापि सकलध्वंसमेलनमसिद्धमेव यावन्न चरमध्वंस इति चेन्न हन्तैव प्राप्ताप्राप्तविवेकेन चरमध्वंस एवावश्यक उपजीव्यत्वान्मुक्तिरस्त्वित्याह । चरमेति । न च सापि चरमस्यात्यन्तिकत्वदूषणेनैव दूषितकल्पत्वादिति भावः । चरमस्य दुःखसाक्षात्कारस्य स्वोत्तरभाविविरोधिगुणान्तरानुदयेन भोजकादृष्टनाशना-

(१) चरमदुःखविवक्षायान्तु—२पु० पा० ।

अत्रोच्यते । दुःखान्तरध्वंसस्यायत्नसिद्धत्वेऽपि तथाविधदुःखध्वंसस्य प्रयाससाध्ययोगाभ्याससाध्यत्वात् । दुःखोत्पादार्थप्रवृत्तिप्रसङ्गस्त्विष्ट एव । जीवन्मुक्तिदशायां तथा प्रमाण-

श्यत्वादिदानीन्तनस्य च तस्य संस्कारादिभिरेव नाशसंभवाददृष्टाभावहेतुकोऽनुभवध्वंसो मुक्तिरस्तु तत्राह । अस्यापुरुषार्थत्वादिति । अत्र परोद्भावितामप्यतिव्याप्तिं दूषयति । न च प्रायणेति । संस्कारेणेति । स्मृतिदर्शनकल्पेनेति शेषः ।

अन्यथोपपत्तिं समर्थयते । अत्रोच्यत इति । यदुक्तमुत्पन्ने चरमदुःखेऽयत्नसिद्धस्तद्ध्वंस इति भवेदेवं यदि दुःखध्वंसमात्रं मुक्तिपदार्थः स्यात् । किन्तु समानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वविशेषितम् । न च तत्पुरुषप्रयत्नमन्तरा न हि जन्मानपाये दुःखध्वंसस्य समानाधिकरणदुःखासमानकालीनता नाम । न च प्रवृत्त्यनपगमे तदपायः । न च रागादिदोषानुपशमे तदपगमः । न च तन्मूलमिथ्याज्ञानवासनानुपरमे तदुपशमः । न च तत्त्वसाक्षात्कारतरणेरनुदये तदुपरमः । न च योगाभ्याससाध्यनिदिध्यासनावधिना विना श्रवणादिना तदुदय इत्यस्त्येककृतिसाध्यतेत्याह दुःखान्तरेति । दुःखोत्पादाय प्रवृत्तिमनुमोदते । इष्ट एवेति । जीवन्मुक्तिदशायामिति । भोगैकनाश्यस्य कर्मणो मुक्तिविरोधिनः क्षयापयोगिनो

सिद्धत्वात्। किञ्च नोत्पन्नदुःखध्वंसार्थमनागत-दुःखध्वंसार्थं वा प्रवर्तते। किन्तु दुःखहेतुसंसारनाशाय। एतदेवाभिसन्धाय दुःखहेतौ दुःखत्वोपचारः शास्त्रे हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारादित्याहुः। न च तत्राप्युत्पन्नानुत्पन्नविकल्पसम्भवेनासाध्यत्वम्। अशक्यसाध्यत्वं वा शङ्कनीयम्। उ-

दुःखभोगे प्रवृत्तिस्वीकारादित्यर्थः। समानाधिकरणदुःखाप्रमानकालीनदुःखसाधनध्वंसो मुक्तिरित्येकदेशिमतेपि परिहारमाह। किञ्चेति। संसारो देहात्माभेदभ्रमवासना न मिथ्याज्ञानम् उत्पन्नानुत्पन्नविकल्पग्रासात्। अत एव तस्यास्थिरत्वेनायत्नसिद्धविनाशत्वाभावादहिकण्टकादिना नाशदर्शने यत्नसाध्यविनाशत्वं दर्शयिष्यति। उत्पन्नस्यैवेत्यादिना। ननु तत्त्वज्ञानमभेदभ्रमं निवर्तयेद्विरोधित्वात्। न तु तद्वासनां क्वचिदप्यक्लृप्तत्वाद्वासनायाः स्मृत्येकनाश्यत्वाच्चेति चेन्न अनन्यगतिकतया प्रकृत एव तथाकल्पनादिति वदन्ति। नन्वेवं दुःखहेतुसंसारनाशाय प्रवृत्तिरिति वदता दुःखसाधनध्वंसस्य मुक्तित्वमुक्तम् तथा च तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति सूत्रविरोधः। तेन दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव तत्त्वाभिधानादित्याशङ्क्याह। एतदेवेति। यतो हेतूच्छेद एव पुरुषव्यापारो न मुख्यदुःखोच्छेद अतः सौत्रं दुःखपदं दुःखसाधने औपचारिकमित्यर्थः। न चेत्या-

त्पन्न एव दुःखहेतावहिकण्टकादौ लोके परिहार-
स्य यत्नसाध्यत्वदर्शनात् । न च यदि तेन
हेतुना दुःखमवश्यं जनयितव्यं तदा परिहारानु-
पपत्तिः । न जनयितव्यं चेत् । किमर्थं परि-
हरणीयमिति वाच्यम् । कण्टकादिपरिहारेप्य-
स्य समानत्वात् । न चैवंविधदुःखध्वंसस्याप्रा-

दिना मिथ्याज्ञानाभिप्रायेण विकल्पानुपपत्तिमाशङ्क्य
वासनाभिप्रायेण परिहरति । उत्पन्नस्यैवेति । अन्यथा-
हिकण्टकादेः स्थिरत्वेन तन्नाशस्य यत्नसाध्यत्वेपि मिथ्या-
ज्ञानस्य विरोधिगुणान्तरीयनिवर्तनीयतया तद्ध्वंसस्या-
यत्नसिद्धत्वान्न तदर्थं प्रवृत्तिरुचिता परेणापि सुवचत्वात् ।
एकदेशिमतं समाप्य पूर्वपक्षितं दुःखध्वंसस्याप्रामाणिकत्वं
निरस्यति । नचैवंभूतेति । प्रत्येकमुक्तिसाधने पक्षमाह ।
देवदत्तेति । सर्वमुक्तिसाधने तमाह । दुःखत्वमेवेति ।
स्वं दुःखत्वम् देवदत्तदुःखत्वम् । न च सुषुप्तौ देवदत्तदुः-
खासमानकालीनदेवदत्तदुःखध्वंससंभवात्सिद्धसाधनमि-
ति वाच्यम् असमानकालीनपदेन समानकालीना-
न्यत्वस्य विवक्षणादन्योन्याभावस्य च व्याप्यवृत्तित्वात् ।
सिद्धसाधननिवृत्त्यै असमानकालीनान्तम् । न च स्वपद-
स्य समभिव्याहृतपरत्वात्तादृशध्वंसप्रतियोगिनि तत्त-
दादित्यगत्यादिरूपे कालोपाधौ दुःखत्ववृत्तेः सिद्धसा-
धनम् । वृत्तिपदस्य समवायार्थत्वात् । आत्मत्वे व्यभि-

सिद्धत्वात्। किञ्च नोत्पन्नदुःखध्वंसार्थमनागतदुःखध्वंसार्थं वा प्रवर्तते। किन्तु दुःखहेतुसंसारनाशाय। एतदेवाभिसन्धाय दुःखहेतौ दुःखत्वोपचारः शास्त्रे हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारादित्याहुः। न च तत्राप्युत्पन्नानुत्पन्नविकल्पसम्भवेनासाध्यत्वम्। अशक्यसाध्यत्वं वा शङ्कनीयम्। उ-

---

दुःखभोगे प्रवृत्तिस्वीकारादित्यर्थः। समानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखसाधनध्वंसो मुक्तिरित्येकदेशिमतेऽपि परिहारमाह। किञ्चेति। संसारो देहात्माभेदभ्रमवासना न मिथ्याज्ञानम् उत्पन्नानुत्पन्नविकल्पग्रासात्। अत एव तस्यास्थिरत्वेनायत्नसिद्धविनाशत्वाभावादहिकण्टकादिना नाशदर्शने यत्नसाध्यविनाशत्वं दर्शयिष्यति। उत्पन्नस्यैवेत्यादिना। ननु तत्त्वज्ञानमभेदभ्रमं निवर्तयेद्विरोधित्वात्। न तु तद्वासनां क्वचिदप्यक्लृप्तत्वाद्वासनायाः स्मृत्येकनाश्यत्वाच्चेति चेन्न अनन्यगतिकतया प्रकृत एव तथाकल्पनादिति वदन्ति। नन्वेवं दुःखहेतुसंसारनाशाय प्रवृत्तिरिति वदता दुःखसाधनध्वंसस्य मुक्तित्वमुक्तम् तथा च तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति सूत्रविरोधः। तेन दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव तत्त्वाभिधानादित्याशङ्क्याह। एतदेवेति। यतो हेतूच्छेद एव पुरुषव्यापारो न मुख्यदुःखोच्छेद अतः सौत्रं दुःखपदं दुःखसाधने औपचारिकमित्यर्थः। न चेत्या-

त्पन्न एव दुःखहेतावहिकण्टकादौ लोके परिहार-
स्य यत्नसाध्यत्वदर्शनात् । न च यदि तेन
हेतुना दुःखमवश्यं जनयितव्यं तदा परिहारानु-
पपत्तिः । न जनयितव्यं चेत् । किमर्थं परि-
हरणीयमिति वाच्यम् । कण्टकादिपरिहारेप्य-
स्य समानत्वात् । न चैवंविधदुःखध्वंसस्याप्रा-

दिना मिथ्याज्ञानाभिप्रायेण विकल्पानुपपत्तिमाशङ्क्य
वासनाभिप्रायेण परिहरति । उत्पन्नस्यैवेति । अन्यथा-
हिकण्टकादेः स्थिरत्वेन तन्नाशस्य यत्नसाध्यत्वेपि मिथ्या-
ज्ञानस्य विरोधिगुणान्तरीयनिवर्तनीयतया तद्ध्वंसस्या-
यत्नसिद्धत्वान्न तदर्थं प्रवृत्तिरुचिता परेणापि सुवचत्वात् ।
एकदेशिमतं समाप्य पूर्वपक्षितं दुःखध्वंसस्याप्रामाणिकत्वं
निरस्यति । नचैवंभूतेति । प्रत्येकमुक्तिसाधने पक्षमाह ।
देवदत्तेति । सर्वमुक्तिसाधने तमाह । दुःखत्वमेवेति ।
स्वं दुःखत्वम् देवदत्तदुःखत्वम् । न च सुषुप्तौ देवदत्तदुः-
खासमानकालीनदेवदत्तदुःखध्वंससंभवात्सिद्धसाधनमि-
ति वाच्यम् असमानकालीनपदेन समानकालीना-
न्यत्वस्य विवक्षणादन्योन्याभावस्य च व्याप्यवृत्तित्वात् ।
सिद्धसाधननिवृत्त्यै असमानकालीनान्तम् । न च स्वपद-
स्य समभिव्याहृतपरत्वात्तादृशध्वंसप्रतियोगिनि तत्त-
दादित्यगत्यादिरूपे कालोपाधौ दुःखत्ववृत्तेः सिद्धसा-
धनम् । वृत्तिपदस्य समवायार्थत्वात् । आत्मत्वे व्यभि-

माणिकत्वम् । देवदत्तदुःखत्वम् दुःखत्वमेव वा स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्तिकार्यमात्रवृत्ति धर्मत्वात् एतत्प्रदीपसन्ततित्ववदित्यनुमानस्यागमस्य च विद्यमानत्वात् । तथा च न दुःखध्वंसत्व समानाधिकरणदुःखसमानकालीनत्वव्याप्यम् । न च तुल्यायव्ययफलकत्वेनापुरुषार्थत्वम् । अतिदुःखितस्य सुखेऽपि वैराग्यदर्शनेनैवंविधपुरुषार्थत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् ।

चारवारणाय कार्यत्वेति । सत्तायां तन्निवृत्त्यै मात्रेति । तत एवानन्तत्वमपि निरस्तम् । न च ध्वंसत्वे व्यभिचारः। प्रागसत्त्वे सतः कार्यपदार्थत्वादेतत्प्रदीपसन्ततित्वं तत्सन्ततिवृत्तिर्जातिविशेषो देवदत्तत्वादिवत् । विपक्षबाधकाभावादनुमानस्याप्रयोजकत्वं शङ्कमानं प्रत्याह । आगमस्य चेति । दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीत्यादेरित्यर्थः । तथा च तदप्रामाण्यप्रसङ्ग एव विपक्षबाधकस्तर्क इति भावः । वैपरीत्यग्राहिप्रमाणविरोधमुद्धरति । तथाचेति । सुखेति । वैराग्यदर्शनेनेति । तथा च वीतरागस्य सुखहानेरनिष्टत्वाभावेन बलवदनिष्टाप्रतिसन्धानान्न प्रवृत्तिप्रतिबन्धः । रागान्धस्य वधबन्धदुःखाप्रतिसन्धानादिव पारदार्य इति भावः । जीवन्मुक्तिकालीने दुःखध्वंसे पूर्वोक्तमुक्तिलक्षणातिव्याप्तिमाशङ्क्य निरस्यति । न चेति । इष्ट-

न च सुखान्तमुक्तौ भोगदशायामपि मुक्तत्वप्रसङ्गो दोषायेष्टत्वात्। यथोक्तोत्पन्नदुःखध्वंसस्यैव मुक्तित्वात्। न च जीवन्मुक्तिपरममुक्तयोर्व्यतिरेकानुपपत्तिः(१)। योगजादृष्टजन्यतत्त्वसाक्षात्कारवत्त्वस्य समानाधिकरणविशेषगुणावच्छि-

न्नत्वादिति। अस्य मुक्तिमात्रलक्षणत्वात्। जीवन्मुक्तेरपि च मुक्तित्वादित्यर्थः। यथोक्तेति। दुःखपदयोर्मुख्यदुःखपरत्वमिति भावः। वस्तुतः प्रथमदुःखपदस्य गौणमुख्यसाधारणदुःखपरतया परममुक्तिलक्षणमपीदमेवेति द्रष्टव्यम्। व्यतिभेदो भेदकर्मव्यतिहारः। परस्परभेद इति यावत्। योगजेति। सांसारिकसाक्षात्कारव्यावृत्त्यै जन्यान्तम्। तत्र योगो निदिध्यासनम्। तत्त्वपदं स्वरूपकथनाय। साक्षात्कारपदं तद्वासनापरम्। अन्यथा विषयान्तरसञ्चारदशायां तदभावप्रसङ्गात्। समानाधिकरणेति। मिथ्याज्ञानं ध्वंसमानं जीवन्मुक्तावपीत्यतः सवासनेति। समानाधिकरणवासनासमानकालीनमिथ्याज्ञानध्वंस इत्यर्थः। जीवन्मुक्तौ च न वासनाध्वंसः प्रमाणाभावादित्याशयः। सवासनमिथ्याज्ञानपदस्थाने पदान्तरावापेन लक्षणान्तरमाह। समानाधिकरणेति। तदात्मवृत्तिविशेषगुणत्वावच्छिन्नध्वंस इत्यर्थः। संयोगरूपादिसत्त्वान्मुक्तावव्याप्तिं वारयितुं विशेष-

(१) भेदकानुपपत्तिः—१ पु० पा०।

न्नसवासनमिथ्याज्ञानध्वंसत्वस्य यथासम्भवं जीवन्मुक्तिपरममुक्त्योर्लक्षणस्योहनीयत्वात्। उभयसाधारणं तु सवासनमिथ्याज्ञानध्वंसत्वम् तत्त्वसाक्षात्कारप्रागभावविरहितत्वयोगजधर्मप्रागभावविरहितत्वमित्यादि स्वयमूहनीयम्। प्राञ्चस्तु दुःखा-

तदात्मवृत्तिपदे। संसारदशायां कतिपयविशेषगुणध्वंसेऽतिव्याप्तिनिवृत्त्यै अवच्छिन्नेति। इदं च सामान्यध्वंसवादिमतेनोक्तम्। वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यावच्छिन्नानां सर्वेषामेकदाऽसत्त्वेन तावज्जन्यैकध्वंसानुपपत्तेः। समानाधिकरणविशेषगुणासमानकालीनमिथ्याज्ञानध्वंस इत्यर्थे तात्पर्यं द्रष्टव्यम्। न चैतयोः परममुक्त्युद्देश्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः। भेदकतयैवोपन्यासादिति। जीवन्मुक्तिपरममुक्तिलक्षणस्येति। तयोरुपलक्षणस्य तत्सहचरिततया परिचायकस्येत्यर्थः। यथा मृते दुःखध्वंसरूपायां मुक्ताववृत्तेर्मिथ्याज्ञानध्वंसत्वस्य तल्लक्षणत्वानुपपत्तेः। जीवन्मुक्तौ वासनानाशे प्रमाणाभावादपरितुष्यन्नाह। तत्त्वसाक्षात्कारेति। जीवन्मुक्तौ साक्षात्कारस्य परममुक्तौ च तद्ध्वंसस्य विरोधिनः सत्त्वेन प्रागभावविरहाविशेषादिति भावः। यावत्तत्त्वसाक्षात्कारप्रागभावविरहो न युक्तः। जीवन्मुक्तौ चरमसाक्षात्कारप्रागभावसत्त्वात्। नापि किञ्चित्प्रागभावविरहः संसारदशायामपि सुलभत्वात् इत्यरुचेराह)। यो-

त्यन्ताभाव एव मुक्तिः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरित्यनेनैव तस्य विवक्षितत्वात्। न चैवमसाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वप्रसङ्गः। आकाशादेरपि मुक्तत्वप्रसङ्गो दोषाय। उक्तदुःखध्वंसरूपस्य तत्सम्बन्धस्य साध्यत्वात्। न चावश्यकत्वेन स एव मुक्तिपदार्थ इति वाच्यम्। दुखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति श्रुत्या मुक्तिदशायामात्मनो दुःखात्यन्ताभावस्य बोधनात्। न च श्रुतावपि तथाध्वंस एव विवक्षित इति वाच्यम्। अत्यन्तविमोकपदस्यात्यन्ताभाव एव व्युत्पन्नत्वात्। एवंविधदुःखध्वंसपरत्वे च लक्षणाप्रसङ्ग इत्याहुरिति संक्षेपः।

इतिमुक्तिवादः।

गजेति। न चात्राप्युत्पत्स्यमानधर्मान्तरप्रागभावसत्त्वादसम्भवः। ऊषरात्मकत्वेन जीवन्मुक्ते तदनुत्पत्तेरिति भावः। जरन्नैयायिकमतमाह। प्राञ्चस्त्विति। ननु निवृत्तिपदस्य नाशार्थत्वात्कथमेवमित्यत आह। आत्यन्तिकीति। नन्वेवमत्यन्ताभावस्य स्वतस्सिद्धत्वादपुरुषार्थतापत्तिः अनात्मनोपि दुःखात्यन्ताभावादतिव्याप्तिश्चेत्याशङ्क्याह। न चैवमिति। स्वसम्बन्धिदुःखात्यन्ताभावस्य मुक्तित्वे विशेषणीभूतसम्बन्धस्य साध्यत्वाद्विशिष्टस्य साध्यत्वं पुरुषार्थत्वम् अनतिप्रसङ्गश्चेति भावः। ए-

सिद्धार्थस्यानुभावकतायाः अभावात् तत्र व्युत्पत्तिग्रहो नास्तीति केषाञ्चिन्मतम् । तत्र तेषामयमाशयः । प्रयोजकवृद्धोदीरितवाक्यश्रवणा-

---

तेन दुःखस्याव्याप्यवृत्तित्वाद्दुःखदशायामपि तदत्यन्ताभावसत्त्वादतिव्याप्तिः व्याप्यवृत्त्यन्ताभावश्च प्रतियोगिसमवायिदेशे सम्भवतीति निरस्तम् विशिष्टस्य दुःखदशायामभावात् । अस्तु तर्हि सम्बन्धत्वेन कल्पो दुःखध्वंस एव मुक्तिर्लाघवादावश्यकत्वाच्चेत्यत आह । न चेति । अत्र विमोकपदाद्भावमात्रस्यात्यन्तपदान्तरहितस्य प्रतीतस्याभेदेनान्वयादन्तरहिताभावमात्रस्यैव लाभाद्रूढिकल्पकमानाभावाच्च सम्भवतस्ततःसाध्यताकस्य ध्वंसस्यैव युक्तं मुक्तित्वमिति प्राञ्च इत्यनेन सूचितमिति ॥

नन्तरं प्रयोज्यवृद्धव्यवहारमाकलयन् तेन व्यवहारकारणीभूतं तदीयं ज्ञानमवगच्छंस्तत्र चावापोद्वापक्रमेण तत्तत्पदानां कारणत्वमवधारयन् तत्र चार्थे वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धमवधारयति तटस्थो व्युत्पित्सुः । सिद्धार्थस्य साध्यतोपरागविरहात्कथं तदधीनव्युत्पत्तिग्रहः । अनुभावकत्वेनाकाङ्क्षादिवत्साध्यतोपरागस्यापि प्र-

कार्यवाचकपदासमभिव्याहृतपदानां कार्यविशेषानुभवजनकत्वं व्यवस्थापयितुं कार्यविषयत्वं शब्दानुभवत्वव्यापकं न वेति संशयबीजं विपरीतकोट्युपस्थितिमाह । सिद्धार्थस्येति । सिद्धो कार्यभूतोऽर्थो यस्य कारकादिपदकदम्बस्येत्यर्थः। अनुभावकताया इति कल्पकस्येति शेषः । स्वतन्त्रव्यवहारानुमितानुभवहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या शक्तिः कल्प्या सिद्धार्थाच्च न व्यवहार इति प्रयोज्यस्य तदर्थानुभवकल्पने मानाभावान्न तदनुपपत्त्या तटस्थस्य शक्तिग्रह इत्यर्थः । केषाञ्चिन्मीमांसकानां तत्र व्युत्पत्तिग्रहाभावेऽनुभावकत्वे किमनुभूतकार्यव्यवहारानुपपत्तिर्मानमुत क्लृप्तानुभवसामग्रीसमवधानमिति विकल्प्य नाद्य इत्याह । प्रयोजकेत्यादिना ग्रह इत्यन्तेन । व्यवहारम् कृतिरूपं आकलयन् चेष्टया कार्येणानुमिन्वन् तेन कृत्याकलनेन व्यवहारकारणीभूतं कृतिकारणीभूतं तदीयं प्रयोज्यीयं ज्ञानं स्वस्मिन्प्रवृत्तिहेतुत्वेनावधारितम् । कार्यत्वान्वि-

योजकत्वात् । साध्यतोपरक्ताद्वाक्यात्प्रवृत्तिलक्षणव्यवहारदर्शनात् । तेन च तत्प्रयोजकज्ञानोन्नयनात् । तत्र शब्दस्य तद्भावभावित्वेन(१) तत्कारणत्वावधारणात् व्युत्पद्यते बाल इति युक्तम् । न च पुत्रस्ते जात इति सिद्धार्थादपि प्रहर्षप्रयुक्तमुखप्रसाददर्शनात् हर्षस्य ज्ञानसाध्यत्वात् तत्रापि शब्दस्यैव हेतुत्वमिति वाच्यम् । हर्षहेतूनामा-

---

तगवानयनादिज्ञानं तत्र ज्ञाने तत्तदर्थांशावच्छिन्न इति शेषः । आवापोद्वापक्रमेण तत्तत्पदप्रक्षेपपरित्यागक्रमेण तत्र पदेषु अर्थेषु च वाच्यवाचकभावलक्षणमिति यथाकथञ्चित्पदोपस्थापितस्य शब्दानुभवविषयत्वेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । ततः प्रकृते किमित्यत आह । सिद्धार्थस्येति । तदधीनस्तत्प्रयोज्यः । साध्यतोपरागाभावे प्रवृत्तिहेतुकार्यान्वयज्ञानाभावेन व्यवहारानुदये तदेकमानकस्यानुभावकत्वस्यासिद्ध्या कथं तदनुपपत्तिमूलको व्युत्पत्तिग्रह इत्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति । अनुभावकत्वेनेति । तदनुपरागस्थले कल्पकव्यवहाराभावेनानुभवसिद्धेरव्यभिचारात्तत्कारणतासिद्धौ सामर्थ्यसिद्धिरिति भावः । ननु साध्यतानुपराग एवानुभावकत्वे प्रयोजकमिति तदुपरागस्थलेऽनुभावकत्वासिद्धेर्न तदधीनो व्युत्पत्तिग्रह इत्येव किं न स्यात् इत्याशङ्क्याह । साध्यतो-

---

(१) तद्भावभावितया २ पु० पा० ।

नन्त्येन शब्दजन्यज्ञानसाध्यत्वासिद्धेः । न च परिणतिसुरसमाम्रफलमिति वाक्यश्रवणानन्तरं तत्र प्रवृत्तिदर्शनात्ततोऽनुभवकल्पने व्युत्पत्तिग्रहसम्भव इति वाच्यम् । यतः साध्यार्थस्थले क्लृप्तस्य साध्यतोपरागस्य प्रयोजकत्वव्यवस्थितौ तत्रापि तदध्याहृत्यैव प्रवर्तत इति युक्तम् । तदिदमुच्यते । कार्यपराणामन्विते शक्तिरिति ।

परत्वादिति । व्युत्पद्यते बाल इति युक्तम् इत्यन्तेन सम्बन्धः । तथा च तत्रानुभावकताया आवश्यकत्वेन तत्रैव व्यभिचारात्साध्यतानुपरागो न हेतुरिति शेषः । हन्तैवं सिद्धार्थस्यापि मुखप्रसादानुमेयहर्षहेत्वनुभवजनकताया आवश्यकत्वेन तत्रैव व्यभिचारात्साध्यतानुपरागस्तत्र व्यभिचारीति तुल्यमित्याशङ्क्य निराचष्टे । न च पुत्रस्ते जात इति । तत्रापि शब्दस्येति । तद्भावभावित्वाविशेषादित्यर्थः । आनन्त्येनेति । प्रियामुखप्रसवादिज्ञानादनेतज्जन्यादपि हर्षसम्भवादित्यर्थः । तथा चानुभावकत्वासिद्धेर्न तुल्यमिति भावः । नन्वेवमपि सिद्धार्थस्थलीया प्रवृत्तिः प्रवृत्तित्वाविशेषादिष्टाभेदज्ञानसाध्या तच्च ज्ञानं शब्दाधीनमेवेति व्यभिचारान्न साध्यतोपरागस्तत्र प्रयोजक इत्याशङ्क्याह । न च परिणतीति । प्रथममगृहीतकार्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन कल्पनान्तरानुदयात् कार्याध्याहार एवान्व-

अत्रोच्यते । हर्षहेतूनामानन्त्यादित्यने ज्ञानव्यतिरेकेणैव तत्र हर्ष उत्पद्यत इति वाभि मतम्। प्रमाणान्तरोपजातज्ञानाद्वा। न तावदाद्यः हर्षस्य सुखरूपतया तस्य च ज्ञानकारणत्वव्यव स्थितौ तदन्तरेण तदुत्पत्तेरसम्भवात्। अन्यथ प्रवृत्तेरपि ज्ञाननैरपेक्ष्यकल्पनाप्रसङ्गात्। न द्विती यः। वाक्यादन्यस्य तत्र प्रमाणस्य कल्पनीयत्वात् वाक्यकारणत्वस्यैव युक्तत्वात्। अन्यथा गामा-

---

यबोध इत्याह। यतः साध्यार्थेति। तया न साध्यतोपरागस्यानुभावकत्वव्यभिचार इति भावः। ननु कार्यान्वितव्युत्पत्तिपक्षे परिणत्यादिपदैरेव स्वार्थविशेषणीभूतान्वयप्रतियोगिकार्योपस्थितेः सम्भवे कि तदध्याहारेणेति चेत्। न कार्यसामान्योपस्थिताचप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यविशेषबोधे कार्यविशेषवाचकपदसमभिव्याहारस्य कारणताग्रहादध्याहारस्यावश्यकत्वादिति भावः। स्वोक्तेऽभियुक्तसंमतिमाह। तदिदमिति। अप्रवृत्तप्रवर्त्तनार्थो हि वाक्यप्रयोगः। न चाकिञ्चित्करस्य स्वरूपेणैव प्रवर्तकत्वम् प्रमाणत्वविरोधादव्युत्पन्नस्यापि तदापत्तेश्चेति स्वप्रवृत्तिहेतुतयाऽवधारितं कार्यत्वान्वयज्ञानं द्वारतया कल्प्यते तदनन्तरं चावापोद्वापक्रमेण कल्प्यमानापि प्रत्येकपदशक्तिः प्रथमगृहीतकार्यान्वयव्युत्पत्त्यविरोधाय कार्यान्वितत्तदर्थविषयैव कल्प्यत इत्यर्थः।

नयेत्याद्यावपि प्रमाणान्तरजन्यज्ञानेनान्यथासि-
द्धिप्रसङ्गात् । न च सुरसमाम्रफलमित्यत्राऽध्याहृ-
त्यैव प्रवर्तेत इति युक्तम् । अध्याहारे प्रमाणा-

स्वरूपासिद्ध्यां दूषयिष्यन् हर्षहेतूनामानन्त्या-
दित्युक्तं विकल्पयति । हर्षेति । अन्ययेति । तथा च
साध्यतोपरामर्शस्थलेऽप्यनुभावकत्वानावश्यकत्वे कार्यान्वि-
तशक्तिरपि न सिद्ध्येदिति भावः । प्रमाणस्य
ज्ञापकस्य । नन्वेवं सन्देह एव परं स्यान्न वा-
क्यकारणतानिश्चय इत्यत आह । अन्ययेति । यदि
चोपस्थितिलाघवसहकृताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्य-
जन्यत्वान्निश्चयस्तदा तुल्यमत्रापीति भावः । ननु न
ज्ञानजन्यत्वं न वाऽन्यज्ञानहेतुकत्वं हर्षस्य विवक्षितम्
किन्तु हर्षसामान्येन तद्धेतुमात्रानुमानेऽपि तेषामानन्त्येन
परिशेषयितुमशक्यत्वात् पुत्रजन्माव्यभिचारिवृद्धिश्वा-
द्यादिदर्शनेन च प्रथमं तत्कार्यताबोधावश्यम्भावे सिद्धा-
र्थलाभप्रसङ्गान्न कार्यपरो व्युत्पत्तिग्रह इति प्रथमगृही-
तव्युत्पत्त्यनुरोधेन तदुत्तरमप्येकव्युत्पत्तिकल्पनमपि का-
र्यान्वित एवेतीति चेत् न अयं हर्ष इष्टताप्तिज्ञानजन्यः
हर्षत्वान्मदीयहर्षवत् इति सामान्यतो दृष्टस्यैव लाघवेन
न क्लृप्तोपस्थितिकपुत्रजन्महेतुकत्वावगाहित्वात् परि-
शेषानपेक्षणात् इष्टान्तरस्य दृष्टेष्टतमपुत्रजन्मावरुद्धायां
बुद्धावनधिरोहात् । प्राथम्यमात्रस्यानुरोध्यततायामप्र-

भावात्। न च साध्योपरागस्य वाक्यानुभावक-त्वप्रनायां(१) प्रयोजकत्वम्। आकाङ्क्षादिमत्त्वेनैव तदुपपत्तावन्यस्य गौरवकरत्वात्। न च सिद्धा-र्थाद्संसर्गाग्रहेण व्यवहारोपपत्तिरिति वाच्यम्।

योजकत्वात्। अन्यथेदं रजतमिति भ्रमविरोधान्नेदं र-जतमिति धीर्न स्यात्। घटमानयेतिवाक्यानन्तरं घटा-नयनप्रवृत्तिदर्शनात् घटानयनकार्यताज्ञानस्यैवानुमि-ततया तत्रानाकलितपदविभागस्य वाक्यस्य व्युत्पत्त्यव-धारणे प्रथमगृहीततदनुरोधेन वाक्यमात्रे घटानयन-कार्यतान्विते व्युत्पत्तिकल्पनाप्रसङ्गात्। गौरवानन्यल-भ्यत्वाभ्यां त्यज्यत इति चेत्तुल्यम्। प्रमाणाभावादिति। कार्यान्वितव्युत्पत्तेरध्याहारसाध्यव्यभिचारज्ञानाभावा-धीनतयेदानीमसिद्धेरन्योन्याश्रयादिति भावः। अन्व-न्वयानुभव एव मानन्तस्य साध्यतोपरागप्रयोज्यत्वा-दित्यत आह। न चेति। सत्यपि साध्यतोपरागे वह्निना सिञ्चेदित्यादौ योग्यताकाङ्क्षादिविलम्बेनैवाकाङ्क्षा-दिसमवधाने साध्यतोपरागविलम्बेनान्वयानुभवविल-म्बासिद्धेरप्रामाणिकगौरवप्रसङ्गादित्यर्थः। अन्वयस्यैव साध्यतोपरागविलम्बादन्वयानुभवविलम्बः सिद्धार्थ-स्थले, न चैवं तत्र व्यवहारानुपपत्तिरसंसर्गाग्रहादेवोपप-त्तिरत आह। न च सिद्धार्थेति। अन्यथेति। निश्चाम-

(१) वाक्यानुभावकतायां—पा० ४ पु०।

बाधकाभावात् । अन्यथा वैपरीत्यस्यैव वक्तुं सुकरत्वात् । न च प्रवृत्तिरूपव्यवहारस्यैव व्युत्पत्तौ प्रयोजकत्वम् । लाघवेन व्यवहारमात्रस्य तथात्वात् । सिद्धार्थात् व्युत्पत्तिविरहेपि अन्यत्र व्युत्पन्नस्य तस्मादनुभवे बाधकाभावात् । तस्मात्सिद्धार्थस्यानुभावकता नास्तीति वदतो गुरोरपि लघुत्वमेवेति ।

इतिसिद्धार्थवादः समाप्तः ।

काभावादिति शेषः । ननु प्रवृत्तेरेव स्वकारणीभूतानुभवोपपादकशक्तिकल्पकत्वम् प्रवृत्तिपरत्वे त्वनुभव एव न प्रमाणमिति क्व शक्तिकल्पनावकाश इत्यत आह । न चेति । लाघवेनेति । कारणताग्रहकाले शीघ्रोपस्थितिकत्वेनेत्यर्थः । पुत्रस्ते जात इत्यादावपि हर्षादिना पूर्वोक्तरीत्या हि व्युत्पत्तिग्रहप्रयोजकज्ञानोन्नयनादिति भावः । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह । सिद्धार्थादिति । अन्यत्र साध्यतोपरागस्थले व्युत्पन्नस्य तज्जातीये पदे गृहीतशक्तिकस्य पुंसः तस्मादगृहीतशक्तिकसजातीयपदात् । न हि सिद्धार्थस्थलीयानां न कदाचित्साध्यतोपराग इत्यस्ति सम्भव इति भावः । उपसंहरति तस्मादिति । लाघवप्रामाणिकाभिधानात् ।

इति श्रीसकलसामन्तप्रतापराजोद्योजितशेषानन्तविरचितायां न्यायसिद्धान्तदीपप्रभायां सिद्धार्थप्रामाण्यप्रकरणम् ।

अन्विते शक्तिरित्यपि विचारणीयम् । तत्र परेषामयमाशयः । तत्तदर्थान्वयबोधजनकत्वं

नन्वभिधानयुक्त्या विशेषजिज्ञासानुपपत्त्यैव कार्यान्वितेपि शक्तिर्वक्तव्येति परमत्यवस्थानेऽवसरसङ्गत्यान्विताभिधाननिषेधं प्रतिजानीते । अन्विते शक्तिरिति । विचारणीयं विरोधलक्षणया विचारार्थेऽयमप्रामाणिकमिति यावत् । यद्वा निर्णीतमित्यर्थः । इह पदैः प्रतिपादिताः पदार्था एवान्वयगोचरया स्वशक्त्या तमनुभावयन्तीति त एव कारणमित्येके । अन्वयविशिष्टपदार्थगोचरया स्वशक्त्या पदान्येवेत्यपरे । तान्येव पदार्थमात्रगोचरया शक्त्याऽऽकाङ्क्षादिसचिवयाऽन्वयं बोधयन्तीति गौतमीयाः । तत्र घटान्वये घटपदशक्तो न वेति विमतिपक्षौ चरमं व्यवस्थापयिष्यन् मध्यमवादिमुखेनैव प्रथमपक्षं दूषयितुं तदाशयमनुवदति । तत्रेति । अन्वितशक्त्यभ्युपगम इत्यर्थः । परेषां भाट्टानामन्वयांशे शक्तिः स्वीक्रियतामिति प्रतिज्ञानुमेयेन्वयः पदशक्यः प्रवृत्ति वृत्त्यन्तरे शाब्दानुभवविषयत्वादित्येवंरूपे हेतौ पदस्मारितपदार्थानामसंसर्गग्रहादेव संसर्गव्यवहारो न संसर्गग्रहादिति तटस्थशङ्कितां विशेष्यासिद्धिमुद्धरति । तत्तदर्थेति । जनकत्वमप्रयोजकत्वम् उभयासिद्धत्वाशङ्कामस्य विचारावसर इत्यर्थः । ततः किमत आह ।

तावत् तत्तत्पदकदम्बकस्येति सुप्रसिद्धम् । तत्रा-न्वयबोधजनकत्वं(१) नियामकं विना न सम्भ-वति । नियामकत्वं च पदशक्तेर्वा तदर्थशक्तेर्वा । तत्र द्वितीये गौरवप्रसङ्गात् पदानामेवोपजीव्य-

तत्वेति अन्वयबोधजनकत्वे सतीत्यर्थः । तस्य पदकदम्ब-कस्य न सम्भवतीति । अशक्याभिधानेति । प्रसङ्गाद-न्विते शक्तिरेष्टव्येति भावः । अस्तु तर्हि पदार्थ-गतैवान्वयशक्तिर्नियामिका कृतं पदैरन्विताभिधाने-नेति विमृश्यशङ्कायां समीचकलहभिया तामनुद्भा-व्यैव गूढाशयः परपक्षं तावत्प्रतिक्षिपति । नियाम-कत्वञ्चेति । उभयथाप्यन्वयस्य शक्यतासिद्धेस्तन्मतं तावदयुक्तमिति भावः । अत्र शक्तिमेव द्वेधा विकल्प-यता लक्षणानियामकत्वमसम्भावितमेवेति विवक्षितम् । तथाहि भट्टनयेऽन्वयस्य लक्ष्यत्वे प्राधान्येन भानवि-प्रसङ्गः । नियमेन प्रतीतेरितरान्वितस्वार्थलक्षणमपि न युक्तम् । घटपदात्क्वचिदपि शक्यशुद्धघटप्रतीतेरनङ्गी-कारात् । न्यायनयेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकान्वितत्वप्रकार-कप्रतीतेरनिष्पन्नायाः प्रसङ्गेन लक्षणानुपपत्तिरिति तदनेन वृत्त्यन्तराभावो विशेषणमपि साधितं भवति । एवं परनिराकरणेन स्वस्य समीचकलहं समाधत्ते । तत्र द्वितीये गौरवप्रसङ्गादिति । पदार्थोपस्थितिहेतुक्लृप्त-

(२) बोधकत्वम्—पा० १ पु० ।

त्वेनान्वयांशेऽपि शक्तिः स्वीक्रियताम्। तदिदमुच्यते—

प्राथम्यादभिधातृत्वात्तात्पर्योपगमादपि।
पदानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम्॥

पदशक्त्यतिरिक्तशक्तिकल्पनाप्रसङ्गादित्यर्थः। स्वपक्षे च क्लृप्तायाः अर्थोपस्थापकपदशक्तेरेवान्वयविषयत्वमात्रं कल्प्यत इति लाघवमिति भावः। यद्वार्थकरणवादिनापि नार्थमात्रे शक्तिर्वाच्या घटः कर्मत्वमित्यादिरूपेणोपस्थितेभ्योऽन्वयधीप्रसङ्गात् किन्तु पदविशेषोपस्थापितेषु पदार्थेषु तथा च पदविशेषापेक्षया गौरवमिति भावः। उपजीव्यत्वेनेति। पदार्थोपस्थिताविति शेषः। स्वोक्तेर्थे वृद्धसंमतिमाह। तदिदमुच्यते प्राथम्यादिति। अर्थापेक्षया प्रथमोपस्थितलाघवादित्यर्थः। अभिधातृत्वात् क्लृप्तशक्तिकत्वात् अनेन शक्त्यन्तरकल्पनागौरवाभावो दर्शितः। तात्पर्येति। तत्प्रतीच्छयोच्चरितत्वं तात्पर्यम्। तच्च पदेष्वेव सम्भवतीति तन्निर्वाहाय कल्प्यमाना शक्तिः पदेष्वेव युक्तेत्यर्थः। सा पदार्थान्वयानुभवहेतुः। परं युक्तं क्रियाविशेषणत्वात्क्लीबत्वम्। अर्थापत्तिमपि अन्वयशक्तौ मानमाह। किञ्चेति। यद्वाऽऽकाङ्क्षादिकमेव नियामकं स्यादित्याशङ्क्य प्रतिपत्तृजिज्ञासारूपा सैवान्वयसामान्यप्रतीतौ न घटत इत्याह किञ्चेति। कर्मविशेषेति। कर्मविशेषप्रतियोगि-

किञ्चान्वयस्याशक्यत्वे क्रियामात्राभिधाने कर्मविशेषजिज्ञासा कर्ममात्राभिधाने क्रियाविशेषजिज्ञासा च कथं स्यात् । न हि सामान्याप्रतीतौ विशेषजिज्ञासा सम्भवति । न चान्वयांशस्यापि शक्यत्वे यत्किञ्चित्पदेनान्वयबोधोपपत्तौ पदान्तरप्रयोगवैफल्यमिति वाच्यम् । प्रतियोगिविशेषोपस्थितौ तदुपयोगादिति ।

अत्रोच्यते । घटादिपदानामितरान्विते वा शक्तिः । आनयनादिविशेषेतरान्विते वा । न तावदाद्यः कारकक्रियासमभिव्याहृतवाक्यात् कारकान्विता क्रिया क्रियान्वितं कारकमिति प्रतिपत्तिः स्यात् । तथा च वाक्यभेदो विशेषाप्रति-

त्वजिज्ञासेत्यर्थः । एवं क्रियाविशेषेत्यपि । एकेनैव वा पदार्थान्वितस्वार्थबोधने कृतकार्यत्वादपदवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह । न चेति । इतरसामान्यान्वयशक्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतियोगिविशेषापत्तिसध्रीचीनाया एव विशेषान्वयबोधहेतुत्वकल्पनादिति भावः ।

अनन्यलभ्यत्वेनान्वये घटादिपदानां शक्त्यभावं सिद्धान्तयिष्यंस्तत्सिद्धये किमितरान्विते स्वार्थे उत स्वार्थप्रतियोगिक इतरान्वये वेति विकल्पद्वये प्रथमे शक्त्यवच्छेदकं विकल्प्य दूषयति । घटादिपदानामिति ।

प्रत्तिश्च स्यात् । आकाङ्क्षादिमत्समभिव्याहार-विशेषाद्विशेषलाभ इति चेत् । तर्हि तस्मादन्वय-लाभोपपत्तौ तत्र शक्तिकल्पनायाः अन्यारय्य-त्वात् । तदिदमुच्यते—

अन्वयस्यान्यतः प्राप्तेरन्यथाप्युपपत्तितः ।
अनन्यलभ्यमात्रार्थशक्तान्येव पदानि न ।

इतरेति । इतरान्वितत्वेनेत्यर्थः । आनयनादीति । आनयनाद्यन्वितत्वेन वेत्यर्थः । कारकान्वितेति । कारकपदं वस्तुगत्यभिप्रायेण । इतरान्वितत्वस्य श-क्यतावच्छेदकत्वे कारणत्वादिबाधकाभावात् । एवं क्रियेत्यपि । अन्वयप्रकारकप्रतिपत्तिद्वयप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयांशे दोषमाह । तथाचेति । विशेषणवि-शेष्यभेदेन वाक्यार्थभेदादिति भावः । अन्वयप्रका-रकत्वरूपानिष्टापत्तिमुक्त्वेष्टानुपपत्तिमप्याह । विशे-षेति । प्रतियोगिविशेषप्रकारिका स्वरूपेणान्वयविशे-षावगाहिनीष्यमाणा प्रतिपत्तिश्च न स्यादित्यर्थः । एतमवता घटान्वयो न घटपदशक्यतावच्छेदकः त-ज्जन्यानुभवाप्रकारकत्वादिति प्रयोगः सूचितः । ननु तथैव विशेषलाभानुपपत्तिः सामान्यत इतरान्वयानु-पस्थितौ प्रतियोगिविशेषाकाङ्क्षानुदयात् । अन्मते त्वितरान्वयसामान्योपस्थितत्वाकाङ्क्षासम्भवादाका-ङ्क्षितार्थकपदसमभिव्याहारादन्वयविशेषलाभेन काचिद-

इति । न द्वितीयः । वाक्यार्थस्य घटमित्यनेनैव बोधितत्वादामयनादिपदप्रयोगवैफल्यप्रसङ्गात् । न च विशेषजिज्ञासान्यथानुपपत्त्या-

---

नुपपत्तिरिति गूढाभिसन्धिराह । आकाङ्क्षादीति । सामान्यान्वयोपस्थितेरन्यथापि सम्भवे नाकाङ्क्षोदय इति गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह । तर्हीति । आवश्यकत्वादिति शेषः । अन्याय्यत्वादिति । अनन्यलभ्यत्वन्यायापेतत्वादित्यर्थः । स्वोक्ते वृद्धसंमतिमाह । अन्वयस्येति । अस्माकं मते पदानि अनन्यलभ्यमात्रार्थशक्तान्येव । अर्थेऽन्वयप्रतियोगिनि नान्वये इत्येवकारार्थः। अर्थेपि नानन्यलभ्ये लक्ष्यादाविति मात्रजर्थः । नान्वय इत्यत्र हेतुमाह । अन्यत इति । आकाङ्क्षादेरित्यर्थः । ननु शक्तेर्ज्ञापकत्वं क्लृप्तं न त्वाकाङ्क्षादेरन्वये शक्तेरेव स्वीकारादत आह । अन्यथानुपपत्तित इति । आकाङ्क्षादेरन्वयज्ञापकतानङ्गीकारे विशेषान्वयबोधानुपपत्तित इत्यर्थः । वैफल्येति । यद्यपि क्रियान्वितो घट इति घटान्विता क्रियेति च विलक्षणबुद्धिजननान्न वैफल्यम् तथापि प्रवृत्तिपरे वाक्ये तज्जन्यक्षणैव बुद्धिरुद्देश्या सा चैकापीति विशेषणविपरिवर्त्तमात्रेण भिन्नाकाराया अपराया वैयर्थ्यमेवेति भावः। अर्थापत्तिं दूषयति नचेति । यद्वा विशेषान्वयबोधहेतुनाऽऽकाङ्क्षादिनैव शक्तिकार्यान्यथासिद्ध्यापादनमयुक्तम् अन्वयसामान्यशक्त्यनङ्गीकारे प्रतिपाद्यजिज्ञासारूपाया

न्वयशक्तिकल्पनं युक्तम् । अन्वयमात्रस्य व्याप्तिबलेन प्राप्तौ तद्विशेषजिज्ञासायाः अन्यथैवोपपत्तेः । अन्यथा चक्षुःपरिदृष्टजम्बीरादौ रसविशेषजिज्ञासाबलेन रसमात्रं चक्षुर्ग्राह्यं स्यात् । न च पदानां पदार्थानामन्वये शक्तिः । अन्वयस्य प्राधान्येन प्रतियोगिन उपसर्जनत्वेन प्रतीतिप्रसङ्गात् । न च तथा । किन्त्वन्वयस्योपसर्जनतया प्रतियोगिनः प्रधानतया भानमिति सङ्क्षेपः ।

इति अन्वयशक्तिनिरासवादः ।

आकाङ्क्षाया एवानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह न चेति । व्याप्तीति । क्रियात्वकारकत्वयोरन्योन्याश्रयान्वयव्याप्तिबलेनेत्यर्थः । अस्तु वस्तुतो व्याप्तिस्तदस्फुरणे तु भवन्ती विशेषजिज्ञासा न शक्तिहेतुकामन्वयसामान्योपस्थितिं विनेत्याशङ्क्याह । अन्यथेति । रसमात्रं रससामान्यं चक्षुर्ग्राह्यं चक्षुर्जन्यलौकिकग्रहविषयः स्वप्रतियोगिक इतरान्वये शक्तिरिति द्वितीयं पक्षं दूषयति । उपसर्ज्जनत्वेनेति । पदार्थानामन्वयावच्छेदकत्वाद्राजपुरुषमानयेत्यत्र सत्र एवेति भावः । इष्टापत्तिमनुभवबाधेन परिहरति । न च तथेति । नन्वाकाङ्क्षादिसहकृतस्य शब्दस्यान्वयानुभावकत्वेऽन्वये शक्तिरवर्ज-

नीयैव तद्भानस्य पदशक्यत्वात्। अतोन्यस्यार्थेपि शक्यत्वस्यानिर्वाहादित्याशङ्क्याह। इति सङ्क्षेप,इति। यद्विषयत्वेन ज्ञाता शक्तिर्ज्ञापिका तस्यैव शक्यत्वात्। अन्यथा तव जातिरेव शक्या न व्यक्तिरिति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गः। पदेनोभयविषयैकज्ञानजननादिति भावः।

इति सकलसामन्त० अन्वयशक्तिनिषेधप्रकरणम्(१)॥

(१) २४९ पृष्ठात् २५१ पर्यन्तं सिद्धार्थप्रमाण्यवादप्रकरणं, २५२ पृष्ठाद्यान्वयशक्तिनिषेधप्रकरणं द्रष्टव्यम्।

वायुः प्रत्यक्ष इत्येके। तेषामयमाशयः। त्वगिन्द्रियव्यापारानन्तरम् वायुर्वातीति प्रतीतिः सकलजनानुभवसिद्धा। नेयं स्पर्शादिलिङ्गजन्या।

प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयस्य वायोः स्वविशेष्यकप्रत्यक्षाजनकत्वं व्यवस्थापयिष्यन् स वायुः स्वविशेष्यकप्रत्यक्षजनको न वेति संशयजननीं विप्रतिपत्तिमाह। वायुरिति। प्रत्यक्षस्पर्शाश्रय इति शेषः। प्रत्यक्षः स्वविशेष्यकप्रत्यक्षजनकः। तेन सामान्यलक्षणादिजप्रत्यक्षविषयत्वस्य स्वस्पर्शप्रत्यक्षजनकत्वस्य वायौ स्पर्श इति स्वविषयप्रत्यक्षजनकत्वस्य च स्वेनाप्यङ्गीकारादेक इत्यभिधानानौचित्यप्रसङ्गः। वायुप्रतीतिः साक्षात्कारिणी लिङ्गाद्यसमवहितसामग्रीजन्यत्वादयं घट इति प्रतीतिवदिति विवक्षितेऽनुमाने वायुप्रतीतिमात्रपक्षत्वे भागासिद्धिः। त्वाचतत्प्रत्यक्षत्वे त्वग्जन्यत्वविशेषणासिद्ध्याश्रयासिद्धिरिति दोषं दृष्ट्वा विवक्षितं पक्षमाह। त्वगिन्द्रियव्यापारानन्तरमिति। त्वक्प्रयोज्येत्यर्थः। न चैतद्विशेषणवत्तया स्वरूपेण वा प्रतीतिरसिद्धेत्याह। सकलजनसिद्धेति। वातीत्यनेन वायुप्रतीतेर्गतिकारकतोपदर्शनं विपक्षबाधकान्तरसूचनाय। वायोरतीन्द्रियत्वे योग्यव्यक्तिकतया तत्कर्मणः प्रत्ययानुपपत्तिः। न च संयोगेन तदनुमानम् अत्रापि पर्यनुयोगतुल्यत्वादिति। आश्रयासिद्धिमुद्धृत्य स्वरूपासिद्धिमुद्धरति

व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानविरहेपि जायमानत्वात् । अन्यथा त्वगिन्द्रियव्यापारानन्तरं जायमानघटप्रतीतेः साक्षात्कारित्वे का प्रत्याशा । तत्रापि स्पर्शादिलिङ्गप्रभवत्वस्य वक्तुं सुकरत्वात् । ननु बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारविषयत्वावच्छेदकमुद्भूतरूपवत्त्वे सति महत्त्वम् । तच्च वायौ

नेयमिति । वायुविशेष्यकेत्यर्थः । स्पर्शादीत्यादिपदेन स्पर्शत्वपरिग्रहः । व्याप्तीत्यादिपदेन च वायुधर्मतापरिग्रहः । तेनायमर्थः । वानकर्तरि स्पर्शलिङ्गेन वायुस्पर्शे स्पर्शत्वेन वा न वाप्यनुमितिः सम्भवति वानक्रियायास्तत्कर्त्तुश्चातीन्द्रियत्वेन स्पर्शस्य तद्धर्मत्वाप्रतिसन्धानात् । व्याप्त्यातिसन्धानाच्च सम्भवन्ती वा न वायुविशेष्यिका स्यादिति । नन्वनन्यथासिद्धिफलबलेन व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानन्ततः स्पर्शविष्यकवायवीयत्वानुमितिः ततो मनसा वायुविशेष्यकस्पर्शप्रतीतिरिति कल्प्यतामत आह । अन्यथेति । सुकरत्वादिति । विनिगमकाभावादिति भावः । व्यापकनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यां विनिगमकमाशङ्कते । नन्विति । रूपादौ व्यभिचारादाह द्रव्येति । आत्मनि व्यभिचारादाह बहिरिति । साक्षात्कारो लौकिकः । अवच्छेदकं समनियतम् । अत एव महत्त्वोद्भूतत्वोपादानम् अन्यथा रूपव्यावृत्तिमात्रेणापि वायोर्बहिरिन्द्रियजद्रव्यप्रत्यक्षव्यतिरेकाभि-

नास्तीति कथं तत्प्रत्यक्षत्वम्। त्वगिन्द्रियव्यापारस्तु स्पर्शादिलिङ्गप्रतीतावेवान्यथासिद्धः। धूमादिप्रतीतौ चक्षुर्वत्। व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानविरहेपि जायमानत्वमसिद्धमिति। मैवम्। उद्भूतरूपवत्त्वे सति महत्त्वस्य बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारविषयत्वावच्छेदकत्वानुपपत्तेः(१)। उद्भूतस्पर्शवत्त्वे सति महत्त्वस्यैव तत्रावच्छेदकत्वम्। न चैव-

---

धानसम्भवादनर्थकं तत्स्यात्। अनुद्भूतत्वं जातिरुद्भूतत्वं तदभावः परमाणुरूपेपीति महत्त्वोपादानम्। तन्मात्रमात्मनि रूपविशेषि वायौ नास्तीति घटादावस्तीति तत्प्रत्यक्षत्वमसम्भव इति विशेषनिषेधध्वनिः। नन्वनन्यथासिद्धत्वव्यापारानुविधानबलेन वायोः प्रत्यक्षत्वे सिद्धे तत्र व्यभिचारात् व्यापकत्वमेवासिद्धमित्याह। त्वगिति। दृष्टान्तव्याजेन विपक्षे बाधकत्वमाह धूमादीति। अन्यथा वन्ह्यादिप्रतीतेरपि प्रत्यक्षता स्यादिति भावः। नन्वेवं लिङ्गजन्यत्वं परिशेष्येत तत्र चोक्तमेव दूषणं व्याप्त्यादीति। सामान्यविशेषयोरेकप्रयोजकप्रयोज्यत्वासम्भवेन तद्विशेषप्रयुक्तताव-च्छेदकस्य तदवच्छेदकत्वायोगान्न तेन विनिगम इत्याह। मैवमिति। तथाभ्युपगमेपि अप्रयोजकोद्भूतस्पर्शतुल्ययोगक्षेमतयोद्भूतरूपस्यावच्छेदकत्वासिद्धि-

---

(१) वच्छेदकत्वासिद्धेः—३ पु० पा०।

मूष्मादेः स्पार्शनतापत्तिर्दोषाय । इष्टापत्तेः । न प्रभादौ बहिरिन्द्रियजसाक्षात्कारविषयत्वानुपपत्तिः । तत्र तथाभूतसाक्षात्कारविषयत्वासिद्धेः । एवं हि वक्तुं तत्रापि शक्यते । चक्षुर्व्यापारे रूपादिलक्षणलिङ्गप्रतीतावेवान्यथासिद्धः । प्रभादिप्रतीतिस्तु लिङ्गजन्यैवेति । किञ्चैवमेव त्वं किमिति नाङ्गीकुरुषे । द्रव्यसाक्षात्कारविषयत्वमात्रावच्छेदकमेवोद्भूतरूपवत्त्वे सति महत्त्वम् । अलं बहिरिन्द्रियजन्यविशेषणग्रहणेन(१) । एवं सत्यात्मा प्रत्यक्षो न स्यादिति चेत् । मा भूत्सोऽपि ज्ञानादिनैव अनुमीयताम् । तस्मात्स्वी-

रित्याह । उद्भूतस्पर्शेति । इतः पूर्वमुत्पत्तौ वेति शेषः । ऊष्मादीत्यादिपदेन वायूपनीतशीतादिद्रव्यपरिग्रहः । तथाभूतेति । तथा चात्रापीष्टापत्तिरेवोत्तरमिति भावः । कथं तर्हि तत्प्रतीतेश्चक्षुर्व्यापारानुविधाननियम इत्यत आह । एवंहीति । आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियजत्वविशेषणवद्वायौ तद्वारणाय तत्स्थाने चाक्षुषत्वमुपादीयताम् प्रमाणबलेन प्रत्यक्षादेरविशेषात् बहिरिन्द्रियजत्वोपाध्यपेक्षया जातित्वेन चाक्षुषत्वस्य लघुत्वाच्चेत्याशयेन प्रतिबन्द्युत्तरमाह । किञ्चैवमेवेति ।

(१) ग्रहेण—४ पु० ।

कुरु वायोः प्रत्यक्षत्वम् परिहर वा आत्मनः प्रत्यक्षत्वमिति दुस्तरा प्रतिबन्दितरङ्गिणी। न च द्रव्यग्रहणयोग्यताव्यापकयोग्यताकानां सङ्ख्यापरिमाणादीनां प्रत्यक्षताप्रसङ्गो बाधक इति वाच्यम्। करपुटधृतवायोः सङ्ख्यापरिमाणादीनां प्रत्यक्षत्वेनेष्टापत्तेः। एवं तत्प्रत्यक्षतासाधकमनुमानमुच्यते। वायुः प्रत्यक्षः महत्त्वे सति उद्भूतस्पर्शवत्त्वात् घटवत्। न चोष्णादिना

ज्ञानादिनैवेति। त्वग्व्यापारस्य स्पर्शग्रह इव मनोव्यापारस्य ज्ञानादिग्रह एवोपक्षयसम्भवादिति भावः। नन्वियमस्ति तरणिः का दुरुत्तरतेत्याशङ्क्याह। न चेति। किं यद्द्रव्यं ग्रहणयोग्यं तद्ग्रहणयोग्यसङ्ख्यादिकमिति नियम उत ग्रहणयोग्यसङ्ख्यादिमज्जातीयमिति विकल्प्याद्ये पृष्ठलग्नवस्त्रादौ व्यभिचारमभिप्रेत्य परिशिष्टे द्वितीये त्वात्मप्रत्यक्षतायामेवेदं बाधकं तज्जातीये क्वचिदपि सङ्ख्यापरिमाणाद्यग्रहणात् तज्जातीये सङ्ख्यादिग्रहणस्येष्टत्वादित्याह। करपुटेति। सङ्गतिं सूचयन्नेव न्यायाभिधानं प्रतिजानीते। एवमिति। वायुप्रतीतेर्लिङ्गाद्यजन्यत्वेनेन्द्रियजन्यत्वपरिशेषे सतीत्यर्थः। अपिर्भिन्नक्रमः। तत्प्रत्यक्षतासाधकमपीति। तत्प्रतीतिपक्षकप्रत्यक्षजातिसाधकाभिधानेपि वायुपक्षकप्रत्यक्षविषय-

ताबाधकस्यानुक्तत्वाद्विप्रतिपत्त्यनुरोधाच्च । तदिदानी-
मुच्यत इत्यर्थः । वायुरिति । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रय
इत्यर्थः । तत्र घटाद्यंशे सिद्धसाधनम् पक्षतावच्छे-
दकैक्ये तस्यादोषत्वात् । तथापि तद्दोषतापत्तौ
तु प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयो वायुरित्यर्थः । अतो न पर-
माण्वंशे बाधासिद्धी । वस्तुतो भट्टनये परमाण्वभावात्
अन्यवायोरपि प्रत्यक्षस्पर्शाव्यभिचारादनर्थकत्वं तद्विशे-
षत्यागे च न्यायनये भागे बाधासिद्धी इत्युद्देश्यसिद्धये
एव प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वोपादानम् । हेतुवृत्तितया प्रतीय-
मानस्य महत्त्वे सतीत्यस्य पक्षविशेषणत्वेन विवक्षित-
त्वात् न विवक्षावक्लेशोपि । भट्टमते व्यभिचारा-
वारकत्वेन तत्र तस्य व्यर्थत्वात् । स्वप्रतिज्ञायां म-
तान्तरानुसारिहेत्वभिधाने च स्वमते व्याप्यत्वासि-
द्धिप्रसङ्गात् हेत्वन्तराभिधानप्रसङ्गाच्च । क्रमविपर्ययस्य
च पुरुषत्वेन वस्तुसिद्ध्यविरोधित्वात् उदाहरणैकदे-
शप्रदर्शने गत्यभावाच्चेति युक्तः पन्थाः । प्रत्यक्ष इति ।
स्वविशेष्यकप्रत्यक्षजनक इत्यर्थकत्वेन वायोः स्पर्श इति
स्वविशेषणकप्रत्यक्षजनकतया सामान्यलक्षणादिजन्य-
स्वविशेष्यकप्रत्यक्षविषयतया वा न सिद्धसाधनमिति
ध्येयम् । उद्भूतेति । परमते उद्भूतत्वजातेरभावेपि
प्रत्यक्षजनकस्य स्पर्शान्तरत्वादित्यर्थः । अतो न सामा-
न्यलक्षणादिना प्रत्यक्षस्पर्शाश्रये प्रभादौ व्यभिचारः ।

व्यभिचारः । तत्र साध्यविरहस्यासिद्धेः । न च रूपवत्त्वमुपाधिः रूपादावेव साध्याव्यापकत्वात् । न च द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिदमेवोपाधिः । आत्मनि साध्याव्यापकत्वादिति ।

अत्रोच्यते । बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारविषयता तावदवश्यं किञ्चिन्नियम्या । अन्यथा द्रव्यमात्रस्य साक्षात्कारविषयतापत्तेः । न च

चक्षुरादौ व्यभिचारवारणाय स्पर्शेति । असिद्धेरिति । अनिश्चयादित्यर्थः । सन्देहस्य च निश्चितहेतुमत्त्यदूषणादिति भावः । गुणादौ साध्यव्यापकतापरिहारमाशङ्क्य निषेधति न च द्रव्यत्वेति ।

बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्ने विनिगमकाभावान्महत्त्वासमानाधिकरणयोरुद्भूतरूपस्पर्शयोः कारणतां व्यवस्थापयितुं तच्छेषतया तत्रानुगतानतिप्रसक्तकारणापेक्षां तावदुपपादयति बहिरिन्द्रियजेति । विपक्षे बाधकमाह । अन्ययेति । तथा बहिरिन्द्रियजद्रव्यविषयः । ननु यथा द्रव्यसाक्षात्कारविषयताया अनुगताननतिप्रसक्तनियामकाभावेपि तद्विशेषमानवबहिरिन्द्रियजसाक्षात्कारविषयताव्यावृत्त्यैव नाकाशादौ द्रव्यसाक्षात्कारविषयतासामान्यम् ।

यथा द्रव्यसाक्षात्कारविषयतागुणसाक्षात्कारविषयतादीनां नानुगतं नियामकम् तथाऽत्रापि क्वचिदुद्भूतरूपवत्त्वे सति महत्त्वम् क्वचिदुद्भूतस्पर्शवत्त्वे सति महत्त्वमेव भविष्यतीति वाच्यम्। यतोऽविनिगमा(१)दुभयोरपि प्रयोजकत्वे वायोः प्रत्यक्षता न सिद्ध्यति।

तथेहाऽपि बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारविषयतापि यावद्विशेषनियता तद्विशेषचाक्षुषतास्पार्शनतारूपविशेषद्वयप्रयोजकयोर्महत्त्वसमानाधिकरणयोरुद्भूतरूपस्पर्शयोर्व्यावृत्त्यैव नातिप्रसक्ता भविष्यति किं तत्र नियतप्रयोजकापेक्षया यस्य व्यावृत्त्या वायोर्निवर्ततेत्याशङ्क्याह न च यथेति। युक्तन्तत्रापि प्रयोजकसामान्येन भवितुम् आत्मप्रत्यक्षतानभ्युपगमे बाधकस्य वक्ष्यमाणत्वेनोद्भूतरूपस्य तत्प्रयोजकतानुपपत्तेः अन्यस्य सम्भवात्तु त्यज्यते इह च समानाधिकरणस्योद्भूतरूपस्यास्ति सम्भवः। न च स्पर्शेन प्रत्यक्षस्यानम् तथाप्युभयोः प्रयोजकत्वापत्तौ मन्मतसिद्धिरित्याह यतोऽविनिगमादिति। निदाघोष्मादावुपनीतशीतोष्णादौ चन्द्रोद्योतनयनगतपित्तादौ च न दोषाभावकालीनसङ्ख्याद्ययोग्यता निरस्तप्रत्यक्षभावे क्रमेण रू-

(१) विनिगमकविरहादिति—पा० ४ पु०।

योग्यानेकविशेषगुणवत्त्वं द्रव्यसाक्षात्कारमात्रे प्र-
योजकमिति कश्चित्। प्रभायामव्याप्तेः। तच्चि-
न्त्यम्। किन्त्वन्यत्रानुगतनियामकाभावात्तथात्वे-
ऽत्र पुनरनुगतस्य रूपविशेषवत्त्वे सति महत्त्वस्य
द्रव्यचाक्षुषसाक्षात्कारे योग्यतावच्छेदकत्वमवश्यं
स्वीकर्तव्यम्। तस्यैव च बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षा-

त्स्पर्शयोः प्रत्येकं व्यभिचारादिति भावः। अनयो-
र्द्वयोः प्रयोजकत्वाभिधानं गुडजिह्विकान्यायेन उ-
द्भूतस्पर्शस्य प्रयोजकताया अग्रे निराकरिष्यमाणत्वात्।
अतएव प्रभायाः प्रत्यक्षतामभिसन्धाय तत्र व्यभिचा-
रेणैकदेशिमतस्य चिन्त्यतामाह। योग्येति। अन्ययो-
र्द्वयप्रयोजकतावादिनोऽपि दोषतौल्यात्। गुणवत्त्वं
काले, विशेषगुणवत्त्वमाकाशे, अनेकविशेषगुणवत्त्वमपि
परमाणौ व्यभिचारीति सर्वत्र। अनेकत्वं च गुणत्वव्या-
प्यजातित्वेति नानेकशब्दाश्रयत्वेनाकाशेऽतिप्रसङ्गः। करतु-
टधृतवाय्वोः सङ्ख्यादीनां प्रत्यक्षत्वमभ्युपेत्य विशेषपदम्।
नन्वेवं महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वे सति उद्भूत-
स्पर्शवत्त्वस्य प्रत्येकं बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारे तद्-
द्रव्यचाक्षुषत्वे तत्स्पार्शनत्वे च प्रत्येकं प्रयोजकतायां
गौरवम्। किञ्चैवं सौरालोकप्रत्यक्षतापत्तौ तद्गतस-
ङ्ख्यादिप्रत्यक्षतापत्तिः। यदि चाश्रयप्रत्यक्षतायामपि

त्कारे योग्यतावच्छेदकस्य सम्भवात् कथं बाधकं विना तत्परित्यागः । यत्पुनरुक्तं त्वगिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारे यदेव योग्यतावच्छेदकं क्लृप्तम् । तदेव बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारे उद्भूतस्पर्शवत्त्वे सति महत्त्वमेव नियामकमस्तु । प्रभाप्रतीतिस्तु लिङ्गजन्यैव भविष्यतीति तदसङ्गतम् । तथाहि रूपविशेषात्प्रभाप्रतीतिसम्भवेपि तद्धर्मसंयोगादिप्रतीतिरुन्मीलितनेत्रस्य केन लिङ्गेन स्यात् ।

नच सङ्ख्यादि न प्रत्यक्षन्तदा लाघवादुद्भूतरूपमेव तथास्तु तद्वदेव चन्द्रोद्योतादेः प्रत्यक्षत्वेपि तत्सङ्ख्याद्यप्रत्यक्षतोपपत्तेः । विष्वग्विसारिसरूपसजातीयसंवलनदोषात्तदुपलम्भस्यात्रापि तुल्यत्वात् । नयनद्वयावच्छिन्नपित्तद्रव्ययोश्च सङ्ख्यापरिमाणसंयोगादीनां प्रत्यक्षत्वात् विनिगमनाविरहाविद्धश्च व्यज्यत इत्यस्वरसादाह किञ्चेति । रूपविशेष उद्भूतरूपत्व बाधकं विनेति । वायुप्रत्यक्षतानुपपत्तिश्च न बाधिका अन्योन्याश्रयादिति भावः । न चैकस्य सामान्यविशेषोभयप्रयोजकतानुपपत्तिः द्रव्यत्वस्य संयोगत्वजन्यगुणत्वादिप्रयोजकत्ववदुपपत्तेः । जनकतावच्छेदकाननुगमस्येव जन्यतावच्छेदकाननुगमस्य दोषत्वे बीजाभावाच्चेति वदन्ति । ननु सति सम्भव एवमेतत्स्य एव तु कुतः प्रयो-

प्रभादीनामप्रत्यक्षत्वे तद्गतधर्मग्रहे न कोप्युपायः । न च संयोगादिगोचरतथाभूतसाक्षात्कारनियामकं रूपविशेषवत्त्वे सति महत्त्वमाश्रयस्य द्रव्यगोचरे तु तथाभूतसाक्षात्कारे स्पर्शवत्त्वे सति महत्त्वमेव नियामकमिति वाच्यम् । गौरवप्रसङ्गात् । तस्मादुद्भूतस्पर्शवत्त्वे सति महत्त्वमेव नियामकमिति कथं तद्रहितस्य वायोः प्रत्यक्षस-

---

जकान्तरतुल्ययोगक्षेमत्वादिति भावः । प्रतीतिरनुमितिः । तद्धर्मेति । स्थिरे भित्त्यादौ चलप्रभासंयोगविभागौ रूपस्य पूर्वोत्तरदेशानुपलम्भोपलम्भाभ्यामनुमातुं शक्येते तथापि तदधिकरणकचलत्पक्षिकाण्डादिसंयोगप्रतीतिर्न लिङ्गेन पूर्वोत्तरदेशयोः प्रभारूपयोरतीन्द्रियत्वेन तद्घटितलिङ्गासिद्धेरिति भावः । चक्षुषैव रूपादिवत्स्यादित्यत आह तद्धर्मसंयोगादीति । प्रत्यक्षवृत्तितयैव संयोगादीनां योग्यत्वादिति भावः । तदेव तर्हि त्यज्यतामत आह न च संयोगादीति । तथाभूतो बहिरिन्द्रियजः । रूपविशेषेति । उद्भूतरूपमहदाश्रितत्वमित्यर्थः । तथा च प्रभाया अप्रत्यक्षत्वेपि तत्संयोगादिप्रत्यक्षं स्यादिति भावः । स्पर्शवत्त्व इति । उद्भूतस्पर्शवत्त्वे सतीत्यर्थः । तथा च प्रभादिकमप्रत्यक्षमेवास्त्विति भावः । गौरवेति । प्रत्यक्षवृत्तित्वाद्यपेक्षया पूर्वोक्तस्य सामान्य-

गुणप्रत्यक्षताप्रयोजकस्य गुरुत्वादित्यर्थः । तथा च प्रभाया अप्रत्यक्षत्वे तद्गतरूपादेर्योग्यतानुपपत्तेः । तदुपपादकप्रभायोग्यतोपपादनायोद्भूतरूपवत्त्वमेव तत्र प्रयोजकमास्थेयमिति वायुरप्रत्यक्ष इत्युपसंहरति । तस्मादिति । अत्र वदन्ति द्रव्यगुणसाक्षात्कारत्वयोरिव बहिरिन्द्रियजसाक्षात्कारत्वस्य कार्यत्वानवच्छेदकत्वे मानमेव नास्ति विषयीभूय द्रव्येण करणीभूय च बहिरिन्द्रियेण जनिते साक्षात्कारविशेषे तस्य नीलघटत्ववदार्थसमाजसिद्धत्वादिति किन्तु महत्त्वसमानाधिकरणयोरुद्भूतरूपस्पर्शयोरुद्भूतरूपस्य वा प्रयोजकत्वम् यद्व्याप्त्या वायुरप्रत्यक्षः । न च विशेषप्रयोजकयोरेव सामान्यप्रयोजकता युक्ता तद्भेदस्य प्रयोजकभेदाधीनत्वात् । किन्तु चाक्षुषे स्पार्शने च द्रव्यसाक्षात्कारे महत्त्वसमानाधिकरणयोरुद्भूतरूपस्पर्शयोः प्रत्येकं प्रयोजकत्वमिति वायोरचाक्षुषत्वेपि स्पार्शनत्वं दुर्वारमेव । यद्विशेषयोरित्यादिन्यायोप्युपजीव्य विशेषकारणताविरोधेनैव द्रव्यग्राहकबहिरिन्द्रियव्यवस्थापकोद्भूतगुणत्वेन उद्भूतत्वस्य मूर्त्तविशेषगुणमात्रवृत्तित्वपक्षे उद्भूतत्वेनैव वा तत्र कारणतां कल्पयतीति न तस्यान्यतिप्रसङ्गः । न च द्वितीयपक्षे वायूपनीतसूक्ष्मचम्पकभागप्रत्यक्षतापत्तिः विशेषसामग्रीसहकृताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वात् । चाक्षुषतास्पार्शनतासामग्र्योश्च तत्राभावात् । न च

स्मावनापि । प्रतिबन्दितरहितीसन्तरोपायस्तु प्रत्यभिज्ञानरूपविशेषतरिरेव । तथाहि आत्मनो ज्ञानादिलिङ्गानुमेयत्वे योऽहं चक्षुषा घटमद्राक्षं सोहं त्वचाऽभ्युपस्पृशामीति प्रत्यभिज्ञानम् केन लिङ्गेन स्यात् । न च वायोरतीन्द्रियत्वे य एव वातः प्राचीनः शीत आसीत्स एवेदानीमुष्णो वातीति प्रत्यभिज्ञानं केन समाधेयमिति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञानस्य पूर्वदिक्प्रभवत्वाद्युपाधेरेवान्यथासिद्धेः उपाधिग्रहव्यतिरेकेण तथाप्रत्यभिज्ञानस्यासिद्धेः । तस्मात्तद्दिक्प्रभवत्वमेवैको धर्मः प्र-

---

वायोः प्रत्यक्षत्वे तत्सामान्यगुणप्रत्यक्षतापत्तिः तदभिघातात्मनः संयोगस्य शरीरेऽध्यक्षत्वात् । समानाभिव्याहारदोषाभावे वक्त्वापरिमाणादेरपि कर्पुटभूतवाय्वादौ ग्रहणात् । तत्त्वे तु 'तदप्रत्यक्षत्वस्य पृष्ठलग्नवस्त्रादाविवाश्रयप्रत्यक्षताविरोधित्वात् । अन्यथा सौरतेजसि बहिरिन्द्रियजद्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकभवदभिमतरूपद्वयसमत्वेन प्रत्यक्षत्वे चक्षुष्यादिप्रत्यक्षतापत्तौ का गतिः । न चोद्भूतरूपमहदाश्रितत्वापेक्षया प्रत्यक्षवृत्तित्वस्य लाघवेन सामान्यगुणप्रत्यक्षप्रयोजकतापि । प्रत्यक्षे लौकिकत्वविशेषणाकलकत्वे गौरवात् परेण प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वानभ्युपगमा-

त्यभिज्ञानेन विषयीक्रियत इति । ततो धर्मांशे एव प्रत्यभिज्ञानस्य अन्यथासिद्धिः । वायोस्त्वगिन्द्रियाग्राह्यत्वे शीतो वायुरिति त्वगिन्द्रियजो भ्रमः कथं स्यात् । विशेष्ययोग्यतामादायैवेन्द्रियाणां प्रवृत्तिरिति चेत् मैवम् प्रमां प्रति विशेष्ययोग्यतापेक्षणात् भ्रमस्य ज्ञानान्तरोपनीते

चचेति चिन्त्यमेतदिति । आत्मप्रतिबन्दीमुद्धरति । प्रतिबन्दीति । केनेति । मदीयाहंप्रत्ययविषयत्वादेर्लिङ्गस्य मदंशाप्रत्यक्षत्वेनासिद्धेरित्यर्थः । ननु सापि प्रत्यभिज्ञानान्तरप्रतिबन्दीपूरपारिप्लवतया न सन्तरणोपाय इत्यत आह न च वायोरिति । वाय्वैक्यप्रत्यभिज्ञानमसिद्धमित्याह । प्रत्यभिज्ञानस्येति । न च वक्तृदेहावच्छिन्नत्वोपाधिविषयत्वं तस्यापीति वाच्यम् आत्मैक्यस्योभयसिद्धत्वादिति भावः । तदग्रहेपि जायमानत्वान्नोपाधेरैक्यं प्रत्यभिज्ञानविषय इत्यत आह उपाधीति । वायोरप्रत्यक्षत्वे बाधकं शङ्कते । वायोरिति । त्वगिन्द्रियज इति । वायुलिङ्गस्योष्णस्पर्शादेरग्रहादनुमित्ययोगात् गृह्यमाणशीताश्रयोपनयानुमिते च वायौ विशेषदर्शने मानसशीतभेदानुपपत्तेश्चेति भावः । इदानीं घट इत्ययोग्यकालविशेषणकमिवायोग्यवायुविशेष्यकमपि ज्ञानं सहकारिसामर्थ्यात् त्वचा जन्यतां को दोष इत्यत आह

विशेष्ये दर्शनात् । मानसोऽयं भ्रमः स्पर्शा-विशेष्यक इत्येके । स्पर्शविशेष्यक इत्यपरे । एवं बाधात् प्रत्यक्षतासाधकमनुमानमपि नाव-तरति वायुरतीन्द्रियः आत्मभिन्नत्वे सति निरू-पद्रव्यत्वादाकाशवदिति । यदि वायुः प्रत्य-

---

विशेष्येति । नियमासिद्ध्या दूषयति । नैवमिति । सा-मान्येऽसति बाधके याथार्थ्यविशेषणप्रक्षेपे गौरवमत आह भ्रमस्येति । ज्ञानान्तरोपनीतातीन्द्रियदिग्विशेष्य-कस्य प्रसिद्धचाक्षुषभावस्य दिङ्मोहस्यातीतविद्युद्विशे-ष्यकस्येयं विद्युत्कामिनी वेति संशयस्य च दर्शनादि-त्यर्थः । दिङ्मोहस्य चाक्षुषत्वे तद्दिगवच्छिन्नालोकवि-शेष्यकत्वाद्दिग्विशेष्यकत्वे चाक्षुषत्वासिद्धेर्वा संशय-स्याप्युक्तस्य मानसत्वादव्यभिचारात्प्रत्यक्षमात्र एव यो-ग्यविशेष्यकत्वं तन्त्रमिति प्रमात्वान्तर्गतयाथार्थ्यवैयर्थ्य-मित्यस्वरसादाह मानसोयमिति । सुखदुःखविशेषोन्नी-ताभिघातेनानुमिते स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यविशेषे त्वगनुद्भू-तस्पर्शारोपो मनसेत्यर्थः । एवं च शीतद्रव्योपनायक-त्वेन वाय्वनुमितेरङ्गीकाराद्विशेषदर्शनभावात् गङ्गे-शप्रत्यवस्थानमस्थान इति मन्तव्यम् । स्थापनायां दोषं पर्यवसाययन्नुपसंहरति एवमिति । स्वपक्षे स्था-पनामाह वायुरतीन्द्रिय इति । महान्वायुर्न स्वविशे-ष्यकप्रत्यक्षजनक इत्यर्थः । केवलान्वयव्यतिरेकिणमसह-

क्षतो पृथिव्यादिभिन्नतया सिद्ध्येत(१) तदा तद्भिन्नतया न सिद्ध्येदेवेति चेत । न वायोः प्रत्यक्षत्वेपीतरभेदांशे प्रत्यक्षस्योदासीनत्वादिति सङ्क्षेपः।

इतिवायुप्रत्यक्षतावादः ।

मानः शङ्कते वायुरिति । केवलव्यतिरेकिणोऽनुमानत्वाभावादिति भावः । केवलव्यतिरेकिणोनुमानत्वे विप्रतिपत्तावपि मानत्वमुभयसंमतमेवेत्याशयेनाह वायोः प्रत्यक्षत्वेपीति । अन्यथा प्रत्यक्षे तैलादौ पृथिवीत्वादिसंशयाभावप्रसङ्गादिति भावः ॥छ॥

इति श्रीसकलसामन्तं ? वायुप्रत्यक्षता-
निरासप्रकरणम् ।।छ॥

(१) वायुः पृथिव्यादिभिन्नतया यदि प्रत्यक्षतो न सिद्ध्येत पा ३ पु० ।

निर्विकल्पके तावद्विप्रतिपत्तिः ज्ञानत्वं निःप्रकारकवृत्ति न वा। यद्वा ज्ञानत्वं निः-प्रकारकत्वसमानाधिकरणम् न वा । एवं सति निर्विकल्पके प्रमाणमाहुः। जागराद्यसविकल्प-कं जन्यविशेषणज्ञानजन्यं जन्यविशिष्टज्ञान-

---

ज्ञानत्वस्य सविकल्पकभिन्नवृत्तित्वं व्यवस्थापयितुं विचारानुकूलसंशयजननीं विप्रतिपत्तिं प्रतिजानीते निर्विकल्पक इति। ज्ञानत्वस्य सप्रकारकभिन्नवृतित्व इत्यर्थः। निःप्रकारकत्वेति । उभयत्र निःप्रकारकत्वं सप्रकारकभिन्नत्वम् अन्यथा सविकल्पकस्यापि प्रकारांशे निःप्रकारकत्वेन ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तितया तत्समानाधिकरणतया च सिद्धसाधनतापातात् । पूर्वपक्षमवतारयितुं विषयमाह एवंसतीति। एवं वादिविप्रतिपत्त्या संशये सतीत्यर्थः। निर्विकल्पकत्वे ज्ञानत्वस्य सविकल्पकान्यवृत्तित्वे। आहुरिति। न्यायविद इति शेषः। जाग-रेति। स्वापाद्यसविकल्पके जागरान्त्यज्ञानरूपविशेषणज्ञानजन्यतयांशतः सिद्धसाधनभयादाह जागरेति। धाराबाहिषूत्तरेषु जागरसविकल्पकेषु तद्भयादाहाद्येति। स्वमतेंऽशे बाधासिद्धिभयादाह जन्येति। बा-धासिद्धिभयादाह सविकल्पकमिति। ऐशज्ञानजन्य-तया सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै साध्ये जन्येति । जन्ये विशेषणज्ञानत्वेनैव कारणतया जन्यज्ञानत्वेन व्याप्त्य-

त्वात् दण्डीपुरुषज्ञानवदिति । अत्र पक्षधर्मताब-
लादप्रकारकं विशेषणाविषयकं जागराद्यसवि-
कल्पकज्ञाना(१)व्यवहितपूर्वसमयवृत्तिज्ञानम् सि-
द्ध्यति । सप्रकारकत्वे विशेषणान्यविषयत्वे च

भावाद्व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गस्तद्वारणाय विशेषणेति । हे-
तावीशज्ञाने व्यभिचारादाह जन्येति । स्वमते निर्वि-
कल्पकव्यभिचारादाह विशिष्टेति । यद्यपि तदसिद्धि-
दशायां न तत्रैव व्यभिचारसम्भवस्तथापि अनवस्थया
क्वचित्सामान्यतो व्यभिचारज्ञानसम्भवेन व्याप्तिग्रह इति
तदुपयोगितया सार्थक्यं विशिष्टपदस्येति भावः । न
चाभावत्वादेरपूर्व्वोपस्थितस्यैव विशिष्टबुद्धेरभ्युपगमा-
त्तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् तत्रापि प्रतियोग्यादि-
विशेषणज्ञानसत्त्वात् । न चान्यविशेषणज्ञानादन्यवि-
शिष्टबुद्धावतिप्रसङ्गः तत्स्थले विशिष्य कारणताया
अपि कल्पनादिह च तत्कल्पने मानाभावादिति । ज-
न्यदण्डिज्ञानं दृष्टान्तः तेन न साध्यसाधनवैकल्यम् ।
नन्वेवमपि व्यापककोटौ निःप्रकारत्वानुपादानात्कुत-
स्तत्सिद्धिरित्यत आहात्रेति । ननु पक्षधर्मता साध्यस्य
पक्षसम्बन्धमात्रे साक्षिणी न तु तदवान्तरवैलक्षण्ये-
पीत्यत आह सप्रकारत्व इति । यदभावे पक्षे व्या-

(१) जागराद्यज्ञाना—पा० १ पु० ।

पक्षधर्मतानिरोधात् । सप्रकारकत्वे हि तदेव जागराद्यसविकल्पकम् स्यात् न तु पक्षीकृतं ज्ञानमिति पक्षधर्मतावच्छेदकधर्मविरोध इति । ननु सुषुप्तिप्राक्कालीनसविकल्पकेनैव विशेषणाविषयकेन संस्कारद्वारा सिद्धसाधनम् संस्कारद्वारापि विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वं दृष्टमेव यथा व्यवहितस्यानुभवस्य स्मरणं प्रति । न च जागराद्यनुभवस्य पक्षत्वम् । अनुभवस्य चाव्यवहितपूर्वसमयवृत्तिविशेषणज्ञानजन्यत्वनियमान्न सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् ।

पकप्रतीत्यपर्यवसानं तत्पक्षधर्मतया भासत इत्यस्यैव सम्बन्धभाने बीजत्वादिति भावः । विशेषणान्येति । विशेषणाविषयकत्व इत्यर्थः। विरोधं विशदयति सप्रकारत्वेहीति । अवच्छेदको धर्मः आद्यसविकल्पकत्वम् तथाच निःप्रकारकत्वमनादाय पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन व्यापकप्रतीतिरेव न पर्यवस्येदाश्रयासिद्धिप्रसङ्गादिति धर्मिग्राहकमानसिद्धमस्य निःप्रकारकत्वमिति भावः । एवमनुमानमुपपाद्य तत्र पूर्वपक्षमवतारयति । नन्विति । तथा चाश्रयासिद्धिरिति भावः । इतः पूर्वमुपेक्षणीयत्वात् चेति पूर्वपक्षसङ्क्षेप इत्यन्तेनान्वयः । संस्कारद्वारा

अनुभवत्वं वा जागराद्यज्ञानस्यासिद्धमेव । स्मरणमेव जागराद्यज्ञानम् । तच्च व्यवहितेनापि विशेषणज्ञानेन जन्यत इति न(१) निर्विकल्पककल्पनम् । न च प्रत्यग्रोत्पन्नविशेषणविशिष्ट-

विशेषणज्ञानजनकत्वं न दृष्टमिति गूढाभिसन्धेः शङ्काम् निरस्यति संस्कारद्वारापीति । माभूत्तस्यापि संस्कारद्वारकत्वमिति तटस्थशङ्कायामाह व्यवहितेति । वादिनोऽभिसन्धिमुद्घाट्य दूषयति नचेति । नियमादिति । प्रत्यभिज्ञानस्याप्यव्यवहितस्मृतिरेव कारणमिति भावः । अप्रयोजकत्वादिति । व्याप्यत्वासिद्धेरित्यर्थः । अव्यवधानांशस्य गौरवेण कारणतानवच्छेदकत्वादितिभावः । नन्वेवं कदाचित् केवलदण्डे ज्ञाते क्रमेण तद्दण्डवति पुरुषे दण्डे चेन्द्रियसंनिकृष्टे तदा दण्डज्ञानं विनाप्ययं दण्डीति बुद्ध्यापत्तिः । भ्रमहेतुतया चारोप्यस्मरणासिद्धिप्रसङ्गः । संस्कारद्वारेण कादाचित्करजतज्ञानेनैव तज्जननसम्भवादित्यनुभवे अव्यवहितविशेषणज्ञानमेव हेतुरिति नाप्रयोजकत्वमित्यस्वरसादाह । अनुभवत्वं चेति । ननु प्रत्यग्रोत्पन्नरूपादिविशेषणविशिष्टज्ञानं पक्षीकृत्य निर्विकल्पकत्वं साध्यताम् प्राक्तद्विशेषणज्ञानाभावेन सिद्धसाधनानवकाशात् । ततोन्यत्रापि तद्दृ-

(१) इति किमिति निर्विकल्पकल्पनम्—पा० २ पु० ।

घटसविकल्पकं पक्षीकृत्य निर्विकल्पकसाधन-मिति युक्तम् । प्रत्यग्रोत्पन्नमपि विशेषणं रू-पादिकमेव । तदपि च रूपत्वादिना पूर्वं सामा-न्यतोज्ञानमेव । ननु व्यवहारस्तावदयं सकलज-

ष्टान्तेनानुमानान्तरेण साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वादित्याशङ्क्याह नच प्रत्यग्रेति । अस्तु तावदस्माकं विशेषणज्ञानकारणतानङ्गीकारः सिद्धान्तसारः भवत्कल्पितव्यसामान्यलक्षणयैव भक्षितमेतदित्याह प्रत्यग्रेति । संमुग्धत्व विशिष्य व्यावर्त्तकधर्माविषयत्वं मुख्यार्थे बाधकाभावात् न सविकल्पकविशेषपरत्वमत आह निर्विकल्पकस्येति । अस्तु तर्ह्यनुमानान्तरमत आह नच ज्ञानत्व-मित्यादि । निःप्रकारकत्वं सप्रकारकभिन्नत्वम् तेन घटादिज्ञानेष्वंशावच्छेदेन सता निःप्रकारकत्वेन सामानाधिकरण्यमादाय न सिद्धसाधनम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृतित्वेनांशे सप्रकारकस्य तद्भेदायोगात् । हेतौ स-विकल्पकत्वे व्यभिचारवारणाय सकलेति । प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धमपि सकलवृत्तित्वमप्रसिद्धमिति ज्ञानपदम् । नं-चासिद्धिवारकतया वैयर्थ्यम् । परमते सविकल्पकत्वे व्य-भिचारप्रसङ्गेन वृत्तिपदस्य समवायपरस्यावश्यकत्वे सक-लसमवेतत्वस्याप्रसिद्धेरपि प्रसङ्गान्निराकरणेन व्याप्ति-ग्रहेप्युपयोगित्वात् । सत्तावदिति । स्वमतेनायं दृष्टा-न्तः परनये तु सत्ताजात्यनङ्गीकारेपि गुणत्वादिर्दृष्टान्तः।

नसाधारणो यन्मम तत्र सविकल्पकं न वृत्तम् किन्तु निर्विकल्पकमेव। तथा चैतद्व्यवहारानुरोधेनावश्यं स्वीकरणीयमिति। मैवम्। मम तत्र निर्विकल्पकं वृत्तमितिव्यवहारस्य संमुग्धसविकल्पकगोचरत्वात्। निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमाच्च। न च ज्ञानत्वं निःप्रकारकत्वसमानाधिकरणम् सकलज्ञानवृत्तित्वात् सत्तावदिति वाच्यम् । ज्ञानातिरिक्तवृत्तित्वस्योपाधित्वात्। अप्रयोजकत्वाच्च। न च चक्षुः चाक्षुषसविकल्पकातिरिक्तज्ञानजनकं ज्ञानजनकत्वात् घ्राणवदिति निर्विकल्पकसिद्धिरिति वाच्यम् । अतीन्द्रियतेजोभिन्नत्वस्यो-

---

ननु हेतोः साध्यव्याप्यत्वेऽवधृते साध्यव्याप्याव्यापकत्वेन साध्यव्यापकतानुमानान्नायमुपाधिरत आह । अप्रयोजकत्वादिति । व्याप्तिग्राहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः । चक्षुः चाक्षुषसविकल्पकेति । अप्रसिद्धिपरिहाराय साध्ये चाक्षुषेति । बाधपरिहाराय सविकल्पकेति । सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै ज्ञानेति । जनकत्वमात्रं परमाण्वादौ व्यभिचारीति ज्ञानेति । वर्त्तमानार्थकमपि योगिज्ञानं विषयाजन्यमित्याशयः । अतीन्द्रियतेजोभिन्नत्वस्येति । अतीन्द्रियभिन्नत्वं घ्राणादौ साध्याव्यापकमिति तेजःपदम् । तन्मात्र-

पाधित्वात्। एवंविधानुमानानामपि अतिप्रसञ्जक-तयोपेक्षणीयत्वाच्चेति पूर्वपक्षसङ्क्षेपः ॥

अत्रोच्यते । जागराद्यज्ञानं स्मरणरूपमनुभवरूपमेवाऽस्तु । उभयथापि निर्विकल्पक-

---

भिन्नत्वञ्च स्पार्शनस्वसाक्षात्कारजनकालोकादावित्यतीन्द्रियपदम् । ननु संयुक्तसमवायशरीरप्रविष्टतया स्वस्पर्शसाक्षात्कारजनकेऽतीन्द्रिये ऊष्मादितेजसि साध्याव्यापकत्वम् । न चोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे तात्पर्यम् तथात्वे उपाधावतीन्द्रियपदवैयर्थ्यादिति चेत् न ऊष्मणोपि परमतेप्रत्यक्षत्वेन तत्रोपाधिसद्भावात् । किञ्चैवं सविकल्पकपदानन्तरं निर्विकल्पकपदप्रक्षेपे तदुभयभिन्नेपि ज्ञानत्वं सिद्ध्येदित्याह । एवंविधानुमानानामिति । ननु जन्यविशिष्टज्ञानमात्रे जन्यविशेषणज्ञानमात्रस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणतावधारणादकारणककार्यप्रसङ्ग एवात्र विपक्षबाधकस्तर्क इति न निर्विकल्पकसाधनस्योपेक्षणीयतुल्यतेत्याहेति सङ्क्षेप इति । विशेषणविशेष्योभयभानसामग्रीत एव विशिष्टज्ञानसम्भवे विशेष्यज्ञानस्येव विशेषणज्ञानस्यापि कारणत्वे मानाभावादिति भावः ।

जागरेत्यादि । पूर्वानुमानमेव सिद्धान्तयितुमसिद्धिनिरासेनोपस्कुरुते जागरेति । तुष्यतु दुर्जन इति न्याये-

सिद्धिः। तथा हि स्मरणपक्षे तज्जनकसंस्कारोद्बोधः सहकारी। स च ज्ञानरूप एवेति जागरावस्मरणाव्यवहितप्राक्कालीनं निर्विकल्पकमा-

नाह स्मरणरूपमिति। अत एव वस्तुतस्तदेन्द्रियसन्निकर्षादिसमवधानेऽनुभवसामग्र्या बलवत्वान्न स्मृतिसम्भवः। तदसमवधाने तु संस्कारोद्बोधकज्ञानतद्धेत्वभावान्न सुतरामिति क्व निर्विकल्पकशङ्केत्यनुभवाभिमतं पक्षमवधारयन्नाह अनुभवरूपमेवेति। स्मरणपक्षे तत्सिद्धिमुपपादयति। स्मरणपक्ष इति। उद्बुद्ध एव संस्कारः स्मृतिजनक इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धवत्कृत्योद्बोधपदार्थमाह उद्बोधः सहकारीति। सहकारिसमवधानमेव संस्कारस्योद्बोधो न तु बीजस्योच्छूनतावद्विकारान्तरमित्यर्थः। नन्वेवं न निर्विकल्पकसिद्धिः ज्ञानान्यस्यादृष्टादिसहकारिणोऽप्युद्बोधकत्वसम्भवादित्यत आह स चेति। जीवनादृष्टेतरादृष्टस्येतरनिरपेक्षस्य स्मृतिजनने संस्कारसहकारित्वे सदृशदर्शनादिकारणोच्छेदप्रसङ्गात्। जीवनादृष्टस्य च गवादिस्मृत्यहेतुत्वात्। न च सत्यपि ज्ञाने संस्कारानुद्बोधात्तदपि नोद्बोधकमिति वाच्यम्। विषयान्तरजिज्ञासादिप्रतिबन्धादपि तदुपपत्तेः। अन्यथा तृतीयलिङ्गपरामर्शादेरप्यनुमिति कारणताया दुरुपपादकत्वप्रसङ्गात्। यत्तु यदनन्तरं फलं दृश्यते तस्याननुगतस्यैवोद्बोधकत्वमवश्यं वाच्यम्। तथाच

यातम् । अनुभवपक्षे सुषुप्तिप्राक्कालीनविशेषण
ज्ञानस्य संस्कारद्वारा जनकत्वेऽपि संस्कारोद्बोध
रूपत्वेन निर्विकल्पकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथा
च लाघवात्तदेव विशेषणाक्षेपयतया विशिष्टज्ञा-
नजनकमङ्गीक्रियताम् । अलं संस्कारद्वाराव्यव-

जागरणानन्तरसंस्कारोद्बोधात्तदेव कारणमस्तु क्लृप्त-
त्वात्किं ज्ञानेन । अत एव सदृशादृष्टचिन्ताद्या इति प्र-
णिधानादिसूत्रं च संस्कारस्यानियतोद्बोधकताप्रति-
पादकं सङ्गच्छत इति । तन्न । जागरपदेन बहिरिन्द्रि-
यसन्निकर्षाभिधाने स्वाप्नभ्रमहेतुकस्मृत्यभावप्रसङ्गात् ।
जागरेप्यनुमित्याद्युद्बोधितसंस्कारात् स्मृत्यभावप्रसङ्गा-
च्च । ज्ञानकारणमात्राभिधानेपि तेषां प्रत्येकं कारणत्वेऽ-
ननुगमात् । ज्ञानकारणत्वेनानुगमे लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव
कारणतावच्छेदकतौचित्यात् । न च दण्डज्ञानाद्दण्ड्यनु-
भवकाले तत्स्मृतिप्रसङ्गः अनुभवसामग्र्या बलवत्त्वात् ।
तदभावे चेष्टापत्तेः । प्रणिधानादिसूत्रेऽपि लिङ्गलक्ष-
णादृश्यादीनामननुगतानां ज्ञानत्वानुगतीकृतसंस्कारो-
द्बोधकज्ञानविषयतैव विवक्षिता न तु तेषामननुगतानां
हेतुता । न च यत्किञ्चिज्ज्ञानाद्यत्किञ्चित्स्मृतिप्रसङ्गः ।
तत्सामान्ययोरिति न्यायेन विशेषकारणाभ्युपगमात् इति
भावः । जनकत्वेऽपीति । वस्तुतस्तदेव नास्ति अन्य-

हितज्ञानजनकत्वकल्पनया । किञ्च विशिष्टानुभवत्वम् अव्यवहितविशेषणज्ञानजन्यतानियतमिति व्याप्तिरपि रक्षिता स्यात् । यद्वा प्रत्यग्रोत्पन्नविशेषणविषयकसविकल्पकं पक्षीकृत्य निर्विकल्पकसाधनं युक्तम् । न च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या रूपादिसविकल्पकेनैव सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । अनेन हि रूपवान् घट इति प्रतीतिः स्यात् । न त्वेतद्रूपवानिति । सविकल्पकरूपं हि विशेषणज्ञानं येन रूपेण विशेषणमुल्लिखति तेनैव रूपेण विशिष्टज्ञाने विशेषणस्य भानमिति

विशिष्टानुभावे जन्यविशेषणज्ञानत्वेनैव जनकता । न च तस्य संस्कारं जनयित्वैव जनकता येन तद्द्वारकता स्यात् अव्यवहितविशेषणज्ञानस्थले व्यभिचारादत एव प्रत्यभिज्ञानस्थलेऽन्तरा स्मृतिकल्पनमित्यपिशब्दं प्रयुञ्जानस्याशयः । लाघवादिति । अव्यवधानलाघवादावश्यकत्वाद्वा । ननु सुषुप्तिप्राक्कालीनविशेषणज्ञानकारणतानिर्वाहकतया सिध्यन्निर्विकल्पकं न तस्य कारणतां विन्दति । अन्यथा आवश्यकत्वादिनाऽपूर्वमेव स्वर्गकारणं स्यान्न याग इत्यस्वरसादपिशब्दसूचितं परिहारान्तरमाह किञ्चेति । अव्यवहितविशेषणज्ञानत्वेन कारणताया अभावेऽपि पूर्वोक्तबाधकसहकृतेन विशेषणज्ञानकारण-

नियमः । अन्यथा प्रमेयत्वेन रूपज्ञानात् रूप-
वान् घट इति प्रतीतिप्रसङ्गात् । न च निर्वि-
कल्पकेप्येवं प्रसङ्ग इति वाच्यम् । तस्य तद-
र्थमेव कल्पनायाम् धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधात्
एवं सामग्रीवशात्तत्तत्स्थानविशेषेपि(१) निर्वि-
कल्पकमूहनीयमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । ननु

ताग्राहकप्रमाणेन सिद्धा या व्याप्तिः सापि रक्षिता
स्यादन्यथा तन्मूलभूतपूर्वोक्तबाधकविरोध इति भावः ।
एकदेशिनां निर्विकल्पकसाधनप्रकारमाह यद्वेति ।
नन्वत्र सिद्धसाधनमुक्तमेवेत्यत आह । न चेति ।
नन्वेतद्रूपमपि रूपत्वेन ज्ञानमेवेत्यत आह सविकल्प-
करूपं हीत्यादि । ननु निर्विकल्पकान्तरा तत्स्यात्तत्र रूप-
त्वस्याप्यप्रकारत्वादित्याशङ्कानिरासाय सविकल्पकप-
दम् । येन रूपेणेति । यत्प्रकारकं सदित्यर्थः। इष्टापत्तिं नि-
राकरोति तेनैवेति। तेनैवेत्येवकारेण वस्तुत एतद्रूपस्य रू-
पत्वप्रकारकात् ज्ञानाद्रूपवानित्येव धीः स्यान्न तु यथा-
स्ति तथा एतद्रूपत्वेन तदज्ञानादिति भावः । अप्रयोज-
कतां निरस्यति अन्यथेति । ननु सविकल्पकविशेष्यं
गौरवाद्वैयर्थ्याच्च विशेषणज्ञानमात्रे स नियम इति अ
निर्विकल्पकादपि तद्धीसिद्धिः तज्जनकस्य वा तत्र

(१) स्थानान्तरेपीति पा २ पु० ।

षि समवायाभावयोः कथं सविकल्पकैकवे-
नियमः । तथाहि रूपसमवायवान् घट
दौ सविकल्पके समवायस्यापि विशेष-
त । अघटं भूतलमित्यादौ अभावस्यापि
षणत्वात् । विशेषणज्ञानत्वेन च निर्विक-
कल्पनात् । एवं विशेषणत्वाविशेषेपि रूप-
देकं निर्विल्पकविषयो न तु समवायाभा-
त्यत्र किं नियामकम् वैपरीत्यस्यापि सुव-

तापत्तिरित्याशङ्क्याह । न च निर्विकल्पकेपीति ।
प्रसङ्गः इतिधीर्न स्यादित्येवंरूपः । तदर्थमेव
तोत्पन्नैतद्रूपादिविशिष्टज्ञानार्थमेव । धर्मिग्राह-
। धर्मिनिर्विकल्पकं तद्ग्राहकं मानं प्रत्यक्षोत्प-
ादिविशिष्टज्ञानपक्षकमनुमानम् तद्विरोधात् । अन-
नियन्त्रितेन तेन निःप्रकारकस्यैवैतज्ज्ञानजनकस्य
वुपजीव्यबाधात् । अनवस्थया सामान्यतो व्यभि-
ाने तद्द्वारकमेतद्विशेषणमिति वैयर्थ्यं गौरवञ्च
णिकमिति भावः । अस्तु यत्रानुपपत्तिस्तत्र निर्वि-
कसिद्धिरन्यत्र तु कुत इत्याशङ्क्याह । एवमिति ।
सामग्री अनुपपत्तिं प्रतीक्षते उपेक्षाज्ञानद-
दिति भावः । स्थलान्तर इति । यत्र न विशि-
मग्रीनैयत्यन्तत्रेत्यर्थः । इति न किञ्चिदनुपपन्न-

त्त्वात्। न च रूपसमवायवान् घट इत्यत्र समवायो विशेषणम् समवाये च रूपम् तथा चारूपमे-

मिति। इति निर्विकल्पकसिद्धौ चक्षुः चाक्षुषसविकल्पकातिरिक्तज्ञानजनकम् ज्ञानजनकत्वादित्यादिकमपि न किञ्चिदनुपपन्नम् पक्ष एवोपाधेः साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः। प्रतिबन्ध्याशयेनैकदेशी शङ्कते ननु तथापीति। वस्तुस्वभाव एव विनिगमक इत्यत आह। वैपरीत्येति तत्स्वभावस्यैवानिश्चयादिति भावः। न विशेषणमित्येव निर्विकल्पकविषयः। सविकल्पकसामग्रीकाले तद्रूपप्रतिबन्धकाभावघटितसामग्र्यसम्भवे तदनुपपत्तेः। न चेह तेन विनाऽनुपपत्तिरपि यया बलवत्या तदभावस्य सामग्रीघटकतामनादृत्य विशेषणमित्येव निर्विकल्पकविषयताङ्गीक्रियतेत्याशङ्क्याह न चेति। न च रूपसमवायौ समुच्चित्य घटविशिष्टो येन रूपांश इव समवायांऽशेपि विशेषणान्तराभानात्सविकल्पकसामग्र्यभावोऽप्युपपद्येत इत्याह। समवायो विशेषणं समवाये च रूपमिति। रूपमेवेति। तदंश एव विशिष्टज्ञानसामग्र्यभावेन निर्विकल्पकसामग्रीसम्भवादित्यर्थः। अत्र समवायस्य निर्विकल्पकनिषेधमात्रे तात्पर्यम् न तु रूपमात्रनिर्विकल्पकानन्तरं तत्सविकल्पकं विनैव समवायसविकल्पकं विवक्षितम्। तस्य रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वेन रूप-

व निर्विकल्पकेन विषयीक्रियते । अनन्तरं समवायविशेष्यकं सविकल्पकम् अनन्तरं रूपसमवायवान् घट इति प्रतीतिरित्येतावतैवोपपत्तौ समवायादेर्निर्विकल्पकविषयताकल्पनायां कल्पनागौरवमिति वाच्यम् । एवं हि रूपमपि निर्विकल्पकविषयो न स्यात् । तत्र च रूपत्वं विशेषणं तदेव निर्विकल्पकेन विषयीक्रियत इत्यस्यापि सुवचत्वात् । न च जातिज्ञानं(१) व्यक्तिविषयतानियतमिति तदैव व्यक्तेर्भानमिति वाच्यम्(२) ।

त्वप्रकारकतज्ज्ञानसाध्यत्वादिति ध्येयम् । समवाये सविकल्पकसामग्रीसत्त्वेन तदभावगर्भनिर्विकल्पकसामग्र्यभावरूपं तद्वैषम्यमाहानन्तरमित्यादिना । नान्यनुपपत्तिरित्याह एतावतैवोपपत्ताविति । विशेषणज्ञानत्वेनैव हेतुता न तु विशेषणनिर्विकल्पकत्वेनेति भावः । कल्पनागौरवमिति । अप्रामाणिकमिति शेषः । रूपमपि विशिष्टसामग्रीनियतम् रूपज्ञानं तत्रैव निर्विकल्पकमिति ब्रूमः । यत्तु त्वयैवोक्तं रूपत्वनिर्विकल्पकं तद्विषयतामेवादाय रूपे तदुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । न च जातिज्ञानमिति । न च जातिपदजन्ये जातिज्ञाने

(१) जातिभानम्—पा० २ पु० ।

(२) कृत्वा तत्र व्यक्तिर्भासत इति वाच्यम्—पा० ३ पु० ।

एवं निर्विकल्पके समवायस्यापि ज्ञानप्रसङ्गात् । रूपज्ञानस्य समवायविषयतानियतत्वात् । न ह्येताद्दृशं ज्ञानं यत्र समवायो न भासते । एवं प्रयोगः । समवायाभावौ निर्विकल्पकविषयौ अस्मदादिसाक्षात्कारविषयत्वात् रूपवत् । न चावच्छेदकग्रहध्रौव्यनियमात्सविकल्पकैकवेद्यता । ज्ञानेच्छादीनामपि सविकल्पकैकवेद्यत्वात् । त-

---

व्यभिचारः अनेकसमवेतत्वगर्भजातित्वभाने व्यक्तेरपि भानादिति भावः । तर्हि तद्विषयतयैव समवाये निर्विकल्पकवेद्यतापत्तिरिति तुल्यमित्याह । एवं निर्विकल्पक इति । व्यक्तेर्जातिवित्तिवेद्यतानियमादस्तु निर्विकल्पकविषयता समवाये तु कुत इत्याशङ्क्याह । रूपज्ञानस्येति । रूपेत्यप्यधिकमित्याह नह्येताद्दृशमिति । साक्षात्परम्परासाधारण्येन समवायभानस्य सार्वत्रिकत्वादित्यर्थः । समवायस्यलोक्ततर्कस्याभावेऽपि सुवचत्वात्तदुपष्टम्भेनोभयपक्षमनुमानमाह समवायाभावावित्यादि । अत्र साक्षात्कारो लौकिकसाक्षात्कारः तेन न सामान्यलक्षणादिनाऽस्मत्प्रत्यक्षे परमाण्वादौ व्यभिचारः । एकदेश्यनुमानत्वान्न निर्विकल्पकाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः । न वा हेतावस्मदादिपदव्यावर्त्याप्रसिद्धिः । हेतुमतोरेव तयोः पक्षत्वान्ना-

त्रापि विषयसंयोगिनोरवच्छेदकयोर्ग्रहध्रौव्यस्य विद्यमानत्वात् । नैवम् । विशिष्टसाक्षात्कारा-न्यथानुपपत्त्या हि विशेषणज्ञानत्वेन निर्विक-ल्पककल्पनम् । समवाये चान्यथोपपत्तेर्दर्शि-तत्त्वात्किमिति तद्विषयत्वमपि निर्विकल्प-कस्य स्वीकर्तव्यम् । तथाहि । जात्यादिक-न्तावन्निर्विकल्पकेन विषयीक्रियते । अनन्तरं द्विशेषितसमवायविशेष्यकज्ञानोदयः । अन-

---

तीन्द्रियाभावभागे बाधासिद्धी । ऐन्द्रियकं रूपादि दृष्टान्तः । अतो न वैकल्यम् । नन्ववच्छेदग्रहाजन्यग्रह-विषयत्वमात्रोपाधिरित्यत आह न चावच्छेदकेति । सा-ध्याव्यापकत्वादनुपाधिरयमित्याह । ज्ञानेच्छेत्यादिना । निर्विकल्पकविषयतानिवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । उपाध्य-निवृत्तेरेव न साध्याव्यापकत्वमत आह । तत्रापीति । यथायथमिति शेषः । अस्मदादिसाक्षात्कारत्वाव-च्छिन्ने सविकल्पकनिर्विकल्पकत्वयोः प्रत्येकं व्यभि-चारेण कारणतानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्य-त्वासिद्धिरेवानुमानस्येति भवताप्यभावसमवायसाक्षा-त्कारे जन्यविशिष्टानुभवत्वेन जन्यविशेषणज्ञानजन्य-त्वेऽनुमीयमाने तेनैव रूपेण निर्विकल्पकरूपविशेषसि-द्धिरिति वाच्यम् । सा च न व्याप्त्येति पक्षधर्मता वि-

न्तरं तेन समवायिविशेष्यकेन इदं रूपमयं घटो रूपवानित्यादयः प्रत्यया जायन्ते । एवमभावेपि प्रथममभावविशेष्यक एव प्रत्ययो जायते । अनन्तरं तेन तद्विशेषणकप्रत्ययो जन्यत इति । संयोगज्ञानादौ पुनरवच्छेदकग्रहध्रौव्येपि संयोगत्वज्ञानत्वनिर्विकल्पके विलम्बेन तद्विशिष्टप्रत्ययविलम्बः । तथा च न

शिष्यते । सापि स्वानुपपत्तिपरिहारक्षममेव साध्यं साधयेत् न चेह निर्विकल्पमतीन्द्रियं विना अन्यविशिष्टसाक्षात्कारत्वानुपपत्तिः । अनुभवसिद्धेन सविकल्पकेनैवोपपत्तेरिति सिद्धान्तयति । मैवं विशिष्टेति । समवाये चेति चकारेणाभावसमुच्चयः । अन्यथोपपत्तिमेव विवृणोति । तथाहीत्यादिना । तत्र समवाये तावत्तामाह । जात्यादीति । आदिपदेन रूपसङ्ग्रहः । इदं रूपमिति । इदं रूपत्वसमवायीत्यर्थः । एवं घटो रूपवानित्यत्रापि रूपसमवायवानित्यर्थः । यथाश्रुते रूपत्वरूपसमवाययोः संसर्गविधया भानेन रूपत्वरूपनिर्विकल्पकजन्यसमवायविशेष्यकप्रत्ययानुपयोगात् । अभावेप्यन्यथोपपत्तिमतिदिष्टां स्पष्टयति प्रथममभावेत्यादिना । न च तदधर्मान्यभावत्वज्ञानस्याभावविषयतानियमेन सैव सविकल्पकैकविषयतानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अभावत्व-

तस्य सविकल्पकैकवेद्यता । अन्ये तु संयोगज्ञानादेरपि सविकल्पकैकवेद्यतैव । न च संयोगत्वादिनिर्विकल्पकापेक्षया विलम्बः । यावद्विशेषणज्ञानस्य गौरवभयेन विशिष्टप्रत्ययजनकत्वानभ्युपगमादित्याहुः । अपरे अध्रौव्ये सिद्धसाधनादित्यत्र भरङ्कुर्वाणाः ? समवायादेरपि

विशेषणानां पूर्वानुपस्थितानामेव भानस्वीकारात् । विशेषणविशेष्यभावापन्नानेकपदार्थघटिताभावत्वेोपाधिज्ञानस्य निःप्रकारकतानुपपत्तेश्च । अत एवाखण्डतया संयोगत्वादिजातिनिर्विकल्पकसम्भववैलक्षण्यं पुनः शब्देन सूचयंस्तेषां निर्विकल्पकविषयतामाह । संयोगादौ पुनरिति । तद्विशिष्टेति । तद्विशिष्टप्रत्यक्षे तद्विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । न तस्येति । जातिज्ञानस्य व्यक्तिविषयतानियमेन संयोगत्वनिर्विकल्पकत्वेपि तज्ज्ञानादिति भावः । विशिष्टज्ञाने यावद्विशेषणज्ञानत्वेनाजनकत्वेपि तद्विशेषणविशिष्टज्ञाने तद्विशेषणज्ञानत्वेन कारणत्वमावश्यकम् । अन्यथा दण्डज्ञानात्कुण्डलिबुद्ध्यापत्तेः । तथा च प्रतियोगिज्ञानात् विशिष्टबुद्धावपि संयोगत्ववैशिष्ट्यानुल्लेखप्रसङ्गात्तन्निर्विकल्पकमावश्यकमिति अस्वरसमुद्गिरन्नाहान्ये त्वित्यादि । समवायादेरपीति । अयमेषामाशयः । किमभावग्रहमात्रेऽवच्छेदकग्रहध्रौव्यं विवक्षि-

निर्विकल्पकाविषयत्वमाहुः । अत एव निर्वि-
कल्पकविषयत्वमेवार्थस्य लक्षणं स्वीचक्रिरे । नः

तमभावत्वेन ग्रहमात्रे वा तेन प्रत्यक्षे वा ?। नाद्यः ।
इदन्त्वप्रमेयत्वादिनाऽभावग्रहे तदभावात् । न द्वि-
तीयः । नञादिपदजन्याभावत्वप्रकारकतद्ग्रहे व्यभि-
चारात् । ततः प्रतियोग्यवच्छेदेनैवोपस्थित्यङ्गीकारे
प्रतियोगिना सममाकाङ्क्षाऽनुदयेनान्वयबोधानुपपत्तेः ।
सामान्यतः प्रतियोग्यन्विततया प्रतीतस्य तदनाकाङ्क्षा-
यामपि विशेषाकाङ्क्षया तदन्वय इत्यस्यान्विताभि-
धानपर्यवसायिनः तन्निराकरणेनैव निराकृतत्वात् । न
तृतीयः । निर्विकल्पकविषयत्वाविरोधात् । न हीष्य-
माणं निर्विकल्पकमभावप्रकारकम् येन तत्रावच्छेदक-
ग्रहध्रौव्यात् निर्विकल्पकता न स्यात् । तथात्वे तेनैव
सविकल्पकैकवेद्यतापादनसम्भवेऽवच्छेदकग्रहध्रौव्याभि-
धानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथ प्रकारग्रहध्रौव्यमेव तदर्थः
तर्हि घटादेरपि न निर्विकल्पकं स्यात् । घटप्रत्यक्षेऽपि
प्रकारग्रहध्रौव्यस्य सुवचत्वात् । न हि निःप्रकारकं
घटादिप्रत्यक्षमावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति । निर्विकल्पक-
सिद्धाववच्छेदकग्रहध्रौव्यभङ्गस्य घटादाविवाभावेऽपि
पूर्ववादिना सुवचत्वात् । विशेष्यज्ञानतया कल्पितं
घटत्वादिनिर्विकल्पकं जातिसमानवित्तिवेद्यां व्यक्ति-
मपि विषयीकरोति इति युक्तं घटस्य निर्विकल्पक-

न्वसङ्गतमेतत् । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वे प्रमाणाभावात् । तथाहि । दण्डी पुरुष इत्यत्र प्रथमं दण्डज्ञानं अनन्तरं तद्विशिष्टपुरुषज्ञानमित्यत्र न किञ्चित्प्रमाणम् । न च कारणीभूतज्ञानविषयत्वे सति कार्यीभूतज्ञानविषयत्वं विशेषणत्वमिति वाच्यम् । वैपरीत्य-

---

कस्, न त्वभावस्य । तस्याभावत्ववेद्यतानियमाभावादिति चेत् । न । तत एव समवायमपि विषयीकुर्यादित्यस्य प्रागेवोक्तत्वादिति । न चैवमपसिद्धान्तः प्रवावच्छेदग्रहाणामपि निर्विकल्पकविषयताया वृद्धैरेवाभिधानादित्याह । अत एवेति । अन्यथा प्रमेयविभागसूत्रोक्तानामर्थानामिन्द्रियग्राह्यत्वलक्षणं सामान्यलक्षणादिनाऽतीन्द्रियेष्वतिव्याप्तं मत्वा निर्विकल्पकविषयत्वस्य तदर्थेनोपवर्णनमयुक्तं स्यादभावसमवाययोरव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः । एवमेकदेशिनि निरस्ते व्याप्यत्वासिद्ध्या पुनर्मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते । नन्वसङ्गतमेतदिति । ननु दृष्टान्तीकृते दण्डयादिप्रत्यक्षे दण्डादिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकवता प्रत्यक्षेण कारणताग्रहेऽवच्छेदकापेक्षायां विशिष्टविशेषणज्ञानत्वे एव तथा न तु तत्तज्ज्ञानत्वेऽननुगमादिति प्रत्यक्षमेव सामान्यकारणभावे मानमित्याशङ्क्य तदप्यसिद्धमित्याह । तथाहीति । परस्परासंसर्गाग्रहसहितादुभयेन्द्रियसन्निकर्षादेव

विशिष्टज्ञानसम्भवादिति भावः । ननु विशेषणतानुपपत्तिरेव मानमत आह । न चेति । अनुमित्यविषये व्याप्त्यादावतिव्याप्तेराह कार्यीभूतेति । विशेष्य वारणाय कारणीभूतेत्यादि । न च बाहौ स्थौल्यमिति कारणीभूतज्ञानविषये स्थूलो बाहुरिति च कार्यज्ञानविशेष्ये बाह्वादावतिव्याप्तिः । तद्विषयत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वमित्यस्य सत्यन्तेन विवक्षितत्वादिति भावः । वैपरीत्यस्येति । कारणीभूतज्ञानाविषयत्वगर्भलक्षणं प्रणीय विशेष्यज्ञानमेव हेतुर्न विशेषणज्ञानमित्यस्यापि सुवचत्वादित्यर्थः । वस्तुव्यवस्थानुरोधि लक्षणम् न तु तदनुरोधिनी वस्तुव्यवस्था । अस्तु तर्ह्यनुमानमत आह । न चेति । व्याप्येति लिङ्गोपधानाभिप्रायम् । विशेषणज्ञानत्वेन तस्याजनकत्वेपि विशेषणज्ञानस्य जनकत्वं दृष्टमेवेति भावः । विपक्षबाधकं विना सहचारदर्शनमात्रादेव तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्ग इत्याह । तद्दृष्टान्तेनेति । ननु लिङ्गपरामर्शे सति विशेष्यभूतपक्षज्ञानविलम्बेनानुमितिविलम्बाभावान्नत्र तस्य कारणत्वमेवासिद्धमत आह । पर्वतादिकमिति । लिङ्गपरामर्शात्मकमपि तावत्पक्षरूपविशेष्यज्ञानं जनकमेव, विशेष्यज्ञानत्वेन जनकतावच्छेदकत्वमिति तु विशेषणज्ञानत्वेऽपि तुल्यमिति भावः । असिद्ध्या सिद्धान्तयति नैवमित्यादिना । नन्वसिद्धमेतत्सत्युभयेन्द्रियसन्निकर्षे विशेषणविशेष्ययोर्युगपदेव ज्ञानात् । तदसन्निकर्षे च

स्यापि सुवचत्वात् । न चानुमितौ व्याप्यव्यापकादिविशेषणज्ञानस्य जनकत्वदर्शनादन्यत्रापि विशिष्टज्ञाने(१) विशेषणज्ञानजनकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । तद्दृष्टान्तेन विशेष्यज्ञानस्यापि विशिष्टज्ञानजनकताकल्पनाप्रसङ्गात् । पर्वतादिकं हि पक्षीकृतमनुमितौ विशेष्यम् । तज्ज्ञानं च जनकमेवेति । मैवम् । अगृहीतदण्डस्य हि दण्डी पुरुष इति प्रत्ययानुदयदर्शनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वावधारणादिति सङ्क्षेपः ।

इति निर्विकल्पकवादः ।

तत एव तदभावोपपत्तेः । अथ पिहितदण्डे पुंसि गृहीतदण्डस्येवागृहीतदण्डस्यापि कुतो न दण्डधीः? दण्डविशेषणज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् इति चेत् । का दण्डधीः? यदि लौकिकी तन्न । लौकिकसन्निकर्षाभावात् । यद्यलौकिकी तदपि न । ज्ञानलक्षणाद्यलौकिकप्रत्यासत्त्यभावात् । तथापि विशेषणज्ञानस्य कारणत्वं तावदागतमिति चेत् । सत्यम् । न तु विशेषणज्ञानत्वेन तदेव चापेक्षितम् । अन्यस्य विशेष्यज्ञानकारणताप्रतिबन्दिपराहतत्वेनाविवक्षितत्वा-

---

(१) विशिष्टभाने—पा० ३ पु० ।

विशिष्टज्ञानसम्भवादिति भावः । ननु विशेषणतानुपपत्तिरेव मानमत आह । न चेति । अनुमित्यविषये व्याप्त्यादावतिव्याप्तेराह कार्यीभूतेति । विशेष्य वारणाय कारणीभूतेत्यादि । न च बाहौ स्थौल्यमिति कारणीभूतज्ञानविषये स्थूलो बाहुरिति च कार्यज्ञानविशेष्ये बाह्वादावतिव्याप्तिः । तद्विषयत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वमित्यस्य सत्यन्तेन विवक्षितत्वादिति भावः । वैपरीत्यस्येति । कारणीभूतज्ञानाविषयत्वगर्भलक्षणं प्रणीय विशेष्यज्ञानमेव हेतुर्न विशेषणज्ञानमित्यस्यापि सुवचत्वादित्यर्थः । वस्तुव्यवस्थानुरोधिलक्षणम् न तु तदनुरोधिनी वस्तुव्यवस्था । अस्तु तर्ह्यनुमानमत आह । न चेति । व्याप्येति लिङ्गोपधानाभिप्रायम् । विशेषणज्ञानत्वेन तस्याजनकत्वेपि विशेषणज्ञानस्य जनकत्वं दृष्टमेवेति भावः । विपक्षबाधकं विना सहचारदर्शनमात्रादेव तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्ग इत्याह । तद्दृष्टान्तेनेति । ननु लिङ्गपरामर्शे सति विशेष्यभूतपक्षज्ञानविलम्बेनानुमितिविलम्बाभावात्तत्र तस्य कारणत्वमेवासिद्धमत आह । पर्वतादिकमिति । लिङ्गपरामर्शात्मकमपि तावत्पक्षरूपविशेष्यज्ञानं जनकमेव, विशेष्यज्ञानत्वेन जनकतावच्छेदकत्वमिति तु विशेषणज्ञानत्वेऽपि तुल्यमिति भावः । असिद्ध्या सिद्धान्तयति सैवमित्यादिना । नन्वसिद्धमेतत्सत्युभयेन्द्रियसन्निकर्षे विशेषणविशेष्ययोर्युगपदेव ज्ञानात् । तदसन्निकर्षे च

स्यापि सुवचत्वात् । न चानुमितौ व्याप्यव्यापकादिविशेषणज्ञानस्य जनकत्वदर्शनादन्यत्रापि विशिष्टज्ञाने(१) विशेषणज्ञानजनकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । तद्दृष्टान्तेन विशेष्यज्ञानस्यापि विशिष्टज्ञानजनकताकल्पनाप्रसङ्गात् । पर्वतादिकं हि पक्षीकृतमनुमितौ विशेष्यम् । तज्ज्ञानं च जनकमेवेति । मैवम् । अगृहीतदण्डस्य हि दण्डी पुरुष इति प्रत्ययानुदयदर्शनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वावधारणादिति सङ्क्षेपः ।

इति निर्विकल्पकवादः ।

तत एव तदभावोपपत्तेः । अथ पिहितदण्डे पुंसि गृहीतदण्डस्येवागृहीतदण्डस्यापि कुतो न दण्डधीः ? दण्डविशेषणज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् इति चेत् । का दण्डधीः ? यदि लौकिकी तन्न । लौकिकसन्निकर्षाभावात् । यद्यलौकिकी तदपि न । ज्ञानलक्षणाद्यलौकिकप्रत्यासत्त्यभावात् । तथापि विशेषणज्ञानस्य कारणत्वं तावदागतमिति चेत् । सत्यम् । न तु विशेषणज्ञानत्वेन तदेव चापेक्षितम् । अन्यस्य विशेष्यज्ञानकारणताप्रतिबन्दिपराहतत्वेनाविवक्षितत्वा-

(१) विशिष्टभाने—पा० ३ पु० ।

त । न च सन्निकर्षानपेक्षे भ्रमे विशेषणज्ञानान्वय-व्यतिरेकानुविधानाद्विशेषणज्ञानस्य कारणतासिद्धि-रिति वाच्यम् । जन्यसाक्षात्कारमात्रे तदनपेक्षणात् । तदुपपादकतयैव ज्ञानोपयोगसम्भवात् । न च विशिष्टवै-शिष्ट्यज्ञाने प्रकारनियमाय विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-ज्ञानस्य कारणत्वे यत्सामान्ययोरित्यादिन्यायाद्विशिष्ट-ज्ञानविशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नयोः कार्यकारणभावसिद्धि-रिति वाच्यम् । तथासति संशये कोट्यौत्कट्यनियाम-कतया विपर्यये चारोप्यस्मृतिहेतुसदृशज्ञानतयानुमि-त्यादौ चोक्तयुक्त्या धर्मिज्ञानस्य कारणतासिद्धौ यत्सामान्ययोरित्यादिन्यायेन विशिष्टज्ञानविशेष्यज्ञान-योरपि कार्यकारणभावप्रसङ्गात् । विशेषणतावच्छेदक-प्रकारकज्ञानस्य परनये विशेषणज्ञानविशेषत्वाभावाच्च । स्वमतेपि सामान्यलक्षणासिद्धेः विशेषणज्ञानकारण-तासिद्ध्यधीनत्वाच्च । तस्मात्स्वीकुरु विशेष्यज्ञानस्यापि कारणत्वं परिहर वा विशेषणज्ञानस्येति दुरुत्तरा प्रति-बन्दितरङ्गिणीत्याद्यनुशयेनाह इति सङ्क्षेप इति ॥छ॥

इतिश्रीसकलसामन्त०निर्विकल्पकप्रकरणम् ॥छ॥

सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानम् । सुवर्णं तैजसमत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानरूपाधिकरणत्वात् सौरालोकवत् इत्यनुमानमिति चेत् । न सुवर्णपदेन हि किं पक्षत्वेनानुमतम् । अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानरूपाधिकर-

पार्थिवदाहप्रतिबन्धकत्वं तेजोवृत्ति न वेति विप्रतिपत्तेः संशये विचारमारिप्समानः पूर्वपक्षमवतारयति । सुवर्णस्येति । मानमाशङ्कते । सुवर्णमिति । अत्यन्तानलसंयोगि सुवर्णमित्यर्थः । अतो न भागासिद्धिः । अत्यन्तेति । किञ्चिदनलसंयोगिपटादौ व्यभिचारादाह अत्यन्तेति । जलसंयोगितन्निवृत्त्यै अनलेति । व्यधिकरणानलसंयोगकालीने तादृशि पटादौ व्यभिचारवारणाय सतिसप्तम्यर्थः सामानाधिकरण्यम् सति विद्यमान इत्यर्थः । तेनातीतानलसंयोगदशायां तादृशि तत्रैव व्यभिचारो निरस्तः । अनुच्छिद्यमानपटत्वाधिकरणे तत्रैव व्यभिचारादाह रूपेति । असति विरोधिसम्बन्ध इति विशेषणं विवक्षितम् । तेन क्वथ्यमानजलमध्यस्थिते प्रतिबन्धकमात्रादिसमवहिते वापीतटे न व्यभिचारः । सौरेति । अत्यन्तानलसंयोग्यालोकवदित्यर्थः । तेन न साधनवैकल्यम् । बाधासिद्ध्यादिभिर्दूषयितुं गूढाभिसन्धिः पक्षमाक्षिपति सुवर्णपदेनेति । इतरः प्रश्नं मत्वोत्तरं शङ्कते । अत्यन्तेति । आसे-

र्णामिति चेत् न तस्यापि सौरालोकादिव्यावृत्तस्यासिद्धेस्तत्र च सिद्धसाधनात्। उपष्टम्भकसाधारण्येन तत्र बाधात् उपष्टम्भकस्यैवालोकव्यतिरिक्तस्य पक्षतावच्छेदकस्याभावात्(१)। कि-

पतास्याभिसन्धिमुद्घाटयति। नेति। किमित्यनेन रूपेण विप्रतिपत्तिविषयस्य विशेषस्य पक्षत्वमभिमतम्। इतरभेदानुमाने घटादिभिन्नपृथिव्या इव पृथिवीत्वेन उतैतदवच्छिन्नस्य प्रसिद्धस्येति विकल्प्याद्ये दोषमाह तस्येति। आदिपदमुपष्टम्भकाभिप्रायेण तथा चाश्रयासिद्धिरिति भावः। द्वितीयेंशतः सिद्धिसाधनमाह तत्रेति। सौरालोकादावित्यर्थः।पक्षतावच्छेदकैक्ये तन्न दोष इत्यत आह उपष्टंभकेति। तत्र उपष्टम्भकांशे। ननु प्रसिद्धे बाधसिद्धिसाधनाभ्यामेव पाक इति साध्यतानुमानेनागतपाकसिद्धिवदप्रसिद्धसुवर्णसिद्धेर्नाश्रयासिद्धिः। व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतहेतुज्ञानस्य पक्षसाध्यसम्बन्धबोधकत्वस्वभावस्य साध्यतत्सम्बन्धयोरिव पक्षस्यापि सिद्धया विनाऽपर्यवसानात्। न चाप्रसिद्धपक्षसिद्धौ पक्षधर्मतासिद्धिः तथा चाप्रसिद्धपक्षसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात्। तस्य चेत् सुलभत्वादित्यत आह। उपष्टम्भकेत्यादि। यत्रोपष्टम्भका-

(१) उपष्टम्भकसौरालोकव्यतिरिक्तपक्षतावच्छेदकस्याभावात्—प्रा० २ पुं०।

ग्न्यानुच्छिद्यमानरूपाधिकरणत्वं विवक्षितम् अत्य-
न्तानलसंयोगाविनाश्यरूपाधिकरणत्वं वा तस्मि-
न् सत्यपरावर्तमानरूपाधिकरणत्वं वा ? नाद्यः।
स्वरूपासिद्धत्वात् । तथाहि मूषानिक्षिप्तस्य सुव-
र्णस्य तथाविधानलसंयोगे सति स्वरूपमेव नानु-

व्यतिरिक्ते तैजसत्वं सिसाधयिषितन्तस्य धर्मिण स्वाभावे
क पक्षता क्वतरां तदवच्छेदकम् येन तदवच्छेदकसुवर्णत्वा-
वच्छिन्नधर्मताज्ञानादप्रसिद्धसुवर्णसिद्धिरित्यर्थः । वस्तुतः
पक्षधर्मताज्ञानमेव लाघवादनुमितिहेतुर्नतु पूर्वोक्तं गौ-
रवात् अनागतपाकसिद्धिस्तु प्रकारान्तरेणैवेति भावः ।
स्वरूपासिद्धिव्यभिचाराभ्यां हेतुं दूषयितुं विकल्पयति
किञ्चेत्यादिना । अपरावर्त्तमानमविजातीयम् । नानुवर्तत
इति । आरम्भकनिबिडसंयोगनाशात्परिमाणभेदाच्चेति
भावः । किं पुनारूपमिति । आश्रयनाशे तन्नाशस्याव-
श्यकत्वादिति भावः । न चैवमाश्रयनाशादेव रूपनाशो
नाग्निसंयोगादिति विकल्पितपूर्वहेतोर्नासिद्धिरिति वा-
च्यम् । अग्निसंयोगप्रयोज्यविनाशाप्रतियोगित्वं तदर्थम-
ङ्गीकृत्याभिधानात् । जलेनेति । तद्रूपस्यापि पूर्वत-
द्रूपाविजातीयत्वादिति भावः । यथाश्रुते व्यभिचारा-
न्तरमप्याह । उपष्टम्भकेति । हेत्वनुपपत्तिमात्रप-
रिजिहीर्षया शङ्कते नैमित्तिकेति । किमन्वयव्य-

वर्त्तते । किं पुना रूपम् । न द्वितीयः । जलेन व्यभिचारात् उपष्टम्भकाभिमते गतत्वाच्च । नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणत्वं हेतुरिति चेत् । न अन्वयित्वे सहचाराभावात् व्यतिरेकित्वे च घृतेन विरोधात् । तेजो वै घृतमित्यागमबलात् घृत तैजसमेवेति न विरोध इति चेत् । न तथा- सति व्यतिरेकित्वाभावात् । तत्तैजसत्वस्य च निराकरिष्यमाणत्वात् । लाक्षादिना व्यभिचारस्य दुष्परिहरत्वात् । तथाविधानलसंयोगे सत्य-

---

तिरेकी केवलव्यतिरेकी वा । नाद्य इत्याह अन्वयित्व इति । आकरतैजसत्वाभिमते सर्वत्र सुवर्णपदेन पक्षीकृते साध्यानिश्चयादन्यत्र च व्यतिरेकस्यैव निश्चयादिति भावः । न द्वितीय इत्याह । घृतेनेति । विरोधो व्यभिचारः । केवलव्यतिरेकिणि व्यभिचारस्य विरोधे पर्यवसानात् । साध्यत्वान्न विरोध इति शङ्कते । तेजो वा इति । व्यतिरेकित्वाभावादिति । घृतेनैव दृष्टान्तेनान्वयित्वसम्भवादिति भावः । तदप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकित्वाभिधानं तत्प्रतिसन्धाने त्वन्वयित्वेपि न नः क्षतिरित्यत आह । तत्तैजसत्वस्येति । अभ्युपगम्याह लाक्षादिनेति । हेत्वन्तरमाशङ्क्य निराचष्टे । तथाविधेति । घृतादौ व्यभिचारभयादाह ।

नुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वं हेतुरिति चेत् । न तैजसत्वे साध्ये पूर्वदोषानिवृत्तेः । अनेन हेतुना पृथिवीव्यतिरेकं जलादिव्यतिरेकं च शीतस्पर्शाद्यनधिकरणत्वेन प्रसाध्यैतदुभयभिन्नत्वे सति रूपवत्त्वात्तैजसत्वसाधनमिति चेत् । न

अनुच्छिद्यमानेति । अनुच्छिद्यमानपृथिवीत्वाधिकरणे घटादौ व्यभिचारनिरासाय द्रवत्वेति । सुवर्णे सर्वथोच्छेदाप्रतियोगिद्रवत्वाधिकरणत्वमसिद्धमित्यत आहानलसंयोगे सतीति । ईषदनलसंयोगकाले तथाभूते घृते व्यभिचारनिरासाय तथाविधेति । अत्यन्तत्वं तदर्थः । न चाश्रयनाशजन्यसुवर्णद्रवत्वोच्छेदस्यापि देशान्तरीयात्यन्तानलसंयोगकालीनत्वादसिद्धिरिति वाच्यम् । सतिसप्तम्या सामानाधिकरण्यशक्त्या समानाधिकरणात्यन्तानलसंयोगकाले तदनुच्छेद्यद्रवत्वस्य लाभात् । न च मूषानिक्षिप्तस्य सुवर्णस्वरूपमेव नानुवर्त्तते किं पुनर्द्रवत्वमिति पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यम् । समानाधिकरणद्रवत्वसमानकालीनोच्छेदाप्रतियोगिद्रवत्वाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । पूर्वेति । अन्वये सहचाराभावाद्व्यतिरेके जलपरमाणौ व्यभिचारादित्यर्थः । दोषानिवृत्तिं शङ्कते । अनेनेति । प्रकृतं न पृथिवी अत्यन्तानलसंयोगे सति समानाधिकरणद्रवत्वसमानकालीनो-

उपष्टम्भकेन व्यभिचारात् पृथिवीव्यतिरेकस्य साधयितुमशक्यत्वात् । न च जलव्यतिरेकसाधनं युक्तम् । हेतोरसिद्धत्वात् । योग्यानुपलब्ध्या शीतस्पर्शव्यतिरेकासिद्धिरिति यदि तदानयैवोष्णस्पर्शादिव्यतिरेकस्य सिद्धेः को वारयिता(१) तथा च तैजसत्वमपि न स्यात् । नैमित्तिकद्रवत्वाधि-

च्छेदाप्रतियोगिद्रवत्वाधिकरणत्वाज्जलपरमाणुवदित्यन्वयव्यतिरेकिणा पृथिवीव्यतिरेकम्, तन्न जलं शीतस्पर्शानधिकरणत्वात्स्नेहानधिकरणत्वाद्वाकाशवदिति जलव्यतिरेकं साधयित्वा तत्तैजसं पृथिवीजलान्यत्वे सति रूपवत्त्वात्सौरालोकवत् । नभसि नीलप्रतीतिर्भ्रम एवेति न तत्र व्यभिचार इति तैजसत्वसाधनमित्यर्थः । जलादीत्यादिपदेन नीरूपत्वस्य परिग्रहः । शीतस्पर्शादीत्यादिपदेन च चाक्षुषबहिर्द्रव्यभेदस्य तत्साधनस्य । उभे कण्ठोक्ते जलपृथिव्यौ । विशेषणासिद्ध्या दूषयति । नेति । पृथिव्यन्यत्वासिद्धिं तावदाह उपष्टम्भकेनेति । जलान्यत्वमप्यसिद्धमित्याह । जलेति । ननु महति सुवर्णे योग्यानुपलब्धिसहकृतया त्वचैव स सिद्ध्येदित्यत आह । योग्यानुपलब्ध्येति । तैजसत्वमपीति । तैजसत्वाभावेऽपि सिद्ध्येदित्यर्थः ।

(१) सिद्धिं को वारयिता—भा० २ पु० ।

करणत्वान्न जलत्वमिति चेत्। न तत एव तेजो-व्यतिरेकसिद्धिसम्भवात्। अन्ततः पृथिवीत्वमेवा-नेन साधयितुं शक्यते । वादिवागीश्वरस्तु सुवर्णं न पार्थिवं तथाविधानलसंयोगे सति भस्मानार-म्भकत्वादित्याह। तदपि तुच्छम्। घटेन व्यभि-चारात्। द्रवत्वेन विशेषणीयमिति चेत् न लाक्षा-दिना व्यभिचारात्। न ह्यनेनात्यन्तानलसं-योगेन भस्मारभ्यते। किन्तु तद्विनाशे सति द्व्यणुकादिक्रमेण तत्र भस्मोत्पद्यते । अन्यथा

तथा च बाध इति भावः । असिद्धिशङ्काशून्यं हेतुमाशङ्कते नैमित्तिकेति । उपष्टम्भ्योपष्टम्भकयोर्द्र-वत्वे विनिगमनादित्यर्थः। तथापि बाधो दुर्वार इति आह । तत एवेति । नन्वतैजसत्वेन नैमित्तिकद्रव-वत्वेऽकारणत्वाद्विपक्षबाधकाभावाद्व्याप्यत्वासिद्धेर्न त-तस्तत्सिद्धिरित्याशङ्क्याह । अन्तत इति । एतावत्प-र्यन्तं विमर्श इत्यर्थः। पृथिवीत्वेनैव तत्कारणत्वावधार-णात्तदेव ततः सिध्येन्न जलत्वव्यतिरेकोऽपि । तथा च तैजसत्वसाधकहेतुव्याप्तिग्राहकतर्कसहकृतप्रमाणेन पृ-थिवीत्वसिद्धे बाध इति भावः। मानमनोहरकारीयं मानं दूषयितुमनुभाषते वादिवागीश्वरस्त्विति । तथेति । समानाधिकरणात्यन्तानलसंयोगे भस्मानारम्भकत्वादि-

भस्मनि जतुत्वापत्तेः । उपष्टम्भकेन व्यभिचा-
राच्च । नन्वतिचिरमनलसंयोगे पीतिमगुरुत्व-
विशिष्टमुपष्टम्भकामितं पार्थिवं द्रवीभावेऽप्यभ-
स्मीभूतमनुभूयते । अतस्तत्रापार्थिवं द्रवत्वाधि-
करणं दाहप्रतिपक्षोऽनुमीयते । क्षीरादेरतितर-
क्वथ्यमानस्य निक्षिप्तजलस्य दाहप्रतिबन्ध-
दर्शनात् । तथा च यदेवापरावर्तमानरूपं मूषो-
दरवर्ति प्रतीयते तदेवापार्थिवं कल्प्यताम्

त्यर्थः । ननु लाक्षादेरध्यक्षसिद्धो भस्मीभाव इ-
कुतो व्यभिचार इत्यत आह न ह्यनेनेति । लाक्षात्व-
विशिष्टेत्यर्थः । उत्पद्यत इति । लाक्षात्वरहिततद-
रम्भकपरमाणुभ्य इति शेषः । लाक्षात्वविशिष्टावयव-
रभ्यमेव कुतो न स्यादित्यत आह अन्यथेति । ल-
क्षात्वं यदि भस्मारम्भकपरमाणुवृत्तिजातिः स्याद्भस्म-
वृत्ति स्यादित्यर्थः । सत्तान्यद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजा-
तेरेव परमाणुष्वभ्युपगमादिति भावः । ननु भस्मका-
णीभूतध्वंसाप्रतियोगित्वमेव भस्मानारम्भकत्वं विव-
तमत आह उपष्टम्भकेनेति । यद्यपि क्वथ्यमानज-
मध्यस्थपीतपटादौ व्यभिचारवारणाय सति विरो-
सम्बन्ध इति विशेषणस्यावश्यकत्वात् द्रुततेजोरू-
विरोधिसम्बन्धिन्युपष्टम्भके न व्यभिचारः ।

पार्थिवत्वे च दाहप्रतिपक्षताविरोधात् । तच्च
स्नेहादिरहिततया जलं न भवति । वायुत्वादिकं
तु तस्य रूपवत्त्वादेवानुपपन्नम् । तथा च
परिशेषादेवास्य तैजसत्वमिति । अस्तु ताव-
दापातरम्यमेतत् । तथापि येन रूपेण दाह-
प्रतिबन्धकता दृष्टा तद्रूपविशिष्टमेव क-
ल्पयितुमुचितम् । सा च नापार्थिवत्वे सति
द्रवत्वेन । किन्तु जलत्वेनैव लाघवात् । जल-
त्वव्यवस्थापकबाधात्तद्बाध इति चेत् न अ-
भास्वरापाकजरूपस्य तद्व्यवस्थापकस्य प्रत्य-

याप विरोधिसम्बन्ध एव नाद्यापि सिद्ध इति
भावः । पूर्वोक्तसर्वहेतुसाधारणीमुक्तामाश्रयासिद्धिमु-
द्धरन्नेव तत्र विशेषेण तैजसत्वसाधनायाह नन्विति ।
अत्यन्तानलसंयोगेऽप्युपष्टम्भकाभिमतं द्रुतापार्थिवसम-
वहितसप्रतिबद्धात्यन्तानलसंयोगेऽपि भस्मकारणीभूत-
ध्वंसाप्रतियोगि द्रुतपार्थिवत्वात् क्वथ्यमानजलगतक्षी-
रवदित्याखण्डलकार्थः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति पा-
र्थिवत्व इति । अद्रवत्वे चेति शेषः । आश्रयासिद्धिं परि
च्छिनत्ति तच्चेति । तथा च बाधादेव तन्निरास इत्यर्थः ।
गौरवेण व्यापकतायाऽनवच्छेदकतया व्याप्यत्वासिद्धिं
सूचयन्नाह अस्तु तावदिति । आपातरम्यं व्यभिचारानुप-

क्षसिद्धत्वात् । किञ्च किमत्र तेजस्त्वव्य-वस्थापकमुपलब्धवान् भवान् येन तेजस्त्वं कल्पयितुमुद्यतोऽसि । व्यवस्थापकमपि क-ल्पनीयमिति चेत् न । नूनमतिप्रज्ञोऽसि । यस्त्वं क्लृप्तव्यवस्थापकं जलत्वं* परिहरसि । न परिहरसि कल्पनीयव्यवस्थापकं तेजस्त्वम् । अभास्वरत्वं सुवर्णरूपस्यासिद्धमिति चेत् न तत्किमाहान्धकारस्थेन सुवर्णेन घटादिकं प्रका-श्यत इत्यपि वक्तुमध्यवसितोऽसि । नैमित्तिक-द्रवत्वं जलत्वबाधकमिति चेत् न तत्किमेत-

---

लम्भमात्रेण प्रतीयमानम् । उचितमिति । कार्यकारण-भावमूलकतर्कावधृतव्याप्तिकत्वादिति भावः । प्रति-बन्धहेतुतापि नैवेत्यत आह । सा चेति । न-जलत्वव्यापकस्नेहाद्यनुपलब्ध्या जलत्वबाधे भवेत्ते-जस्त्वविशेष इति शङ्कां निरस्यति । जलत्वेनेति स्नेहादेर्व्यापकत्वासिद्धेर्व्यापकस्य चानुपलब्धेरसिद्धे-तया जलत्वबाध इत्याह । अभास्वरेति । न-नात्राभास्वरत्वोपलब्धिः किन्तु भास्वरत्वानुपलम्भ-मात्रमिति शङ्कमानं प्रत्याह । किञ्चेति । भास्वरत्वा-नुपलम्भस्य त्वयैवाभिहितत्वादिति भावः । व्यवस्था-पकमपीति । अनुपलम्भमात्रस्य कल्पनायामबाधकत्वा

देव न तैजसत्वबाधकम् येन लज्जामपहाय पुनः पुनरेवमभिधत्से । स्नेहशीतस्पर्शविरहाज्जलत्वविरह इति चेत् न । तयोरनुद्भूतत्वेनाप्युपपत्तेरिति ।

अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं पृथिवीतरद्रवत्वाश्रयत्वेन न दाहविरोधित्वम् । किन्तु जलत्वेनैव लाघवात् । तदनुपपन्नम् । शिलातलसम्बद्धस्यापि जलस्य दाहप्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् । तथापि प्रत्यक्षसांसिद्धिकद्रवत्वाश्रयत्वेनैव दाहप्रति-

---

दिति भावः । उपहसन्परिहरति । नूनमिति । विरोधिलक्षणया प्रमाणस्वभावानभिज्ञोऽसीत्यर्थः । तदेवोपपादयति । यस्त्वं क्लृप्तेति । अनुव्यवसायसाक्षिकप्रत्यक्षसिद्धाभास्वररूपलक्षणव्यवस्थापकमित्यर्थः । विरोध्यनुपलम्भमात्रेणोपलम्भापलापेऽव्यवस्थाप्रसङ्गादिति भावः कल्पनीयेति । अनुपलम्भस्यान्यथोपपादनेनाप्रामाणिककल्पने शशे शृङ्गसिद्धेरपि प्रसङ्गादिति भावः । अभास्वररूपमध्यक्षयामीत्यनुव्यवसाय एवासिद्ध इत्याशयेन तथापि शङ्कते अभास्वरत्वमिति । भास्वरत्वव्यापकनिवृत्त्या भास्वरत्वसिद्धिस्तथापि दुर्वारेत्याह । तत्किमिति । तत्किमेतदिति । सम्प्रतिपन्ने नैमित्तिकद्रवत्व-

बन्धकत्वमास्तामिति चेत् न। प्रकृतेऽपि सांसिद्धिकद्रवत्वस्य बाधात्। तर्हि जलव्यतिरिक्तस्यसांसिद्धिकद्रवत्वानाश्रयस्य दाहप्रतिपक्षत्वाभावात् जलस्य बाधाद्दाहप्रतिपक्ष एव न सिद्ध्येदिति चेत् न तथासति दाहप्रसङ्गात्। दाहप्रसङ्गभयेन करकावदुपष्टम्भकाभिमतपीतिमगुरुत्वाश्रयेण प्रतिबद्धसांसिद्धिकद्रवत्वं जलमेव तर्हि सिध्यतु। उपष्टम्भकस्यैव वा तथा स्वभावः कल्प्यताम्। येन तथा पार्थिवत्वेऽपि न दाह इति चेत् न प्रथमे कल्पनागौरवात्। तथाहि तैजसत्वपक्षे

दर्शनमात्रेण जलत्वबाधकत्वे तेजस्यपि नैमित्तिकद्रवत्वादर्शनात्तदपि न स्यादित्यर्थः। पूर्वोक्तलाघवाज्जलत्वसिद्धौ जलविशेषे नैमित्तिकद्रवत्वकल्पनस्य प्रामाणिकत्वात्। करकावदत्यन्तानलसंयोगात् प्राक्सांसिद्धिकद्रवत्वस्यैव वा प्रतिबन्धमात्रकल्पनादिति भावः।

पूर्वपक्षरहस्यं दूषयितुमनुभाषते। यत्त्वादिति। अन्वयव्यभिचारेण दूषयति। शिलेति। शिलाशैत्यानुमेयत्वात्तस्येति भावः। न च शैत्यानुमितजलसम्बन्धकाल इष्टापत्तिस्तदभावकाले तु न दाहेऽनुपपत्तिरिति वाच्यम्। तथासत्यग्निसम्बन्धस्य तन्नाशकत्वपर्यवसाने प्रकृतेऽपि तथैव दाहप्रसङ्गात्। व्यभिचारे-

नैमित्तिकद्रवत्वम् अनुद्भूतस्पर्शवत्त्वं परप्रकाशता-विरोध्युपष्टम्भकसम्बन्धश्चेति त्रयमेव कल्पनीयम्। जलत्वे त्वनुद्भूतस्पर्शवत्त्वमनुद्भूतस्नेहवत्त्वम् सांसिद्धिकद्रवत्वग्रहविरोध्युपष्टम्भकसम्बन्धः । उद्भूतरूपवत्त्वेऽपि सति जलस्यानुद्भूतस्पर्शवत्त्वम् अनुद्भूतस्नेहवत्त्वमित्याद्यूह्यम् । तैजसत्वे तु नादृष्टचरकल्पना । उद्भूतरूपानुद्भूतस्पर्श-

द्वारं शङ्कते । प्रत्यक्षेति । लाक्षादिद्रवत्वव्यावृत्त्यै सांसिद्धिकेति । शिलातलसम्बद्धजलव्यावृत्त्यै प्रत्यक्षेति द्रवत्वविशेषणम् । शैत्यानुमेयशिलातलसम्बद्धजलद्रवत्वस्य चायोग्यवृत्तितया न प्रत्यक्षतेति भावः । सुवर्ण एव व्यतिरेकव्यभिचारेण दूषयति । प्रकृतेऽपीति । अन्यथानुपपत्त्या द्रवत्वप्रतिबन्धकल्पनान्न बाध इति,गूढाशयः शङ्कते। तर्हीति।प्रसक्तबाधसहकृतमन्यथासिद्धकार्यदर्शनमेव तं साधयिष्यतीति-गूढाभिसन्धिरेवोत्तरयति तथासतीति । शङ्किता स्वाशयमुद्धाटयति । दाहेति । प्रतिबद्धेति । अग्निसंयोगात्प्रागिति शेषः । ननु जलेनोपष्टम्भकपीतस्येव तदन्तर्गततृणादेरप्यदाहापत्तिः । अथोपष्टम्भकमात्रदाहप्रतिबन्धकत्वमपि तस्य कल्प्यते तदपि न जलमात्रे दृष्टस्वभावविरोधात् । प्रकृत एव विशेषस्वभावकल्पने तूपष्टम्भकाभिमतपार्थिवविशेष एव-

स्य प्रभादेर्दृष्टत्वात्। वह्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्य-
मित्यागमसंवादेऽपि जैजसत्वे। न चैवं तेजो
वै घृतमित्यागमवाक्यात् घृतस्याऽपि तैजसत्व-
प्रसङ्गः। अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्राक्तत्वस्य द्रव-
द्रव्यमात्रसाध्यत्वात् द्रवद्रव्यमात्रेणाक्तत्वे प्रसक्ते
अन्यद्रव्यव्यावृत्त्यर्थं सर्पिः स्तूयते। तेजोवत्प-
वित्रं घृतं न तैजसत्वे तात्पर्यम्। तद्व्यवस्थाप-

तदस्त्वित्यस्वरसादाह। उपष्टम्भकेति। धर्मिकल्पना-
तो धर्मकल्पनाया लघुत्वादिति भावः। सिद्धान्त्यपि
स्वाशयमुद्घाटयन् परिहरति। नेति। उपष्टम्भकमति-
बद्धद्रवत्वं जल एवेत्यत्र पक्षे दोषमाह। प्रथम इति।
अनुद्भूतस्पर्शवत्त्वमिति। इदं च बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे उ-
द्भूतस्पर्शस्याप्रयोजकतापक्षे पक्षान्तरे तूद्भूताभिभूतस्प-
र्शवत्त्वम् चेत्यपि द्रष्टव्यम्। उपष्टम्भकसम्बन्धो यदि तेन
रूपाभिभवस्तदा वन्हेरिव सुवर्णस्यापि परप्रकाशकता-
पत्तिरित्यत उक्तम् परप्रकाशकताविरोधीति। उद्भू-
तरूपवत्त्वे सतीत्युत्तरत्राप्यनुषज्यते। आदिपदेन शु-
क्लत्वशीतत्वाभिभवग्रहः। अत्र नीरसत्वे सतीति द्र-
वत्वम्, प्रत्यक्षतेजसः प्रत्यक्षरूपस्य स्पर्शान्यतरत्वाभा-
व, तस्यैव परप्रकाशकत्वाभाव इत्यादिकल्पनागौ-
रवं तेजस्त्वेपि तुल्यम्। किञ्च प्रत्यक्षपृथिवीतरद्रव-

[ा]श्रयत्वापेक्षया प्रत्यक्षसांसिद्धिकद्रवत्वाश्रयत्वस्य ला-
वेन पार्थिवदाहविरोधितावच्छेदकत्वे सिद्धे प्रामा-
ाकत्वेन पूर्वोक्तगौरवस्य फलमुखत्वेन दोषत्वानुप-
त्तिः । अत एव सुवर्णे करकावत्सांसिद्धिकद्रवत्वप्रति-
न्धकल्पनमपि नाप्यमित्यनुशयेनाह । कल्पमिति ।
न त्यमित्यर्थः । कल्पनीयन्यूनाधिकभावेन लाघवगौ-
ौ दर्शयित्वा क्लृप्ताक्लृप्तकल्पनयापि ते दर्शयति
जसत्वेति । प्रभादेरित्यादिपदेन साजात्यलक्षणाश्र-
ादिति भावः । यद्यप्यत्र धनसिच्छेद्ध ताशनादित्या-
प्रतिपादितधनसाधनतानिर्वाहार्थं हिरण्यस्य वन्हि-
रतन्त्र्यं विवक्षितम् यथा हि अपत्यानि पितरि स्नि-
न्ति तत्समीपे निवसन्ति तस्येच्छामनुवर्त्तन्ते तथाग्ने-
रण्यमिति । यद्वा सुवर्णधारणविधेरयमर्थवादः । तथा-
प्रमाणबलेन तैजसत्वे सिद्धे साजात्यं प्रतिपाद्यापि
परता न विरुद्ध्यते इति भावः । प्रतिबन्दीमाश्र-
त्य परिहरति । नचेति । पवित्रमिति । अत्रापि तैज-
वतात्पर्यकत्वनिषेधे तात्पर्यम् नतु पावित्र्यतात्पर्य-
वे तेजसैवैनं स घर्मयतीत्यादिवाक्यशेषपर्या-
चनया तेजःसाधनतायामेव तात्पर्यप्रतीतेः ।
ासत्वे तात्पर्यपीतरव्यावृत्तिः सम्भवत्येवेत्यत आह ।
द्रुवस्यापकेति । परप्रकाशतोष्णस्पर्शादिबाधेनेत्यर्थः ।
अपि सुवर्णेपीदं सुवचम् उपष्टम्भकेनाभिभवकल्पनं च

कबाधेन प्रथमं(१)बाधितत्वात्। बाधितेऽर्थे श्रुते-स्तात्पर्यकल्पनायामप्रामाण्यप्रसङ्गात्। स्मृतौ माषकादिव्यवहारस्तु सुवर्णोपष्टम्भकगुरुत्वेनान्यथासिद्धः। भस्मानारम्भकत्वं तु यथा काचादिमूलपरमाणूनां भस्मद्व्यणुकारम्भकत्वं न तथैतन्मूलपरमाणूनां भस्मद्व्यणुकारम्भकत्वं विवक्षितम्। न च पार्थिवविशेष एव तथा कल्पनीय इति द्वितीयपक्षो युक्तः। द्रवत्वाधिकरणस्य पार्थिवस्य तथाविधानलसंयोगे सति भस्मारम्भकत्वनियमात्। तत्र च बाधकाभावेन सङ्कोचस्यान्याय्य-

घृतेपीति नेदं युक्तम् तथापि स्वोक्तलाघवोपष्टम्भेनेदम्। ननु सुवर्णतैजसत्वेपि नागमतात्पर्यम् स्मृत्या तदन्यतात्पर्यकत्वनिर्णयादित्यत आह स्मृताविति।

माषमात्रं सुवर्णं वै यो दद्यात्प्रयतः पुमान्।
दत्ता तेन मही सर्वा किल्बिषौघविनाशिनी॥

इत्यादावित्यर्थः। तैजसो गुरुत्वादिति भावः। वागीश्वरानुमान उक्तं दोषं निरस्यति। भस्मेति। भस्मसमवायिसमवायिकारणकभिन्नत्वं विवक्षितमित्यर्थः। तथाविधेति। विरोध्यसमवहितात्यन्तानलसंयोगे सति

(१) बाधेन तस्य बाधितत्वात्-पा-३ पु।

त्वात् । नैमित्तिकद्रवत्वाश्रयस्य भस्मारम्भकत्वव्याप्यत्वावच्छेदकत्वाच्च पृथिवीत्वस्यैव । किञ्च पार्थिवत्वकल्पनायां रूपमप्यपरावर्त्तमानमनुपपन्नम् । रूपपरावृत्तौ पृथिवीत्वस्यैव तन्त्रत्वात् । ननु नैमित्तिकद्रवत्वस्य पृथिवीत्वनियतस्य कथमपृथिव्यामुत्पत्तिः । तथात्वे वा

भस्मकारणीभूतध्वंसप्रतियोगित्वनियमादित्यर्थः । ननु सुवर्णादन्यत्र स नियम इत्यत आह । तत्र बाधकेति । अन्यथा नियममात्रोच्छेदप्रसङ्गादिति भावः । ननु तेजस्त्वपक्षेपि नैमित्तिकद्रवत्वस्य भस्मारम्भकतानियमेन तत्प्रसक्तौ स्वभावविशेष एव निस्ताराय तद्वरमुपष्टम्भकस्य पार्थिवस्यैव स्वभावविशेषः कल्प्यतामत आह नैमित्तिकेति । यद्वा ननु भस्मारम्भकतानिवृत्ता[illegible] नैमित्तिकद्रवत्वस्येव द्रवपृथिवीत्वस्यापि न निवृत्ति[illegible] कारेप्यसत्त्वादित्याशङ्क्य वैषम्यमाह । नैमि[illegible]केति । तस्योभयमतेपि सुवर्णे सत्त्वेन व्यभिचारात[illegible] भावः । पृथिवीत्वस्य द्रवपृथिवीत्वस्य भस्मारम्भ[illegible]वव्याप्यता-वच्छेदकत्वादिति शेषः । न साक्षा[illegible]देरप्यननुगतत्वादित्येवकारार्थः । पृथिवीत्वे [illegible]धकान्तरमाह । किञ्चेति । कुत इत्यत आह [illegible]रूपपरावृत्ताविति । अग्निसंयोगाद्विजातीयरूपोत्पत्तेः पृथिवीत्वस्यैव सम-

कादवारितमिति न पृथिवीत्वव्याप्यं नैमित्तिकद्रवत्वमिति न सत्प्रतिपक्षत्वमपि । नन्वस्तु घृतत्वादिव्यापकसामान्यविशेष एव नैमित्तिकद्रवत्वाश्रयतावच्छेदकः । न च तथाविधसामान्यमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । नैमित्तिकद्रवत्वाश्रयत्वस्यैव तत्र व्यवस्थापकत्वात् । गन्धाश्रयत्वस्येव पृथिवीत्वे पृथिवीत्वावान्तरसामान्यस्य परमाणुष्वसत्त्वात्तेषु नैमित्तिकद्रवत्वाऽनुत्पत्तिप्रसङ्ग इति चेत् मोत्पद्यताम् । न हि परमाणुद्रवत्वेन पार्थिवेऽवयविनि द्रवत्वमुत्पाद्यत इति क्वचित्सिद्धं वर्तते तस्माद्द्व्यणुकादावेव नैमित्तिकद्रवत्वमस्ति । तत्र च(१) घृतत्वादिव्यापकपृथिवीत्वव्याप्यसामान्यविशेष

ननु दूषयति । तदेवेति । पृथिवीत्वातिरिक्तस्य तस्य दुर्वचत्वादिति भावः । सिद्धान्ती स्वाभिप्रायं विवृण्वन् परिहरति । नैवमित्यादिना । परस्परेति । घृतद्रवत्वे लाक्षाया लाक्षाद्रवत्वे घृतत्वस्य व्यभिचारादित्यर्थः । तत्किमनवच्छेद्यमेव नेत्युपसंहरन्नाह । तस्मादिति । मृदुत्वं तूलजलादिसाधारणम् अवयवसंयोगविशेषरूप-

(१) तथा च पा० २ पु० ।

एव नियामक इति कथं पृथिवीत्वेन न व्याप्ति-रिति । मैवम् । नैमित्तिकद्रवत्वं न तज्जातिव्य-वस्थापकमत्यन्तायोगव्यवच्छेदेन यथा गन्धः पृथिवीत्वे । न च काचादिषु सर्वत्र नैमित्तिकद्रव-त्वमुत्पद्यते । अद्रवाणामपि काचादीनां विना-शदर्शनात् । तथा च काचत्वादिनैव परापरभा-वानुपपत्तिभिया न नैमित्तिकद्रवत्वव्यवस्थापक-जातिसिद्धिरिति । तस्मात् द्रवत्वं यथा पृथिव्यामे-

तया परमाणुष्वसम्भवि चेत्यत आह । अदृष्टमेव वेति । नैमित्तिकद्रवत्वभाजकादृष्टमेवेत्यर्थः । ननु तदपि पृथिव्यामेवेत्यत आह । तच्चेति । कार्यैकार्थ्येयत्वात्तस्ये-ति भावः । न सत्प्रतिपक्षत्वमिति । व्याप्यत्वासिद्ध्या हीनबलत्वादिति भावः । अदृष्टहेतुकेऽपि तस्मिन् घृता-दीनां समवायिकारणताया अनुगतावच्छेदकावच्छेद्यत्वा-त्तस्य च पृथ्वीत्वव्याप्यत्वाद्दोषतादवस्थ्यमिति शङ्कते नन्वस्त्विति । पृथिवीत्वावान्तरसामान्यावच्छेद्यत्वे नै-मित्तिकद्रवत्वस्य परमाणावनुपपत्तिरवच्छेदकाभावा-दिति शङ्कते पृथिवीत्वेति । सत्तान्यद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्य-जातेरेव परमाणुष्वङ्गीकारादिति भावः । इष्टापत्तिमाह । मोत्पद्यतामिति । कुतस्तर्हि द्व्यणुकादौ तदित्यत आह । नहीति । अग्निसंयोगासमवायिकारणत्वाद्रा-

वेति न नियमः तथा नैमित्तिकद्रवत्वमपि । किन्तु मृदुत्वादिसहकारिसम्भवादन्यत्रापि न तदुत्पत्तिसम्भावना दण्डवारिता । न सत्प्रतिपक्षतापि अस्य च सप्रमाणावपि सम्भवात्तत्रापि नैमित्तिकद्रवत्वोत्पत्तिर्न विरुद्धेति सङ्क्षेपः ॥

इतिसुवर्णतैजसवादः ॥

स्येति भावः। इष्टापत्तिमुपसंहरति। तस्मादिति। प्रकृतमुपसंहरति तथाचेति । कथमिति । व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वादिति भावः । साङ्कर्येण परिहरति मैवमिति । तज्जातिः पृथिवीत्वव्याप्यघृतत्वादिव्यापकजातिः । अयोगेति । अन्यूनातिरिक्तवृत्त्येत्यर्थः । यथा गन्ध इति । व्यवस्थापक इति शेषः । यद्यपि सुरभ्यसुरभिद्व्यारब्धे गुणविरोधेन गन्धानारम्भान्निर्गन्धे पृथिवीत्वस्य न गन्धायोगव्यवच्छेदः तथाप्यापातत इदमुक्तम् । यथा सांसिद्धिकद्रवत्वं जलत्वे इति तु द्रष्टव्यम् । ततः किमत आह । नचेति । तथा च तद्बलकल्प्याया जातेस्तत्राभाव इति भावः । ततोऽपि किमत आह । तथाचेति । अद्रवकाचे घृते च परस्परपरिहारेण वर्तमानयोः काचत्वतज्जात्योः द्रवकाचे सङ्करप्रसङ्ग इति भावः । नन्वग्निसंयोगाभावाद्द्रवत्वानुत्पादेऽपि काचे स्वरूपयोग्यरूपयोग्यतया सा जातिरस्त्येव । अन्यथा गन्धसमवायि-

पङ्कजादिशब्दानां योग एवेत्येके। योगरूढि-
रिति गौतमीयाः। तत्र केवलयोगवादिनामिदमाकूतं
किमर्थं समुदायकल्पना पद्मत्वप्रतीत्यर्थं कुमुदाद्यप्रती-
त्यर्थं वा? नाद्यः संस्कारादेव तदुपस्थितेः। न च शाब्दी

तावच्छेदकतया निर्गन्धपृथिव्यां पृथिवीत्वमपि न
कल्प्येतेति चेत् न। द्रवत्वसमवायितावच्छेदकतया निर्ग-
न्धपृथिव्या इव नैमित्तिकद्रवत्वसमवायितावच्छेदकतया
काचादावपि तदकल्पनमित्यत्र तात्पर्यात्। अबाधमुप-
संहरति। तस्मादिति। कुतस्तर्ह्याकाशादौ न द्रवत्व-
मत आह। किन्तु मृदुत्वादिति। अतद्गुणसंविज्ञा-
नबहुव्रीहिणाऽदृष्टमेव विवक्षितम्। अग्रे परमाणौ तत्स-
म्भवप्रदर्शनविरोधात्। अवयवसंयोगविशेषात्मनो मृ-
दुत्वस्य परमाणावसम्भवात्। न च यथासम्भवमुभयम-
पीति युक्तम्। अननुगमाद्गौरवाच्चेति॥

इतिश्रीसकलसामन्त—सुवर्णतैजसप्रकरणम्।

पङ्कजादिपदानां योगरूढिस्थापनाय विचारमा-
रभमाणः तदङ्गसंशयजननीं विप्रतिपत्तिमाह पङ्कजा-
दीति। योगोऽवयवपदशक्तिः। एके वैयाकरणाः। रूढिः
समुदायशक्तिः। अपरे भाट्टाः। पङ्कपदोत्तरजपदत्वं पद्म-
त्वशक्त्यवच्छेदकं नवा आकाङ्क्षान्वयप्रतियोगित्वमवृत्ति-
स्मारितपदार्थवृत्ति न वेति तज्जन्यसंशये योगमात्रवा-
दिमतमवतारयति। तत्रेति। प्रतीतिः स्मृतिरनुभवो वा।

पलायते । क्रियावृत्तौ वर्त्स्यति भूते च नित्यो लुङ् ।

इच्छार्थे लिङ्लोटौ ॥ १३३ ॥

इच्छार्थे धौ वाचि लिङ्लोटौ त्यौ भवतः । सर्वलकारापवादौ । वेति व्यवस्थितविभाषानुवर्तते । तेन कामप्रकाशने इदं विधानम् । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । भुङ्क्तां भवान् । प्रार्थये अधीयीत भवान् । अधीतां भवान् । कामप्रकाशन इति किम् । इह मा भूत् इच्छन् करोति । नात्र प्रयोक्तुः कामप्रवेदनम् । उताप्योः पृष्टोक्ताविव्यत आरभ्य यत्र केवलो लिङ्हेतुः शिष्यते तत्र क्रियावृत्तौ लृङ् नान्यत्रेति केचित् ।

तुमेककर्तृके ॥ १३५ ॥

इच्छार्थे एककर्तृके धौ वाचि तुम्भवति यस्मात्तुम् विधीयते प्रत्ययस्तेः तदपेक्षयैककर्तृकत्वम् । लिङ्लोटोरपवादोऽयम् । इच्छति भोक्तुम् । वाञ्छति कर्तुम् । कामयते कर्तुम् । एककर्तृक इति किम् । देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति परः । इह कस्मान्न भवति । इच्छति कटं करोति चैनम् । नात्र करोतिं प्रतीच्छतेः सामर्थ्यं किन्तु कटं प्रति तेनान्वयं वाक्यसंज्ञाविरहात्तुम् न भवति ।

लिङ् ॥ १३६ ॥

इच्छार्थे एककर्तृके धौ वाचि तुम् भवति । पूर्वं तुमा लिङ्लोटौ बाधितौ पुनर्लिङ्प्रसवार्थमेतत् । योगविभाग उत्तरार्थः । अधीयीयेति इच्छति । भुञ्जीयेति वाञ्छति । इति शब्दः क्रियाशब्दसंबन्धद्योतनार्थः ।

तेभ्यो भवति वा ॥ १३७ ॥

तेभ्य इच्छार्थेभ्यो धुभ्यः भवति काले वा लिङ् भवति । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत । कामयते । [illegible]

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थने लिङ् ॥१३८

विधिराज्ञापनम् । निमन्त्रणं नियमेन करणम् । यद्क-
रणे प्रत्यवाय इत्यर्थः । आमन्त्रणं स्वेच्छया करणम् । अधीष्ट
सत्कारपूर्विका व्यापारणा । संप्रश्नः संप्रधारणा । प्रार्थन
याच्ञा । विध्यादिष्वर्थेषु लिङ् भवति । सर्वत्यापवादः । विध्या
दिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु त्यार्थेषु लिङ् भवति इत्यर्थः । कट
भवान् कुर्यात् । प्राणिनो भवान्न हिंस्यात् । निमन्त्रणे
संध्यासु भवान् आवश्यकं कुर्यात् । आचारं भवानधीयीत
आमन्त्रणे इह भवानासीत इह भवान् शयीत । अधीष्टे
अधीच्छामो भवान् व्रतं रक्षेत् । तत्वं भवान् गृह्णीयात्
संप्रश्ने किन्नु खलु भोः जैनेन्द्रमधीयीय । प्रार्थने भवति
मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय तर्कशास्त्रमधीयीय । यदि
विध्यादिषु प्रकृत्युपाधिषु लिङ् विधीयेत । इह विद्ध्यात्
निमन्त्रयेत आमन्त्रयेत अधीच्छेत् । प्रकृत्येवं विध्यादयो वि-
धीयन्ते इति लिङ् प्राप्नोति तस्माद्विध्यादयः कर्तृकर्मभा
वानां विशेषणानि तद्भावादिह लिङ् न भवति विदधाति
निमन्त्रयते आमन्त्रयते अधीच्छति अत्र क्रियाया अवृत्तौ पर-
त्वाल्लटा लृङ् बाध्यते ।

लोट् ॥ १३९ ॥

लोट् भवति विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु च विधौ । आ-
भवानागच्छतु । प्राणिनो भवान्न हिनस्तु । निमन्त्रणे संध्यासु
भवानावश्यकं करोतु । आचारमधीताम् । आमंत्रणे । इह भवा-
नास्ताम् । इह शेताम् । अधीष्टे अधीच्छामो भवान् व्रतं रक्षतु
तत्वं भवान् गृह्णातु । संप्रश्ने किन्नु खलु भो काव्यमध्ययै
प्रार्थने भवति मे प्रार्थना धर्मशास्त्रमध्ययै । योग-
विभाग उत्तरार्थः ।

प्रैषातिसर्गप्राप्तकाले व्याश्च ॥ १४० ॥

प्रेषणं प्रैषः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । प्राप्तकाल प्राप्तकालता विशिष्टस्य कालस्यावसर इत्यर्थः । प्रैषादिष्वर्थेषु कर्त्रादिविशेषणत्वेन गम्यमानेषु व्यसंज्ञकास्त्या भवन्ति लोट् च । भवता खलु दानं दातव्यं दानीयं देयम् । भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतो हि प्राप्तः कालः । यद्यपि व्यसंज्ञा सामान्येन भावकर्मणोर्विहितास्तथापि सर्वोपवादेषु लोटा बाध्येरन्निति पुनर्विधीयन्ते ।

लिङ् चोद्र्ध्वंद्ध्र्मौहूर्तिके ॥ १४१ ॥

प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातात्सविधिरुत्तरपदस्य वेप् । ऊर्ध्वमौहूर्तिकेर्थे वर्तमानाद्धोः प्रैषादौ गम्यमाने लिङ् भवति चकाराद्व्याश्च । उपरि मुहूर्तस्य भवान् खलु दानं दद्यात् । भवता खलु दानं दातव्यं दानीयं देयम् । केचिच्चकारेण यथाप्राप्तं समुच्चिन्वन्ति । तेषां लोडपि भवति । भवान् खलु दानं ददातु । भवान् हि प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतो हि प्राप्तः कालः ।

स्मे लोट् ॥ १४२ ॥

प्रैषादयो ऽनुवर्तन्ते । ऊर्ध्वमौहूर्तिक इति च स्मशब्दे वाचि प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वं मौहूर्तिकेर्थे लोड् भवति । व्यानां लिङश्चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवान् दानं ददातु स्म । भवान् हि प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतो हि प्राप्तः कालः ।

अधीष्टे ॥ १४३ ॥

ऊर्ध्वमौहूर्तिक इति निवृत्तम् । अधीष्टे गम्यमाने

स्मशब्दे वाचि लोड् भवति लिङो बाधकः । अंग स्म राज
दानं देहि व्रतं रक्ष ।

कालसमयवेलासु तुम् वा ॥ १४४ ॥

काल समय वेला इत्येतेषु वाक्षु धोः तुम् भवति वा
कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् वा । वावचनाद्यथा
प्राप्तं च भवति । कालो भोक्तव्यस्य । प्रैषादिग्रहणमनुवर्तते
तेनेह न भवति । कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः
कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।

लिङ् यदि ॥ १४५ ॥

यच्छब्दप्रयोगे कालादिषु वाक्षु धोर्लिङ् भवति । तुमो
ऽपवादः । कालो यत्प्रजां कुर्वीत भवान् । समयो यद्भुञ्जी
भवान् । वेलां यच्छयीत भवान् । केचिद्वेत्यनुवर्तयन्ति तेषा
यथाप्राप्तमपि ।

तृच्याश्चार्हे ॥ १४६ ॥

अर्हतीत्यर्हः । अर्हे कर्तरि गम्यमाने तृच्याश्च भवन्ति
लिङ् च । भवान् खलु कन्यायाः वोढा । भवता कन्या वोढ-
व्या वहनीया वाह्या । भवान् खलु कन्यां वहेत् भवान् यो-
ग्य इत्यर्थः । अर्हेऽर्थे लिङा विधीयमानेन तृचो व्यानां
बाधा मा भूत् इति पुनर्विधानम् ।

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिन् ॥ १४७ ॥

अवश्यं भाव आवश्यकम् । मनोज्ञादिपाठाद्वुञ् । अधमं
ऋणमस्य अधमर्णः तद्भाव आधमर्ण्यम् । आवश्यकाधमर्ण्य
विशिष्टे त्यार्थे कर्तरि णिन् भवति । अवश्यंहारी । मयूरव्यं-
सकादित्वात्सविधिः । शतंदायी । सहस्रंदायी । निष्कदायी
आधमर्ण्येन इति कर्मणि ताया: प्रतिषेधः ।

व्याः ॥ १४८ ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोरिति वर्तते । आवश्यकाधमर्ण्ययो-र्व्यासंज्ञा भवन्ति । सर्वत्यापवादेन विना व्यसंज्ञा बाधिता इति पुनर्विधीयन्ते । भवता खलु अवश्यं धर्मः कर्तव्यः । करणीयः । कृत्यः । कार्यः । आधमर्ण्ये भवता खलु निष्को दातव्यः । देयः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

शकि लिङ् च ॥ १४९ ॥

शकीत्यर्थनिर्देशः । शक्नोत्यर्थविशिष्टे ध्वर्थे लिङ् भवति चकाराद् व्याश्च । भवता खलु विद्या अध्येतव्या । अध्ययनीया अध्येया । भवान् खलु विद्यामधीयीत । भवान् हि समर्थः लिङ् सर्वापवाद इति व्यानामनुकर्षणं क्रियते । यदि शकीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्नुयादित्यत्र लिङ् प्राप्नोति प्रकृत्यैवाभि-हितत्वात् । शकयर्थस्यानेष दोषः सामान्यविशेषभावेन भेदा-भ्युपगमात् । यथा एषितुमिच्छति एषिषिषति ।

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १५० ॥

इष्टस्याशंसनमाशीः । अत एव निपातनादिह इकारः । आशीर्विशिष्टेर्थे वर्तमानाद्धोः लिङ्लोटौ भवतः । चिरं जीव्यात् । जीव्यास्ताम् । जीव्यासुः । जीवतु । आशिषीति किम् । जीवति यदि पथ्याशी ।

क्तिच्क्तौ खौ ॥ १५१ ॥

आशिषीति वर्तते । आशिष्यर्थे क्तिक्तौ स्यौ भवतः खुविषये । चकारः न क्तिचि दीश्चेति विशेषणार्थः । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भवताद्भूतिः । कुतः क्तिचा विशेष-विहितेन बाध्येरन्निति पुनर्विधीयन्ते । देवा एनं देयासुरिति देवदत्तः । देवा एनं श्रृण्वन्तु देवश्रुतः ।

माङि लुङ् ॥ १५२ ॥

माङि वाचि लुङ् भवति । सर्वलकारापवादः । मा का
र्षीत् धर्मम् । मा हार्षीत्परस्वम् । ङकारः प्रतिषेधवाचि
माशब्दस्य ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थः ।

सस्मे लङ् च ॥ १५३ ॥

सह स्मशब्देन वर्तते सस्मः । तस्मिन् माङि वा
लङ् भवति लुङ् च । मा स्म क्रुध्यत् । मा स्म हरत
म स्म हार्षीत् ।

इत्यभयनन्दिविरचितायां जैनेंद्रमहावृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ।

॥ ॐ नमः ॥

धुयोगे त्याः ॥ १ ॥

धुशब्देन ध्वर्थोऽत्र निर्दिष्टः । अभिधेये अभिधानस्योपचारात् । धूनां योगे सति अयथाकालोक्ता अपि त्याः साधवो भवन्ति । विश्वदृश्वाऽस्य पुत्रो जनिता । कृतः कृतः स्वो भाविता । भाविकृत्यमासीत् विश्वदृश्वेति भूतकालः जनितेत्यनेन भविष्यत्कालेन साधुर्भवति । इहोपसर्जनभूतं सुबन्तं प्रधानभूतस्य मिङन्तस्य कालमनुवर्तते धोरितिवर्तमाने पुनर्धुग्रहणं अस्तिभूजनिपरिग्रहार्थम् । त्य इति वर्तमाने पुनस्त्यग्रहणं त्यमात्रपरिग्रहार्थम् । गोमान् भवितेति मत्वन्तस्य वर्तमानकालस्य अयथाकालत्येन साधुत्वम् ।

क्रियासमभिहारे लोट् तस्य हिस्वौ वा तध्वमोः ॥ २

क्रियासमभिहारविशिष्टे ध्वर्थे वर्तमानाद्धोर्लोट् भवति सर्वलकारापवादः । तस्य लोटः हि स्व इत्येतावादेशौ भवतः तध्वमोस्तु वा भवति । क्रियासमभिहारे लोडिति योगविभागः कर्तव्यः । ततस्तस्य हिस्वौ भवतः । किमेवं सति लब्धम् । अन्यत्र यौ लोडादेशौ हिस्वौ प्रसिद्धौ ताविह भवतः तेन मविधिद्विधिव्यतिकरो न भवति । वातध्वमो रित्यत्र ध्वमा सहनिर्देशात्तशब्दस्य आदेशस्य बहोर्ग्रहणम् । लुनीहि लुनीही इत्येवाहं लुनामि । आवां लुनीवः । लुनीहि लुनीहि इत्येव त्वं लुनासि युवां लुनीथः । यूयं लुनीथ । तशब्दस्य तु वा भवति लुनीत लुनीत इत्येव यूयं लुनीथ । लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति । लुनीतः । इमे लुनन्ति । भूते लुनीहि लुनीहि इत्येवाहमलाविषम् । आवामलाविष्व । वयमलाविष्म । एवं युष्मदन्ययोरपि । वत्स्यंति लुनी

हिलुनीहीत्येव लविष्यामि । आवां लविष्यावः । वयं लविष्यामः । एवं युष्मदन्ययोरपि । अधीष्व अधीष्व इत्येवाहमधीये आवामधीवहे । वयमधीमहे । एवं युष्मदन्ययोरपि योज्यम् । ध्वमस्तु पक्षे श्रवणम् । अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे । भूते अधीष्व अधीष्व इत्येवाहमध्यगीषि आवामध्यगीष्वहि । वयमध्यगीष्महि । एवं सर्वत्र । वर्त्स्यति अधीष्व इत्येवाहमध्येष्ये । आवामध्येष्यावहे । वयमध्येष्यामहे । एवंयुष्मदन्ययोरपि । एवं शेषेष्वपि लकारेषु योज्यम् । द्वित्वमपेक्ष्य लोट् क्रियासमभिहारस्य द्योतकत्वेन योग इति वर्तते प्रत्यासत्तेर्यत एव लोट् विधीयते तस्यैवानुप्रयोगः कालास्मदाद्येकत्वादीनामभिव्यक्तये क्रियते ।

प्रचये वा ॥ ३ ॥

प्रचयः समुच्चयः । स चैकस्मिन् द्विप्रभृतेरभ्यावायः । प्रचय उपाधौ वा लोट् भवति तस्य हिस्वावादेशौ भवतः तध्वमोश्च वा । अयं सर्वलकारप्राप्तौ विकल्पः । कर्मप्रचयो ग्राममट नगरमट गरिमटइत्येवाहमटामि आवामटावः । वयमटामः ग्राममट नगरमट गिरिमटइत्येवं त्वमटसि । युवामटथः । यूयमटथ । तशब्दस्य तु वा ग्राममटत नगरमटत गिरिमटत इत्येव यूयमटथ । ग्राममट नगरमट गिरिमट इत्येवायमटति इमौ अटतः । इमे अटन्ति । वावचनात् ग्राममटामि नगरमटामि गिरिमटामि इत्येवाहमटामि । आवामटावः । वयमटामः एवं युष्मदन्ययोरपि । एवं भूते वर्त्स्यति सर्वलकारेषु योज्यम् द्रव्याभ्यः जैनेन्द्रमधीष्व तर्कमधीष्व गणितमधीष्व इत्येवाहमधीये आवामधीवहे वयमधीमहे । जैनेन्द्रमधीष्व तर्कमधीष्व गणितमधीष्व इत्येव त्वमधीषे युवामधीयाथे यूयमधीध्वे ध्वमस्तु वा जैनेन्द्रमधीध्वं तर्कमधीध्वं गणितमधीध्वं इत्येव

यूयमधीध्वे । जैनेन्द्रमधीध्व तर्कमधीध्व गणितमधीध्व इत्येवा-यमधीते इमौ अधीयाते इमे अधीयन्ते। वावचनात् जैनेद्रमधीये गणितमधीये तर्कमधीये इत्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । एवं भूते वत्स्यति सर्वलकारेषु योज्यम् । कर्तृ-समुच्चये देवदत्तोऽद्धि जिनदत्तोऽद्धि गुरुदत्तोऽद्धि इत्येव वयमो-दनमद्मः । देवदत्तोऽद्धि जिनदत्तोऽद्धि गुरुदत्तोऽद्धि इत्येव यूयमो-दनमत्थ । देवदत्तोऽद्धि जिनदत्तो ऽद्धि गुरुदत्तोऽद्धि इत्येव इमे ओदनमदन्ति । कर्तृसमुच्चये द्विर्वचनं बहुवचनं वा भवति एकस्य समुच्चयाभावात् । क्रियासमुच्चये ओदनं भुङ्क्ष्व सक्तून् पिब धा-नाः खाद इत्येवाहमभ्यवहरामि आवामभ्यवहराव: वयमभ्यव-हरामः । बहूनां क्रियाणां समुच्चये सामान्याप्रयोगोऽभिधानवशा-त् । एवं शंकरसमुच्चयेऽप्यूह्यः ।

निषेधेऽलंखल्वोः क्त्वा ॥ ४ ॥

वेति वर्तते । अलं खलु इत्येतयोर्निषेधवाचिनोर्वाचोः धोः क्त्वास्यो भवति। अलं कृत्वा । अलं बाले रुदित्वा । भिन्नामेवेति नियमात् वाक्सो न भवति । निषेध इति किम् । अलंकारः । अलंखल्वोरिति किम् । मा कार्षीः । वेत्येव । अलं रोदनेन । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति भा ॥

माङो व्यतिहारे ॥ ५ ॥

माङो व्यतिहारेऽर्थे क्त्वा भवति वा परकालत्वादप्राप्तः क्त्वा विभाष्यते । अपमित्य याचते । अपमित्य हरति । वेमेङ इतीत्वम् । वेत्यधिकारात् याचित्वा अपमयते । हृत्वा अप-मयते । मेङः कृतात्वस्य निर्देशो ज्ञापकः । नानुबन्धकृतं हलन्तत्वम् ।

परावरयोगे ॥ ६ ॥

परावराभ्यां योगे गम्यमाने धोःक्त्वा भवति वेति वर्तते ।

संबन्धिशब्दत्वात् परेण पूर्वस्य योगे अप्राप्य नदीं पर्वतः परया नद्या युक्तः पर्वतः प्रतीयते। अवरेण योगे परस्य त्का अतिक्रम्य पर्वतं नदी। अवरपर्वतयोगविशिष्टा परा नदी प्रतीयते। वावचनाल्लडादयो भवन्ति। न प्राप्नोति नदीं पर्वतः। अतिक्रामति पर्वतं नदी॥

परकालैककर्तृकात्॥ ७॥

परः कालो यस्य सेयं परकाला क्रिया तया एककर्त्ता यस्य सामर्थ्यात् पूर्वकालक्रियाभिधायिनः स तथोक्तः। तस्माद्धोः त्का भवति। स्नात्वा भुङ्क्ते। स्नात्वा भुक्त्वा व्रजति। एककर्तृकादिति किम्। भुक्तवति देवदत्ते गच्छति जिनदत्तः। परकालग्रहणं किम्। सामर्थ्यात् पूर्वकालक्रियाऽभिधायिनो यथा स्यादिह मा भूत्। भुङ्क्ते च पिबति च आस्ते च जल्पति च इहापि कथंचित् पूर्वकालत्वविवक्षास्ति। व्यादाय स्वपिति। संमील्य हसति। इति वेत्यधिकारात्। भुङ्क्ते शेते च।

णम् चाभीक्ष्ण्ये॥ ८॥

परकालैककर्तृकादिति वर्तते। मुहुर्मुहुर्वृत्तिराभीक्ष्ण्यम्। एतच्च प्रकृत्यर्थविशेषणम्। परकालैककर्तृकात् णमित्ययं स्यो भवति त्काप्रत्ययश्च। आभीक्ष्ण्ये भोजंभोजं व्रजति। भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति। पायं पायं गच्छति। पीत्वा पीत्वा गच्छति। त्काणमौ द्वित्वमपेक्ष्याभीक्ष्ण्यं द्योतयतः। पूर्वेण त्काप्ये सिद्धे णमर्थं वचनम्। इह वेतिनिवृत्तम्। उत्तरत्र वाग्रहणात्।

न यदनाकाङ्क्षे ९॥

यच्छब्दे वाचि त्काणमौ न भवतः अनाकाङ्क्षे सति वाक्ये अनन्तरव्यवहितभेदाभावात् पूर्वसूत्रविहितो अनन्तरश्च त्को निषिध्यते णम् च। यदयं भुङ्क्ते ततो गच्छति। यद

शेते ततोऽधीते । अनाकाङ्क्ष इति किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति । अधीत एव ततः परम् । अत्र पूर्वोत्तरक्रियाभ्यां व्यतिरिक्त-मध्ययनं काङ्क्षते ।

वाग्रेप्रथमपूर्वे ॥ १० ॥

आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तम् । परकालैककर्तृकादित्यनेन त्काल्ये प्राप्ते विभाषेयम् । अग्रे प्रथम पूर्व इत्येतेषु वाक्षु त्काणमौ वा भवतः । अग्रेभोजं ततो ददाति । अग्रे भुक्त्वा ततो ददाति । प्रथमंभोजं ततो ददाति । प्रथमं भुक्त्वा ततो ददाति । पूर्वं भोजं ततो ददाति । पूर्वं भुक्त्वा ततो ददाति । णमेवेत्यत्र एवकारोपादानात् केवलेनैवामा विहितेन वाक्सो भवति नान्यसहितेन । वावचनाल्लडादयोऽपि भवन्ति । अग्रे भुङ्क्ते ततो ददाति । प्रथमं भुङ्क्ते ततो ददाति । पूर्वं भुङ्क्ते ततो ददाति ।

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ११ ॥

कर्मणि वाचि आक्रोशे गम्यमाने कृञः खमुञ् भवति । चोरोसीत्येवमाक्रोशति चोरङ्कारमाक्रोशति । दस्युङ्कारमाक्रोशति । त्कापवादोऽयम् । आक्रोश इति किम् । चोरं कृत्वा गच्छति । नात्राक्रोशसंपादनार्थं चोरग्रहणम् ।

स्वादुमि णम् ॥ १२ ॥

स्वादुमीत्यर्थनिर्देशः । स्वाद्वर्थेषु वाक्षु कृञो णम् भवति । परकालैककर्तृकादिति वर्तते । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारं भुङ्क्ते । लवणंकारं भुङ्क्ते । स्वादुमीति णम्सन्नियोगे मकारान्तता निपात्यते । खमुञि प्रकृते स्वित्यस्रेर्मुमच इति मुमा सिद्धमिति चेत् च्व्यन्तविवक्षायां अभ्रेरिति प्रति-षेधः प्रसज्येत । खमुञेव मान्तनिपातनं कर्तव्यमिति चेत्

कर्मणीति वर्तते । चेलार्थेषु कर्मसु वाचु क्नोपयतेर्णम् भवति वर्षप्रमाणे गम्ये । चेलक्नोपं वृष्टो देवः । एवं वस्त्रक्नोपं वसनक्नोपम् ।

शुष्कचूर्णभक्षेषु पिषः ॥ २० ॥

कर्मणीति वर्तते । शुष्क चूर्ण भक्ष इत्येतेषु कर्मसु वाक्षु पिषेर्णम् भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि तगरम् । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । एवं चूर्णपेषं पिनष्टि । भक्षपेषं पिनष्टि । घञि सति क्रियाविशेषणे शुष्कस्य पेषं पिनष्टि इत्येवमादयः प्रयोगाः साधवः । इतः प्रभृति उपदंशो भायामित्यतः प्राक् यत एव धोर्णम् भवति तस्यैवानुप्रयोगोऽपि भवत्यभिधानवशात् ।

जीवाकृते ग्रहिकृञः ॥ २१ ॥

कर्मणीति वर्तते । जीव अकृत इत्येतयोः कर्मवाचिनोर्वाचोर्यथासंख्यं ग्रहि कृञ् इत्येताभ्यां णम् भवति । जीवग्राहं गृहीतः । अकृतकारं करोति

निमूले कषः ॥ २२ ॥

कर्मणीति वर्तते । निमूले कर्मणि वाचि कषेर्णम् भवति । निमूलकाषं कषति । घञि सति क्रियाविशेषणे निमूलस्य काषं कषति इत्यपि भवति ।

समूले हनश्च ॥ २३ ॥

कर्मणीति वर्तते । समूले कर्मणि वाचि हन्तेः कषेश्च णम् भवति । समूलघातं हन्ति । समूलकाषं कषति ।

करणे ॥ २४ ॥

हन इति वर्तते । करणे वाचि हन्तेर्णम् भवति । पाणिघातं कुड्यं हन्ति । पाणिना हन्तीत्यर्थः । पादघातं शिलां हन्ति यदा हिंसार्थो हन्तेर्विवक्षितः तदा हिंसार्थादेककर्मकादि

णमपि द्वैव्यिधिं पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा अयमेव णम् । असिघातं हंति चौरान् कोऽत्र विशेषः अनेन नित्यः समिधिः तस्यैव धोरनुप्रयोगश्च भवति ।

हस्ते वर्तिग्रहः ॥ २५ ॥

करण इति वर्तते हस्त इति अर्थनिर्देशः । हस्तवाचिनि करणे वाचि वर्तयतिगृह्णातिभ्यां णम् भवति । हस्तवर्तं वर्तयति हस्तेन वर्तयति इत्यर्थः । एवं पाणिवर्तम् । करवर्तम् । हस्तग्राहं गृह्णाति । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः । एवं पाणिग्राहं करग्राहम् ।

स्वेषु पुषः ॥ २६ ॥

करण इति वर्तते स्व इति स्वरूपस्य तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । बहुत्वनिर्देशात् । स्ववाचिकरणवाचिनि पुषेर्णम् भवति । आत्मात्मीयज्ञातिधनानि स्वशब्देनेष्यन्ते । स्वपोषं पुष्टः । विद्यापोषं गोपोषं मातृपोषं पितृपोषं रैपोषं पुष्णाति । सर्वत्र घंजन्तेन णमन्तस्यार्थकथनं द्रष्टव्यम् । स्वेन पोषं पुष्टं इति स एव पुषिः कालसाधनभेदादन्यत्वं गतः पुषिणा युज्यते यथा पुषितुमिच्छति पुपुषिषति इषिरिषिणा युज्यते ।

स्नेहने पिषः ॥ २७ ॥

करण इति वर्तते । स्निह्यतेऽनेनेति स्नेहनं स्नेहनवाचिनि करणे वाचि पिषेर्णम् भवति । घृतपेषं पिनष्टि । घृतेन पिनष्टीत्यर्थः । एवं तैलपेषम् । उदपेषम् । पेषमीत्युदकस्योदादेशः ।

बन्धोऽधिकरणे ॥ २८ ॥

अधिकरणे वाचि बध्नातेर्णम् भवति । चक्रबन्धं बद्धः । चक्रे बद्ध इत्यर्थः । एवं चारकबन्धम् । दृष्टिबन्धम् । गुप्तिबन्धम् । बध्यमानाधारे वाचि णम् भवति न बन्धाधारे । हस्ते बध्नातीति वेत्यधिकाराद्वा न भवति ।

त्वर्यपादाने ॥ ३७ ॥

त्वरणं त्वरा त्वरीति सौत्रभात्वम् । त्वरायां गम्यमानायां अपादाने वाचि णोर्णम् भवति । शय्योत्थायं धावति । शय्याया उत्थाय । मुखप्रक्षालनाद्यवश्यकार्यं कृत्वा त्वरत इत्यर्थः । एवं स्तनरंभापकर्षं पयः पिबति । स्तनरंभादपकर्षम् । भ्राष्टापकर्षं मयूरान् भक्षयति । भ्राष्ट्रादपकर्षम् । वेत्यनुवर्तनात् शय्याया उत्थाय धावति । त्वरीति किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ।

इपि ॥ २८ ॥

त्वरीति वर्तते । इबन्ते वाचि त्वरायां गम्यमानायां णोर्णम् भवति । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । यष्टिं ग्राहम् त्वरया युद्धमहरणमनपेक्ष्य यष्टिमादाय युध्यते इत्यर्थः । एवं पटापकर्षं धावति पटमपकर्षम् । त्वरीत्येव खड्गं गृहीत्वा युध्यन्ते ।

स्वाङ्गे ध्रुवे ॥ ३९ ॥

इपीति वर्तते । यस्मिन्निवनष्टेऽपि प्राणिनां मरणं न भवति तद्ध्रुवं स्वाङ्गम् । तस्मिन्निबन्ते वाचि णोर्णम् भवति । अक्षिनिकोणं जल्पति । आक्षिणी निकोणम् । भ्रूक्षेपं जल्पति । भ्रुवं क्षेपम् अंगुलिनिकोटं जल्पति । अंगुलिं निकोटं जल्पति । अध्रुव इति किम् । शिर उत्क्षिप्य जल्पति । अद्रवं मूर्तिमत्स्वांगं प्राणिस्थमविकारजम् । अतस्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तथा युतम् । आद्यैश्चतुर्भिर्विशेषणैर्लालाबुद्धिफलशोकादिरहितप्राणिस्थं वस्तु स्वांगमुक्तम् । अतत्स्थं तत्रदृष्टं चेत्यनेन भूमिपतितकेशादिपरिग्रहः । तेन चेत्तथायुतमित्यनेन काष्ठादिप्रतिमायां स्थितं पाण्यादि संगृहीतम् ।

सक्लेषे ॥ ४० ॥

इपीति वर्तते स्वांग इति वा । सह क्लेशेन दुःखेन वर्त्तते इति सक्लेशं क्लिश्यमानमित्यर्थः । इवन्ते सक्लेशे स्वाङ्गे वाचि धेोर्णम् भवति । ध्रुवार्थोऽयमारम्भः । उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते । उरांसि प्रतिपेषम् । उरांसि पीडयतौ युध्यन्ते इत्यर्थः । एवं शिरःप्रतिपेषम् । शिरांसि प्रतिपेषम् ।

विशिपतिपदिस्कंदो व्याप्यासेव्ययोः ॥ ४१ ॥

इपीति वर्तते । विश्यादिभिः कात्स्र्येन व्यापनीय द्रव्यं व्याप्यम् । क्रियारूपं तात्पर्येण आसेवनीयमासेव्यम् । क्रियाधारभूतमुपचाराद्द्रव्यमप्यासेव्यम् । विशि पति पदि स्कन्द इत्येतेभ्यो धुभ्यः व्याप्ये आसेव्ये च वाचि णम् भवति । गेहानुप्रवेशमास्ते । वृत्या व्यापनस्यासेवनस्य वोक्तत्वात् द्वित्वं न भवति । वाक्यपक्षे व्याप्यमानस्य द्रव्यस्य द्वित्वम् । आसेव्यविवक्षायां तु मुख्यस्यासेव्यस्य क्रियारूपस्य द्वित्वम् । गेहंगेहमनुप्रवेशमास्ते । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । गेहानुप्रपातमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपातम् । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपादमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहं गेहमवस्कंदम् । गेहमवस्कदमवस्कंदम् । वेत्यधिकारात् गेहं गेहमनुप्रविश्य गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्ते । वीप्सायामाभीक्ष्ण्ये च द्वित्वम् । व्याप्यासेव्ययोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । णम् चाभीक्ष्ण्ये इति यद्यप्यासेव्ये णम् सिद्धः । तथापि वाक्यविकल्पार्थमिदम् ।

तृष्यस्वोः क्रियान्तरे काले ॥ ४२ ॥

इपीति वर्तते । इवन्ते कालवाचिनि वाचि तृषि असु इत्येताभ्यां णम् भवति क्रियान्तरार्थे यद्यनुप्रयुज्यमानक्रियापेक्षया क्रियांतरे वृत्तिरित्यर्थः द्व्यहापतर्षं गाः पाययति ।

द्व्यहमपतर्षम् । त्र्यहापतर्षम् । त्र्यहमपतर्षम् । द्व्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यहमत्यासम् । त्र्यहमत्यासम् । कालाध्वन्यविच्छेद इतीप् । तृष्यस्वोरिति किम् । द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तर इति किम् । अहरत्यस्य गतः । अत्रास्यतिर्न क्रियान्तरे वर्तते किंतु गमावेव । काल इति किम् । पञ्च पूलान् अत्यस्य तिलान् भक्षयति ।

नाम्न्यादिशिग्रहः ॥ ४३ ॥

इपीति वर्तते । इबन्ते नामशब्दे वाचि आदिशिग्रहिभ्यां णम् भवति । नामादेशमाचष्टे । नामान्यादेशम् । नामग्राहमाकारयति । नामानि ग्राहम् ।

भावनिष्टोक्तौ कृञः त्काणमौ ॥ ४४ ॥

भिसंज्ञके वाचि अनिष्टोक्तौ गम्यमानायां कृञः त्काणमौ भवतः । वेत्यधिकारात् त्काल्पे सिद्धे पुनः त्काग्रहणं त्क इत्यनेन वृत्तिविकल्पार्थम् । भादीति तत्र वर्तते तेनोत्सर्गो त्काल्पे सविकल्पो न स्यात् । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः किं तर्हि वृषल नीचैःकृत्याचष्टे । नीचैः कृत्वा । नीचैःकारम् । उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । नीचैराख्यायमानमनिष्टं भवति । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी । तर्हि वृषल उच्चैःकृत्याचष्टे । उच्चैःकृत्वा उच्चैःकारम् । कन्यागर्भः उच्चैराख्येयमानो अनिष्टः । अनिष्टोक्ताविति किम् । उच्चैःकृत्याचष्टे पुत्रस्ते जात ।

तिरश्च्यपवर्गे ॥ ४५ ॥

अपवर्गः समाप्तिः तिर्यच्छब्दे वाचि अपवर्गे गम्यमाने कृञः त्काणमौ भवतः । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा । तिर्यक्कारम् । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्ग इति किम् । तिर्यक् कृत्वा काष्ठं गतः । तिरश्चीति तिर्यक्शब्दानुकरणनिर्देशः । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति रूपसिद्धिः ।

स्वाङ्गेतस्त्ये कृभुवः ॥ ४६ ॥

तस्त्यो यस्मात्तत्तथोक्तम् । तस्त्ये स्वाङ्गे वाचि कृ भू इत्येताभ्यां त्काणमौ भवतः । भिन्नयोगनिर्दिष्टत्वाद्यथासंख्यमत्र न भवति । मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा । मुखतःकारम् । पृष्ठतःकृत्य पृष्ठतः कृत्वा । पृष्ठतःकारम् । मुखतोभूय । मुखतोभूत्वा । मुखतोभावम् । पृष्ठतोभूय । पृष्ठतोभूत्वा । पृष्ठतोभावम् । अद्यादानेर्दीयरुहोरिति आदिभ्य उपसंख्यानमिति वा तसिः । स्वाङ्ग इति किम् । सर्वतःकृत्वा । तस्त्यग्रहणं किम् । मुखीकृत्य गतः । त्यग्रहणं किम् । मुख्ये तस्यति मुखयतः अमुखतसं मुखतसं कृत्वा मुखतःकृत्य ।

नाधार्थत्ये च्व्यर्थे ॥ ४७ ॥

नार्थो धार्थश्च त्यो यस्मात्स तथोक्तः । नार्थत्ये धार्थत्ये च शब्दे च्व्यर्थे वाचि कृभू इत्येताभ्यां त्काणमौ भवतः विनाकृत्य गतः । विनाकृत्वा । विनाकारम् । विनाभूय । विना भूत्वा । विनाभावम् । अनाना नाना कृत्य गतः । नानाकृत्वा । नाना कारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नाना भावम् विनञ्भ्यां नानाञौ नसह इति नानाञौ भवतः । धार्थत्ये अद्विधा द्विधा कृत्य गतः । द्विधाकृत्वा । द्विधाकारम् । द्विधाभूय । द्विधाभूत्वा । द्विधाभावम् । अद्वैधं द्वैधं कृत्य गतः । द्वैधं कृत्वा । द्वैधंकारम् । द्वैध भूय । द्वैधं भूत्वा । द्वैधं भावम् । अद्वेधा द्वेधा कृत्यगतः । द्वेधाकृत्वा । द्वेधाकारम् । द्वेधाभूय । द्वेधाभूत्वा । द्वेधाभावम् । संख्याया विधार्थे धा । द्वित्रेमञ् । एकधा । एकध्यंविधातंअर्थग्रहणं स्वरूपमात्रनिरासार्थम् । त्यग्रहणं किम् । नाधार्थे वाचीत्युच्यमाने इहापि स्यात् । अद्विरुक् द्विरुक्कृत्वा पृथक्कृत्वा च्विर्विकल्पेन विधास्यते ।

धिगत्यर्थाच्चेतिसिद्धे इह सकर्मकार्थमुपादानम् । इदमेव ज्ञापकम् । अकर्मका अपि भवन्ति । आश्लिष्टःकन्यां देवदत्तः । आश्लिष्टा कन्या देवदत्तेन । आश्लिष्टं देवदत्तस्य । अतिशयितो गुरुं भवान् । अतिशयितो भवता गुरुः । अतिशयितं भवतः । उपस्थितो गुरुं भवान् । उपस्थितो भवता गुरुः । उपस्थितं भवतः । उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो भवता गुरुः । उपासितं भवतः । अनूषितो गुरुं भवान् । अनूषितो भवता गुरुः । अनूषितं भवतः । अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजाता माणविका माणवकेण । अनुजातं माणवकस्य । आरूढो वृक्षं देवदत्तः । आरूढो वृक्षो देवदत्तेन । आरूढं देवदत्तस्य । अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तस्य । रुहेरगत्यर्थत्वादन्यदपि गत्यर्थकार्यं न भवति । आरोहयति वृक्षं देवदत्तेन । कर्मसंज्ञा न भवति ।

धिगत्यर्थाच्च ॥ ५८ ॥

धिसंज्ञेभ्यः गत्यर्थेभ्यश्च धुभ्यः क्तस्त्यः कर्तरि भवति यथाप्राप्तं च । आसितो भवान् । आसितं भवता । शयितो भवान् । शयितं भवता । गत्यर्थेभ्यः गतो भवान् ग्रामम् । गतो भवता ग्रामः । गतं भवता । यातो भवान् । यातो भवता ग्रामः । यातं भवता । कालभावाध्वभिः कर्मभिः सकर्मकवद्भवति ॥ तत्करणात् स्वाश्रयमपि भवति । अतस्त्रैरूप्यम् । सुप्तो भवान् मासम् । सुप्तो भवता मासः । सुप्तं भवता मासम् । ओदनपाकं सुप्तो भवान् । ओदनपाकः सुप्तो भवता । ओदनपाकं सुप्तं भवता । क्रोशं सुप्तो भवान् । क्रोशः सुप्तो भवता । क्रोशं सुप्तं भवता ।

अधिकरणे चाद्यर्थाञ्च ॥ ५८ ॥

क्त इति वर्तते अद्यर्था अभ्यवहारार्थाः । अद्यर्थेभ्यो धिगत्यर्थेभ्यश्च क्तोऽधिकरणे भवति कर्तरि वाकर्मणि । यथाप्राप्तं च कर्तृकर्मभावेषु अद्यर्थेभ्यः अधिकरणकर्मभावेषु क्तः अधिकरणे अस्मिन्निमे भुञ्जते स्म इदमेषां भुक्तम् । इदमेषां पीतम् । क्तस्याधिकरण इति कर्तरि ता । कर्मणि एभिर्भुक्त ओदनः । एभिः पीतं मधु । भावे भुक्तं एभिः । पीतमेभिः । धिभ्यः अधिकरणकर्तृभावेषु क्तः अधिकरणे इदमेषामासितम् । आसितो भवान् । आसितं भवता । गत्यर्थेभ्यः अधिकरणकर्तृकर्मभावेषु क्तः अधिकरणे इदमेषां यातम् । यातो देवदत्तो ग्रामम् । यातो देवदत्तेन ग्रामः । यातं देवदत्तेन । इह विभुक्ताः भ्रातरः पीता गावः इति मत्वर्थीयोऽकारः ।

दासगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ६० ॥

दासगोघ्न इत्येतौ शब्दौ निपात्येते संप्रदाने कारके दासन्ति तस्मै दासः । गां हन्ति अस्मै आगताय गोघ्नोऽतिथिः । टगत्र निपात्यः । स्त्रियां गोघ्नी देवदत्ता ।

भीमादयोऽपादाने ॥ ६१ ॥

भीमादयः शब्दाः अपादाने कारके ज्ञातव्याः । भीमादयः शब्दा अन्यत्र साधिताः कारकनियमार्थमिह तेषां पाठः । बिभेत्यस्मादिति भीमः । भीष्मः । भयानकः । चरुः । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । समुद्रवन्त्यस्मात् समुद्रः । स्रुवः । स्रुक् । भृष्टिः । रक्षा । संकसंति तस्मात् संकसुकः । खलिनः ।

उणादयोऽन्यत्राभ्याम् ॥ ६२ ॥

उणादयस्तया आभ्यां संप्रदानापादानाभ्यामन्येषु कारकेषु भवन्ति । करोतीति कारुः । वृश्चति तं वृक्षः । कषितो

ऽसौ कषिः । ततोऽसौ तन्तुः । वृत्तं तत्र वर्त्म । चरितं तत्रेति चर्म । भसितं तत्रेति भस्म । ऋचन्ति तया ऋक् ।

लस्य ॥ ६३ ॥

अकार उच्चारणार्थः । लस्येत्ययमधिकारः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः लस्य स्थाने तद्बेदितव्यम् । नव लकाराः पञ्च टितश्चत्वारो ङितः लट् लिट् लुट् लृट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् एषामनुबन्धापायेन लकारमात्रं स्थानित्वेनाधिक्रियते । त्य इति वर्तते । धोरिति च । धोर्विहितस्य त्यस्य लकारस्य ग्रहणात् लभते चूडाल इत्येवमादि परिहृतम् ।

मिब्वस्मस्सिप्थस्थतिप्तस्झीड्वहिमहियाथा-थांध्वंतातांझङ् ॥ ६४ ॥

लस्य स्थाने मिबादयः आदेशा भवन्ति । पकारः गोऽपिदिति विशेषणार्थः । इटष्टकारोऽरब्जक्रेट इति विशेषणार्थः । झङो ङकारः प्रत्याहारार्थः । पचामि । पचावः । पचामः । पचसि । पचथः । पचथ । पचति । पचतः । पचन्ति । टितां द्विषये आदेशान्तराणि वक्ष्यन्ते । लिटो मानां णलादयः आदेशाः वक्ष्यन्ते । लुट् पक्तास्मि । पक्तास्वः । पक्तास्मः । इत्येवमादि ज्ञेयम् । लृट् पक्ष्यामि । पक्ष्यावः । पक्ष्यामः । लोट आदेशाः वक्ष्यन्ते ङितां लकाराणां मविषये च इह तानुदाहरिष्यामः । लङ् । अपचे । अपचावहि । अपचामहि । वक्ष्यते लिङ । लुङ् । अपक्षि । अपक्ष्वहि । अपक्ष्महि । लृङ् । अपक्ष्ये । अपक्ष्यावहि । अपक्ष्यामहि ।

टिद्वटेरे ॥ ६४ ॥

टितां लकाराणां ये दास्तेषां टेरेत्वं भवति । यत्र एक एवाच् तत्र व्यपदेशिवद्भावाददन्तत्वमुक्तम् । यत्र च तदादिरन्ये

नास्ति तत्रापि व्यपदेशिवद्भावात्तदादित्वम् । पचे । पचावहे । पचामहे । थासःसे इति वक्ष्यति। पचसे । पचेथे। पचध्वे। पचते। पचेते। पचन्ते । लिट्। पेचे। पेचिवहे । पेचिमहे। लुट्। पक्ताहे। पक्तास्वहे । पक्तास्महे । लृट् । पक्ष्ये। पक्ष्यावहे । पक्ष्यामहे । लोटो वक्ष्यति प्रकृतानां मिङां टस्य टेरेत्वम् । तेनेह न भवति पचान इति ।

थासः से ॥ ६५ ॥

टिद्ग्रहणमनुवर्तते । टितो लकारस्य थासः स इत्ययमादेशो भवति । पचसे । पेचिषे पक्तासे । पक्ष्यसे । एशिरेसेविधानेषु किं स्यादित्वे प्रयोजनम् । आदेशे तु कृते मा भूत् ज्ञापकं भवितादिषु ।

लिटस्तझयोरेशिरे ॥ ६६ ॥

लिटादेशयोस्त झ इत्येतयोः एश् इरे इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सर्वादेशार्थः परस्यादिर्मा भूत् । पेचे । पेचिरे। नेमे । नेमिरे ।

मानां णलवमथायुसणलतुसुसः ॥ ६७ ॥

लिट इति वर्तते । लिटो मानां स्थाने यथासंख्यं णलादयो नव आदेशा भवन्ति । णकारः ऐवर्थः । लकारः सर्वादेशार्थः । अ इति द्वयोरकारयोः प्रश्लेषनिर्देशः सर्वादेशार्थः । अल्पस्याकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावात् सर्वादेश इति चेत् समसंख्यत्वं प्रयोजनं संभाव्येत । अथवा घेरिति कानिर्देशात् परस्यादेः थकारस्याकारः । पपाच । पेचिव पेचिम । पपक्थ । पेचिथ । पेचथुः । पेच । पपाच । पेचतुः । पेचुः । येचोपदेशः इत्यादिना वेट् । सेटीति एत्वं च । वमयोः क्र्यादिभिर्नियमादिट् ।

विदो लटो वा ॥ ६८ ॥

मानामिति वर्तते । वेत्तेरुत्तरेषां लटो मानां स्थाने वा णलादयो भवन्ति । वेद । विद्व । विद्म । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विदतुः । विदुः । न च भवन्ति । वेद्मि । विद्वः । विद्मः । वेत्सि । वित्थः । वित्थ । वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । विदेरिति कानिर्देशात् ज्ञानार्थस्य ग्रहणं लाभार्थस्य शेन व्यवधानात् ।

ब्रुव आहश्च ॥ ६९ ॥

मानामिति वर्तते । लटो वेति वर्तते । ब्रुव उत्तरस्य लटो मानां वा णलादयो भवन्ति । तत्सन्नियोगे ब्रुव आहादेशः । अकार उच्चारणार्थः । तथास्मद् इत्युत्तरत्र प्रतिषेधात् अत्र पञ्च ग्रहणम् । आत्थ । आहथुः । आह । आहतुः । आहुः । सिपस्थे कृते आहस्थ इति हकारस्य थकारः । खरीति चर्त्वम् । यद्यत्र स्थानिवद्भावात् ब्रुव ईडिति ईट् स्यात् झलादिप्रकरणे आहस्थ इति वचनमनर्थकं स्यात् । न च भवति । ब्रवीषि । ब्रूथः । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति ।

न थास्मदः ॥ ७० ॥

ब्रूञः परस्य थस्यास्मदश्च पूर्वोक्ता आदेशा न भवन्ति । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः ।

लोटो लङ्वत् ॥ ७१ ॥

लोटो लङ इव कार्यं भवति । लोडादेशानां लङादेशानामिव कार्यमतिदिश्यते इत्यर्थः । पचाव । पचाम । ङितः सखं सिद्धम् । पचतम् । पचत । पचताम् मिप्थस्थतसामृतंतामेतेत सिद्धम् । एरुरिति उकारः पुरस्तादपवादन्यायेन एर्मइति इखमेव बाधते न जुसादेशम् । एवं च यथा अदुः अधुरिति

भवति तथा यान्तु पान्तु इत्यत्रापि जुसादेशः प्राप्नोति नैष दोषः वक्ष्यते आत लङो वेत्यत्र लङ् ग्रहणस्य प्रयोजनं लङेव यो लङ् तस्य जुस् भवति अतिदेशेन यो लङ् तस्य मा भूत् लङव-दिति तांतादृत् तेनाडागमो न भवति ।

एरुः ॥ ७२ ॥

लोट इति वर्तते । मानामिति च । लोटो मानामिका-रस्य उकारादेशो भवति । इखस्यापवादः । पचतु । पचन्तु । करोतु । कुर्वन्तु । मिप्सिपोरादेशान्तरमुत्वस्य बाधकं वक्ष्यते ।

सेर्ह्यपिच्च ॥ ७३ ॥

लोट इति वर्तते । सेर्हिरादेशो भवति अपिच्च । लुनीहि । आप्नुहि । राध्नुहि ।

मेर्निः ॥ ७४ ॥

लोटो मेर्निरित्ययमादेशो भवति । पचानि । क-रवाणि ।

आमेतः ॥ ७५ ॥

लोट इति वर्तते । लोडादेशस्थ एकारः तस्य आमि-त्ययमादेशो भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशो भवति । पचेथाम् । पचताम् । पचेताम् । पचन्ताम् ।

स्वोवामौ ॥ ७६ ॥

लोट इति वर्तते एत इति च । सकारवकाराभ्यां परस्य एत अम् इत्येतावादेशौ भवतः । पचस्व । पचध्वम् । वयस्व । वयध्वम् ।

पिच्चाडस्मदः ॥ ७७ ॥

लोट इति वर्तते । लोटोऽस्मदः आडागमो भवति

पिच्च । करवाणि । करवाव । करवाम । करवै । करवावहै । करवामहै ।

एत ऐ ॥ ७८ ॥

लोटोऽस्मद् इति वर्तते । लोटोऽस्मदः एकारस्यैकारादेशो भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशोऽयमत्सोपवादः । करवै । करवावहै । करवामहै । चिनवै । चिनवावहै । चिनवामहै ।

ङितः सखम् ॥ ७९ ॥

अस्मद् इत्येव । ङितो लकारस्य योस्मत्तस्य सखं भवति । लङ् । अपचाव । अपचाम । लिङ् । पचेव । लुङ् । अपाक्ष्व । अपाक्ष्म । लृङ् । अपक्ष्याव । अपक्ष्याम ।

एर्मे ॥ ८० ॥

ङित इति वर्तते ङिल्लकारसम्बन्धिन इकारस्य खं भवति मविषये । लङ् । अपचः । अपचत् । अपचन् । लिङ् । पचेरन् । पचेत् । लुङ् । अपाक्षीः । अपाक्षीत् । लृङ् । अपक्ष्यः । अपक्ष्यत । अपक्ष्यन् । म इति किम् । अपचावहि । अपचामहि ।

मिप्थस्थतसोऽम्तंतताम् ॥ ८१ ॥

. ङितां लकाराणां मिप् थस् थ तस् इत्येतेषां यथासंख्यं अम् तं त ताम् इत्येते आदेशा भवन्ति । अपचम् । अपचतम् । अपचतम् । अपचताम् । लिङ् । पचेयम् । पचेतम् । पचेत । पचेताम् । लुङ् । अपाक्षम् । अपाक्तम् । अपाक्त । अपाक्ताम् । वदव्रजेत्यादिनैप् । झलो झलीति सखम् । लृङ् अपक्ष्यम् । अपक्ष्यतम् अपक्ष्यत । अपक्ष्यताम् ।

लिङः सीयुट् ॥ ८२ ॥

लिङादेशानां सीयुडागमो भवति । मेयासुटो विधानाट्टे सीयुट् द्रष्टव्यः । टकारः टिदादिरिति विशेषणार्थः । उकार

उच्चारणार्थः । पचेय । पचेवहि । पचेमहि । पचेथाः । पचेयाथाम् । पचेध्वम् । पचेत । पचेयाताम् । पचेरन् । रुदादेर्ग इति वर्तमाने लिङोऽनन्त्यसखमिति सीयुट्सकारस्य सुट्तयोरिति सुट्सकारस्य च खम् । आशिषि लिङ् । पक्षीय । पक्षीवहि । पक्षीमहि । पक्षीष्ठाः । पक्षीयास्थाम् । पक्षीध्वम् । पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् । पक्षीरन् ।

यासुण् भो ङित् ॥ ८३ ॥

लिङ इति वर्तते । लिङो मविषयस्य यासुडागमो भवति ङिच्च । सीयुटोऽपवादोऽयम् । अत्र किदाशिषीति वचनात् विध्यादिलक्षणस्य लिङ इहोदाहरणम् । कुर्याम् । कुर्याव । कुर्याम । कुर्याः । कुर्यातम् । कुर्यात । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । कृञो ये च इति विकरणस्य खम् । झेर्जुसीति जुस् उसीति पररूपम् । स्थानिवद्भावादेव लिङादेशस्य ङित्वे सिद्धे यासुटो ङिद्वचनं ज्ञापकं लकाराश्रयमादेशानां ङित्वं टित्वं च न भवति तेन अचिनवमित्येप् सिद्धः । पचमाना स्त्री टित इति ङीत्यो न भवति ।

किदाशिषि ॥ ८४ ॥

आशिषि लिङो यासुट् किद्भवति । ङित्वे प्राप्ते कित्वं विधीयते । ज्यर्थं जागर्तेरेबर्थं च । उच्यासम् । उच्यास्व । उच्यास्म । उच्याः । उच्यास्तम् । उच्यास्त । उच्यात् । उच्यास्ताम् । उच्यासुः । जागर्यासम् । जागर्यास्व । जागर्यास्म । जागुरविजिणलिङतीत्येप् ।

रन्नझ्झेटः ॥ ८५ ॥

लिङादेशयोर्झ इट् इत्येतयोर्यथासंख्यं रन् अत इत्येतावादेशौ भवतः । पचेरन् । पक्षीरन् । झोन्तइत्यस्यायमपवादोऽयम् । पक्षीय । क्षीयाशीः प्रैषेषुमिङाकांक्षमित्येवमादिना प्राप्तस्य पस्य निवृत्त्यर्थं तपरकरणम् ।

सुट् तथोः ॥ ८६ ॥

लिङो यौ तकारथकारौ तयोः सुडागमो भवति । अग-विषये लिङ् प्रयोजयति । गे सखेन भवितव्यम् । पक्षीष्ठाः । पक्षीयास्थाम् । पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् ।

झेर्जुस् ॥ ८७ ॥

लिङादेशस्य झेर्जुसित्ययमादेशो भवति । अन्तादेशापवादः । कुर्युः । क्रियासुः । निर्दिश्यमानस्यादेशो न यासुटः ।

थवित्सेः ॥ ८८ ॥

थसंज्ञकवेत्तिसि इत्येतेभ्यः परस्य झेर्जुसादेशो भवति । ङित इति वर्तते । तत्र लिङ आदेश उक्तः । लङः स्येन व्यवधानमस्ति लुङोपि सेरिति भविष्यति पारिशेष्यात्थविद्ग्रहणं लङर्थम् । अबिभरुः । अजागरुः । वसीत्येप् । विदेः । अविदुः । अकार्षुः । अहार्षुः ।

आतः ॥ ८९ ॥

सेरिति वर्तते । आकारान्तात्सेः परस्य झेर्जुस् भवति । श्रुतिकृतं झेरातः परत्वं सेरुपि कृते त्याश्रयलक्षणेन सेः परत्वं अत उभयगतमानन्तर्यं झेरस्ति । अस्थुः । अगुः । अयुः । अदुः । अधुः । त्याश्रयलक्षणेन झेरिति पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमेतत् । अत एव सेरुपि कृते नान्यस्मात् अभूवन्निति ।

लङो वा ॥ ९० ॥

आत इति वर्तते । आकारान्तात्परस्य लङादेशस्य झेर्वा जुस् भवति । अयुः । अयान् । अधुः । अधान् । ननु लङ्ग्रहणमनर्थकम् । ङित इति वर्तते । पारिशेष्यात् लङ एव संप्रत्ययः नानर्थकम् इह लङेव यो लङ् तस्य झेर्जुस् भवति ।

अतिदेशे मा भूत् । यान्तु । वान्तु । श्नवित्सेरित्यनेनापि मुख्यस्य लङो ग्रहणादिह न भवति । बिभ्यतु । जाग्रतु । विदन्तु ।

द्विषः ॥ ८१ ॥

लङो वेति वर्तते । द्विषः परस्य लङो झेर्वा जुस् भवति । अद्विषुः । अद्विषन् । अनिगन्तत्वाज्जुसीत्येप्न भवति ।

मिङ्शिद्गः ॥ ८२ ॥

मिङ् शितश्च त्या धोर्विहिताः गसंज्ञा भवन्ति । भूयते । नयति । रोदिति । शित् । पचमानः । गसंज्ञाश्रयो विकरण एप् भवति ।

शेषोऽग एव ॥ ८३ ॥

मिङ्शिद्भ्यामन्यः शेषः । धोरित्येवं विहितस्य शेषः अगसंज्ञ एव भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । अगसंज्ञाकार्यमिडागम एप् च । धोरिति विशेषणं किम् । जुगुप्सते । श्रीकाम्यति । लूभ्याम् । अग्नित्वम् । एवकार उत्तरार्थः । अगप्रदेशाः । वलाद्यगस्येटगागयोरित्येवमादयः ।

लिट् ॥ ८४ ॥

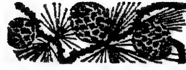
एवशब्दोऽनुवर्तते । लिडादेशो मिङ् अगसंज्ञ एव भवति । पेचिथ । शेकिथ । वोपदेशइत्यादिनेट् । सेटीत्येवच खम् । गसंज्ञासमावेशनिवृत्त्यर्थमेवकारोऽभिसंबध्यते । तेरिम इत्यत्र गसंज्ञायामसत्यां तदाश्रयः शप् न भवति ।

लिङाशिषि ॥ ८५ ॥

एवेति वर्तते । आशिषि यो लिङ् तदादेशश्चागसंज्ञ एव भवति । भावे जागरिषीष्ट । कर्मणि लविषीष्ट । अगसंज्ञायां

गाश्रयं लिङोऽनन्त्यसखमिति सखं न भवति । एवकाराधिकारात् गसंज्ञासमावेशो न भवति । यदि स्याद्युक् प्रसज्येत । आशिषीति किम् । जागृयात् । जागृयाताम् । जागृयुः ।

इत्यभयनन्दिविरचितायां जैनेन्द्रमहावृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।
समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ।

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके सान्वयं संप्रतीयते ।
तत् सर्वं धातुभिर्व्याप्तं शरीरमिव धातुभिः ।

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिह पतदशनहः करणे त्रट् ॥ १६० ॥

दाप् लवन इत्येवमादिभ्यः करणे कारके त्रट् भवति । दान्ति तेन दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । अजादिषु पाठाट्टाप् । नध्री । दंशेः कृतनखस्यनिर्देशो ज्ञापकः क्वचिदन्यत्रापि नखम् । दशनः ।

धात्रपोत्रे ॥ १६१ ॥

धात्रपोत्रइत्येते शब्दरूपे निपात्येते । धेटः कर्म्मणि त्रट् निपात्यते । धयंति तामिति धात्री । पोत्रमिति पुनातेः पवतेर्वा करणे त्रट् निपात्यते । हलस्य सूकरस्य वा मुखं चेद्भवति हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् ।

लूधूसूखनर्तिसहचर इत्रः ॥ १६२ ॥

करण इति वर्तते । ल्वादिभ्यो धुभ्यः करणे इत्रो भवति । लुनाति तेन लवित्रम् । धुवति तेन धवित्रम् । सुवति तेन सवित्रम् । खनित्रम् । अरित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ।

पुवः खौ ॥ १६३ ॥

करण इति वर्तते । पवतेः पुनातेर्वा करणे इत्रो भवति खुविषये । पूयतेऽनेन पवित्रम् । पवित्रा नाम नदी ।

कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १६४ ॥

पुव इत्रो भवनि कर्तरि करणे च कारके । ऋषिदेवतयोरभिधेययोभिन्नयोगनिर्दष्टत्वाद्यथासंख्यं न भवति

पूयतेऽनेन पुनाति वा पवित्रो ऽयमृषिः । देवतायां पवित्रोऽर्हन् स मा पुनातु ।

ञीतः क्तः १ १६५ ॥

संप्रतीति वर्तते ञिशब्देतो धोः संप्रति क्तो भवति। ञिमिदा मिन्नः । ञिधृषा । धृष्टः । ञिक्ष्विदा । क्ष्विण्णः ।

मतिबुद्धिपूजार्थाच्च ॥ १३६ ॥

मतिरनुमतिः । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजा अर्चा । मत्यर्थेभ्यः पूजार्थेभ्यश्च धुभ्यः संप्रति क्तो भवति । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । क्तयोगे कर्तरि ता प्राप्ता नङ्कितेत्यादिना प्रतिषिद्धा भवतीत्यनेन पुनर्विधीयते। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।

शीलितो रक्षितः क्षांतः आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
रूष्टश्च रुषितश्चोभौ अभिव्याहृत इत्यपि ॥
हृष्टतुष्टौ तथा कान्तः दयितोन्यः संयतोद्यतौ ।
कष्टभविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः ॥

अमृतशब्दः संप्रति ववहुत्वनिर्देशात् । सुप्तः शयितः स्थितः आसित इत्येवमादयोऽपि संप्रति वोद्धव्याः ।

उणादयो बहुलम् ॥ १६७ ॥

पूर्वः स्वावित्यतो मण्डूकप्लुत्या खाविति वर्तते उण इत्येवमादयस्त्याः संप्रति ध्वर्थे बहुलं भवन्ति । खुविषये कचित्यसंज्ञा भवति । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । कारुः । वायुः । पायुः । जायुः । मायुः । स्वादुः । साधुः । आशुः कचित्यसंज्ञा न भवति । कृधुभ्य-

क्सरः । कृसरः । धूसरः त्यसंज्ञाविरहात्यादेशयोरिति षत्वं न भवति । इह च शंखः शंठः इति इरा न भवति । क्वचिदुभयथा । नृदवदिहनिकमिकासिभ्यः सः । वसम् । तसम् । एपम्प्रति त्यसंज्ञा षत्वं प्रति नास्ति । इह च षण्ड इति प्रकृतिकार्यं ध्वादिसत्वं न भवति । उक्तं च ।

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥ १ ॥

तथा अनुक्ताभ्योपि प्रकृतिभ्यस्त्या भवन्ति । अण्डः जृकृसृवृङ्भ्यः जरण्डः । करण्डः । सरण्डः । वरण्डः । आडिई-तैरपीष्यते एरण्डः । अनुक्ता अपि त्या भवन्ति झफिडः झफण्डः इत्येवमादिषु । तथा संप्रतिकाले उणादयो विहिताः क्वचिद्भूतेऽपि दृश्यन्ते· कषितोऽसौ कषिः । ततोऽसौ तन्तिः । भसितं भस्म । चरितं चर्म्म । वृत्तं तदिति वर्त्म । तदुक्तं बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायससुच्चयनादपि तेषां कार्यसशेषविधश्च तदुक्तं नैगमरूढभवं हि सुसाधु जात्यपेक्षयैकत्वं तनुदृष्टेरिति प्यखे-कर्म्मणि का तनुदृष्टिं वीक्ष्य तनुदृष्टेः प्रकृतेस्तनोर्गुणस्य दर्शनादित्यर्थः । तद्बाहुलकमुक्तम् । एवं हि नैगमाः गौरित्येवमादयः रूढिभवाः पलाश इत्येवमादयः शब्दा सुसाधवो भवन्ति ।

इत्यभयनन्दिविरचितायां जैनेन्द्रमहावृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ * ॥

ॐ नमः ॥

गम्यादिर्वर्त्स्यति ॥ १ ॥

उणादयो अन्यत्र च ये साधिता गम्यादयः शब्दास्ते च वर्त्स्यति काले साधवो भवन्ति वर्त्स्यतीत्यनागतस्य कालस्य सामान्येन ग्रहणं संप्रत्त्यादिकाले तेषां साधुत्वव्यवच्छेदार्थ आरम्भः । गमिष्यति गमी ग्रामम् । आगमिष्यति आगमी नगरम् । आधमर्ण्ये येन इति कर्म्मणि ताथाः प्रतिषेधात् कर्म्मणाथाति इवेष भवति । एवं भविष्यति भावी । प्रस्थास्यते प्रस्थायी । प्रतिभोत्स्यते प्रतिबोधी । प्रतियोक्ष्यते प्रतियोगी । प्रयास्यति प्रयायी । गमेरिन्निति इन् । स एव आङि णिदिति णिन् । भुवश्चेति भवतेरपि णिन् । अन्येभ्यः सुपि शीले जातौ णिनिति णिन् । कथं श्वागमी ग्रामं अनद्यतने लुङिति लुङ्प्राप्तेः तदसद्यतो वर्त्स्यतीत्यनेन सामान्यशब्देनानद्यतनविशेषोप्यगृहीतो यथा गौरित्यनेन खण्डमुण्डोपि अतो वर्त्स्यतीत्यविशेषणवृत्तावप्यर्थकरणादेर्विशेषप्रतिपत्तिः । अथवा अनद्यतने लुङित्यत्र गम्यादिर्वर्त्स्यतीत्येतदनुवर्तिष्यते तेनानद्यतनविषयेपि गम्यादयः सिद्धा भवन्ति असमाद्वा अनद्यतने भवन्ति । लुङ्लृटावपि भवतो गमिष्यति गन्तेति ॥

पुरायावतोर्लट् ॥ २ ॥

पुरा च यावच्च पुरायावतौ तयोः पुरायावच्छब्दयोर्वाचोर्वर्त्स्यतिधोर्लट् भवति । पुरा भुङ्क्ते । यावदधीते । भविष्यदनद्यतने लृटोऽयमपवादो लट् । लङपि लृडपवादः तत्रापवादयोः स्पर्द्धे परत्वाल्लुट् प्राप्तः पूर्वनिर्णयेन लट्

भवति । श्वः पुरा ऽधीते । श्वो यावदधीते । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येत्यभिधानात् । तेनेह न भवति । यावद्दास्यति तावद्भोक्ष्यते महत्या पुरा जेष्यति ॥

वा कदाकर्ह्योः ॥ ३ ॥

कदा कर्हि इत्येतयोर्वाचोर्वर्त्स्यतिधोर्वा लट् भवति । कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ४ ॥

किमो वर्तनं किंवृत्तं तस्मिन् वाचि लिप्सायां गम्यमानायां वर्त्स्यति वा लट् भवति । लुटि लृटि च प्राप्ते अयमारम्भः लब्धुमिच्छा लिप्सा प्रार्थनाभिलाषः को भवद्भ्यो भिक्षां ददाति । को भवद्भ्यो भिक्षां दास्यति । को भवद्भ्यो भिक्षां दाता । इह कस्मान्न भवति । कदा भोजयिष्यसि भोजयितासि वा । किमो हि विभक्त्यन्तस्य डतरडतमान्तस्य च वर्तनं किंवृत्तमिति वैयाकरणानामभिप्रायः । तच्चेह नास्ति ततोऽत्र लटोभावात् लृड्लुटावेव भवतः । लिप्सायामिति किम् । कः पाटलिपुत्रं यास्यति ।

लिप्स्यसिद्धौ ॥ ५ ॥

वर्त्स्यतीत्यनुवर्तते लिप्सति हि लिप्स्यो दाता ओदनादिश्च तत्र दातरि तासो लिप्स्यस्य सिद्धिः लिप्स्यसिद्धिःयाचकेन हि यो लिप्स्यते दाता तस्य सिद्धौ स्वर्गादिफलप्राप्तौ ओदनादौ तु भासः । याचकेन हि यो लिप्स्यते ओदनादिना करणभूतेन सिद्धिः दातुः स्वर्गादिफलप्राप्तिः तस्यां गम्यमानायां वर्त्स्यति वा

लट् भवति । यो भवद्भ्यो भिक्षां ददाति दाता वा स स्वर्गलोकं गच्छति गमिष्यति गन्ता वा । दानाद्दातुः स्वर्गसिद्धिं ब्रुवाणो दातारमेवमुत्साहयति । ननु चात्र उभयत्रापि लिप्साया गम्यमानत्वात् किंवृत्ते लिप्सायामित्येव लट्विकल्पसिद्धेर्व्यर्थोऽयमारम्भः । न व्यर्थः किंवृत्तार्थत्वादेतदारम्भस्य । पूर्वेण हि किंवृत्ते वाचि लट्विकल्पो विहितः ।

लोडर्थलक्षणे ॥ ६ ॥

वत्स्यतीति वेति च वर्तते । लोडर्थः प्रैषादिः स लक्ष्यते अनेन लोडर्थलक्षणं तस्मिन् लोडर्थलक्षणे ध्वर्थे वर्तमानात् धोर्वत्स्यति वा लट् भवति उपाध्यायश्चेदागमिष्यति । उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं तर्कमधीष्व अथ गणितमधीष्व। अत्रोपाध्यायागमनेन प्रैषो लक्ष्यते ।

लिङ् चोर्द्ध्वमौहूर्तिके ॥ ७ ॥

वेति वर्तते । लोडर्थलक्षण इति । ऊर्द्ध्वं मुहूर्ताद्भव काल ऊर्द्ध्वमौहूर्तिकः निपातनात्सविधिरुत्तरपदस्यैप् ऊर्द्ध्वमौहूर्तिके वत्स्यति काले लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धोर्लिङ् भवति लड् वा । ऊर्द्ध्वं मुहूर्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेत् उपाध्यायश्चेदागच्छति उपाध्यायश्चेदागमिष्यति उपाध्यायश्चेदागन्ता अथ त्वं तर्कमधीष्व अथ त्वं गणितमधीष्व ।

वुणतुमौ क्रियायां तदर्थायाम् ॥ ८ ॥

वत्स्यतीत्येव वर्तते । यस्माद्धोः स्योत्पत्तिः प्रार्थ्यते तद्वाच्यक्रिया तच्छब्देनाभिप्रेता सा क्रिया अर्थः

प्रयोजनं यस्या व्रजनादिक्रियायाः सा तदर्था तस्यां वाचि वत्स्यति काले वुरातुमौ भवतः । कारको व्रजति । कर्तुं व्रजति । भोजको व्रजति । भोक्तुं व्रजति । क्रियायामिति किम् । भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । अध्येष्ये इत्यस्य कमण्डलुः । द्रव्यमत्र तदर्थम् । तदर्थायामिति किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । नात्र धावनं दण्डपतनार्थम् । ननु सामान्यविहितेन एवुना सिद्धं किमर्थं वुण्विधीयते भिकृते भान्तो भवतीति भिन्नविषयत्वात्तुमपि न वाधकः क्रियायां तदर्थायां वाचि लृड् वक्ष्यते स बाधकः स्यात् वासमविधिना ण्वुर्भविष्यतीति चेत् एवं तर्हि नियमार्थं वुण्वचनं वत्स्यति क्रियायां तदर्थायां वाचि वुणेव यथा स्यात् तृजादयो मा भूवन् इति कर्ता व्रजति विकिरो व्रजति इत्येवमादि न भवति ॥

भाववाचिनः ॥ ९ ॥

भाववाचिनो घञादयः ते वत्स्यति काले क्रियायां तदर्थायां वाचि भवन्ति । यद्यपि सामान्येन विहिता घञादयस्तथापि वुराग्रहणं ज्ञापकमुक्तं सामान्यविहितास्त्याः वत्स्यति काले क्रियायां तदर्थायां न भवन्तीति तुमा च बाध्येरन् । तेनायं यत्नः । पाकाय व्रजति । मतये व्रजति । पुष्टये व्रजति । तुमर्थाद् भाव इत्यप् । भाव इति किम् । षणे न । वाचि ग्रहणं किमर्थम् । यकाभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन त्या विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यो तेन विशेषणेन क्रियायां तदर्थायां वाचि यथा स्युरित्येवमर्थम् ॥

कर्म्मणि चाण् ॥ १० ॥

कर्म्मणि वाचि तदर्थायां च क्रियायामण् भवति । पूर्वेण वुण्प्राप्तः । वाऽसमविधिश्च नास्तीत्युक्तम् एन् स्यात् तेनायमारम्भः । कुम्भकारो व्रजति । काण्डलावो व्रजति । वाचि ग्रहणानुवृत्तेः यथाविहितमण् भवति इति कर्म्मण्येव वाचि भविष्यति । कर्म्मग्रहणं किमर्थम् अपवादविषयेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थः । गोदायो व्रजति । तुषपायी व्रजति । क्रियायां तदर्थायामनुवर्तते । चकारः किमर्थः केवले कर्म्मणि केवलायां च क्रियायां वाचि मा भूत् । प्रत्येकमीपा निर्देशात् वाक्सः ।

लृट् ॥ ११ ॥

लट् भवति क्रियायां तदर्थायां वाचि । करिष्यामीति व्रजति । उदाहरणे इति शब्दः हेतुहेतुमद्भावद्योतनार्थः ।

शेषे ॥ १२ ॥

उक्तादन्यः शेषः शुद्धं वर्त्स्यत् कालमात्रं शेषे वर्त्स्यति लट् भवति । करिष्यति । हरिष्यति ॥

विभाषा लृटः सत् ॥ १३ ॥

वर्त्स्यति लृट् तस्य स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानौ विभाषया भवतः। पक्ष्यन्तं पश्य । पक्ष्यमानं पश्य । पक्ष्यता कृतम् हेपक्ष्यन् । हे पक्ष्यमाण । अर्जयिष्यति वसति । अध्येष्यमाण आस्ते । देवदत्तः पश्यति पक्ष्यति वा पक्ष्यमाणः पक्ष्यते वा । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन इवादिभिर्योगे सम्बोधने लक्षणहेतोः क्रियायां वत्यत्र नित्यो विधिः। वातैकार्थत्वे विकल्पः । इतिशब्दयोगे तु न भवति ।

LXXVIII.

[1]तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्य रामो रामस्य भाषितम् ।
गौरवाद् यन्त्रितकथो [2]जामदग्न्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
[3]श्रुतवानस्मि ते कर्म्म घोरं यत्तु त्वया कृतम् ।
न तेऽभ्यसूये तत् कर्म्म पितुरानृण्यकारिणः ॥ २ ॥
[4]वीर्यशक्तिपरिक्षीणं क्षत्रमुत्सादितं त्वया ।
मा च क्रूरेण तेन त्वं कर्म्मणा गर्वितो भव ॥ ३ ॥
आनयेदं धनुर्दिव्यं पश्य मे बलपौरुषम् ।
क्षत्रस्यापि महत्तेजः पश्याद्य भृगुनन्दन ॥ ४ ॥
[6]इत्युक्त्वा तद्धनुर्दिव्यं रामो जग्राह वीर्यवान् ।
रामस्य जामदग्न्यस्य हस्तादीषत्स्मयन्निव ॥ ५ ॥
शरञ्च हस्तादादाय ततो लघुपराक्रमः ।
सन्धाय सशरं [8]कृत्वा विचकर्ष महायशाः ॥ ६ ॥

---

1. "For this SL. B, LXXVI. 1. श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा । गौरवाद्यन्त्रितकथः (a) पितृराममथाब्रवीत् ॥ (a) S. रामं राम अथाब्रवीत् । 2. G. LXXVII. 33. पितुर्वचनमब्रवीत्, but P. agrees with our text. 3. For this SL. B. 2. श्रुतवानस्मि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव । अनुरुध्यामहे ब्रह्मन् पितुरानृण्यमास्थितः ॥ 4 For this and the following SL. B. 3. वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव । अवजानासि मे तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमं ॥ 5. G. 35. नातिक्रूरेण &c., P. is worm eaten here. 6. For this, and the following 2 Slokas, B. 4. & 5. इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधे । शरं च (a) प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ आरोप्य स धनू रामः शरं सज्यं चकार ह । जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीदिदं ॥ (a) S. प्रतिसंगृह्य &c. 7. G. 37. कृतस्मितः ॥ 8. G. 38 चापं &c, P. is

विकृष्य बलवच्चापि तद्धनुः सशरं तदा ।
रामो दाशरथिर्वाक्य[1]मिदं राममुवाच तम् ॥ ७ ॥
ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृ[2]तेन च ।
[3]शक्तोऽपि ते न मोक्ष्येऽहमिमं प्राणहरं शरम् ॥ ८ ॥
[4]इमां तु ते गतिं दिव्यां निहन्मि तपसार्जिताम् ।
[5]अहो लोकान् सुपुण्यांस्ते हन्म्यद्य शरतेजसा ॥ ९ ॥
[5]नह्ययं वैष्णवो राम शक्यो दिव्यो महाशरः ।
मया मोघं समुत्स्रष्टुं [7]परदर्पविनाशनः ॥ १० ॥
[8]ततो वरायुधधरं रामं दशरथात्मजम् ।
द्रष्टुं ब्रह्मादयो देवाः समाजग्मुर्मनोजवाः ॥ ११ ॥
देवानुपस्थितांस्तत्र दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
बुद्धा च ध्यानयोगेन रामं [9]नारायणांशकम् ॥ १२ ॥

---

illegible here. 1. G. 39. मुवाच पथितं पुनः, but P. agrees with our text. 2. P. तव ॥ 3. For this line B. 6. तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरं ॥ G 40. शक्तोऽपि न ते &c., but P. शक्तोऽपि तेन &c. 4 For this SL. B 7. इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबल (a) समर्जितान् । लोकानप्रतिमान् वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ (a) V. & S. समर्जितां. 5 G. 41. लोकान् वाप्रतिमान् पुण्यान् हन्मि ते शरतेजसा ॥ P. is worm eaten here. 6. For this SL. B. 8. नह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरंजयः । मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ 7. G. 42. बलदर्प &c. 8. For this SL. B. 9 & 10 वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः । पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः गंधर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः । यक्षराक्षसना-गाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतं ॥ 9 G. 44. नारायणांगजं ।

[1]रामाभिभूत[2]वीर्यश्च जामदग्न्यस्ततोऽब्रवीत् ।
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं रामं दशरथात्मजम् ॥ १३ ॥
कश्यपाय[3]मया राम यदा दत्ता वसुन्धरा ।
विषये मे न वस्तव्यं[4]त्वयेति मम शासनात् ॥ १४ ॥
[5]सोऽहं ततः प्रभृत्यस्यां न वसामि क्षितौ क्वचित् ।
मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ [6]न स्यामिति परन्तप ॥१५॥
[7]ततो नार्हसि मे हन्तुं गतिं दिव्यां मनोजवाम् ।
लोकांस्तु जहि मे पुण्यान् शरेणानेन राघव ॥ १६ ॥
[8]अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां [9]जनार्दन ।
धनुषोऽस्य परामर्षात्[10]स्वस्ति तेऽस्तु प्रसीद मे ॥१७॥
[11]एते सुरगणा राम पश्यन्ति त्वां [12]सवासवाः ।

---

1 For this SL. B. 11.& 12. जड़ीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे। निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममुदैक्षत ॥ तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जड़ीकृतः। रामं कमलपत्राक्षं मंदं मंदमुवाच ह ॥ 2. G. 45. वीर्योऽसौ &c. P. वीर्योऽपि &c. 3. G. 46 यदा राम मया &c. B. 13 मया दत्ता यदा पूर्वं &c. 4 G. 46. इति मे कश्यपोऽब्रवीत्, P is worm—eaten here. B. 13. इति मां काश्यपोऽब्रवीत् ॥
5. For this SL. B. 14. सोऽहं गुरुवचः कुर्वन् पृथिव्यां न वसे निशां। तदा प्रभृति काकुत्स्थ कृता मे काश्यपस्य ह ॥ 6. G. 47. मा भूवमिति निश्चितं।
7. For this SL. B. 15 & 16. तामिमां मद्गतिं वीर हंतुं नार्हसि राघव। मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमं ॥ लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया। जहि तान् शरमुख्येन मा भूत् कालस्य पर्य्ययः ॥ 8. B. 17. अक्षय्यं &c., but S. has अक्षयं &c. 9. G. 49. सनातनं. B. 17 सुरेश्वरं ॥ 10. G. 49. अस्तु स्वस्ति &c. B. 17. स्वस्ति तेस्तु परंतप ॥
11. B. 18. एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षंते समागताः। त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ 12- G. 50. समागताः &c., P. is worm-eaten here.

वरायुधधरं वीरं साक्षाद्विष्णुमिवापरम् ॥ १८ ॥
न चेयं [1]मम काकुत्स्थ व्रीड़ा भवितुमर्हति ।
त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ १९ ॥
[2]इत्युक्तः स शरं रामो मुमोच रघुनन्दनः ।
लोकेषु जामदग्न्यस्य रामस्यामिततेजसः ॥ २० ॥
[3]ततः प्रभृति रामोऽभूदलोकः शरतेजसा ।
मुक्ते तस्मिन् शरे देवाः प्राशंसन् राघवं तदा ॥२१॥
[4]आकाशस्थविमानेषु स्वेषु दिव्येष्ववस्थिताः ।
आसन् वितिमिराः सर्वा दिशश्च विदिशस्तथा ॥२२॥
रामोऽपि जामदग्न्यस्तं रामं दशरथात्मजम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य जगामाथ स्वमाश्रमम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे बालचरिते
परशुरामलोकवधः ।

---

1. B. 19 तव &c. but V. & S. have मम &c. After this SL. B. (20) reads the additional SL. शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत । शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमं ॥ 2. For this SL. B 21. तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् । रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमं ॥ 3. For this & the following two Slokas B. 22 24. स हतान् दृश्य रामेण स्व ल्लोकांस्तपसार्जितान् । जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमं ॥ ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा । सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुधं ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः (a) प्रपूजितः । ततः (b) प्रदक्षिणीकृत्य जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ (a) V. & S. प्रशस्य ह । (b) V. & S. प्रदक्षिणं कृत्वा &c. 4 G. 54. आकाशगा &c. P. is worm-eaten here.

LXXIX.

[1]जामदग्न्ये गते रामे रामो दाशरथिर्धनुः ।
लब्ध्वा संदर्शयामास पितुः स्वबलनिर्जितम् ॥ १ ॥
[2]तांश्चाभिवादयांचक्रे वशिष्ठ[3]प्रमुखानृषीन् ।
प्रोवाच पितरं चेदं रामागमनविह्वलम् ॥ २ ॥
जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिनी ।
[4]अयोध्याधिपते सेना त्वया नाथेननाथिनी ॥ ३ ॥
[5]रामस्य तद्वचः श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य[6]मूर्द्ध्नि चाघ्राय राघवम् ॥४॥
[7]गतो राम इति श्रुत्वा प्राप्य हर्षमनुत्तमम् ।
योजयित्वा पुनः सैन्यं जगाम[8]स्वपुरं प्रति ॥ ५ ॥
[9]समुच्छ्रितध्वजवतीं तूर्यस्वनविनादिताम् ।
सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ ६ ॥

---

1. For this SL. B. LXXVII, I. गते रामे प्रशांतात्मा रामो दाशरथिर्धनुः । वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते महायशाः ॥ 2. For this SL B. 2. अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् । पितरं (a) विकलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनंदनः ॥ (a) V. & S. विह्वलं &c. 3. G. LXXVIII. 2 प्रभृतीनृषीन्, P. is illegible here. 4. B. 3. अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ G. 3. अयोध्याभिमुखी &c. 5. B. 4. रामस्य वचनं &c. G. 4. रामस्यैतद्वचः &c. 6. B. 4. मूर्द्ध्न्युपाघ्राय &c. 7. For this SL. B. 5-6. गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः । पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च ॥ चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीं ॥ 8. G. 5. स्वपुरीं &c., but P. has स्वपुरं &c. 9. For this SL. B. 6 7. पताकाध्वजिनीं रम्यां तूर्योद्घु-

[1]राजप्रवेशाभिमुखीं पौरैर्मङ्गलवादिभिः ।
संकीर्णां प्राविशद्राजा पुरीं स्वं च निवेशनम् ॥ ७ ॥
[2]महेन्द्रभवनप्रख्यं नानारत्नमहर्द्धिमत् ।
कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमध्यमा ॥ ८ ॥
[3]वधूप्रतिग्रहं चक्रुस्तथान्या राजयोषितः ।
सीतां रामस्य पत्नीं तामूर्म्मिलां लक्ष्मणस्य च ॥९॥
[4]कुशध्वजसुते चैव [5]परिवार्य्यानुगृह्य च ।
[6]ततः प्रवेशयामासुर्नृपवेश्म स्वलंकृताः ॥ १० ॥
[7]मङ्गलालभनीयैश्च शोभिताः क्षौमवाससः ।
उपनिन्युश्च[8] ता नार्यो देवतायतनान्यपि ॥ ११ ॥

ष्ट बिनाद्दितां ॥ सित्त &c. &c. 1. For this & the following SL, B. 7-10. राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मंगलपाणिभिः ॥ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलंकृतां । पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ पुत्रैरनुगतः श्रीमान् श्रीमद्भिश्च महायशाः । प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं प्रियं ॥ ननंद स्वजनै राजा गृहे कामैः सुपूजितः । कौसल्या च &c. G. 7. राजप्रवेशाभिमुखैः &c. 2 This line is wanting in G., P. is illegible. 3. For this SL. B. 11. वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः । ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीं ॥ G. 8, Line. 2. agrees with Line. 1. of this SL. in B, for the second line G. 9. has ततः सीतां श्रीप्रतिमामूर्मिलां च यशस्विनीं । P is illegible here. 4. For this line B. 12. कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपयोषितः । 5. G. 9. परिगृह्यानुगृह्य च. P. is illegible. 6. This line is wanting in B. 7. For this SL B. 12-13. मंगलालपनैर्होमैः शोभिताः क्षौमवाससः ॥ देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् । 8. G. 11. ता एता &c., P. तास्तत्र देवतायतनानि च ॥

[1]अभिवाद्याभिवाद्यांस्तांस्तत्र[2]पूज्यगुरूंस्तथा ।
[3]रमयाञ्चक्रिरे काले भर्तृप्रियवशानुगाः ॥ १२ ॥
[4]तासां भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ।
रमयामास भर्त्तारं विष्णुं श्रीरिव रूपिणी ॥ १३ ॥
प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।
प्रियभावः स तु तया स्वगुणैरभिवर्द्धितः ॥ १४ ॥
तथैव रामः सीतायाः [5]प्राणैः प्रियतरोऽभवत् ।
हृदयं ह्येव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥ १५ ॥
सीतया तु तया रामः प्रियया सह संगतः ।
प्रियोऽधिकतरं तस्या विजह्रामरोपमः ॥ १६ ॥

तया स राजर्षिसुतोऽनुरूपया
समेयिवानुत्तम[6]राजकन्यया ।
अतीव रामः शुशुभे स कान्तया
स्वयं श्रिया विष्णुरिवापराजितः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे बालचरिते
अयोध्याप्रवेशः ।

---

1. For this SL. B. 13-14. अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा ॥ रेमिरे मुदिताः सर्वा (a) भर्तृभिर्मुदिता रहः । (a) V. has सहिता रहः । 2. G. 11. पूज्यान् &c. 3. G. 12. रेमिरे मुदितास्तत्र भर्तृप्रियहिते रताः । P. is worm-eaten here. 4. This and the following 4 Slokas are wanting in B. 5. G. 14. प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् । 6. G. 16. रूप &c, P. is worm—eaten here.

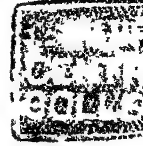
LXXX

[1]कस्यचित्त्वथकालस्य राजा दशरथः सुतम् ।
भरतं कैकयीपुत्रं[2]समाहूयेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ।
[3]त्वां नेतुमागतो [4]वीर युधाजिन्मातुलस्तव ॥ २ ॥
[5]तस्मान्मातामहं द्रष्टुमितोऽनेन सह त्वया ।
गन्तव्यं [6]पश्य पुत्र त्वं पुरं मातामहस्य तत् ॥ ३ ॥
श्रुत्वा दशरथस्यैतद् भरतः कैकयीसुतः ।
[7]गमनायोपचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ४ ॥
[8]दृष्ट्वैव भ्रातरं तं वै[9]कैकेयी चाभ्युपागतम् ।
भरतश्चाभ्यनुज्ञातं श्रुत्वा राजीवलोचनम् ॥ ५ ॥
अभवत्तत्र कैकेयी मुदा परमया युता ।
चिन्तयामास च तदा गमनं भरतस्य सा ॥ ६ ॥
ततोऽभ्यनुज्ञाप्य नृपं सुतं सुरसुतोपमम् ।
प्रेषयामास कैकेयी गृहान् पितृगृहं स्वकम् ॥ ७ ॥
अमात्यैर्बलमुख्यैश्च रथैश्च बहुभिर्युतम् ।

---

1. Before this SL of our text B. (LXXVII. 14-15) reads कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ॥ शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयंति नरर्षभाः ॥ 2. B. 15. अब्रवीद्रघुनंदनः । 3. G. LXXIX. 2. नेतुं त्वाम् &c. 4. B. 17. वीरो &c. 5 This SL. is wanting in B. 6. G. 3. पुत्र पश्य &c. 7. B. 18 गमनायाभिचक्राम &c. 8. This & the following 20. Slokas are wanting in B. 9. G, 5. कैकेयेभ्योऽभ्युपागतं । P. is worm-eaten

KĀRIKĀVALĪ AND MUKTĀVALĪ.

* श्री श्री गुरुदेवो विजयतेतराम् *

चूड़ामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः ।
भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥

चूड़ामणीकृतविधुः-अचूड़ामणिः चूड़ामणिवत् सम्पद्यमान इति चूड़ामणीकृतः (अभूततद्भावे च्वि), that which is turned into a चूड़ामणि not being a चूड़ामणि in itself; चूड़ामणीकृतो विधुर्येन सः, he by whom the moon is used as a jewel to ornament his head.

वलयीकृतवासुकिः—अवलयं वलयं सम्पद्यते इति वलयीकृतः, that which, not being a वलय, is used or treated as a वलय; वलयीकृतो वासुकिर्येन सः, he by whom वासुकि the king of serpents is used as a bracelet.

लीलाताण्डवपण्डितः—लीलया ताण्डवं, dancing with ease or grace; तत्र (तस्मिन्) पण्डितः, skillful in that.

भवः- lit. the source (of all beings), the God S'iva.

भव्याय भवतु—be for prosperity.

May the God S'iva, by whom the moon has been used as a jewel to ornament his head, and Vāsuki the King of serpents as a bracelet, prosper my undertaking.

Taking the words of the stanza in the order in which they stand, it may be objected that in it there is समाप्तपुनरात्तत्वं काव्यदोषः, which consists in going back to a substantive, whose आकांक्षा has been satisfied by the verb in the predicate, for the purpose of joining to it an adjective for which it has no natural आकांक्षा.

What is this आकांक्षा ? It is the expectation which the utterance of a word raises in the mind of the hearer for some other word or words, to make the sense

complete. The power in a word to raise this expectation is also called आकांक्षा. In Grammar, this power in the words, is known as व्यपेक्षा. It is by this power, that several words are united into one whole called a sentence. This आकांक्षा is real and necessary, where it is natural. A*कारक, for instance, naturally raises the आकांक्षा for a verb; a word indicating some relationship, for the correlative; a word or phrase indicating some phenomenon due to some cause or reason, for some word or words indicatng the how or the why; an adjective for a substantive; an adverb, for a verb; and so on. But a substantive never gives rise to an expectation for an adjective. Hence in a natural sentence the adjective always precedes the substantive. Thus in the sentence under consideration, the adjectives चुडामणीकृतविधुः and वलयीकृतवासुकिः occupy their natural and proper places; but लीलाताण्डवपण्डितः, which comes after the substantive which it is meant to qualify, and even after the verb which has already satisfied all आकांक्षा raised by the substantive, occupies a place entirely beyond the limit of natural आकांक्षा, and thus compels us to go back to the substantive, for raising an artificial आकांक्षा for it, by the question कथंभूतो भवः, in order to make room for the adjective, as an answer to this question.

The *एकदेशी proposes to avoid the दोष by taking

---

* A noun or pronoun in a particular case-ending, standing in relation to a verb, is called a कारक. The word literally means "a cause." The action indicated by a verb is an effect produced by many causes, each of which, according to the nature of its relation to the effect, is differently named as कर्ता, कर्म etc.

* This term in Philosophy means one who gives an imperfect answer to a question, taking into consideration only one side of it.

लाताण्डवपण्डितः as the substantive, and भवः, चूडामणी-नविधुः, and वलयीकृतवासुकिः as its adjuncts. But दिनकरी nies the existence of the दोष, and the necessity of xplaining it For, the adjectives चूडामणीकृतविधुः and लयीकृतवासुकिः naturally give rise to the questions मिति विधोश्चूडामणीकरणं, किमर्थं वा वासुकेर्वलयीकरणं, and hus to the आकांक्षा for the reason why, which is supplied y लीलाताण्डवपण्डितः ।

निजनिर्मितकारिकावली-
मतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः ।
विशदीकरवाणि कौतुकान्ननु
राजीवदयावशंवदः ॥

The author invites the attention of his disciples to what he is going to do, by this stanza.

निजनिर्म्मितकारिकावलीम्—निजेन निर्म्मिता या कारिकावली ाम् The कारिकावली which was composed by myself.

अतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः—अति संक्षेपो यासु ताः, those in which there is great brevity (of words); चिरन्तनानाम् क्तयः, the sayings or arguments of the ancients, such s कणाद etc.; अति संक्षिप्ताश्चिरन्तनोक्तयस्ताभिः, employing n an abbreviated form the sayings or arguments of the ncients, such as कणाद etc

विशदीकरवाणि—अविशदं विशदं करवाणि. I elucidate the Kārikāvalí which needs elucidation).

कौतुकात्—with ease, as if in sport; ननु, indeed [goes with कौतुकात्], *i. e.* कौतुकादेव, without feeling any thing like the labour of a serious undertaking.

राजीवदयावशंवद—*राजीवे या दया, kindness to the begin-

---

* Some suppose that राजीव was the name of the author's grandson, for whose benefit he undertook to explain the Kārikāvalí.

ner, तया वशंवदः, being under the influence of that, *i. e.* out of kindness to the beginner

It is just out of kindness to the beginner, and in mere sport, that I undertake to explain the Kārikāvalí composed by me ; in the elucidations I employ the arguments of the ancient sages, such as Kaṇáda etc., although in an abbreviated form.

सद्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्म्मणां ज्ञापिका
सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्ज्वला ॥
विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली।
विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम्।

सद्रव्या—द्रव्यैः सहिता *i e.* प्रतिपादकतया द्रव्यैर्युक्ता, having Dravyas or substances for a subject for treatment.

गुणगुम्फिता—गुणैर्गुम्फिता *i e* प्रतिपादकतया गुणैर्युक्ता, having Guṇas or qualities for its subject matter.

सत्कर्म्मणां ज्ञापिका-सताम् *i. e* उत्क्षेपणादीनां कर्म्मणां ज्ञापिका, treating of the different kinds of Karma or activity, as throwing up &c.

सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिता—*सत् *i. e.* जातिरूपं, सामान्यं

---

* सामान्य, a property common to many individuals, is of two kinds, जाति and उपाधि; as the author treats of the former kind of सामान्य alone, the term सत्सामान्य is employed to mean the only kind of सामान्य (*i e.* जातिरूपसामान्य existing (*i. e.* treated of) in this book Hence सत् is explained as जातिरूपं here. But this explanation of the word सत् is a far-fetched one, and as the author, in the text सामान्यं सविशेषकं &c, uses the term सामान्य as synonymous with जाति, and has no qualifying word there to indicate that he wishes it to be understood as distinct from the other kind of सामान्य (उपाधि) refered to here, a commentato

विशेषाः, नित्यः *i. e.* समवायः, तैर्मिलिता *i. e.* प्रतिपादकतया युक्ता, with generic or specific property, *i. e.* the property which constitutes a genus or a species, principles of ultimate difference, and indestructible relation, as its subject matter; or सन्ति सामान्यविशेषनित्यमिलितानि यस्यां सा, that in which there are, the generic or specific property, principles of ultimate difference, and the indestructible relation, as some of the subjects treated of. नित्यमिलितं is taken in this second explanation as नित्यसंबन्धः *i. e.* समवायः or indestructible relation.

अभावप्रकर्षोज्ज्वला–अभावस्य प्रकर्षः, *i. e.* प्रागभावादिभेदेन वैलक्षण्यं, तस्य उज्ज्वला *i. e.* प्रकाशिका, explaining अभाव or non-existence of all the different kinds, such as प्रागभाव or non-existence before coming into being &c.

एषा–*i. e.* बुद्धिस्था, as yet existing in my mind. (Observe that the word एषा "this," is always used to point out something near at hand, and as the Siddhānta Muktāvalī has not yet been composed, it can only refer to it as existing in the author's mind and as just going to be produced).

सिद्धान्तमुक्तावली–सिद्धान्ता एव मुक्तास्तासामावली, a string of pearls, the pearls of which are the conclusions or decisions of philosophical inquiries.

विश्वनाथकृतिना—by the author, Viśwanātha.

विष्णोर्वक्षसि विन्यस्ता–offered as an ornament to adorn the breast of the God Vishṇu.

---

cannot be justified to take सामान्य in this context in its general sense, and then particularise it with सत् taken in this far-fetched and therefore questionable sense of जातिरूपं Hence the latter explanation सन्ति &c., in which सामान्य is taken in the sense of जाति, (in which sense the author everywhere uses it.

सुकृतिनां—पण्डितानां, of the learned.

वितनुतां—lit. may it spread or increase.

सद्युक्ति–(an adjunct of सिद्धान्तमुक्तावली). सत्यः युक्तयो यस्यां, that in which there are arguments, *i. e.* that which is supported by reasoning. This word is intended to perform the function of a sentence by itself, meaning 'for, it is supported by reasoning," in answer to the question, " How can it give pleasure to the learned?"

May Siddhānta Muktāvalī, having Dravya, Guna &c. for its subject matter, and offered to the God Vishṇu by its author, please the learned, for it is supported by reasoning.

The resemblance of सिद्धान्तमुक्तावली to मुक्तावली (a string of pearls), implied by the author's offering it as an ornament to adorn the breast of Vishṇu, is further indicated by the adjectives सद्रव्या &c., which in the case of a string of pearls may be explained thus :—

सद्रव्या— साध्यतया द्रव्यवती *i. e* द्रव्यसाध्या, requiring money to purchase it with, valuable.

गुणगुम्फिता—गुणेन सूत्रेण गुम्फिता निर्म्मिता, put together or strung by means of a thread.

सुकृतिनां—पुण्यवतां, of the virtuous (to be read in this case with सत्कर्म्मणां)

सत्कर्म्मणां ज्ञापिका—सन्ति *i. e.* समीचीनानि (भगवद्भजनादिरूपाणि) कर्म्माणि (पूर्वजन्मकृतानि) तेषां ज्ञापिका, indicative of good deeds (done in a previous life, whose merits qualify the doer to possess such valuable things in this life).

सत्सामान्यविशेषनित्यामिलिता—सत्सामान्यं *i. e.* समीचीना जातिः, good kind; विशेषः *i. e.* महत्वानिर्मलत्वादि, excellence consisting in bigness, purity &c, ताभ्यां मिलिता—possessing these qualities.

अभावप्रकर्षोज्ज्वला–अभावे *i. e.* तेजोऽभावेऽन्धकारे प्रकर्षेण

उज्ज्वला *i. e.* प्रकाशिका, emitting a lustre bright enough to make things visible, where there is no light.

The object of this Sloka is four fold :—

1. to state the (a) विषय or subject treated, (b) प्रयोजन or necessity of writing the treatise, (c) सम्बन्ध, or the relation between the subject matter and the treatise, and (d) अधिकारी, or the person qualified to read it;

2. to remove any doubts as to the completeness of the treatise, that might arise from words like अति संक्षिप्त &c. in the preceding Śloka. This is done, by presenting at length the list of the subjects treated of, and by indicating the method of treatment, by the word सद्युक्ति :;

3. to make an offering of it to God in accordance with the sacred precept of Krishṇa:—

यत्करोषि यदश्नासि तज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

4. to give the name of the treatise and its author, for the sake of fame.

Observe with regard to No. 1., that the विषय's are stated by name; the प्रयोजन is to be inferred to be पदार्थतत्त्वावधारण, or finding out, the true nature of, or truth about पदार्थ's or categories, as a matter of course; the सम्बन्ध is implied to be प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव, the relation between things established or made definitely known, and the establisher or that which makes them definitely known, by the compounds सद्द्रव्या &c., which have to be explained as प्रतिपादकतया द्रव्यवती &c., and by the adjunct सद्युक्तिः. Thus the two ideas put together mean that there is in this book, युक्त्या प्रतिपादकता or the virtue of making things definitely known by means of reasoning, or in other words, there is विशेषतः प्रति

पादकता, which consists in making things known by उद्देश or naming, लक्षण or defining, and परीक्षा or examining, as distinct from सामान्यत: प्रतिपादकता which consists in naming (उद्देश) alone. Thus the सम्बन्ध here practically indicates the method of treatment.

The qualified reader is left to be inferred to be the person desiring definite knowledge of things.

विघ्नविघाताय कृतं मंगलं
शिष्य शिक्षायै निबध्नाति नूतनेति ॥

विघ्नविघाताय—विघ्नानां विघातस्तस्मै, for the destruction or removal of obstacles.

मंगलं—an auspicious action, such as a prayer, benediction &c, done when one is going to begin an undertaking.

शिष्यशिक्षायै-शिष्याणां शिक्षा तस्यै, for teaching or setting an example to the disciples, शिष्या अप्येवं कुर्युरित्यभिप्रायेणेत्यर्थः, *i. e.* with the object that the disciples also will do so (when they begin any undertaking); निबध्नाति- he (the author) writes (the मंगल) in the form of the S'loka नूतन &c.).

The author puts here the Mangala already done mentally, in the form of the S'loka नूतन *&c., to set an example to his disciples.*

ननु मंगलं न विघ्नध्वंसं प्रति
न वा समाप्तिं प्रति कारणम् ॥

ननु-इति शंकायां—It is very difficult to translate this word here. This use of the word to head an objection or a contrary proposition, is very frequent in a book like the Siddhānta Muktāvalī, full of argumentative

शिष्यशिक्षायै-शिष्याणां शिक्षा तस्यै—for teaching or setting an example to the disciples—शिष्या अप्येवं कुर्युरित्यभिप्रायेणेत्यर्थः—*i. e.* with the object that the disciples also will do so (when they begin any undertaking).

निबध्नाति—he (the author) writes (the मंगल in the form of the S'loka नूतन &c.).

The author puts here the Mangala already done mentally, in the form of the S'loka नूतन &c., to set an example to his disciples.

ननु मंगलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणम् ।

ननु-इति शंकायां—It is very difficult to translate this word here. This use of the word to head an objection or a contrary proposition is very frequent in a book like the Siddhānta Muktāvalī, full of argumentative discussions.

मंगलं न कारणम्—Mangala is no cause.

विघ्नध्वंसं प्रति—विघ्नध्वंसस्य, of the destruction or removal of obstacles. With कारणं, कारणत्वं &c. we more frequently meet with the accusative form of the effect together with the particle प्रति, than the genetive form.

समाप्तिं प्रति *i. e.* समाप्तेः, of attaining completion.

Mangala can neither remove obstacles, nor yet bring about completion.

The drift of the objector is to establish that मंगल is fruitless, and his line of argument put in definite words, would be, मंगलं निष्फलं—Mangala is fruitless, फलविशेषशून्यत्वात्—because it is devoid of any particular fruit. So he proceeds to prove the absence of all possible

particular fruits by मंगलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्ति प्रति &c. For the rule is, विशेषाभावकूटेन सामान्याभावसिद्धिः *i. e.* from the absence of all possible particulars as the हेतु or reason, the absence of the class as a whole is inferred as a logical conclusion, the class being equivalent to the sum total of the individuals constituting it. Thus, to prove the absence of all fruits in general, in the present case, he proceeds to prove the absence of the only possible fruits aimed at by मंगल viz: विघ्नध्वंस and समाप्ति।

विनापि मंगलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनात् ॥

विनापि मंगलं –अपि here has the force of "in spite of," thus the phrase means, "in spite of (its being) without मंगल."

नास्तिकादीनां ग्रन्थे—in the books of heretics &c. निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनात्—निर्नास्ति विघ्नो यस्यां सा निर्विघ्ना, that in which there is no obstacle, or निष्क्रान्ता विघ्नेभ्य इति निर्विघ्ना—free from all obstacles, निर्विघ्ना परिसमाप्तिः—safe completion, तस्या दर्शनं तस्मात् (हेतौ इति पञ्चमी)·

For safe completion is seen in the books of heretics &c, though there is no Mangala done in them.

This is the हेतु, by which the inference मंगलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्ति प्रति कारणं is made.

Putting the argument into its logical form we should have :—

A. * प्रतिज्ञा—मंगलं न विघ्नध्वंसकारणम्—मंगल is no cause of removal of obstacles.

---

*The five members of a syllogism are : (1) the प्रतिज्ञा or the Enunciation of the proposition to be proved; (2) the हेतु or the reason for the inference (roughly, the middle term), (3) the उदाहरण or the illustration, from experience in life,

हेतुः—स्वाभाववद्वृत्तिविघ्नध्वंसकत्वात्।—For removal of obstacles is found where there is no मंगल.

उदाहरणं—यत् स्वाभाववद्वृत्तिकार्यकं भवति तन्न तत्कारणम्—That, in the absence of which the effect is produced, is not the cause of the effect.

यथा घटः पटकारणं न भवति—as for instance, a jar is no cause of a piece of cloth.

उपनयः—तथा चेदं—And such is this (मंगल), *i. e.* it is one, in the absence of which the effect is produced.

निगमनं—तस्मात्तथा—Hence it is of that sort, *i. e.* it is no cause of the effect.

B. प्र—मंगलं न समाप्तिकारणम्

हे—स्वाभाववद्वृत्तिसमाप्तकत्वात्

&c. &c. &c.

Observe that the test of the causality, that is attributed to any thing, is its freedom from व्यभिचार; and व्यभिचारत्वं is commonly defined as तदभाववद्वृत्तित्वं, or the fact of one of the two (the cause and the effect) being found where the other is absent.

व्यभिचार is of two kinds: (1) अन्वय व्यभिचार, and (2) व्यतिरेक व्यभिचार।

1. यत्रकार्याभाववद्वृत्तित्वं कारणे तत्र अन्वयव्यभिचारः, *i.e.* when the cause is found where the effect is absent, it is अन्वय व्यभिचार। It may be explained away, where a number of causes combine to produce an effect, by pointing out

---

of the invariable accompaniment of the हेतु (middle term) by the साध्य (major term); (4) the उपनय or the application of the universal truth arrived at by Induction in the उदाहरण, to the particular case under consideration, it consists in shewing that the पक्ष or subject of the proposition to be proved, has in it the हेतु which is invariably accompanied by the साध्य; (5) the निगमन or conclusion.

the absence of some other cause as a good reason for the non-production of the effect.

2. यत्र कारणाभाववद्वृत्तित्वं कार्ये तत्र व्यतिरेकव्यभिचारः, *i. e.* when the effect is found to be produced, where there is the absence of the cause, it is व्यतिरेकव्यभिचार। This is * a sure test of causality; for we have no right to count anything as a cause of an effect, if the effect be found not to need the presence of the alleged cause for its production. Such a cause will be rejected as अन्यथासिद्ध or known as unnecessary for the production of the effect.

The objection presented here that मंगल is no cause of विघ्नध्वंस, nor yet of समाप्ति, is supported by this व्यतिरेकव्यभिचार as the हेतु।

The व्यभिचार however, is not an established fact here. The objector builds his argument on the fact that मंगल is not present in the heretic's book as an object of perception. But things are not known by perception alone; one might infer the existence of जन्मान्तरीय मंगल (or मंगल done in a previous life) from समाप्ति as the हेतु, the cause from the effect. (नास्तिकोजन्मान्तरीयमंगलवान्—समाप्तिमत्त्वात् ।).

This argument will not, however, establish the existence of जन्मान्तरीयमंगल beyond a doubt, for मंगल may be the cause of समाप्ति only through विघ्नध्वंस, *i. e.* by causing the removal of विघ्न or दुरित *i. e.* sin as an obstacle in the way of success; and this is done, not by मंगल alone, but by प्रायश्चित्त (penance) and भोग (suffering the consequences

---

* This test also loses its force with those who believe in the doctrine of the Plurality of Causes. By them this व्यभिचार also may be explained away by pointing out the presence of an alternative cause as a good reason for the production of the effect in the absence of the alleged cause.

of sin) also. One might be free from all विघ्न, by having performed prescribed penances, or by having suffered the consequences of his sinful actions already. Thus प्रायश्चित्त and भोग have equal claims, to the causality in regard to समाप्ति through विघ्नध्वंस, with मङ्गल; and in cases where मगल is not present as an object of perception, and yet there is समाप्ति, it would be difficult to determine, whether the समाप्ति was caused by जन्मान्तरीयमंगल, or by प्रायश्चित्त &c.; so that, the suspicion, though not the certainty, as to the existence of the व्यभिचार is unavoidable; and this suspicion is enough to render the causality of मङ्गल doubtful.

But throwing a doubt on the causality of मङ्गल does not amount to establishing its non-causality. A doubt is a doubt, and leaves room for making a logical inference, either way, to arrive at certain knowledge. Nay, its presence is even necesssay at the time when we proceed to make an inference. For who would care to proceed to infer the being or not being of a thing, when he already possess certain knowledge about its being or not being? Thus, the doubt "मंगलं समाप्तिफलकं न वा (Is मङ्गल a cause of completion or not)", raised by the व्यभिचारसन्देह, is not out of place here, when the author is going to infer logically the causality of मङ्गल with respect to समाप्ति; so he refuses to admit the importance of the objection by इति चेत् &c.

इति चेन्न।

The sentence means—" If the above argument is set forth aganist the expediency of mangala, we answer, no, i. e. this argument will not hold.

He then proceeds to establish the expediency of मङ्गल by the following argument:—

अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन
मंगलस्य सफलत्वे सिद्धे ।

मंगलस्य सफलत्वे सिद्धे—(locative absolute construction). सफलत्वम् (fruitfulness) is here to be taken as बलवद्-निष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम्, *i.e* the virtue of producing the desired end without giving rise to any great evil (for, who would care to adopt a means which will give rise to as much evil as, or even to greater evil than, good ?); सिद्धे—अनुमित, *i. e.* being inferred or established,--the fruitfulness or expediency of मङ्गल being established (by the following हेतु).

अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन—(हेतौ तृतीया)—अविगीतो यः शिष्टानामाचारस्तस्य विषयत्वं तेन । अविगीतः अनिन्दितः–irreproachable, *i.e* बलवदनिष्टाननुबन्धी, not productive of any great evil like the श्येनयाग, which, though prescribed in the Vedas, is विगीत or censurable, on account of its being a means to the end of killing a man, which is sinful, and as such, productive of misery in the long run to the performer of the याग । आचारः, lit. क्रिया or physical action, has to be taken here in the sense of कृति *i. e.* the aspect of the soul which immediately precedes physical activity in doing anything, or roughly speaking setting about a thing mentally, since क्रिया has no विषय with which आचार is connected here; for it is only ज्ञान (knowing), इच्छा (wishing), and कृति (mentally setting about a thing), which have a विषय ।

विषयत्वं—the state of being an object.

This विषय or object, in the case of कृति is of three kinds :

(1) उपादानरूप—the object or material to be acted upon, as कपाल &c.

(3) विधेयरूप—the object to be produced as an effect by acting upon the उपादान, as घट &c.

(3) उद्देश्यरूप—the object aimed at as the end by the production of the effect as the means, as सुख &c.

In the case of मंगल here, विषयत्वं is to be taken in its second sense of विधेयत्वं.

शिष्ट (educated, disciplined), is not intended here to be taken in the orthodox sense of वेदप्रामाण्याभ्युपगन्ता *i e.* an educated person believing in the authority of the Vedas (for such a person might perform a दर्शयाग in a disorderly way, and thus gain no fruit for his pains), but in the sense of फलसाधनतांश भ्रान्तिरहित, one so educated or disciplined as not to make a mistake in adopting the right means to the desired end, *i. e.* one who knows what he is about, when going to do anything, and knows how to do it.

The हेतु, अविगीत &c. then means "On account of its (Mangala's) being the object of the irreproachable कृति of those who are so disciplined as not to make a mistake in adopting the right means to the desired end"

The fruitfulnes of Mangala being established, on the ground that it is used as a means to an end by educated experts.

Putting the argument in its logical form, we have:—

प्र। मंगलं सफलम् *i e* बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनम् ।

मङ्गल is fruitful *i. e.* productive of a desired end without giving rise to any great evil.

हे। बलवदनिष्टाननुबन्धि (अविगीत)-शिष्टकृति (आचार)-विषयत्वात्।

On account of its being the object of the कृति of (in plain English, on account of its being used as a means to an end by) such educated people, as do not make a mistake in adopting the right means to the desired end.

उदा। दर्शवत्—like the दर्श sacrifice.

Observe here, that the logical form consisting of five members is often shortened into one consisting of the above three members only, for the sake of brevity.

तत्र फलजिज्ञासायां सम्भवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वादुपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं कल्प्यते।

तत्र, मङ्गले—in regard to मङ्गल।

फलजिज्ञासायां—फलस्य जिज्ञासा तस्यां सत्यां,विशेषतः फलजिज्ञासायामित्यर्थः, the question arising as to the particular fruit which it is calculated to produce.

सम्भवति दृष्टफलकत्वे-(loc. absolute)—दृष्टं फलं यस्य तद् दृष्टफलकं तस्य भावः, तस्मिन् सम्भवति—when it is possible that a thing should have a perceptible fruit.

अदृष्टफलकल्पनायाः—of ascribing to it an imperceptible fruit, as स्वर्ग &c.

अन्याय्यत्वात्—on account of the impropriety (of ascribing &c.)

उपस्थितत्वाच्च—आरब्धं कर्म निर्विघ्नं परिसमाप्यताम् इति ग्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामनाविषयत्वेन परिशेषानुमाने प्रवर्त्तमानस्योपस्थितत्वाच्च—and on account of its presenting itself to the

न्तरेण चान्द्रमासोक्तो मण्डलकेन्द्रयोरेव पूर्वापरान्तराभावेन योगस्य विवक्षितत्वादधिकमासार्थमपि दर्शान्तमास एवास्तु लाघवात् । 'सवितृमण्डलम्'—इत्यादिवचनेऽपि मण्डलपदस्य केन्द्रपरत्वाद्यथाभूतोऽर्थः । वचनानां काल्पनिकत्वेन ऋषिभिर्मण्डलान्तमासस्यानुक्तत्वाच्च । अन्यथा सूर्यस्य मण्डलपश्चिमनेमिराश्यादिसंयोगस्य संक्रमणाङ्गीकारेष्वतिप्रसङ्गापत्तेः । किञ्च मण्डलान्ताभिप्रायिकाधिमासस्य निषेधार्थमुपयोगाद्ग्रहचारस्य मण्डलकेन्द्रमधिकृत्य सर्वाभ्युपगमाद्ग्रहगणितार्थं दर्शान्ताभिप्रायिकाधिमासकथनस्योचितत्वेन गणितविशेषकथनावसरे विनोपयुक्ताधिमासं मण्डलान्ताभिप्रायिकाधिमासकथनं ज्ञानराजगणकानामुपहासपदमित्यलं परोक्तदोषगवेषणपल्लवितेन ॥ ६ ॥

इदानीं गणकानां प्रतीत्यर्थं क्षयमासकालान् गतागतान् कतिचिद्दर्शयतिस्म ।

गतोऽब्ध्यद्रिनन्दै-९८४ र्मिते शाककाले
तिथीशै-१११५ र्भविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः १२५६ ।
गजाद्यग्निभू-१३७८ भिस्तथा प्रायशोऽयं
कुवेदेन्दु-१४१ वर्षैः क्वचिद्गोकु—१६ भिश्च ॥ ७ ॥

वा. भा.—स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । यदा किलैकविंशतिः शुद्धिस्तदा भाद्रपदोऽधिमासः । तस्मिन् जाते कार्त्तिकादित्रये क्षयमासः संभाव्यते । सा च तथाविधा शुद्धिः कुवेदेन्दु-१४१ वर्षान्तरे काले पुनर्भवति । किन्तु सत्रिभागाभिः षड्भिर्घटिकाभिरधिका भवति । कदाचिदेकोनविंशत्या वर्षैस्तादृशी भवति । तत्र त्रिभागोनाभिश्चतुर्दशघटिकाभिरधिका भवति । कुवेदेन्दुवर्षेभ्यस्तथैकोनविंशतिवर्षेभ्यो 'द्विघाब्दा द्विरामैः खरामैश्च भक्ताः'-इत्यादिना लब्धेष्वधिमासेषु शेषतिथिषु शून्यं प्रथमस्थाने सत्र्यंशाः षड्-

घटिकाः स्युः ६ । २० । द्वितीये विच्यंशाश्चतुर्दश १४ । ४० । अत उक्तं प्राय-शोऽयं कुवेदेन्दुवर्षैः क्वचिद्गोकुभिश्चेति । प्रागयतश्चेत्यर्थादुक्तं * स्यात् ॥७॥

---

* विशेषशरणाः—"गतोऽब्ध्यद्रिनन्दैर्मिते" इत्यादिश्लोके क्षयमासपतितवर्षान्तरज्ञानं वस्तुतस्तदाऽऽसन्नमानस्याज्ञानान्मुनीश्वरस्य नासीदिव । यादृग्वर्षान्तकालिकाधिशेषे क्षयमासपातः पुनस्तादृगेव वर्षान्तकालिकाधिशेषो यस्मिन् वर्षे तत्र क्षयमासः संभाव्यते । तदधिशेषज्ञानार्थमनुपातः । कल्पसौरवर्षैः कल्पाधिमासास्तदैकेन क इति, तद्रूपम्= $\frac{१५९३३००००००}{४३२००००००००} = \frac{१५९३३}{४३२००} = \frac{५३११}{१४४००}$ अत्र "परस्परं भाजितयोः"—इत्यादिपाट्युक्तगणितात्—

$$\text{रूपम्} = \frac{५३११}{१४४००} = \cfrac{१}{\cfrac{१४४००}{५३११}} = \cfrac{१}{२ + \cfrac{३७७८}{५३११}} = \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{\cfrac{५३११}{३७७८}}} = \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{१ + \cfrac{१५३३}{३७७८}}}$$

$$= \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{१ + \cfrac{१}{\cfrac{३७७८}{१५३३}}}} = \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{१ + \cfrac{१}{२ + \cfrac{७१२}{१५३३}}}} = \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{१ + \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{\cfrac{१५३३}{७१२}}}}}$$

$$= \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{१ + \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{२ + \cfrac{१०९}{७१२}}}}} = \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{१ + \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{\cfrac{७१२}{१०९}}}}}}$$

$$= \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{१ + \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{६ + \cfrac{५८}{१०९}}}}}} = \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{१ + \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{२ + \cfrac{१}{६ + \cfrac{१}{\cfrac{१०९}{५८}}}}}}}$$

$$=\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{६+\cfrac{१}{१+\cfrac{५१}{५८}}}}}}}$$

$$=\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{६+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{\cfrac{५}{५}}}}}}}}$$

$$=\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{६+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{१+\cfrac{७}{५१}}}}}}}}$$

$$=\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{६+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{\cfrac{५१}{७}}}}}}}}}$$

$$=\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{६+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{७+\cfrac{२}{७}}}}}}}}}$$

$$=\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{६+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{७+\cfrac{१}{\cfrac{७}{२}}}}}}}}}}$$

$$=\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{२+\cfrac{१}{६+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{१+\cfrac{१}{७+\cfrac{१}{३+\cfrac{१}{२}}}}}}}}}}$$

अत्र भिन्नरूपे प्रथमद्वितीयादिलब्धिग्रहणात "अच्छेदघ्नरूपेषु लवा"-इत्यादिनाऽऽसन्नमानानि सुखेनैव ज्ञायन्ते यथा— $\frac{१}{२}, \frac{१}{३}, \frac{३}{८}, \frac{७}{१९}, \frac{४५}{१२२}, \frac{५२}{१४१}, \frac{९७}{२६३}, \frac{७३३}{१९८२}$ । इह भास्कराचार्यैराद्यिलस्तृतीयमानपर्यन्तमतिस्थूलत्वेनाग्राह्यत्वाच्चतुर्थपञ्चमषष्ठमानानि स्वीकृतानि सप्तमं न स्वीकृतमित्यत्र न किमपि कारणमिति पूज्यचरणो विशेषः—

"कुवेदेन्दुवर्षैः क्वचिद्गोकुवर्षैर्नवेन्द्वाढ्यहीनैः कुवेदेन्दुवर्षैः ।
क्षयाख्यस्तिथिर्भास्कराद्यैर्निरुक्ता न रामारिनेत्रैः किमर्थं न वेद्मि ॥"

एतस्मिन् विशेषप्रचारे प्रचरिते सिद्धान्तशिरोमणेर्द्विधा मुद्रणे पण्डित-'म. देवेन व्यर्थं साडम्बरमसुखबोधं टिप्पणमक्षेपीति विज्ञैर्ध्येयम् ।' अथ विशेषोक्तपद्ये चतुर्थचरणे "न रामारिनेत्रैः किमर्थं न वेद्मि"-एतस्मिन् निषेधार्थक-न-द्वयस्य व्यर्थत्वात् 'रामारिनेत्रैः किमर्थं, वेद्मि" इत्यर्थं स्वीकृत्य पञ्चमषष्ठासन्नमानहरयोर्योग एव रामारिनेत्रमितवर्षाणि, तानि तु भास्करेण "तिथीशैर्गजाद्र्यग्निभूभिः" एतयोः शकयोः कथनेनैव तच्छकान्तरस्य तुल्यान्येव "रामारिनेत्रमितवर्षाणि ज्ञातानीति गुरुचरणे पुष्पाञ्जलिः ।

मरीचिः—यथायं क्षयमास उपपत्तिसिद्धोऽपि वर्त्तमानकाले कुत्रापि न दृष्ट इत्ययुक्तमेतन्निरूपणमाचार्याणामप्रसिद्धत्वात् सांशयिकत्वाद्वेति मन्दाशङ्कां परिहरन् भुजङ्गप्रयातेनाह गत इति । षड्विंशत्यूनसहस्र-९७४ मितशकवर्षे गतेऽयं क्षयमासो गतो भूत्वा गत इत्यर्थः । ग्रन्थस्य तच्छकोत्तरं प्रवृत्तेः । ग्रन्थसमाप्त्यवसरे—

"रसगुणपूर्णमही—१०३६समशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः" ।

इत्युक्तत्वात् । तथा चास्य प्रसिद्धत्वेन निश्चयत्वेन तन्निरूपणं युक्तमिति भावः । ननु तत्रास्मादृशामभावात् पतित इत्यत्र किं मानम् । युक्तेरप्रयोजकत्वात् । "आरोपे सति निमित्तानुसरणम् । न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः"—इति न्यायाच्चेति मन्दाशङ्कां परिहरति । तिथीशैरिति । पञ्चदशाधिकैकादश-१११५ शके भविष्यति क्षयमासः । तथा चोक्तकालस्यासन्ने भविष्यत्वादस्मादृशां सत्त्वेन तत्र निर्णयः सुखेन भविष्यतीति न क्षतिः । अथ प्रसङ्गात् तदग्रिमतत्पतितकालमाह अर्थेति । षट्पञ्चाशद्युतद्वादशशत-१२५६मितशालिवाहनशके तथा क्षयमासो भविष्यतीत्यर्थः । विशिष्टज्ञानार्थं तदग्रिमकालमप्याह । गजाद्रयग्निभूभिरिति । द्वाविंशत्यूनचतुर्दशशत-१३७८ मितशके भविष्यति । ननु तथाऽङ्गाक्षसूर्यमितः शकः पतितकालः कथं ज्ञात इत्यतोऽनेकभविष्यशककथने ग्रन्थविस्तरभयेनोपसंहारं वदँस्तदुत्तरमाह प्रायश इति । अयं क्षयमास उक्तलक्षणः कुवेदेन्दुवर्षैरेकचत्वारिंशद्युतशत—१४१मितवर्षैः क्षयमासपतितकालात् पुनः क्षयमासः प्रायशो बाहुल्येन किञ्चिन्न्यूनपूर्णनिश्चयेन भवति । कदा चिच्च भवत्यपि सांशयिकत्वात् । अतो ग्रन्थोक्तपूर्वतत्पतितशककालयोरेतन्मितोक्तयो-९७४, १११५ रन्तरमेकचत्वारिंशदधिकशतम् । ततो भविष्यशकज्ञानं सुलभमिति तथाऽङ्गाक्षसूर्यमितशको गतशकः कथमुक्तः पूर्वशकेनोक्तान्तराभावादत आह क्वचिद्गोकुभिश्चेति । पूर्वोक्तसम्भववर्षेष्वनियमात् क्वचित् कस्मिंश्चपि काले कदाचिदिति यावत् । एकोनविंशतिवर्षैस्तत्सम्भवसम्भावना । तथा च संभववर्षयो-१४१, १९ विकल्पाद्गजाद्र्यग्निभूमितः शकः साधूक्तः । तथा हि अङ्गाक्षार्क-१२५६मितशकानन्तरमुक्तदिशाऽयं शकस्त्र्यूनचतुर्दशशतमितः । एकोनविंशतिवर्षाणामपि क्षयमाससम्भवकालान्तरत्वात् तच्छकात् पूर्वमप्येकोनविंशतितमे वर्षे क्षयमाससम्भवः । अतः क्षयमासान्तरवर्षाणि

द्वाविंशत्यधिकशतमपि सम्भवति । एवं तद्योगमित-१६०वर्षान्तराणामपि सम्भवः । एवमनेकधा सम्भववर्षाणीति विशेषज्ञानं तच्छकक्रथनेन सूचितम् ।

अत्रोपपत्तिः । यदा द्वाविंशत्यादिशुद्धिस्तदा क्षयमाससम्भव इत्युक्तं प्राक् । अतोऽब्ध्यद्रिनन्दमिते शके तादृशगतशुद्धेः सत्त्वाद्भवत्येव क्षयमासः । तथा हि तथोक्तप्रकारेण शुद्धिश्चान्द्री २१ । १२ । ५२ । ३० । न चास्यास्तन्मितत्वाभावात् कथं क्षयमास इति वाच्यम् । सौरवर्षादौ मध्यमसूर्यस्य शून्यत्वेन तस्य वक्ष्यमाणबीजफलेन संस्कारात् । काले मध्यममानेन मेषादौ न यात्यतो बीजफलस्यर्णत्वादवगतमध्यमसौरवर्षादिकालादये बीजफलोत्पन्नकालेन मध्यमसौरवर्षादिसम्भवात् तत्संस्कारेण द्वाविंशत्यादिशुद्धेः सत्त्वात् । यथा तत्र सूर्यबीजं 'खाभ्रखार्कैः''—इत्याद्युक्तप्रकारेणानीतं कलाद्यम् ६२ । १७ । ४२ । अस्मान्मन्दफलवत्साधितचान्द्रकालेन दिनादिना १ । ४ । १४ युता शुद्धिः २२ । १७ । ६ । न चतथाऽपि निर्णयाभावः शुद्धेः सम्भवद्योतकत्वप्रतिपादनादिति वाच्यम् । तत्र शके क्षयमासपतनस्य निश्चयात् । तथा हि मन्दफलचान्द्रदिनो-२ । १२ । २७ ना स्पष्टसौरवर्षादौ शुद्धिः १९ । ० । २५ । एवमुक्तरीत्या स्पष्टोऽब्दपः ० । ७ । ३३ । आभ्यां मेषादिसंक्रान्तयस्तत्र तिथ्यन्तद्वारे-तत्सूर्योदयगतघटीषु साधितास्ता लिख्यन्ते । अत्रोक्तरीत्याऽमास्यतुलासंक्रान्तितो वृश्चिकसंक्रान्तिः प्रतिपद्यतः कार्त्तिकोऽधिमासः । एवं प्रतिपत्सञ्जातमकरसङ्क्रान्तितः कुम्भसङ्क्रान्तिरमायामत उक्तरीत्या माघो द्विसंक्रान्तिमासोऽतः पौषस्य क्षयः । ततो मीनसंक्रान्तिः प्रतिपद्यतः फाल्गुनोऽधिमासः । एवं धूलीकर्मणा भविष्यच्छकेऽपि निश्चयोऽवगन्तव्यः । एवं यदा शुद्धिस्तदा क्षयमास इत्येकवर्षशुद्धिर्यद्गुणा खरामतष्टा शून्यं तद्वर्षान्तरेण क्षयमासात् पुनस्तत्सम्भव इति सुलभम् । शुद्धिः ११ । ३ । ५२ । ३० । एकचत्वारिंशदधिकशतगुणा खाग्नितष्टा-६ । २२ । ३० । एकोनविंशतिभिश्च-० । १३ । ३७ । ३० । अत्र निरग्रा नेत्यतः प्रायश इत्युक्तम् । एवं

तद्योगान्तरवर्षाभ्यामपि संभवसंभावना युक्ता। यद्यपि खार्कवर्ग-१४४००० वर्षैरेकवर्षीयशुद्धि-११ । ३ । ५२ । ३० गुणिता-१५९३३० त्रिंशत्तष्टा शुद्ध्यतीति तद्वर्षैः क्षयमाससंभावनं सूक्ष्मं वक्तुमुचितं तथाऽपि निर्णयाभावाद्बहुकालान्तरत्वाच्चाचार्यैरुपेक्षितम् । अथेऽप्येतच्छकयोः १६०३, १७४४ क्षयमासो गणितेन मार्गशीर्षेऽवश्यं पततीति नाप्रसिद्धिस्तथा च मत्पद्यम् ।

'गुणपूर्णनृपै १६०३ र्युगाब्धिमेघैः १७४४
समयोः शाकयोः समैः क्षयौ स्तः ।
अधिकाविषमासि चैत्रमासे
क्षयतः प्रागपरौ भविष्यतोऽतः"-इति ॥

न च क्षयमासस्य ग्रहगणिते प्रयोजनाभावात् प्रकृते निरूपणमपि नोचितमिति वाच्यम् । अहर्गणानयने मासग्रहे तदावश्यकत्वात् । तथा हि बृहदहर्गणार्थे क्षयमासस्य द्विसंक्रान्तिकस्य द्वितीयसंक्रान्तिप्रयुक्तसंज्ञस्य सत्त्वात् तत्र निरेका गतमासा एकमासस्याभावात् । यावदधिमासान्तस्तवये तदधिमासस्याहर्गणानयनागताधिमासाभावादेकोऽधिकमासो ग्राह्यः । क्षयमासो न्यूनश्चेति यथागतकेवलगताधिमासा ग्राह्याः । लघ्वहर्गणार्थमपि क्षयमासोनगतमासाः । अथ 'तथाऽधिमासस्य तिथीर्गृहीत्वा'-इत्याद्युक्तत्वादसंदिग्धमिदमाचार्यैरिति सुगमत्वेन स्वतो ज्ञेयत्वादुपेक्षितं क्षयमासकथनेनैव वा द्योतितमिति सर्वमवदातम् ॥ ७ ॥

इदानीमस्य प्रश्नमाह ।

यत् प्रोक्तं फलकीर्त्तनाय मुनिभिर्वर्षैऽधिमासद्वयं
तत् प्रब्रूहि कथं कदा कतिषु वा वर्षेषु तत्संभवः ।
एवं प्रश्नविदां वरेण गणकः पृष्टो विजानाति य-
स्तं मन्ये गणकाब्जकुड्मलवनप्रोद्बोधने भास्करम् ॥ ८ ॥

वा. भा.-स्पष्टम् ॥ ८ ॥

मरीचिः—ननु क्षयमासनिरूपणं त्वदुक्तमिदं पूर्वग्रन्थोक्तत्वाभावादप्रमाणमित्यतोऽस्य प्रश्नकथनव्याजेन स्वप्रागल्भ्यं सूचयँस्तदुत्तरं शार्दूलविक्रीडितेनाह यदिति । मुनिभिर्वसिष्ठादिभिर्यन्नक्षत्राक्रान्तमधिमासद्वयमेकवर्षे तद्द्वयमित्यर्थः । फलकीर्तनाय—

"प्रायशो न शुभः प्रोक्तो ज्येष्ठश्चाषाढ एव च ।
मध्यमौ चैत्रवैशाखावधिकोऽन्यः सुभिक्षकृत् ॥
प्रायः कार्तिकमासस्य वृद्धिर्नेष्टेह तादृशी ।
आत्यन्तिकी यदा सा स्याज्जगदौत्पातिकं तदा ॥"
"द्वेव कार्तिकमासोऽयं वर्धते नापि हीयते ।
मासानामितरेषां वै वर्धनं प्राह नारदः" ॥

"सर्वेषु मासेष्वधिमासकः स्यात् तुलादिषट्केऽपि च शून्यमासः ।
संसर्पकः सर्वभवो हि मासः सर्वेऽपि चैते खलु निन्द्यमासाः" ॥

"एतच्च मासत्रितयं सर्वकर्मसु निन्दितम् ।"
"यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।
तयैव सर्वसङ्क्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति ॥"
"यदा वक्रातिचाराभ्यां तदतिक्रमणं भवेत् ।
क्षत्रियाणामसृग्धारास्तदा पिबति मेदिनी" ॥

इत्यादिफलादेशाय ।

"एकस्मिन्नपि वर्षे यत्रेदं दृश्यते उभयोः ।
तत्रोत्तरोऽधिमासः ... ..."

इत्यादिवचनैरधिमासद्वयम् । एतदुपलक्षितक्षयमासरूपं च प्रोक्तं निःसंशयेनोक्तम् । तत् कथं कया युक्त्या संभवति । अधिमासान्तरकालस्य द्वादशमासाधिकत्वेनासंम्भवात् । संभवेऽपि कदा केषु मासेषु भवति । एकदा जातेऽपि पुनस्तस्मात् कतिषु कियत्संख्यापरिमितेषु वर्षेषु तत्सम्भवेऽधिमासद्वयोपलक्षितक्षयमासस्य संभावना वा भवति इति प्रब्रूहि

पुनरनुवादादयः । इह चापवर्गमार्गनिरोधोद्यतेनास्मत्स्वामिना समाहूतैरपरान्तवासिभिर्म्लेच्छपतिभिरधरोत्तरीकृता राजधान्यः । चरन्ति चात्र केचिदमी चक्रवर्त्तिनो डाम्भिकानां ।

एते च ।

अयाचन्तः किंचित्स्वयमुपनतेनादरगिरो
धनायाशैलूषीसहचरितसाकूतगतयः ।
निवृत्त्याख्ये धर्मे स्थितिमभिनयन्तो निरुपधिं
नमस्यन्ते सद्भिर्नवमरसनाडिन्धमदृशः ॥ १६ ॥

अपि च हन्तैतत्कलेरनङ्कुशमाधिराज्यं महामोहस्य वा तपसां परिपाकः ।

स्वतन्त्रवरवर्णिनीसुरतकेलिसौत्रामणी
रसार्चितमनोभवां रहसि निर्विशद्भिः क्षपां ।
दिवा विविधभूमिकाविहितकञ्चुकैर्वञ्च्यते
वियातकितवैरिदं वितथदत्तवित्तं जगत् ॥ १७ ॥

त्तराः कृताः अधरोत्तरीकृताः विपर्यस्ता इत्यर्थः । डांभिकानां चक्रवर्तिनः राजानः ॥

अयाचन्त इति-॥ किञ्चिदपि वस्तु अयाचन्तः स्वयमुपनते धनधान्यादिके अनादरा आदररहिता गिरो येषां ते तथा धनाया धनेच्छा सैव शैलूषी नर्तकी तया सहचरिताः तत्सहिताः साकूताश्च गतयो व्यापारा येषां ते तथा निवृत्याख्ये निवृत्तिसंज्ञे धर्मे निरुपधिं निर्व्याजां स्थितिमभिनयन्तः नवमरसनाडिन्धमाः शान्तिरसनाडिन्धमाः दृशः येषां ते तथा शान्तिरसोत्तंभकनयनविलसिताः इत्यर्थः सद्भिर्नमस्यन्ते ॥ १६ ॥

अनंकुशमप्रतिहतं । परिपाकः फलनिष्पत्तिः । किं तदित्यत्राह—

स्वतन्त्रेति-॥ स्वतन्त्राः स्वाधीनाः वरवर्णिन्यो वेश्याः तासां सुरतकेलिः सुरतक्रीडा सैव सौत्रामणी इष्टिविशेषः तस्यां रसः तेनार्चितः आराधितः मनोभवः यस्यां तां क्षपां रात्रिं रहसि निर्विशद्भिः नयद्भिः दिवा दिवसे विविधाश्च ताः भूमिकाश्च ताभिः विहितकञ्चुकैः वियातकितवैः धृष्टचौरैरिदं जगत् वितथं व्यर्थं यथा तथा दत्तं वित्तं धनं यस्य तत्तथासत् वञ्च्यते ॥ १७ ॥

अत्र चामी म्लेच्छाधिष्ठितं देशमपरित्यजतां बहिरावरणमात्र संरक्षितवर्णाश्रमधर्माणामनन्यगतिकानां द्विजानामपहाराः ।

एतेषु च

संस्काराः परमुत्सवैकवपुषस्सन्ध्या विनोदावधि-
स्सावित्री जनवादजर्भरतनुश्शौचन्नटप्रायिकं ।
इत्थं मोहमहीपतेरनुमते विश्वं विपर्यस्यतः
कालस्यैष कलेरलेपकमतव्यक्तक्रमः प्रक्रमः ॥ १८ ॥

अहो नु खलु त्र्यैमपि महानत्र धर्मक्रमः

तरुणाकृतयः कचेषु कृष्णा-
स्तइमे दम्पतयस्सहैव साध्यम् ।
इतरेतरदैवतं भजन्ते
मदनोपज्ञमजस्रमग्निहोत्रम् ॥ १९ ॥

बहिरावरणमात्रेण वेषमात्रेण न तु मनश्शुद्ध्यादिनेति भावः संरक्षिता वर्ण-धर्माः आश्रमधर्माः येषां तेषां ।

संस्कारा इति—॥ संस्काराः गर्भाधानादयः परमधिकं उत्सवैकवपुषः उत्सव मात्रशरीराः न तु विध्युक्तमन्त्रतन्त्रादिरक्षकताः सन्ध्या प्रातस्सन्ध्यादिका विनोदानां सहासोक्तीनां अवधिरेव अवधिः परा काष्ठा यस्यास्सा तथा सावित्री सन्ध्यासु जप्यमाना सावित्री जनानां वादैः जर्भरा विशीर्णा तनुः यस्यास्सा तथा शौचं शुद्धिः नटप्रायिकं नटानामिव अत्यल्पं मोहमहीपतेः महामोहस्य राज्ञः अनुमते विश्वं विपर्यस्यतः विपरीतं कुर्वतः कलेः कालस्यैव प्रक्रमः प्रकारः अलेपकानां प्रपञ्चस्य बुद्धिपूर्वोत्तराद्यलेपं वदतां मते व्यक्तः स्फुटं क्रमो यस्य स तथा । एवं वर्णाश्रमधर्मविपर्यासहेतुः कलिरलेपकमतानुसारीति भावः ॥ १८ ॥

कोसौ धर्मं इत्यत आह—

तरुणेति—॥ तरुणा आकृतयः तनवो येषां ते तथा कचेषु कृष्णाः विशेषणद्वयेन युवत्वं जरावैधुर्यं च द्योत्यते कृष्णकेशोऽग्नी नादधीतेति अग्निहोत्रे अधिकारश्च । त इमे तेदंपतयः सहैव मिलित्वैव साध्यं इतरेतरदैवतं परस्परदेवताकं मदनोपज्ञं मन्मथोपदेष्टृकं अग्निहोत्रमजस्रं भजन्ते ॥ १९ ॥

अपिच

प्रतिवीथिकमाश्रयन्त एते
कुहनासूक्तिमयीं कुसीदवृत्तिम् ।
अपरीक्षितशिष्यमद्य सर्वे
शुकवद्ब्रह्म पठन्ति शुद्धवेषाः ॥ २० ॥

अन्यतोऽवलोक्य एते विज्ञार्पितमुक्तपुरुषसन्निभाः पुराणपठितिमठभित्तिकोणमाश्रित्य जोषमासते (सूक्ष्मं निर्वर्ण्य) अहहामी दीर्घतरदर्भपूलपूरिताङ्गुलिविवरेण दक्षिणकरेण नासिकां कुवलयन्तः प्राणसंशयेनापि प्राणसंयमनमभिनयन्ति (सहस्तास्फालनं)

अपटुफणितिभावाद्बिभ्रतो मौनमुद्रा
मनितरशरणत्वादादृतान्योन्यसङ्घाः ।
अगतिविहितभिक्षावृत्तयः केचिदेते
चिरविधुततुरङ्गब्रह्मचर्या महान्तः ॥ २१ ॥

अन्यदप्याह अपि चेति—॥

प्रतीति—॥ कुहनासूक्तिः कपटोक्तिः तन्मयीं कुसीदवृत्तिं वार्धुषिकवृत्तिं प्रतिवीथिकं वीथ्यां वीथ्यामाश्रयन्त एते अपरीक्षिताः शिष्याः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा शुद्धवेषास्सन्तः शुकवत् अर्थज्ञानविरहेण ब्रह्म वेदं पठन्ति ॥ २० ॥

पुराणानां पठितिमठः पुराणपठितिमठः तस्य भित्तिः तत्कोणमाश्रित्य जोषं तूष्णीमासते । दीर्घतरेण दर्भपूलेन पूरितान्यङ्गुलीनां विवराणि यस्य तेन दक्षिणकरेण प्राणस्य संशयेन प्राणोऽस्ति वा न वेति संशयेनापि प्राणसंशयं प्राणायाममभिनयन्ति ।

अपद्विति—॥ अपटुः भणितिः व्यवहारो यस्य स तथा त्वात् असमीचीनभाषणत्वादित्यर्थः मौनमुद्रां बिभ्रतः न विद्यते इतरच्छरणं येषां ते अनितरशरणाः तत्वात् समर्थास्तु अन्ये एतैः न संगच्छन्ते अतः आदृतान्योन्यसंघाः संमानितपरस्परसमूहाः न विद्यते गतिर्येषां ते अगतयः अगतित्वात् विहितभिक्षावृत्तयः दरिद्रतया कृतभिक्षाजीवाः चिरंविधुतं तुरङ्गब्रह्मचर्यं यैस्ते तथा । तुरङ्गब्रह्मचर्यं नाम मन्दुराबद्धानां तुरंगाणां मैथुनराहित्यं एवं भूताः केचिदेते वर्तन्त इति शेषः ॥ २१ ॥

(सोपक्रोशं हस्तौ विधून्वन्)

अनल्पमदपित्तलैरनुपरुद्धमानग्रहै
रजल्परणकर्कशैरपरिदृष्टतर्कक्रमैः ।
अतथ्यनियमस्थितैरनतिवृत्तडंभोद्यमै
रशिक्षितचमत्कृतैरलमसद्भिरेतादृशैः ॥ २२ ॥

(अन्यतो दृष्टिं प्रसारयन्) अमी पुनरमुष्टिमेययज्ञोपवीतसंच्छन्नवक्षसः करावलम्बिताक्षमालाः करचरणनयननासादिषु मन्त्रवर्णानिरन्तरं न्यस्यन्तस्तीर्थयात्रोत्सुकपाथिकसार्थयातायातपद्धतिपरिसरप्रतिष्ठापितं चेलाजिनकुशोत्तरमासनमधितिष्ठन्ति । हन्तैषां महायोगिनामद्भुतनैरपेक्ष्यं येऽत्स्वयमप्यन्तर्हसन्ति । यतश्च

डम्भस्येव ध्वजममितया मण्डितं दर्भमुष्ट्या
द्राघीयांसं कमपि पुरतस्संप्रतिष्ठाप्य दण्डम् ।

उपक्रोशः जुगुप्सा ।

अनल्पेति—॥ अनल्पेन मदेन पित्तलैः पित्ताधिकैः अनुपरुद्धः अप्रतिबद्धः मानः अभिमान एवग्रहः भूतविशेषो येषां ते तथा जल्पः कथा विशेष एव रणः तस्मिन्कर्कशाः तैः अपरिदृष्टा अपरिचिताः तर्कक्रमाः यैस्तैः अतथ्येषु नियमेषु स्थितैः नविद्यते अतिवृत्तिः यस्य सः अनतिवृत्तिः डंभोद्यमो येषां तैरशिक्षितं चमत्कृतं चमत्कारः येषां तैरलं ॥ ८२ ॥

अमुष्टिमेयानि अमुष्टिपरिमितानि यज्ञोपवीतानि तैस्संछन्नं वक्षो येषां ते तथा । करतलेन अवलंबिता अक्षमाला येषां ते तथा मन्त्रवर्णानि मन्त्राक्षराणि तीर्थान्युद्दिश्य यात्रायां उत्सुकानां रसिकजनानां यातायातपद्धतौ गतागतमार्गे प्रतिष्ठापितं चेलाजिनकुशोत्तरं चेलं वस्त्रं अजिनं व्याघ्रचर्मादि कुशादर्भविशेषाः तान्युत्तराणि उपरिक्षिप्तानि यस्य तत्तथा आसनं अधितिष्ठन्ति । महायोगिनामित्यत्र व्यतिरेकलक्षणा अद्भुतमदृष्टपूर्वं येन नैरपेक्ष्येण । अन्तर्हृदये । कुतोहसन्तीत्यत आह यत इति—॥

डंभस्येति—॥ अमितया दर्भमुष्ट्या मण्डितं डम्भस्य ध्वजमिव स्थितं द्राघीयांसं अधिकोन्नतं कमपि दण्डं पुरतः संप्रतिष्ठाप्य नामतः आख्यामात्रेण तीर्थपादाः

पादोपान्तप्रणिहितधनान्प्राणिनो भक्तिनम्रान्
नावेक्षन्ते कितवमुनयो नामतस्तीर्थपादाः ॥२३॥

अहहामी निरन्तरमान्तरं ध्यानमभिनयन्तः पुरः प्रतिष्ठापितान्दैवतामपि नोद्वीक्षन्ते अभ्यर्णमागतानपि आचार्यमातापितृप्रमुखानर्धनिमीलितेन लोचनेनावलोकयन्तोऽप्यनवलोकनवाटयन्ति। का कथा प्रणामादीनाम्। एतेषु च।

शमदमवृत्तसमाधिषु निस्पृहभावे च नैष्ठिका डम्भाः।
अयुतायुतांशकक्ष्यामडम्भडम्भस्य नार्हन्ति ॥ २४ ॥

अयं पुनरिहानुवर्तितमार्जारधूर्तबकवृत्तीनां त्रयोविद्यातपस्विनामग्रगण्यो महातपाः।

शिक्षाविशेषनिभृताकृतिरूर्ध्वबाहुः
प्रक्रीडयन्निव निजान्तपसि प्रतिष्ठाम्।
दर्भावृतो क्षिततले निहितैकपादः
चित्रं सजीवमिव तिष्ठति डाम्भिकेन्द्रः ॥ २५ ॥

तीर्थपावनचरणाः कितवमुनयः कपटतापसाः पदयोरुपान्ते प्रणिहितं न्यस्तं धनं यैस्तान् भक्त्यानम्रान् प्रह्वान् प्राणिनः नावेक्षन्ते न विलोकयन्ति ॥ २३ ॥

आराधनाय पुरतः प्रतिष्ठापितां अभ्यर्णं अभ्याशं अवलोकनस्याप्यभावे प्रणामादीनां का कथा।

शमेति—॥ शमः चित्तप्रशान्तिः दम इन्द्रियजयः वृत्तं वर्णाश्रमाचारः समाधियोगः एषु निस्पृहत्वे च नैष्ठिका निष्ठावन्तः डंभाः अडंभडंभस्य अडंभं अभिनयतोऽडंभस्य अयुतांशस्य यः अयुतांशः तस्य कक्ष्यां साम्यं नार्हन्ति। अडंभडंभस्यान्ये डंभाः अयुतायुतांशकक्ष्यामपि नार्हन्तीति भावः ॥ २४ ॥

समीपागतानपि क्षुद्रमत्स्यानपीडयन् बकोधूर्तबकः अनुगता तद्वृत्तिर्यैस्तेषां। त्रैविद्यतपस्विनां त्रयीपठननिरततपस्विनां अग्रगण्यः अग्रेगणयितुं योग्यः।

शिक्षेति—॥ शिक्षाविशेषेण निभृताकृतिः निश्चलशरीरः निजां तपसि प्रतिष्ठां प्रक्रीडयन्निवस्थितः दर्भैरावृते उक्षिते प्रोक्षिते च तले निहितः एकः पादः यस्य सतथा डांभिकानां इन्द्रः सजीवं जीवसहितं चित्रमिव तिष्ठति ॥ २५ ॥

इतश्चायमेतादृशो यायजूकः

अलिकचिबुकनासाजानुबाहूदराद्यै-
र्विवृतनतिविशेषो मृत्तिकालेपचिह्नैः ।
कनकगिरिमिवेच्छन् कश्चिदग्नीन्समिन्धे
मुकुलितनयनार्धो मूर्तिमानेष दम्भः ॥ २६ ॥

(परिवृत्यावलोक्य) अहो नु खलु काषायदण्डमात्रशरणानां कलियुगसन्यासिनां नैरपेक्ष्यम् ।

भिक्षेति शिष्यजनरक्षणदक्षिणेति
शाटीति शाश्वतमठोपधिकल्पनेति ।
ग्रन्थोपसंग्रहणमूल्यमिति ब्रुवाणाः
सन्यासिनोऽपि दधते सततं धनायाम् ॥ २७ ॥

सहर्षं, नूनमीदृशपुरुषावष्टब्धे जीवलोके सिद्धप्रायं समीहितं महामोहस्य । अथाप्येतदिह सितासितनदीसंभेदो विवेकस्थानमिव किञ्चिदाभाति । यदुत

एतादृशः अस्यायमेव सदृशः याययूकः यज्ञशालः ।

तमेवाह–

अलिकेति–॥ मृत्तिकायाः लेप एव चिह्नं येषां तैः अलिकं ललाटं आदिशब्देन अङ्गुष्ठबाहून्तरकपोलानां ग्रहणं अलिकाद्यैरवयवैर्विवृतः विस्तृतः प्रकाशितः इत्यर्थः नतिविशेषः प्रणामविशेषः यस्य स तथा मुकुलितं नयनार्धं यस्य स तथा मूर्तिमान् विग्रहवानेष दम्भः कनकगिरिं मेरुमिच्छन्निव अग्नीन्समिन्धे ॥ २६ ॥

काषायदण्डावेव शरणं येषां तेषाम् ।

नैरपेक्ष्यमेव विशदयति–

भिक्षेति ॥– शिष्यजनानां सेवनदक्षिणा सेवाभृतिरिति शाटीकाषायवस्त्रं शाश्वतस्य सन्यासिपरंपराप्राप्तस्य मठस्य उपधिकल्पना तद्वार्धहेतुस्थूणातुलादि कल्पना ग्रन्थोपसंग्रहणस्य पुस्तसंपादनस्य मूल्यम् ॥ २७ ॥

हर्षहेतुमाह नूनमिति समीहितमिष्टं सिद्धप्रायं सिद्धतुल्यमित्यर्थः । सितासित नद्योः गङ्गायमुनयोः संभेदः संमेलनम् । विवेकस्थानत्वे हेतुमाह यदुतेति–॥

आचारोदधिसैकतप्रतिनिधिर्मृत्पिण्डकूटः क्वचित्
पापच्छेदनशस्त्रजालपरुषः क्वापि दर्भोत्करः ।
पूजाशेषितपुष्पपल्लवफलस्तोमस्स्फुरत्यन्यतो
मन्ये कस्यचिदेतदाश्रमपदं मान्यं महायोगिनः ॥ २८ ॥

अत्र च

विरुद्धमतिकर्दमं विषयवृत्तिविन्ध्याटवीं
त्रिवर्गमृगतृष्णिकां त्रिगुणवागुरायन्त्रणाम् ।
निवर्त्य नियमक्रमैस्स्फुरति मुक्तवत्कोऽप्यसा-
वपत्यमथवाग्रजस्सवितुरेष तातोऽपि वा ॥ २९ ॥

उपसर्पामि तावदेनम् । (इत्याश्रमद्वारमोद्दाति निमित्तं सूचयन् सहर्षं) नूनमिह मे प्रियासमागममत्याशयमभिव्यनक्ति दर्शितस्पन्द-लास्यं दक्षिणचक्षुः । ततः प्रविशति प्रव्राजितवेषधारिण्यसूया—

आचारोदधिसैकतेति—॥ आचारः वर्णाश्रमोचितशौचाचमनाद्यनुष्ठानं स एवोदधिः तस्य सैकतप्रतिनिधिः पुलिनसदृशः [illegible] मृत्पिण्डानां कूटः समूहः पापानां छेदेन शस्त्रजालवत्परुषः क्रूरः दर्भाणां उत्करः समूहः पूजायाः शेषितान्यवशिष्टानि पुष्पपल्लवफलानि तेषां स्तोमः राशिः स्फुरति अतः कस्यचिदाश्रमपदं मन्ये ॥ २८ ॥

अत्र आश्रमपदे ।

विरुद्धेति—॥ विरुद्धा वेदविरुद्धा मतिर्बुद्धिः सैव कर्दमः तं विषया शास्त्रनिषिद्धा वृत्तिर्व्यापारः सैव विन्ध्या [illegible] त्रयो वर्गाः धर्मार्थकामाः त एव मृगतृष्णिका मरीचिका तां त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि त एव वागुरा जालं तस्या यन्त्रणां बन्धनं नियमानां क्रमैः परंपराभिः निवर्त्य कोऽपि मुक्तवत्स्फुरति असौ तु सवितुः अपत्यं अथवा अग्रजः तेजोविशेषात् अथवा तातः ॥ २९ ॥

निमित्तं दक्षिणाक्षिस्पन्दनरूपं सूचयन्नभिनयन् । दर्शितः स्पन्दनं चलनं स एव लास्यं येन तत् ।

प्रव्राजितानां सन्यासिनां यो वेषः तद्धारिणी । [illegible]—।

असूया—अहं हि विवेकपरिपन्थिचूडामणेर्महाराजस्य महामोहस्य देव्या दुर्मत्या विश्वजनहृदयाविस्रम्भकवेषपरिग्रहेण विदुषां चित्तमुपप्लावयितुमादिष्टा परिक्रान्तचतुर्दशभुवना प्रयागतीर्थमवगाह्य प्रतिगतास्मि भगवतो धर्मध्वजाख्यस्य कुलपतेराश्रमम् । निपुणमिहापि गुणवद्विषये दोषानुद्घाटयितुं चारतन्त्रं तन्त्रयितव्यम् । स्वसामर्थ्यं बहुमत्य

> मयि दत्तावधानायां विश्वदोषापहारिणा ।
> न शक्यमीश्वरेणापि निरवद्येन वर्तितुम् ॥ ३० ॥

निरङ्कुशाः खलु मत्परिगृहीताः पुरुषा नित्यमविद्यमानमपि दोषं विद्यमानवदापादयन्ति किमुत विद्यमानं ।

तथाहि

> निरवधिगुणग्रामे रामे निरागसि वागसि
> स्फुरणमुषितालोका लोका वदन्ति सदन्तिके ।

विवेकस्य परिपन्थिनां विरोधिनां चूडामणेः श्रेष्ठस्य विश्वेषां जनानां हृदयस्य विस्रंभकः यो वेषः तस्य परिग्रहेण विदुषां चित्तं उपप्लावयितुं संक्षोभयितुं परिक्रान्तानि चतुर्दशभुवनानि यया सा तथा गुणवति विषये दोषानुद्भावयितुं उत्पादयितुं च चारतन्त्रं चारकृत्यं तन्त्रयितव्यं कारयितव्यम् ।

बहुमत्य बहुत्वेन मत्वेत्यर्थः ।

तत्प्रकारमेव आह—

मयीति—॥ मयि दत्तावधानायां अवहितायां सत्यां विश्वान्दोषानपहरतीति विश्वदोषापहारी तेन ईश्वरेणापि निरवद्येन निर्दोषेण वर्तितुं न शक्यं । असूयालवोऽपि भगवत्यपि दोषानुद्भावयन्तीति भावः ॥ ३० ॥

निरवधीति—॥ वागेव असिः तस्य स्फुरणेन मुषितः अपहृतः आलोकः ज्ञानं प्रकाशः येषां ते तथा लोकाः जनाः निरवधिः गुणग्रामो यस्य तस्मिन् निरागसि रामे वरतनोः ताटकायाः हतिं वालिद्रोहं अन्येन युध्यमानस्य हननं मनाक् अल्पं अपसर्पणं खरायोधने पश्चादेकस्य पदस्यापसर्पणं सतामन्तिके समीपे वदतः परि-

णता । तद्भेदस्य कार्य्यभेदप्रयुक्तत्वादननुगमाच्च ॥

उत्पत्तेरेव सामग्रीप्रयोज्यत्वात्तयैव तद्व्याप्ति-रित्याशङ्क्याह । न चेति । सामग्र्याः स्यानन्तरक्षणे कार्य-सम्बन्धे सति तल्लक्षणस्याद्यत्वं तत्पूर्वक्षणानां कार्याना-धारत्वप्रयुक्तं तदापि कार्यसत्त्वे तदुत्तरस्यैतस्य प्रथमत्वा-योगात् । तथाच कार्याधारक्षणस्याद्यत्वं न सामग्री-प्रयोज्यमित्यभिप्रेत्याह । उत्पत्तिर्हीति । स चेदादि-रिति । कार्यतद्ध्वंसानाधारक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणश्चे-त्यर्थः । सामग्र्यनन्तरक्षणे कार्योत्पत्तिनियमे ऽपि तदु-त्पत्तिकाले सामग्र्यभावादेव न पुनरुत्पत्तिः । तदभा-वश्च तदा पूर्वक्षणलक्षणकारणविरहात् । न च पूर्वक्ष-णस्य कारणत्वकल्पकाभावः । पुनरनुत्पत्त्यनुपपत्तेरेव त-त्कल्पकत्वादित्यभिप्रेत्याह । किं चेति । पूर्वक्षणस्य कार-णत्वे तस्मिन्सतीतरस्य व्यतिरेकाभावादकारणत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्यैकक्षणोत्पन्नघटपटादिवैचित्र्यानुपपत्तेरन्वय-मात्रेणापि तर्कावतारे कारणताग्रहसम्भवाच्चेतरेषा-मपि कारणत्वमित्यभिप्रेत्याह । न च कारणान्तरेति । कार्यभेदस्य प्रागभावभेदप्रयोज्यत्वात्तदकारणत्वे तदनुप-पत्तेस्तत्कारणत्वमित्याशङ्क्याह । न च कार्येति । यस्य कार्यभेदो ऽस्ति तस्य सामग्रीभेद एव तत्प्रयोजकः कार्य-भेदे विप्रतिपन्नं प्रति तु प्रागभावभेदात्तद्भेदो वक्तव्य-स्तथाचान्योन्याश्रय इत्यभिप्रेत्याह । तद्भेदस्येति । किञ्च तव मते प्रागभावे भावस्याभावस्य वानुगतधर्मस्याभावा-त्तत्प्रागभावस्य तत्तदुत्पन्नकार्यमात्रे कारणताग्राह्या । तथाच प्रवृत्त्यनुपयोगात्तत्कारणत्वमदृष्टार्थमित्यभिप्रेत्या-ह । अननुगमाच्चेति ॥

एकाग्निसंयोगजरूपरसादीनां भेदप्रयोजकतया प्रागभावभेदो वक्तव्यस्तद्व्यतिरिक्तकारणभेदाभावादित्याशङ्क्याह । एतेनेति ।

(प्रागभावभेदस्य पाकजरूपादिभेदहेतुत्वनिरासः ।) एतेन पाकजरूपादीनां प्रागभावभेदेनैव भेद इति तद्धेतुत्वमिति निरस्तम् । पूर्वरूपादिध्वंसादिनैव तदुपपत्तेः । अपि च प्रागभावस्य प्रतियोगिहेतुत्वे निर्मोक्षो मुमुक्षूणां ब्रह्महत्याद्यनुष्ठानं वा प्रसज्येत । तथा हि प्रागभावो ह्यवश्यं प्रतियोगिजनकः । अन्यथा तत्र मानाभावात्तद्विनाशासम्भवाच्च । प्रतियोग्यजनकेनापि तद्विनाशे पूर्वमपि तत्प्रसङ्गात् । अविनाशे वा न तस्य प्रागभावत्वम् । अदृष्टानाधारसमयानाधाराभावस्यैव प्रागभावत्वात् । ततश्च ब्रह्महत्यादिजन्यदुःखविशेषप्रागभावे सति तत्त्वज्ञानसहस्रेणापि न मोक्षः । दुःखप्रागभावासहकृतस्य दुःखध्वंसस्य सुखस्य वा मोक्षत्वात् । दुःखप्रागभावनिवृत्त्यर्थं मुमुक्षूणां तत्प्रतियोगिजनकब्रह्महत्यादिकं वानुष्ठेयं स्यात् । तेन विना तदसम्भवात् ॥

पूर्वरूपादिध्वंसे सत्येव जायमानत्वात्तद्भेदादग्नितदवयवाद्यनेकतेजःसंयोगभेदाद्वा रूपादिभेदोपपत्तिरित्याह । पूर्वरूपेति । न च परमाणौ तेजःपरमाणुसंयोगादेकस्मादेव रूपादय उत्पद्यन्त इत्यत्र किञ्चिन्मा-

नमस्ति परमाणूनामप्रामाणिकत्वाच्चेति भावः । एवं प्रागभावकारणताऽभावे बाधकं परिहृत्य तत्कारणत्वे बाधकमाह । अपि चेति । ब्रह्महत्यादिदुरितसाध्यदुःख-प्रागभावानां मुमुक्ष्वात्मगतानां स्वप्रतियोगिदुःखरूपस्व-नाशजनकब्रह्महत्याद्यननुष्ठाने नाशायोगात्तन्नाशाभावे दुःखप्रागभावासहकृतदुःखध्वंसादिरूपमोक्षायोगात्तदर्थं तव मते बुद्धिपूर्वकमुमुक्षुभिर्दुरिताचरणं प्रसज्येते-त्यर्थः । उक्तमुपपादयति । तथा हीति । उत्पन्नस्य पुन-रनुत्पत्त्यनुपपत्तेरेव तव प्रागभावे मानत्वात्तस्य प्रतियो-ग्युत्पादकत्वनियमाभावे स्वसिद्धिरेव न स्यादित्याह । अन्यथेति । स्वप्रतियोगिन एव स्वविनाशत्वाच्च तदु-त्पत्तिरावश्यकीत्याह । तद्विनाशेति । अन्यस्मात्कर्मण-स्तन्नाशमाशङ्क्याह । प्रतियोगीति । नित्यस्य दुःखप्राग-भावस्यानर्थत्वाभावत्तन्नाश एव मास्त्वित्याशङ्क्य त्व-न्मते सर्वमुक्त्यनन्तरमसत एवाभावास्य प्रागभावत्वान्न तस्य नित्यतेत्याह । अविनाशे वेति । तन्नाशाभावे तव मोक्षासम्भवश्चेत्याह । ततश्चेति । मुखस्य वेति मत-भेदाभिप्रायेणोक्तम् । मोक्षापेक्षायां दुरिताचरणं तवाव-श्यकमित्याह । दुःखप्रागभावेति ॥

अस्तु तर्ह्यन्येन दुःखसाधनेन तन्निवृत्तिरिति चोद-यति । नन्विति ।

(अन्यदुःखेन दुःख-निवृत्त्यभावः ।)

ननु कण्टकादिनापि तद्दुःखप्राग-भावः स्वप्रतियोगिनं जनयत्विति चेन्न । तस्या तत्फलत्वात् । निरतिशयदुःखस्य ब्रह्महत्याजन्य-स्यान्यतोऽसम्भवात् । दुःखे च तरतमभावस्य सुख

इव सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अन्यथा पिपीलिकादंशक्रकचदारणप्रभूतयोरविशेषप्रसङ्गात् । न च प्रागभावो यत्किञ्चित्प्रतियोगिमात्रमुत्पादयति प्रतियोगिविशेषस्तु भावकारणादिति वाच्यम् । तथा सति पाकजस्थल एकस्मादप्यग्निसंयोगाद्रूपादिवैचित्र्यस्य गन्धप्रागभावश्च न रूपं प्रतिहेतुः रूपप्रागभावश्च न वायावित्यादित्वदभ्युपगतस्य व्याघातात् । उत्पन्नघटस्य पुनरुत्पत्त्यापत्तेश्च । घटकालीनकपाले ऽपि यत्किञ्चित्प्रागभावस्य सत्त्वात् । मृदि घटो भविष्यतीति वत् पटो भविष्यतीति प्रतीतिप्रसङ्गाच्च । न च मुमुक्षूणां ब्रह्महत्यादिजन्यदुःखप्रागभाव एव नास्तीति वाच्यम् । तेन दैवात्सम्पादितब्रह्महत्यातत्प्रायश्चित्तयोरफलत्वप्रसङ्गात् । तत्सन्देहे ऽप्यमुमुक्षापत्तेश्च । ततः प्रागभावो न हेतुः ॥

दुःखेष्ववान्तरवैजात्यस्यानुभवसिद्धत्वाद्दुग्धपानसाध्यसुखस्येव यवागूपानेन ब्रह्महत्यासाध्यदुःखस्य कण्टकादिनोत्पत्त्ययोगादित्याह । न तस्येति । दुःखेषु वैजात्यभावे सन्निहिततत्साधनं परित्यज्य तद्विशेषोपादाने प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह । अन्यथेति । क्रकचं नामदारुविदारको लोहविशेषः । नन्वेकस्यापि प्रागभावस्य कार्यमात्रसाधारणत्वात्कार्यवैजात्यस्य तद्व्यतिरिक्तकारणवैजात्यप्रयुक्तत्वाद्दुःखप्रागभावस्यापि यत्किञ्चि-

त्कार्यजनने नाशे मुक्तिरिति नेत्याह । न च प्रागभाव इति । रूपादिवैचित्र्यस्येत्यभ्युपगतस्य व्याघातादित्युत्तरेण सम्बन्धः । तत्र प्रागभावव्यतिरेकेण रूपादिषु विजातीयकारणाभावादित्यर्थः । अभ्युपगतस्य चेति चकारो द्रष्टव्यः । अस्मिन्पक्षे प्रागभावकारणता मुधैवेत्यभिप्रेत्याह । उत्पन्नेति । किञ्च मृन्निष्ठाभावस्यापि घटजनकत्वाद्भविष्यतीति बुद्धेः प्रागभावविषयत्वस्य त्वयाङ्गीकारान्मृदि पटो भविष्यतीति बुद्धिरपि प्रमा स्यादित्याह । मृदीति । ननु मुमुक्ष्वात्मनि तादृशदुःखप्रागभाव एव नास्ति तथाच तन्नाशार्थं न पापाचरणमिति चेन्न । कृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्ते मुमुक्षौ तद्दुःखप्रागभावसत्त्वनिश्चयात् । प्रायश्चित्तस्य दुःखप्रागभावपरिपालनफलकत्वेन त्वयाभ्युगमादित्याह । न च मुमुक्षूणामिति । अन्येषामपि मुमुक्षूणां तादृशदुःखप्रागभावसत्त्वनिश्चयाभावात् फलनिश्चयाभावेन शास्त्रीयप्रवृत्तेरनुपपत्तेरित्याह । तत्सन्देहे ऽपीति । साधकाभावाद्बाधकसत्त्वाच्च न प्रागभावः प्रतियोगिकारणमित्युपसंहरति । तत इति ॥

यदर्थे प्रागभावकारणत्वं भग्नं तद्दर्शयति । एव च सतीति ।

(संयोगभेद एव धारावाहिज्ञानभेदप्रयोजकः ।) एवं च सति धारावाहिकज्ञानभेदो न तद्भेदप्रयुक्त इति संयोगभेद एव प्रयोजकः । एवमनुव्यवसाये ऽपि स एव प्रयोजकः । क्लृप्तत्वान्न त्वन्यः तस्याक्लृप्तत्वात् । अन्यत्र ऽपि न तावत्सामग्रीभेदस्तत्प्रयोजकः । सामग्रीभे-